

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Міністерство освіти і науки України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПРОСЯНИК ОКСАНА ПЕТРІВНА

УДК 81–116.2

ДИСЕРТАЦІЯ
НАУКОВА КОНЦЕПЦІЯ Ф. ДЕ СОССЮРА:
ДОСВІД РЕІНТЕРПРЕТАЦІЇ

10.02.15 – загальне мовознавство

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ О. П. Просяник

Науковий консультант **Лучик Алла Анатоліївна**, доктор філологічних наук,
професор

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

***Присяник О. П.* Наукова концепція Ф. де Соссюра: досвід
реінтерпретації. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.15 «Загальне мовознавство». – Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця МОН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України. – Київ, 2018.

Дисертація є системним дослідженням нововиявлених автографічних матеріалів Ф. де Соссюра, які уможливили ревізію традиційного розуміння фундаментальних положень його наукової концепції в мовознавстві радянського та пострадянського періодів. Із функційно-прагматичних позицій переосмислено онтологічне, епістемологічне та методологічне підґрунтя соссюрівського розуміння семіозиса, мовної діяльності як об'єкта лінгвістики, переглянуто поняття мови, мовлення, знака, відношення, різниці, значущості та низки інших понять, ключових для концепції швейцарського лінгвіста.

Актуальність теми полягає в поступовій зміні загальної тенденції в сучасному мовознавстві в бік антропоцентризму й системно-дискурсивного діяльнісного аналізу мовного досвіду, підвалини яких були закладені саме Ф. де Соссюром у його автографічних матеріалах. Соссюр значно випередив свій час і саме через це був неправильно зінтерпретований як видавцями «Курсу загальної лінгвістики», так і більшістю мовознавців ХХ ст. Актуальність теми визначається необхідністю дослідження нововиявлених автографічних матеріалів 2002 р., невідомих науковому загалу, а також встановленням історичної правди.

Матеріалом дослідження слугувала чернетка монографії «Записки із загальної лінгвістики» 2002 року («Écrits de linguistique générale») – рукопис книги Ф. де Соссюра, яку вважали або загубленою, або взагалі не написаною вченим, тексти інавгураційних женевських лекцій та численні чернетки лекцій, нарисів і приміток до неопублікованих праць, часописи «Мовознавство» (1967–2018 pp.), «Вопросы языкознания» (1952–2016 pp.), а також більше двохсот українсько- й

російськомовних видань енциклопедичного, дидактичного та монографічного характеру.

Методологія дослідження. Реінтерпретаційний характер дослідження (аналіз рецепції соссюрівської концепції та самої концепції на основі нових автографічних матеріалів) потребує відповідної методології. Такою методологією є функційний прагматизм як антропоцентрична й реляціоністична концепція діяльності та досвіду, оскільки саме на таких засадах будував свою концепцію Ф. де Соссюр.

Наукова новизна дисертації полягає не тільки в тому, що в праці представлено аналіз нових, не виданих ані українською, ані російською мовами автографічних соссюрівських матеріалів. З огляду на нововиявлені автографічні матеріали (2002 р.), лінгвістична концепція Ф. де Соссюра потребувала, з одного боку, уважного перегляду її фундаментальних положень, викладених у «Курсі загальної лінгвістики» 1916 р., а з іншого – такого об'єктивного узагальнення, яке б дало змогу нам подати «нового» Соссюра в мовознавстві.

Основний зміст і результати дослідження. У роботі досліджено проблему інтерпретації наукової концепції Фердинанда де Соссюра в мовознавстві радянського та пострадянського періодів. Відомо, що праця «Курс загальної лінгвістики» написана його колегами А. Сеше й Ш. Баллі та містить значною мірою їхню інтерпретацію поглядів вченого. Спроби Р. Годеля, який першим звернув увагу на суттєві концептуальні розбіжності між текстом «Курсу» та автографами-нотатками до лекцій і статей, а також Р. Енглера, який зіставив усі рукописні матеріали з канонічним текстом «Курсу загальної лінгвістики», що дало змогу встановити, як співвідноситься інтерпретація видавців з оригінальними джерелами «Курсу», не мали значного розголосу в науковому світі. Ці матеріали були опубліковані в 1990 р. у СРСР як «Заметки по общей лингвистике». Попри те що вони демонстрували ще радянському на той час лінгвістичному світові «іншого» Соссюра й уперше представляли російськомовному читачеві автентичні щоденники та чернетки лінгвіста, реакції на книгу ще довгі роки не було. Сьогодні ситуація істотно не змінилася. Лінгвісти, як російські, так і українські (за дуже невеликими винятками), надалі працюють лише з канонічним «Курсом». Це

доводить проведений нами текстологічний аналіз повного корпусу журналів «Мовознавство» й «Вопросы языкознания», а також більше двох сотень різних російсько- й українськомовних видань енциклопедичного, дидактичного та монографічного характеру.

З'ясовано, що внаслідок спрощеного уявлення про «Курс» як книгу Ф. де Соссюра в масовій свідомості радянських і пострадянських (вітчизняних і російських) мовознавців сформувалися стійкі міфологічні переконання про те, що «Курс» написав сам Ф. де Соссюр або це текст, створений на базі текстів лекцій вченого, тому він точно передає його концепцію, котра лежить в основі структуралізму як єдиної й цілісної мовознавчої концепції, а Ф. де Соссюр є її основоположником. У підручниках та енциклопедіях із мовознавства чітко описані й правильно зінтерпретовані головні положення концепції Ф. де Соссюра, отже немає потреби читати й аналізувати рукописну спадщину вченого, оскільки вона не вносить нічого істотного у вже сформовану картину концепції Ф. де Соссюра. Опубліковані у 2002 р. автографічні соссюрівські матеріали підтверджують, що «Курс загальної лінгвістики» вуалює, істотно спотворює, а іноді навіть суперечить ідеям швейцарського мовознавця.

Виявлено, що для Ф. де Соссюра базовим і повним об'єктом мовознавства є не *langue* (мова), а саме *langage* (мовна діяльність) як цілісна динамічна система знакових відношень, як лінгвосеміотична діяльність людини, одна з форм її семіотичної активності. Проаналізовано поняття мови на тлі конкретних контекстів уживання терміна *langue* в рукописах Соссюра. Вони виразно вказують на те, що вчений усвідомлює цей термін як назву антропоцентричного семіологічного знаряддя на відміну від термінів *parole* (висловлення) та *discours* (мовлення) як назв дій та подій експресивно-комунікативного характеру, у яких вживається це знаряддя, але не в їх протиставленні одне щодо одного.

Автографічні матеріали доводять, що Соссюр розглядав мову й мовлення як взаємно пов'язані функційні аспекти буття мовної діяльності – інваріантний, ідіосинхронічний, психосинергетичний і неусвідомлений, суто психологічний (мова) та актуально-волітивний, діяхронічний і психо-психофізіологічний (мовлення).

Основне непорозуміння в рецепції соссюрівської епістемології полягає в ототожненні діячності мовлення з історією мови та перенесенні назви дослідження фонетичних явищ та змін на історичне дослідження мовної системи. *Синхронічним*, чи радше *ідіосинхронічним*, Ф. де Соссюр називав одномоментний стан системних відношень у мові як інформаційній функції, протиставляючи його *діячності* (постійно змінному та послідовному) фонетичному ряду. Науковець не зводив темпорального статусу лінгвальних фактів до дихотомії «ідіосинхронія – діячність», а вбачав у *langage* ще один темпоральний модус побутування – панхронію, котру розумів як сукупність усіх моментів ідіосинхронії. Для розрізнення стану мови і її розвитку (еволюції) Соссюр вживав зовсім інші терміни – *status, état* (стан мови, статика) – *motus, événement* (розвиток мови, динаміка). Натомість для розрізнення підходів до дослідження мови чи мовлення лінгвіст використовував терміни *sémiologique* (семіологічний); *diachronique* (діячність); *rétrospectif* (ретроспективний) і *historique* (історичний).

Встановлено, що однією з ключових категорій у концепції Ф. де Соссюра є категорія відношення, котра імплікує те, що лінгвосеміотична інформація має несубстанціальний характер, тобто за своєю онтологічною формою є певного виду залежністю, функцією. Базовим відношенням, що конститує як кожен одиницю мовної діяльності, так і їхні структурні елементи, у концепції Ф. де Соссюра є різниця / відмінність (*différence*). Центральним поняттям у низці реляційних концептів Ф. де Соссюра є поняття вартості / цінності (*valeur*), яка допомагає людині системно упорядковувати досвід. Цінність – це облігаторна умова входження одиниці в систему мови чи синтагматичний ряд мовлення, окреслення її місця в системному чи лінійному оточенні, а також її самототожності.

З'ясовано, що на відміну від традиційного білатерального розуміння знака як семіотичних відношень поняття з акустичним образом (приписуваного Соссюрові), лінгвіст пропонує складну систему власне семіологічних відношень значень, форм і їхніх відмінностей, пов'язаних, з одного боку, із поняттями, а з іншого – із фонетичними фігурами. Ані поняття (як функції позалінгвальні), ані фонетичні фігури при цьому не входять до складу семіологічних відношень.

Аналіз соссюрівської семіологічної теорії за автографами вченого показав, що основою її розуміння є власне реляціоністично-антропоцентрична методологічна позиція, тобто постулювання того, що: а) семіологічні явища принципово функційні (реляційні); це не субстанції чи комбінації субстанцій, а відношення; б) семіологічні відношення принципово антропоцентричні (індивідуально-психологічні з онтологічного боку та суспільно-психологічні з погляду походження й функційного призначення); в) семіологічні відношення якісно відмінні як від власне когнітивних (понятійно-мисленнєвих), так і власне фонетичних (акустично-артикуляційних).

Чітким стало розуміння того, що Ф. де Соссюр в лінгвістиці є засновником не тільки, і не стільки структуралізму. Його концептуальна думка й методологічна позиція щодо теоретичних основ лінгвістики випереджувала не лише структуралізм, але й пізніші наукові течії в мовознавстві: функціоналізм, генеративну граматику, прагматику, дискурсологію.

Ключові слова: наукова концепція, рецепція, мовна діяльність, мова, мовлення, семіозис, відношення, різниця, значущість.

SUMMARY

Prosiannyk O. P. The scientific conception of F. de Saussure: reinterpretation experience. – Qualifying research work on the rights of manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Philology, speciality 10.02.15 «General Linguistics». – Semen Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ministry of Education and Science of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2018.

The thesis is a systematic study of newly discovered autographic materials by F. de Saussure, which enabled a revision of traditional understanding of the fundamental provisions of his scientific conception in the linguistics of the Soviet and post-Soviet periods. From the functional and pragmatic positions, the ontological, epistemological and methodological foundation of F. de Saussure's understanding of semiosis, linguistic activity as an object of linguistics is reviewed, the notions of language, speech, sign, relation, difference, significance, and a number of other notions that are the key to the conception of the Swiss linguist have been redefined.

The actuality of the topic is the gradual change the in modern linguistics general trend towards the direction of anthropocentrism and systemic-discursive actionable analysis of language experience, the foundations of which were laid by F. de Saussure in his autographic materials. Saussure was far ahead of his time, and because of this he was misinterpreted by the publishers of the «Course of General Linguistics», as well as by the number of the twentieth century linguists. The relevance of the subject is measured by the necessity of the research on the newly discovered materials from 2002 unknown to science, and also by the resurrecting of historical truth.

The source of this research was the draft of 2002 monograph «The Notes on General Linguistics» («Écrits de linguistique générale») from the book by F. de Saussure that was considered either lost, or even unwritten by the scientist. Inauguration Geneva lectures, numerous lectures drafts, notes and annotations to unpublished works, also the magazines «Linguistics» (editions 1967 to 2018), «Questions of Linguistics» (editions 1952 to 2016), over two hundred Ukrainian and Russian editions of encyclopedic, didactic and monographic nature.

Research methodology. The reinterpetive nature of the research (analysis of the Sassuure's conception reception and the conception itself in the light of new autographic materials) requires corresponding methodology. Such methodology is functional pragmatism as an anthropocentric and relationalist concept of activity and experience, since it was from such positions that F. de Saussure built his conception.

The scientific novelty of the dissertation research is not only that the paper presents the analysis of new, not published in either the Ukrainian or Russian languages of autographic materials by F. de Saussure. Considering the newly discovered autographic materials (2002), the linguistic conception of F. de Saussure requires, on the one hand, a careful revision of its fundamental provisions outlined in the «Course of General Linguistics» of 1916, and on the other hand, requires such an objective generalization which would allow us to introduce the «new» Saussure in linguistics.

Main content and results of the research. The problem of interpretation of the scientific conception of Ferdinand de Saussure in the linguistics of the Soviet and post-Soviet periods was investigated in the paper. It is known that the work of the «Course of General Linguistics» was written by his colleagues A. Scheche and S. Ballie and contained largely their interpretation of the views of the scientist. R. Godel's attempts, who first drew attention to significant conceptual differences between the text of the «Course» and autographs-notes to lectures and articles, as well as R. Engler, who compared all handwritten materials with the canonical text of the «Course of General Linguistics», which made it possible to establish, how the interpretation by publishers correlate with the original sources of the «Course», did not have much publicity in the scientific world. These materials were published in 1990 in the USSR as «Notes on General Linguistics». In spite of the fact that they demonstrated to the linguistic still Soviet world «the other» Saussure and for the first time presented to the Russian-speaking reader the authentic diaries and drafts of the linguist, there was no reaction to the book for many years. Today the situation has not changed significantly. Linguists, both Russian and Ukrainian (with very few exceptions), continue to work only with the canonical «Course». This is proved by our textual analysis of the full body of the journals *Linguistics* and *Issues of Linguistics*, as well as more than two hundred different kinds of Russian and Ukrainian editions of encyclopedic, didactic and monographic issues.

It is found that as a result of the simplified representation of the «Course» as a book by F. de Saussure there were stable mythological beliefs in the mass consciousness of the Soviet and post-Soviet (native and Russian) linguists, that the «Course» was written by Saussure himself, or it was the text based on the texts of the lectures by the scientist and that this text accurately conveys Saussure's conception, which is the heart of structuralism as a unified and holistic linguistic conception, and Saussure is its founder; in the textbooks and encyclopedias of linguistics the main provisions of Saussure's conceptions were precisely described and correctly interpreted, so there is no need to read and analyze the manuscript inheritance of the scientist, since it does not make anything significant in the already existing view of Saussure's conception. Published in 2002 the autographic Saussure materials confirm that the «Course of General Linguistics» veils, significantly distorts, and sometimes even contradicts the ideas of Ferdinand de Saussure.

It is found that for F. de Saussure the basic and complete object of linguistics is not *langue* (language), namely *langage* (linguistic activity) as an integral dynamic system of symbolic relations, as *linguosemiotic* activity of a person, one of the forms of his/her semiotic activity. The concept of language is analyzed on the background of concrete contexts of the term *langue* use in Saussure's manuscripts. They clearly indicate that this term is perceived by the scientist as the name of anthropocentric semiological instrument in contrast to (but not in opposition) to the terms of *parole* (statement) and *discours* (speech) as the names of actions and events of the expressive and communicative nature, during which this instrument is used.

Autographic materials prove that Saussure considered language and speech as mutually related functional aspects of language activity being-invariant, idiosynchronous, psycho-synergetic and unconscious, purely psychological (language) and actual-voluntary, diachronic and psycho-physiological (speech).

The main misunderstanding in the reception of Saussure's epistemology is the identification of the diachrony of speech with the history of language and the transfer of the name of the phonetic phenomena study and changes to the historical study of the language system. Saussure called the one-time state of system relations in language as an information function synchronous, or rather idiosynchronous, contrasting it with

diachronic (because of constantly changing and sequential) phonetic series. The scientist did not reduce temporal status of linguistic facts to dichotomy «idiosynchrony – diachrony», but he saw in *langage* one more temporal mode of existence – the panchronium, which was understood as a complex of all the moments of idiosynchrony. To distinguish the state of language and its development (evolution) Saussure used completely different terms – *status*, *état* (the state of language, statics) - *motus*, *événement* (the development of language, dynamics). Instead, to differentiate approaches to the study of language or speech, the linguist used the terms *sémiologique* (semio logical); *diachronique* (diachronic); *rétrospectif* (retrospective) and *historique* (historical).

It is established that one of the key categories in the conception of F. de Saussure is the category of relation, which implies that the linguistic and semiotic information is non-subjective, that is, in its ontological form is a certain type of dependence, a function. The basic relation that constitutes each unit of language activity as well as their structural elements in the conception of F. de Saussure is the difference / distinction (*différence*). The central concept in F. De Saussure's range of relational concepts is the concept of value (*valeur*) which helps a person systematically organize the experience. Value is the obligatory condition of a unit's entry into the language system or the syntagmatic series of speech, the outline of its place in the system or the linear environment, as well as its self-identity.

It is found that in contrast to the traditional bilateral understanding of a sign as a semiotic relation of the concept with an acoustic image (attributed to Saussure), the linguist offers a complex system of proper semiotic relations of meanings, forms and their differences, connected, on the one hand, with concepts, and on the other - with the phonetic figures. Neither concepts (as extra linguistic functions) nor phonetic figures are the parts of semiotic relationship.

The analysis of the Saussure's semiological theory according to the scientist's autographs showed that the basis of its understanding is actually a relationalist-anthropocentric methodological position, that is, the postulate that: a) semiotic phenomena are fundamentally functional (relational); they are not the substances or combinations of substances, but relations; b) semiotic relations are fundamentally

anthropocentric (individual-psychological from the ontological point of view and socio-psychological from the point of view of the origin and function); c) semiological relations are qualitatively different from the actual cognitive (conceptual-thinking), and actually phonetic (acoustic-articulation).

It became clear that F. de Saussure in linguistics is not only the founder of structuralism and not just structuralism. His conceptual thought and methodological position on the theoretical foundations of linguistics was ahead not only of structuralism but also of later scientific trends in linguistics: functionalism, generative grammar, pragmatics, discourse theory.

Key words: scientific conception, reception, language activity, language, speech, semiosis, relation, difference, significance.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографія

1. Просяник О. П. Фердинанд де Соссюр: деміфологізація концепції: монографія. Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2018. 276 с.

Рецензії:

Маленко О. О. Соссюр VS Соссюр: крізь час у пошуках лінгвістичної істини. Рецензія на мон.: Оксана Просяник. Фердинанд де Соссюр: деміфологізація концепції. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2018. 276 с. Українська мова. 2018. № 3. С. 124–128;

Дьячок Н. Просяник О. П. Фердинанд де Соссюр: деміфологізація концепції. *Мовознавство*. 2018. № 6. С. 68–70;

Цолін Д. В. Рецензія на монографію О. Просяник «Фердинанд де Соссюр: деміфологізація концепції» (Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2018). *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: «Філологічні науки» (мовознавство)*. 2018. № 9. С. 266–267.

Статті в наукових фахових виданнях України

2. Просяник О. П. «Курс общей лингвистики» Ф. де Соссюра: апокриф? *Культура народов Причерноморья*: научный журнал. 2007. 110 т. 2. С. 114–115.
3. Просяник О. П. Langage как объект лингвистики. *Культура народов Причерноморья*: научный журнал. 2008. № 142 т. 2. С. 199–200.
4. Просяник О. П. Понимание Ф. де Соссюром термина *langue* (по материалам черновика книги «О двойственной сущности языковой деятельности»). *Культура народов Причерноморья*: научный журнал. 2009. № 168, т. 2. С. 188–190.
5. Просяник О. П. О демифологизации понимания Ф. де Соссюром знака. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета им. Г. С. Сковороды*. 2009. № 4 (41). С. 18–22.
6. Просяник О. П. О структуре знака и о значимости в концепции Фердинанда де Соссюра. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета им. Г. С. Сковороды*. 2010. № 3–4 (43). С. 24–27.
7. Просяник О. П. Проблема значения и значимости в «De l'essence double du langage» Фердинанда де Соссюра. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки*. 2010. Вип. 23. С. 199–204.
8. Просяник О. П. Понимание Фердинандом де Соссюром термина *langage* (по материалам черновика книги «О двойственной сущности языковой деятельности»). *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды*. 2011. № 1–2 (44). С. 3–7.
9. Просяник О. П. Проблема единства языковой лексической единицы (в свете теории знака «нового» Ф. де Соссюра). *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды*. 2012. № 1–2 (46). С. 44–52.
10. Просяник О. П. Розуміння Ф. де Соссюром термінів «parole» та «discours» (за матеріалами чернетки книги «Про двоїсту сутність мовної діяльності»). *Система і структура східнослов'янських мов*: зб. наук. праць. 2012. Вип. 5. С. 244–250.

11. Просяник О. П. Проблема т.н. «общенаучной картины мира»: открытие или конвенция. *Studia Methodologica*. 2012. Вип. 34. С. 285–289.

12. Просяник О. П. Сучасна рецепція теорії Фердінанда де Соссюра у російському та українському мовознавстві (проблема періодизації). *Вісник Дніпропетровського університету: Наук. журнал. Серія: Мовознавство*. 2013. Вип. 19. Том 3. С. 147–157.

13. Просяник О. П. Сущность социальности в теориях Г. Тарда, Э. Дюркгейма и Ф. де Соссюра. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки*. № 1–2. Том 1. 2013. С. 253–260. URL: <http://jvestnik-b.donnu.edu.ua/article/viewFile/2346/2380>

14. Просяник О. П. Часова перспектива мовної діяльності у розумінні «нового» Ф. де Соссюра. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки. Мовознавство*. 2013. № 1 (250). С. 104–108.

15. Просяник О. П. Реінтерпретація терміну langage як людської здатності (за «новим» Ф. де Соссюром). *Studia Methodologica*. Issue 43, Autumn 2016. С. 62–76.

16. Просяник О. П. Співвідношення мови й мовлення (концептуальні дискусії). *Вісник Черкаського університету. Серія Філологічні науки*. 2016. № 2. С. 30–36.

17. Просяник О. П. Антропоцентризм як філософсько-методологічна основа концепції Ф. де Соссюра. *Studia Methodologica*. Issue 44, Summer 2017. С. 47–58.

18. Просяник О. П. Methodology of functional pragmatism as the merge of antropocentrism and relationismus. *Лінгвістичні студії / Linguistic Studies: зб. наук. праць*. 2018. Вип. 35. С. 9–13.

19. Просяник О.П. Знак і лінгвальна одиниця в семіологічній концепції Ф. де Соссюра. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. 2018. № 9. С. 169–173.

20. Просяник О.П. Наукова концепція Ф. де Соссюра у світлі нових автографічних матеріалів. *Мовознавство*. 2018. № 5. С. 68–76.

Статті в наукових періодичних виданнях іноземних держав

21. Просяник О. П. Интерпретация и перевод как средства мультипликации научной теории. *The Peculiarity of Man*. 2013. № 17. S. 154–170.
22. Просяник О. П. Подходы к лингвистическому исследованию (согласно «новому» Фердинанду де Соссюру). *Studia Rusycystyczne Uniwersytetu Jana Kochanowskiego*. 2013. № 21. S. 53–57.
23. Просяник О. П. К проблеме онтологии социального в концепциях Ф. де Соссюра и Г. Тарда (текстуально-сопоставительный анализ). *The Peculiarity of Man*. 2013. № 18. S. 57–68.
24. Просяник О. П. La socialisation et la réception de la conception scientifique. *The Peculiarity of Man*. 2018. № 1 (27). S. 45–52.

Публікації апробаційного характеру

25. Просяник О. П. Анализ перевода и перевод как методы концептуального исследования лингвистической теории. *Методи лінгвістичних досліджень: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Слов'янськ: 2010. С. 168–170.*
26. Просяник О. П. Лингвокультурная относительность в научном дискурсе (к проблеме перевода Ф. де Соссюра на славянские языки). *Іноземні мови у вищій освіті: лінгвістичні, психолого-педагогічні та методичні перспективи: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Харків: НУ «ЮАУ імені Ярослава Мудрого», 2012. С. 40–41.*
27. Просяник О. П. *Langue vs. langage: проблема об'єкта мовознавства. Іноземні мови у вищій освіті: лінгвістичні, психолого-педагогічні та методичні перспективи: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції. Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2016. С. 226–231. URL: <http://nauka.nlu.edu.ua/?p=148>*
28. Просяник О. П. Екстралінгвістичні фактори, що вплинули на успіх «Курсу загальної лінгвістики» Фердинанда де Соссюра. *Zbior artykulow naukowych «Filologia, socjologia i kulturoznawstwo. Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie,*

decyzja, praktyka». Warszawa : Wydawca Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2016. S. 23–33.

29. Просяник О. П. Проблемність поняття і терміну *langage*. *Zbiór artykułów naukowych «Filologia, socjologia i kulturoznawstwo. Współczesne tendencje w nauce i edukacji»*. Warszawa : Wydawca Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2016. S. 26–32.

30. Просяник О. П. Проблема концептуалізації потенціального лінгвального буття і термін *langue* у рукописній спадщині Ф. де Соссюра. *Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: матеріали VIII Міжнародної наукової конференції*. Дніпро: Акцент ПП, 2017. С. 134–136.

31. Просяник О. П. Семіологічний інструменталізм і функціоналізм мови в концепції Фердинанда де Соссюра. *Zbiór artykułów naukowych «Naukowa I praktyczna nauka światowa: problemy i innowacje»*. Warszawa : Wydawca Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2017. S. 48–56.

32. Просяник О. П. Методологія мовознавства як базовий чинник його розвитку. *Методологія та історіографія мовознавства: матеріали V науково-практичної Інтернет-конференції*. Слов'янськ: ДДПУ, 2018. С. 84–87.

33. Просяник О. П. Ontological essence of the scientific concept and scientific theory. *International politics and social science symposium*. Ardahan (Turkey), 2018. С. 109–110.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації

34. Просяник О. П. К проблеме истории издания соссюровских текстов. *Studia Methodologica*. 2008. Вип. 23. С. 119–121.

35. Просяник О. П. Некоторые методологические замечания к оценке М. Н. Правдиным взглядов Ф. де Соссюра. *Текст и его единицы в функциональной парадигме: сб. посвященный 85-летию со дня рождения М. Н. Правдина / Сост. И. И. Степанченко*. Киев: Українське видавництво, 2013. С. 81–87.

36. Просяник О. П. Структурні відношення: різниця, опозиція і лінійність. Електронне видання. *Сучасні мово- і літературознавчі методології та нові прочитання художнього тексту*. Антологія / упорядники Л. К. Оляндер, О. В. Богданова, Ю. В. Громик, І. Ф. Штейнер. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. С. 698–704. 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). Об'єм даних 10,80 Мб.

ЗМІСТ

Анотація	2
Summary	7
ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ПІЗНАВАЛЬНА ЦІННІСТЬ НАУКОВОЇ	
КОНЦЕПЦІЇ ТА ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ЇЇ РЕЦЕПЦІЮ.....	27
1.1. Дискурсивна специфіка лінгвістичної концепції і	
лінгвістичних теорій	29
1.2. Онтологічна сутність наукової концепції та наукової теорії	39
1.3. Проблеми соціалізації й рецепції наукової концепції	44
1.4. Методологія функційного прагматизму як поєднання	
антропоцентризму й реляціонізму	51
Висновки до розділу 1	61
РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМНІСТЬ ІДЕНТИФІКАЦІЇ Й КВАЛІФІКАЦІЇ	
ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ Ф. ДЕ СОССЮРА	63
2.1. Виявлення й публікація автографів Ф. де Соссюра.	
Рукопис «De l'essence double du langage» та структура книги	
«Écrits de linguistique générale» (2002 p.).....	63
2.2. Екстралінгвістичні чинники поширення лінгвістичних	
ідей «Курсу загальної лінгвістики»	76
2.3. Історія рецепції «Курсу загальної лінгвістики» й автографів	
Ф. де Соссюра його учнями, послідовниками та супротивниками	91
Висновки до розділу 2	121
РОЗДІЛ 3. LANGUAGE ЯК ОСНОВНИЙ ОБ'ЄКТ МОВОЗНАВСТВА	
В КОНЦЕПЦІЇ Ф. ДЕ СОССЮРА	124
3.1. <i>Langue</i> vs. <i>langage</i> : проблема об'єкта мовознавства	124
3.2. <i>Langage</i> : проблема поняття і терміна.....	128
3.3. <i>Langage</i> як здатність: відмінність дефініцій	137
3.4. <i>Langage</i> як людська досвідна діяльність	158

3.5. Langage як функційне узагальнення мови та мовлення	162
3.6. Langage як лінгвосеміотична функція (динамічна система знакових відношень)	174
Висновки до розділу 3	184
РОЗДІЛ 4. ПОНЯТТЯ <i>LANGUE-PAROLE-DISCOURS</i> В КОНЦЕПЦІЇ	
Ф. ДЕ СОССЮРА: РЕВІЗІЯ ТРАДИЦІЙНОГО РОЗУМІННЯ	186
4.1. Проблема концептуалізації мови і термін <i>langue</i> у рукописній спадщині Ф. де Соссюра	186
4.1.1. Антропоцентричне й інструментальне розуміння мови Ф. де Соссюром	190
4.1.2. Антропоцентризм і менталізм (психосоціологізм) у розумінні мови	192
4.1.3. Мова як функція і семіологічний інструмент в концепції Ф. де Соссюра	218
4.2. Концептуальні дискусії на тему співвідношення мови й мовлення ...	228
4.3. Проблема концептуалізації актуального лінгвального буття й розуміння термінів <i>parole</i> і <i>discours</i>	241
4.3.1. Онтологічний характер і межі мовлення	241
4.3.2. Структура мовлення	252
4.3.2.1. Диференціація понять <i>parole</i> і <i>discours</i>	252
4.3.2.2. Концептуалізація терміна <i>parole</i>	258
4.3.2.3. Концептуалізація терміна <i>discours</i>	264
4.4. Міфологізм опозиції «синхронія – діяхронія» в концепції Ф. де Соссюра	271
Висновки до розділу 4	299
РОЗДІЛ 5. АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПОСТУЛАТІВ КОНЦЕПЦІЇ	
Ф. ДЕ СОССЮРА У СВІТЛІ ЇХНЬОЇ МОВОЗНАВЧОЇ РЕЦЕПЦІЇ	302
5.1. Базові онтологічні характеристики мовної діяльності в концепції Ф. де Соссюра	302
5.1.1. Реляціонізм соссюрівської онтології мовної діяльності	302
5.1.2. Різниця як конститутивне відношення	314

5.1.3. Структурні відношення: опозиція (протиставлення) як класифікаційне відношення і лінійність (послідовність) як актуалізоване і конкретизоване відношення	317
5.1.4. Вартість (значущість) як кваліфікаційне відношення	324
5.2. Семіологічна концепція Ф. де Соссюра	328
5.2.1. Асоціація як семіологічне відношення: знак і лінгвальна одиниця	328
5.2.2. Поняття і лінгвальна одиниця: значення як відношення	352
5.2.3. Лінгвальна одиниця і фонетична фігура: форма як відношення.....	379
Висновки до розділу 5	399
ВИСНОВКИ	401
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	412
Додаток 1. Історія видання «Курсу загальної лінгвістики»	456
Додаток 2. Філософські витоки номотетизму, методологічного антропоцентризму і соціологізму Ф. де Соссюра	463
Додаток 3. Список публікацій за темою дисертації	508

ВСТУП

Наукову концепцію Фердинанда де Соссюра традиційно розглядають крізь призму «Курсу загальної лінгвістики» – праці, як відомо, написаної не ним, а укладеної двома його послідовниками, колегами з кафедри Шарлем Баллі й Альбером Сеше у співпраці з одним із студентів Альбером Рідлінгером. На основі чернеток та нотаток лекцій студентів три редактори опублікували в 1916 р. текст зазначеної книги. У передмові укладачі «Курсу» постійно наголошують про Ф. де Соссюра саме як про автора цієї роботи. Починаючи з 50-х років ХХ ст. авторство Соссюра й адекватність «Курсу» поглядам швейцарського лінгвіста ставили під сумнів спочатку представники Женевської школи (Р. Годель і Р. Енглер), а пізніше й інші вчені. Попри багаторазове акцентування на фактах апокрифічності «Курсу» переважна більшість лінгвістів продовжує вважати Ф. де Соссюра автором зазначеної книги.

У 1974 р. Р. Енглер видав перші автографи-чернетки Ф. де Соссюра (перекладені й опубліковані російською мовою в 1990 р.), котрі могли й мали стати серйозним важелем у руках критиків традиційної рецепції соссюрівської концепції, але низка культурно-історичних обставин завадила цьому. Нарешті, 1996 р. у Женеві знайдено соссюрівські рукописні матеріали (зокрема й великий фрагмент монографії), опубліковані 2002 р. у Парижі під назвою «*Écrits de linguistique générale*». Нові «Записки із загальної лінгвістики» досі були перекладені тільки польською мовою у 2004 р. Уважне прочитання нововиявлених автографічних матеріалів переконує в тому, що автентичні погляди Ф. де Соссюра залишаються невідомими широкому мовознавчому загалу.

Наукова концепція швейцарського лінгвіста загалом та її окремі положення були предметом студіювання науковців у ХХ–ХХІ ст. Зокрема, монографічні дослідження творчості Ф. де Соссюра присвятили М. Арріве, Е. Бенвеніст, С. Буке, П. Б'юїссак, П. Вундерлі, Р. Годель, Р. Енглер, В. Г. Кузнецов, Ж. Курсій, Т. Мауро, Н. О. Слюсарева, А. Суенага, А. Фрей, О. О. Холодович, Л. П. Якубинський та ін. На проблемах соссюрівської теорії знака зосереджувалися: В. І. Болотов, Т. В. Гамкрелідзе, Л. Г. Зубкова, С. О. Карцевський, М. Кoen, М. А. Кондрашов,

В. Г. Кузнецов, М. С. Лабащук, І. В. Поляков, А. Сеше, Г. М. Удовиченко; мови й мовлення: Ф. М. Березін, Р. О. Будагов, О. Г. Волков, Г. Гійом, Л. Єльмслев, Я. М. Єремєєв, С. Д. Кацнельсон, Г. В. Колшанський, М. А. Кондрашов, О. В. Лещак, В. Я. Миркін, В. Мотш, Б. П. Нарумов, С. Л. Рубінштейн, І. П. Сусов, О. М. Сухотін, Ф. П. Філін; методів лінгвістичного дослідження: В. І. Абаєв, В. М. Алпатов, В. М. Андрющенко, О. С. Ахманова, Ш. Баллі, В. М. Бріцин, Н. В. Бугорська, С. Д. Кацнельсон, О. С. Кубрякова, В. В. Мозгунов, А. Сеше, Н. В. Уфімцева; на філософських проблемах лінгвістичного вчення Ф. де Соссюра: С. П. Гірняк, І. В. Глухоман, Р. Г. Піотровський та ін.

Деякі з названих авторів були методологічними опонентами Ф. де Соссюра (В. І. Абаєв, Ф. М. Березін, Р. О. Будагов, Г. В. Колшанський, М. А. Кондрашов, Ф. П. Філін та ін.), інші за методологічними поглядами були дуже далекими від швейцарського вченого і суттєво реінтерпретували положення його концепції (О. С. Ахманова, Ш. Баллі, С. Д. Кацнельсон, О. С. Кубрякова, С. Л. Рубінштейн, А. Сеше та ін.). Також є такі, що позиціонували чи позиціонують себе як його явні послідовники, проте не здійснили синтезу методологічної інтерпретації концепції лінгвіста, зосереджуючись лише на окремих тезах і проблемах (Р. Годель, Р. Енглер, С. О. Карцевський, В. Г. Кузнецов, Н. О. Слюсарєва, І. С. Торопцев та ін.). Представлена в нашому дослідженні інтерпретація концепції Ф. де Соссюра з функційно-прагматичних позицій є спробою критичного, методологічно цілісного й відповідного самому предметові узагальнення автентичних поглядів вченого.

Актуальність теми полягає в поступовій зміні загальної тенденції розвитку сучасного мовознавства в бік антропоцентризму й системно-дискурсивного діяльнісного аналізу мовного досвіду, підвалини яких були закладені саме Ф. де Соссюром, що виявляють його автографічні матеріали. Ф. де Соссюр значно випередив свій час і саме через це був неправильно зінтерпретований як видавцями «Курсу загальної лінгвістики», так і більшістю мовознавців ХХ ст. Саме зараз автентичні соссюрівські погляди можуть бути адекватно сприйняті і можуть допомогти розвитку сучасної лінгвістики. Актуальність визначається необхідністю дослідження нововиявлених автографічних матеріалів 2002 р.,

невідомих науковому загалу, а також встановленням історичної правди та відновленням наукового реноме Ф. де Соссюра.

Зв'язок дисертаційної роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота пов'язана з комплексною науковою темою кафедри загального і слов'янського мовознавства Національного університету «Києво-Могилянська академія» № 0113U001651 «Номінативні та комунікативні параметри мовних одиниць: діахронічний і синхронічний аспекти», затвердженою Міністерством освіти і науки України (січень 2011 р.). Тема дисертації затверджена на засіданні бюро Наукової ради «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» в Інституті мовознавства імені О. О. Потебні НАН України (протокол № 2 від 19 квітня 2018 р.). Уточнену редакцію теми дисертаційного дослідження затверджено на засіданні Вченої ради Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 4 від 29 листопада 2018 року).

Мета дослідження – спираючись на нововиявлені соссюрівські автографічні матеріали, здійснити порівняльний аналіз фундаментальних положень наукової концепції «нового» Ф. де Соссюра з традиційними положеннями «Курсу загальної лінгвістики» 1916 р., сприйнятими або реінтерпретованими мовознавцями радянського та пострадянського періодів, а також критично оцінити найбільш суттєві постулати соссюрівської концепції, міфологізовані в традиційній рецепції його поглядів.

Мета дослідження передбачає розв'язання таких **завдань**:

- 1) визначити характер та підстави критичного методологічного аналізу наукової концепції;
- 2) оцінити видавничу історію наукової спадщини Ф. де Соссюра;
- 3) дати історико-лінгвістичну оцінку передумов та особливостей рецепції наукової спадщини вченого, зокрема й у радянському та пострадянському мовознавстві;
- 4) провести концептуально-методологічний аналіз автографів Ф. де Соссюра (особливо нових матеріалів, опублікованих у 2002 році);

5) зіставити положення концепції «Курсу загальної лінгвістики» та їхні інтерпретації мовознавцями радянського й пострадянського періодів із положеннями, виявленими в автографічних текстах;

6) виявити ключові розбіжності між традиційною рецепцією поглядів Ф. де Соссюра і поглядами, викладеними в автографах за конкретними питаннями (об'єкт мовознавства, його реляційна сутність і функційна структура, семіологічна теорія, спосіб наукового мислення й методологія вченого та її філософські витоки).

Об'єктом дослідження є наукова концепція Ф. де Соссюра та її рецепція в мовознавстві радянського та пострадянського періодів з огляду на нові рукописні матеріали книги «Записки із загальної лінгвістики» («Écrits de linguistique générale»).

Предмет дослідження – фундаментальні поняття концепції Ф. де Соссюра та ревізія їхнього традиційного розуміння. До предмета дослідження належать:

- філософсько-методологічні основи та джерела концепції Ф. де Соссюра;
- langage як основний об'єкт мовознавства;
- співвідношення понять langue – parole – discours (le discursif);
- базові онтологічні характеристики мовної діяльності (відношення, відмінність, опозиція, суміжність, вартість);
- семіологічна концепція Ф. де Соссюра.

Матеріалом дослідження слугувала чернетка монографії «Записки із загальної лінгвістики» 2002 року («Écrits de linguistique générale») – рукопис книги Ф. де Соссюра, яку вважали або загубленою, або взагалі не написаною вченим, тексти інавгураційних женевських лекцій та численні чернетки лекцій, нарисів і приміток до неопублікованих праць, часописи «Мовознавство» (1967–2018 pp.), «Вопросы языкознания» (1952–2016 pp.), а також більше двохсот українсько- й російськомовних видань енциклопедичного, дидактичного та монографічного характеру.

Методологія дослідження. Реінтерпретаційний характер дослідження (аналіз рецепції соссюрівської концепції та самої концепції на основі нових автографічних матеріалів) потребує відповідної методології. Такою методологією є функційний прагматизм як антропоцентрична й реляціоністична концепція діяльності та досвіду, оскільки саме таке підґрунтя мали погляди Ф. де Соссюра.

Послугуючись функційно-прагматичними методологічними засадами, ми намагаємося реінтерпретувати низку положень «традиційного» Ф. де Соссюра, а також інтерпретувати численні коментарі до цих положень та нові, мало відомі й ще не коментовані тексти рукописної спадщини швейцарського лінгвіста.

Методологічну базу дослідження становлять положення про:

1) суспільно-психологічний (антропоцентричний) характер лінгвосеміотичної діяльності (Л. С. Виготський, І. О. Голубовська, Д. І. Дубровський, Е. Кассіер, І. Кант, М. Ковальський, І. Бодуен де Куртене, М. С. Лабащук, А. А. Лучик, О. О. Потебня, Ф. де Соссюр, І. І. Степанченко, Г. Тард, І. С. Торопцев);

2) інформаційно-семіотичні відношення як онтологічну базу мовної діяльності (Р. Енглер, Е. Кассіер, І. Бодуен де Куртене, Ф. де Соссюр);

3) прагматизм і функціоналізм як телеологічну й каузальну основу мовної діяльності (Ф. С. Бацевич, У. Джемс, В. І. Заїка, О. В. Лещак, А. А. Лучик, В. Матезіус, Ф. де Соссюр, Г. Тард, М. С. Трубецькой);

4) мовну діяльність як цілісну динамічну систему семіотичних функційно-прагматичних відношень (О. В. Лещак, В. Матезіус, Н. О. Слюсарева, Ф. де Соссюр).

Специфіка об'єкта й поставлені завдання зумовили застосування загальнонаукових (спостереження, порівняння, узагальнення, дедукція, аналіз, синтез, концептуалізація, субституція) і спеціальних лінгвістичних **методів та прийомів**. Як основні методи дослідження використано концептуально-аналітичний метод для кваліфікації й методологічної оцінки теоретичних положень наукової концепції, а також для зіставлення фундаментальних положень концепції Ф. де Соссюра на базі нововиявлених автографічних джерел і концепції «Курсу загальної лінгвістики». У роботі застосовано метод кількісних підрахунків для встановлення інтенсивності поширення ідей концепції Ф. де Соссюра в радянському та пострадянському науковому просторі. Для встановлення фреквентності специфічної соссюрівської термінології були застосовані також кількісні підрахунки. Прийом концептуальної типологізації й субституції сприяв виявленню невідповідностей в російських та українських перекладах із французької «Курсу загальної лінгвістики» та їхньому зіставленню з новими автографічними матеріалами.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що у праці вперше піддані критичній методологічній оцінці фундаментальні положення наукової концепції «традиційного» Ф. де Соссюра (за «Курсом загальної лінгвістики» 1916 р.) на основі текстуального та концептуально-термінологічного аналізу нових, ще не виданих ані українською, ані російською мовами автографічних соссюрівських матеріалів. Зіставний аналіз зосереджено на концептуалізації базового об'єкту мовознавства – мовної діяльності (*langage*), визначенні її реляційної онтології і функційної структури, встановленні онтологічного відношення між мовою (*langue*) й мовленням (*discours, le discursif*), а також мовленням й висловлюванням (*parole*); розгляді епістемологічної пропозиції Ф. де Соссюра для мовознавства та ревізії традиційного розуміння співвідношення синхронії й діячності, а також теорії семіологічних відношень на противагу традиційній теорії білатерального знаку та розгляді кожного з елементів цих відношень. До концептуальної новизни праці можна віднести також встановлення й обґрунтування методологічних і філософсько-наукових джерел концепції Ф. де Соссюра, викладених у нових автографічних матеріалах.

Теоретичне значення роботи полягає в перегляді традиційної рецепції наукової концепції Ф. де Соссюра й представленні «нового» Ф. де Соссюра на основі нововиявлених автографічних матеріалів. Із функційно-прагматичних позицій переосмислено онтологічне, епістемологічне та методологічне підґрунтя соссюрівського розуміння семіозису, мовної діяльності як об'єкта лінгвістики, переглянуто поняття мови, мовлення, знака, відношення, різниці, значущості та низки інших понять, ключових для концепції швейцарського лінгвіста.

Практичне значення дисертації визначає можливість використання теоретичних положень студії в укладанні узагальнювальних праць із загального мовознавства, матеріали дослідження можуть бути використані для читання академічних курсів із загального мовознавства, історії, філософії мови; спецкурсу з методології лінгвістичного дослідження.

Апробація результатів дослідження. Окремі положення і результати дисертаційної праці представлено в доповідях на 39 міжнародних наукових симпозіумах, конференціях і семінарах: «Значимість, функція і структура в

гуманітарному пізнанні (до 150-річчя Ф. де Соссюра)» (Севастополь, 2007); «Мова і світ» (Ялта, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012); «Суспільний фактор у гуманітарному пізнанні: онтологія і гносеологія (до 165-річчя Ж. Г. Тарда)» (Севастополь, 2008); «Методологічні проблеми гуманітарних досліджень» (Кам'янець-Подільський, 2008); «Еволюція як методологічна та світоглядна проблема в гуманітарних науках» у рамках постійно діючого методологічного симпозиуму «Об'єкт і суб'єкт гуманітарного пізнання» (Кам'янець-Подільський, 2009); «Єдине та багатомірне: методологічні проблеми варіативності» у рамках методологічного симпозиуму «Об'єкт і суб'єкт гуманітарного пізнання» (Біла Церква, 2010); «Język poza granicami języka. Semantyka a pragmatyka: spór o pierwszeństwo» (Ольштин, Польща, 2010); «Методи лінгвістичних досліджень» (Слов'янськ, 2010); Міжнародна наукова конференція «Минуле як об'єкт гуманітарного пізнання» у рамках методологічного симпозиуму «Об'єкт і суб'єкт гуманітарного пізнання» (Тернопіль, 2011); «Fundamentalne kategorie ludzkiego poznania. OrowysjaI: świat I jego obrazy» (Кельце, 2011); «Інформаційний простір як об'єкт гуманітарного пізнання» у рамках методологічного симпозиуму «Об'єкт і суб'єкт гуманітарного пізнання» (Кам'янець-Подільський, 2012); «Іноземні мови у вищій освіті: лінгвістичні, психолого-педагогічні та методичні перспективи» (Харків, 2012); «Світ мови – світ у мові» (Київ, 2012); «Universum humanum: Антропоцентризм як методологічна засада наукового дослідження» у рамках методологічного симпозиуму «Об'єкт і суб'єкт гуманітарного пізнання» (Кам'янець-Подільський, 2013); «Not only II: теорія і практика міждисциплінарних гуманітарних досліджень» (Москва, 2013); «Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах» (Дніпропетровськ, 2013); «Інноваційні процеси в лексиці та граматиці української мови» (Луцьк, 2013); «Not only III: теорія і практика міждисциплінарних гуманітарних досліджень» (Москва, 2014); «Прагматика людського досвіду: цінність як методологічна засада гуманітарного пізнання» у рамках методологічного симпозиуму «Об'єкт і суб'єкт гуманітарного пізнання» (Тернопіль, 2014); «Fundamentalne kategorie ludzkiego poznania. Zagadnienie IV: jakość i ilość» (Kielce – Pińczów, 2014); «Człowiek pomiędzy Bogiem, zwierzęciem a komputerem» (Кельце – Суков, 2015); «Fundamentalne kategorie ludzkiego poznania.

ZagadnienieV: przyczyna i cel» (Kielce – Pińczów, 2015); «Антропология вкуса: світогляд, естетика, пізнання» у рамках методологічного симпозіуму «Об’єкт і суб’єкт гуманітарного пізнання» (Острог, 2016); «Filologia, socjologia i kulturoznawstwo. Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka» (Гданьск, 2016); «Filologia, socjologia i kulturoznawstwo. Współczesne tendencje w nauce i edukacji» (Краків, Польща, 2016); «Іноземні мови у вищій освіті: лінгвістичні, психолого-педагогічні та методичні перспективи» (Харків, 2016); «Знання і / чи віра: методологічний конфлікт» (Кам’янець-Подільський, 2016); «Лексико-граматичні інновації в сучасних слов’янських мовах» (Дніпро, 2017); «Людина у світі знаків» у рамках методологічного симпозіуму «Об’єкт і суб’єкт гуманітарного пізнання» (Тернопіль, 2017); «Literatura, socjologia i kulturoznawstwo. Naukowa i Praktyczna Nauka światowa: problemy i innowacje» (Сопот, Польща, 2017); »Granice ludzkiego świata. Problem II: istniejące – nieistniejące» (Кельце – Bodzentyn, 2017); «Культурна і суспільна комунікація: форма – значення – цінність (до 125-річчя В. Шкловського)» у рамках методологічного симпозіуму «Об’єкт і суб’єкт гуманітарного пізнання» (Кам’янець-Подільський, 2018), «International politics and social science symposium» (Ardahan, Turkey, 2018); «Методологія та історіографія мовознавства» (Слов’янськ, 2018).

Публікації. Теоретичні положення й практичні результати дослідження викладено в тридцяти шести публікаціях, з яких одна одноосібна монографія «Фердинанд де Соссюр: деміфологізація концепції» (16,04 др. арк.), 26 одноосібних статей (15,79 др.арк.), із яких 19 опубліковано у фахових виданнях України (зокрема 5 – у вітчизняних виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз даних), 4 – в іноземних виданнях, 3 статті – в інших виданнях, а також дев’ять тез доповідей на наукових конференціях різних рівнів (п’ять в українських і чотири у зарубіжних виданнях – 3,02 др.арк.).

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, п’яти розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаної літератури (563 позиції), трьох додатків.

Повний обсяг дисертації – 515 с., обсяг основного тексту – 411 с.

РОЗДІЛ 1

ПІЗНАВАЛЬНА ЦІННІСТЬ НАУКОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ ТА ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ЇЇ РЕЦЕПЦІЮ

Прагнучи відповісти на питання, якою мірою та чи та наукова теза, те чи те теоретичне положення, той чи той спосіб аргументації може бути приписаний якійсь концепції чи теорії, наскільки перелічені наукові інформаційні функції порівнювані чи взаємно несуперечливі, зрештою – як той чи той фрагмент наукового тексту (оригінального чи перекладного) потрібно інтерпретувати й чому саме так, необхідно зосередитися на проблемі сутності наукової концепції як цілісного пізнавального когнітивного простору, а також сутності й прагмафункційних рисах її епістемологічних складників – наукових теорій, концептуальних понять і суджень.

За офіційним окресленням, наука – це «сфера діяльності людини, спрямована на одержання (вироблення і систематизацію у вигляді теорій, гіпотез, законів природи чи суспільства тощо) нових знань про навколишній світ, основою якої є збір, постійне оновлення, систематизація, критичний аналіз фактів, синтез нових знань або узагальнень, що описують природні або суспільні явища, які досліджуються, та (або) дозволяють будувати причинно-наслідкові зв'язки між явищами і прогнозувати їх перебіг» [157].

Суть наукового пізнання полягає передусім у формуванні методично концептуалізованого й логічно аргументованого знання. Концептуалізація полягає у творенні узагальненого та систематизованого знання про об'єкт пізнання – світ природи (енергоматерію) і/ чи світ людських стосунків (інформацію). Аргументація, натомість, – у наведенні доказів істинності наукового знання (кореспонденції з певною системою зарахування інформації до світу природи чи системи людських уявлень про світ) або ж його внутрішньої когерентності (логічної несупротивності) для суб'єкта пізнавальної діяльності. Можна цілком погодитися з визначенням В. Л. Абушенко, що концептуалізація – це методологічна процедура «введення певних онтологічних уявлень до певного

масиву емпіричних даних, яке забезпечує теоретичну організацію знання та схематизацію зв'язку понять, здатних відбивати можливі тенденції зміни референтного поля об'єктів, що дає змогу продукувати гіпотези про їхню природу й характер взаємозв'язків» [3]. На відміну від концептуалізації як предметної методологічної процедури аргументація є процедурою прагматичною, суб'єктною, оскільки скерована насамперед на «раціональне обґрунтування якогось ствердження за допомогою інших стверджень, але не здатна водночас служити доказом його істинності» [158].

Можна виділити два базові аспекти концептуалізації наукового знання – формальний і сутнісний. Перший, формальний, пов'язаний із формою існування наукового знання (як теорії або концепції, до яких входять постулати, тези, система понять, система аргументації й доведення, наукові факти, методологічні засади), сюди ж зараховуємо проблеми меж наукового знання, насамперед методології (входить чи не входить до складу концепції або теорії). Теорія предметна й інтенціональна (теорія ЧОГОСЬ) – «системно представлена сітка інваріантів різного рівня абстракції» [461, с. 25], концепція суб'єктна й інтенційна (ЧИЯСЬ концепція чи концепція ЯКОЇСЬ школи, течії). Другий – сутнісний – натомість належить до самого характеру такого знання (ступінь об'єктивності-суб'єктивності) – наскільки наукове знання може бути об'єктивним чи суб'єктивним. Слово суб'єктивний суттєво скомпрометували методологи-об'єктивісти. В їхньому розумінні це синонім неправдивого, випадкового й недоведеного знання. Те саме сталося зі словом об'єктивний. На переконання антропоцентристів, це синонім гіпостазу, фікції, яку неможливо науково перевірити. Щоб уникнути цих конотацій, в антропоцентричній парадигмі краще використовувати пару суб'єктний (знання про суб'єкт) – об'єктний (знання про об'єкт). Інформація про позиціонованість й істинність знання за такої умови стає нерелевантною. Знання завжди відносне, ми прагнемо дізнатися не про те, як є «насправді», а отримати знання, котрі нам дають змогу раціонально пояснити й упорядкувати людський досвід. Наше протиставлення об'єктного знання (у нашому випадку – об'єктної лінгвістики) суб'єктному (суб'єктній лінгвістиці) є

аналогічним до протиставлення Г. М. Яворською дескриптивної (системоцентричної) лінгвістики прескриптивній (антропоцентричній): «Переорієнтація сучасної лінгвістики на антропоцентричне розуміння мови вплинула також на відношення між лінгвістом і мовою. Якщо у системоцентричному підході, який зорієнтований на ідеал єдиного позитивного знання, мовознавець, об'єктивно описуючи і вивчаючи мовні закони, перебуває, згідно з ідеальною і ідеалізованою дослідницькою моделлю, поза мовою, то антропоцентричний підхід передбачає погляд на мову зсередини, а отже відношення дослідник – мова будується на інших підставах» [506, с. 8]. Сутнісний аспект стосується також таких характеристик наукового знання, як номотетичність чи ідіографічність у розумінні об'єкта й проблеми, дедуктивність чи індуктивність проведення аналізу.

1.1. Дискурсивна специфіка лінгвістичної концепції і лінгвістичних теорій

Об'єктом дослідження в нашій роботі є лінгвосеміотична концепція Фердинанда де Соссюра. Не завжди в межах концепції легко відділити об'єктне знання від суб'єктного, тобто виокремити те, що стосується самого предмета дослідження (мови, мовлення, висловлень, звуків, морфем, моделей, текстів) від суб'єктної інформації про позицію автора концепції. Ці аспекти концепції тісно переплетені між собою, до того ж, на чому особливо наполягав сам Соссюр, перше значною мірою залежить від другого. Це стає великою проблемою для історико-лінгвістичних досліджень, з одного боку, і для міжконцептуальних дискусій із приводу певних об'єктів дослідження, з іншого. Часто концептуальні відмінності настільки істотні, що за омонімії термінів суперечки стають цілком безпредметними (суперечками про різні об'єкти або ж суперечками про слова). Ще складніше узгодити теорії, історично віддалені одна від одної, оскільки об'єкти, номіновані традиційними термінами, суттєво переосмислювали протягом еволюції науки й у різних школах та напрямках могли трактувати по-різному (іноді кардинально відмінно).

У центрі нашої уваги перебуває наукова концепція в її історичній (переважно ретроспективній) рецепції прихильниками і супротивниками. Отже, перш ніж розпочати власне її аналіз, необхідно відповісти на два базові питання. По-перше, що таке концепція і чим вона відрізняється від інших форм цілісного знання, а по-друге, яким критеріям має відповідати концепція, щоб її можна було назвати науковою.

Розпочати аналіз цих проблем варто з розрізнення наукового і практичного (утилітарного) знання (інформації). Це розрізнення можна ефективно реалізувати на прагматичній основі¹, адже із семантичного (тематичного) чи формального (зокрема й мовного) поглядів вербалізована в тексті наукова інформація може принципово не відрізнятися від практично-утилітарної. Якщо зосередитися на мовознавчій тематиці, найкращим прикладом тут можуть служити монографії (чи наукові статті), вишівські підручники (чи мовні порадики), науково-популярні тексти та мовні експертизи (зокрема судові). Лише перші мають на меті пізнання в його соціокультурному та цивілізаційному аспектах. Підручник, науково-популярна стаття в глянцевого журналі чи експертна оцінка не мають на меті внести якусь принципово нову інформацію в соціокультурну картину світу. Їхнє завдання суто практичне: поширити вже створене й доведене (краще чи гірше) знання серед зацікавленої публіки (науково-популярний твір), майбутніх фахівців (дидактичний твір) або ж розв'язати конкретну практичну (правову, господарську чи соціальну) проблему за допомогою такого наукового знання. Саме ж таке знання (як персоналізована чи соціалізована інформація) може виникнути лише в межах науково-пізнавальної діяльності й науковому дискурсі.

У чому ще, крім базової прагматики, може полягати відмінність між власне науковою та утилітарно-практичною інформацією? Як вже було сказано вище, семантика і форма таких текстів можуть бути дуже подібними. І науковий, і дидактичний текст (особливо вишівський) можуть бути однаковою мірою раціонально-логічними, насиченими науковими поняттями й термінологією. Проте суттєва відмінність між ними виникає, коли ми проаналізуємо їх із погляду

¹Теоретичну основу нашого аналізу специфіки наукової інформації становить насамперед праця українсько-польського мовознавця й методолога О. В. Лещака [541].

структури соціалізації інформації та використовуваної у процесі їх створення дискурсивної стратегії. Утилітарно-практичний текст, по-перше, має бути комунікативним (спрямованим на його зрозумілість для реципієнта), а тому, по-друге, бути висококонвенціональним (спиратися на загальноприйняті в певній сфері діяльності лінгвосеміотичні засади). На відміну від нього науковий текст, що є продуктом пізнавальної творчості, має бути передусім експресивним (експресивність розуміємо за праязкою школою як функцію вираження інтенції поряд з комунікативною функцією як функцією соціальної інтеракції), а по-друге, бути когерентним. Обидві ці риси створюють суттєву перешкоду для сприйняття наукової інформації не лише далекою від науки людиною, але часто й науковцями, адже завданням вченого (особливо у випадку, коли він занурюється в мало досліджену галузь чи шукає нові шляхи розв'язання пізнавальної проблеми) є не задовольнити цікавість майбутнього читача і навіть не поінформувати своїх колег-науковців про своє відкриття, а насамперед виразити у вербально-текстовій формі свої роздуми й умовиводи. Звідси – необхідність опрацювання специфічних концептуальних і дискурсивних методик інтерпретації наукового тексту. Сказане імплікує ще один суспільно-культурний аспект принципової різниці між науковим і утилітарно-практичним текстами. Науковий текст завжди створений для інших науковців, причому що більш новаторський текст, то вужче коло осіб, яким він адресований. Експертський текст пишуть для того, щоб його міг сприйняти кожен фахівець цієї сфери, дидактичний текст зорієнтований на кожного, хто навчається на цьому освітньому рівні, а науково-популярний (зокрема й енциклопедичний) – на кожного, хто непрофесійно цікавиться певною проблемою.

Ще один момент, на який можна і необхідно звернути увагу, окреслюючи специфіки наукового тексту й наукової інформації, – це відмінність наукової інформації від філософсько-світоглядної. Нерідко наукову працю (зокрема в галузі гуманітарних чи суспільних наук, особливо теоретичну чи фундаментальну, а також інтердисциплінарну) досить важко відрізнити від філософської (особливо якщо це праця з етики, естетики, філософії суспільства, політики чи філософії мови). Утім, плинний характер людської культурно-інформаційної діяльності не

означає, що наука і філософія принципово не відрізняються. Як і в попередньому випадку, відмінність полягає саме в прагматичі творення інформації та способі її соціалізації. У цьому випадку доречно було б звернутися до концепції польського вченого – соціокібернетика Маріана Мазура [546], котрий запропонував таку схему розрізнення науки, філософії і мистецтва (трьох базових галузей віртуальної сфери людського досвіду): за критерієм узагальнення й систематизації оперованою інформацією наука і філософія принципово відрізняються від мистецтва, яке завжди оперує конкретною інформацією і не намагається створити цілісної дедукційно структурованої системи картини світу, натомість за критерієм аргументації наука принципово відрізняється як від мистецтва, так і від філософії (див. [534, с. 13–15]). Науковець повинен логічно та методично аргументувати положення своєї концепції чи теорії й мусить спекулятивно чи емпірично довести свої тези (отже, у його праці повинні бути як узагальнювальні твердження, так і доказові процедури). Філософ чи митець такого обов'язку не мають, тому в першого зазвичай відсутня доказова база, а в другого немає ні тверджень, ні доказів. М. Мазур виділяє відповідно три види суджень – наукові тези (в яких інформація подана як правдива чи неправдива і підтверджена доведенням її правдивості), філософські запевнення (в яких інформація представлена як правдива без належного доведення її правдивості) і художні одкровення (в яких інформація представлена як така, що не має жодного стосунку до правди чи неправди, а отже як така, що не повинна бути підтверджена).

Окрім того, філософа на відміну від науковця цікавить не стільки знання як таке (у його співвідношенні з іншим знанням чи світом досвіду), скільки переживання моменту пізнання, а також оцінка вартості здобутого знання, надання йому аксіологічної значущості. Послугуючись мовознавчими термінами, можна сказати, що науковця цікавить у тексті зміст (значення) і раціональний смисл, а філософа – культурно-цивілізаційна значущість смислу і його цінність для людського життя. Це накладає відбиток на філософський текст. Він рідко буває логічно структурованим, термінологічно й концептуально послідовним, майже ніколи не є спеціалізованим, часто буває надто

індивідуалізованим (завдяки оцінності) і майже завжди апелює до емоцій, переконань і віри реципієнта.

Філософська інформація має захоплювати й заохочувати суб'єкт до визначення свого стосунку до світу. Наукова інформація, натомість, повинна давати в міру відсторонені знання про світ. Навіть якщо в обох випадках об'єктом рефлексії є людина (як така чи як сам мислячий індивід), філософська рефлексія зосереджується на суб'єктних характеристиках інформації, а наукова – на її об'єктних ознаках. Філософ не повинен відмежовуватися від об'єкта роздумів, не прагне (а найчастіше й не може) визволитися від свого ставлення до об'єкта, вчений же, навпаки, шукає методи саме такого відмежування й визволення. Саме тому не можна сплутувати наукові теорії та філософські доктрини й концепції.

Звісно, беручи до уваги різноманітність наук (зазвичай у слов'янських мовних культурах говорять про природничо-технічні і гуманітарно-суспільні науки, в англomовному світі – про science і arts, а у франкомовному – про science і lettres) та типологічний характер розуміння людського культурного досвіду, можна ствердити, що науки, спрямовані на пізнання світу природи, більшою мірою відрізняються від філософії, ніж науки, об'єктом яких є світ людини як такої, як особистості чи як члена суспільства, а отже й світ людських стосунків. Мовознавство, без сумніву, належить саме до таких наук, адже мови і їхня реалізація в актах мовлення – це суто інформаційні функції, які не існують поза людською психікою і поза міжлюдськими стосунками. Єдині власне матеріальні (фізичні) вияви мовної діяльності, що є об'єктами мовознавства – звуки мовлення, фактично цікавлять лінгвістів не як такі, а лише як продукти артикуляції чи акустичні подразники, фізична якість котрих має вже незначний вплив на сутність мовленнєвого акту як процедури сигнального обміну інформацією. Власне мовознавчим об'єктом є не вони, а мовні та мовленнєві значення (лексичні, граматичні, стилістичні, дискурсивні) і суміжні з ними акустико-артикуляційні функції (акустичні враження, артикуляційні моделі, фонеми тощо). Оминаючи дискусію, якою мірою природничі науки вільні від інформаційних можливостей і дій суб'єкта (досить згадати тут славнозвісну засаду Гейзенберга чи модну

останнім часом антропну засаду), можна спрощено сказати, що природничо-технічні науки досліджують (прагнуть досліджувати) головним чином матеріальні об'єкти, натомість суспільно-гуманітарні (зокрема й лінгвістика) – інформацію.

Найближчою до науки філософською галуззю є філософія науки, котра виділилась з філософії у другій половині XX століття у якості самостійної філософської галузі і часом розглядається дослідниками як «прикладна філософія» [236, с. 114–115] або ж як «теорія науки» [206, с. 7], [483, с. 146]. З цим останнім навряд чи можна згодитись, оскільки предмет філософської рефлексії є суттєво узалежнений від світоглядних настанов філософа, а її висновки найчастіше не можуть бути об'єктивно верифіковані. Набагато більш вірогідними нам здаються погляди тих філософів науки, котрі окреслюють цю галузь знань як «аналітичну епістемологію» чи «аналітичну філософію» [394, с. 127], [307].

Суміжною з мовознавством є ще одна дисципліна – філософія мови. Філософія мови – дослідницька галузь філософії, котра з'ясовує роль мови й мовлення в пізнавальних процесах і структурах свідомості. Це один із ключових напрямів дослідження в сучасній аналітичній філософії, що став певним особливим стилем філософського мислення, спрямованого переважно на питання про способи побудови теорій і засади впорядкування мовних засобів вираження знань. Філософи мови визначають онтологічну сутність мови, співвідношення сфери мови й дійсності, мови і людини, мови і суспільства, мови і культури чи мови й етносу. Водночас їх мало цікавлять суто лінгвістичні проблеми (наприклад, чим є мова у стосунку до мовлення, пам'яті чи мислення або чим відрізняється соціолект від ідіолекту). Практично поза сферою зацікавлень філософів мови залишаються й проблеми онтології чи епістемології окремих лінгвальних функцій (слово, речення, текст, дискурс). Усі ці проблеми повинно опрацьовувати саме мовознавство. Але без визначення онтологічної суті цих явищ їхнє лінгвістичне дослідження абсолютно неможливе (див.: [4], [274], [275]). Потрібна власне наукова чи метанаукова дисципліна, котра повинна вивчати такі проблеми. Це і є методологія лінгвістики.

Філософію мови не слід сплутувати не тільки із самим мовознавством чи його методологією, але й з іншими науками, які досліджують мову, наприклад, із психологією мови (яку активно опрацьовують В. Вундт і Л. С. Виготський) чи із соціологією мови (наприклад, у працях Г. Тарда).

Методологію як науку (або метанауку) про побудову людської пізнавальної діяльності [432, с. 391], [308, с. 554] виділили в окрему дисципліну приблизно в той самий час, що й філософію науки (у другій половині ХХ століття). На нашу думку, методологія – це перехідний тип інтелектуальної діяльності, що поєднує суб'єктно-прагматичний характер філософії науки й об'єктно-аргументаційний характер науки. Методологія становить сукупність базових настанов щодо розуміння: а) онтології об'єкта пізнання, тобто «вихідні метанаукові презумпції та переконання відносно природи об'єкта» [101, с. 69] (у лінгвістиці це настанови щодо питань, чим є мова, мовлення, мовний досвід), б) епістемології його дослідження (як співвідносяться лінгвіст та об'єкт його пізнання, чи і яким чином є можливе наукове пізнання мови, мовлення, мовного досвіду), а також в) методики самого дослідження (якими способами здійснювати лінгвістичні пізнавальні процедури). Подібне розуміння сутності методології знаходимо в працях Н. В. Наливайко [301] і Е. Г. Юдіна [504]. В. А. Глущенко, зокрема, звертає увагу саме на онтологічну складову методології: «Онтологія виступає в ролі засобу, за допомогою якого дослідник сприймає світ як деяку певним чином розчленовану цілісність, подану йому в системі філософських категорій» [99, с. 19]. При цьому вчений виділяє ті ж самі три складові методології, називаючи їх відповідно онтологією, телеологією і операціональною складовою: «Трактування лінгвістичного методу як складної логічної одиниці, що включає в себе онтологічний, операціональний і телеологічний компоненти, видається перспективним з погляду вивчення одиниць і категорій усіх мовних рівнів. Запропонований підхід дозволяє об'єднати у цілісній концепції методу такі різноманітні, але взаємопов'язані феномени, як принципи / підходи, операції (прийоми, процедури) та мета дослідження» [там само, с. 20]. Цілковиту рацію має І. О. Голубовська, котра вважає, що методологічний чинник «має виступати провідним при виділенні тієї або тієї «парадигми» [101, с. 69].

Особливо велике значення має методологія для тих наук, об'єкт яких не є безпосередньо емпірично даним (не є фізичним, матеріальним предметом). Без сумніву до таких наук належить і мовознавство. Першим науковцем, хто експліцитно й однозначно узалежнив лінгвістичне дослідження від методології, був саме Фердинанд де Соссюр (хоча він ще не вживав такого терміна, а говорив про «точку зору»). Усі його попередники (Ф. Бопп, В. фон Гумбольдт, А. Шляйхер, Г. Штейнталь чи А. Лескін) тією чи тією мірою зосереджувалися на пошуку методів безвідносного пізнання мовного об'єкта, який вони намагалися максимально «визволити» від людини-носія. «Об'єктивне» пізнання мови як історичного духу народу, як культурної психології етносу чи як вродженої психофізіологічної функції організму потребувало опрацювання не лише різних методик аналізу матеріалу й концептуалізації даних, але й цілком відмінних методологічних підстав для такого аналізу та концептуалізації. Саме Соссюр першим зрозумів цю залежність. Він разом з І. Бодуеном де Куртене, М. В. Крушевським, О. О. Потебнею (і ще декількома лінгвістами-антропоцентристами) не лише онтологічно концептуалізував мову як психосоціальну функцію людської діяльності, але й окреслив це положення як методологічну базу дослідження. Узалежнення мови / мовлення від досвіду / діяльності людини, а пізнання мовної діяльності – від методологічних настанов мовознавця виразно релятивізувало лінгвістику й змусило наступні покоління мовознавців, з одного боку, усвідомити свою метарефлексивну позицію щодо об'єкта, а з іншого – усвідомити необхідність опрацювання більш гнучких методів дослідження мовного досвіду саме як людської (зокрема й власної) діяльності. Якщо й погоджуватися з поширеною тезою, що Соссюр був творцем сучасної лінгвістики й «батьком» структуралізму, то лише в одному: без сумніву, мовознавство ХХ століття (і передусім саме структуралізм в усіх його виявах) стало виразно методологічним. Ніколи до Соссюра стільки часу й місця в мовознавчих дослідженнях не відводили з'ясуванню своєї методологічної позиції та методологічним дискусіям з опонентами. У цьому сенсі можна вважати Соссюра засновником якісно нової парадигми в лінгвістиці. Після нього вже не прийнято ігнорувати роль мовознавця

в лінгвістичних дослідженнях і сприймати об'єкт цієї науки як даний і незалежний від дослідника.

Можна спростовувати позицію Соссюра, котрий вважав, що абсолютна методологічність – це специфічна риса саме лінгвістики:² «в области лингвистики связь, которую мы устанавливаем между объектами, предшествует самим этим объектам и служит их определению. В других областях науки существуют заранее данные вещи, объекты, которые можно затем рассматривать с различных точек зрения. У нас же имеются прежде всего точки зрения, верные или ложные, но всегда лишь точки зрения, и уже с их помощью СОЗДАЮТСЯ объекты. Эти созданные объекты соответствуют реальности, если исходная точка оказывается верной, и не соответствуют ей в противоположном случае; но в обоих случаях ничто, ни один объект не дан нам хотя бы на мгновение сам по себе. Это верно даже тогда, когда речь идет о самом что ни на есть материальном факте, казалось бы заранее определенном со всей ясностью, как, например, последовательность произнесенных звуков» [437, с. 110].

У такому твердженні можна вбачати своєрідну наукову скромність і певний методологічний мінімалізм. Соссюр, можливо, не бажав висловлюватися про інші науки, а, можливо, був переконаний, що лише мовознавчий об'єкт не має субстанційного характеру (є відношенням між поняттєвою і фонетичною інформацією). Але із позицій сьогодення вже можна стверджувати, що фраза Соссюра однаковою мірою стосується всіх гуманітарних і суспільних наук, у яких об'єктом дослідження є не фізичні предмети і їхні механічні відношення (які можна більшою чи меншою мірою чуттєво спостерігати), а саме інформаційні стосунки, що існують у формі психічних функцій, безпосереднього доступу до котрих немає й дослідження котрих потребує попереднього опрацювання методології дослідження, тобто є неможливим без попереднього опрацювання «точки зору». Мовознавці та теоретики науки загалом завжди усвідомлювали, що

²Цитати з російського перекладу нотаток Соссюра наводитимемо без перекладу українською у разі, якщо якість російського перекладу не матиме впливу на обговорювану проблему. В інших випадках наводитимемо цитати з французького оригіналу з власним українським перекладом.

конфлікти й суперечки між представниками різних течій і напрямів у лінгвістиці базуються передусім на відмінності методологічних і філософських (світоглядних) підстав дослідження [193; 243; 272; 292; 297; 298; 309; 386; 486; 487]. Проте все частіше лінгвістична методологія стає предметом самостійного вивчення й визнається необхідним елементом кожного мовознавчого дослідження (див. праці: [94; 121; 288; 311; 382; 388; 445; 458; 489]).

Методологія для мовознавства є одним із базових чинників його розвитку. Але одночасно й певною точкою зіткнення науки й світогляду, проблемою, яку кожен мовознавець повинен розв'язати для себе сам, перш ніж робити остаточні висновки в дослідженнях або й раніше. Про проблемність методології для пострадянського мовознавства пише й Ф. С. Бацевич: «усвідомлюється гостра потреба уточнення (або прямого формулювання) епістемічних і філософсько-методологічних засад науки про мову. При цьому проблема світоглядних основ лінгвістики або поставала як центральна, або в силу різних обставин делікатно обходилась. Останнє, на нашу думку, спостерігається в даний час, принаймні на теренах колишнього Радянського Союзу. Справа в тому, що поняття «методологія» у сучасного науковця викликає неоднозначне ставлення. Особливо це стосується вчених старшого і середнього покоління, які на власному досвіді відчули значний ідеологічний прес «єдино правильної теорії», необхідність чіткого слідування постулатам діалектичного матеріалізму, причому, як правило, догматизованого, а часом і вульгаризованого» [36, с. 154].

Значною мірою поділяючи погляди швейцарського вченого, зазначимо, що не лише дослідження мови чи мовлення стає можливим чи неможливим та набуває тієї чи тієї особливості залежно від обраної методології («точки зору»), але й дослідження самої лінгвістичної концепції Соссюра (як інформаційного об'єкта, іманентно наявного в його текстах) потребує визначення відповідної методологічної позиції. Тому нам також треба окреслитися у методологічному плані.

Але перш ніж ми зупинимося на виявленні власної методологічної «точки зору», визначимося з базовим об'єктом нашого дослідження – науковою концепцією як такою і концепцією Фердинанда де Соссюра як її конкретної екземпліфікації.

1.2. Онтологічна сутність наукової концепції та наукової теорії

У наукознавчих працях дуже часто терміни концепція і теорія використовують синонімічно. На нашу думку, це не зовсім правильно. Теорія (від грец. *teia* – «вид, видовище, театр, де річ явиться людині» й *oraō* – «дивитись на щось, охоплювати щось зором, перебувати при ньому з пошаною») є найбільш повною і розвинутою формою систематизації об'єктного наукового знання. Саме про теорію І. Кант говорив, що вона дає змогу пізнати великий обсяг інформації небагатьма словами. Концепція ж (від лат. *conceptio* – «розуміння», «спосіб охоплення») є найбільш повною і розвинутою формою суб'єктної систематизації наукового знання. У межах тієї самої наукової концепції може постати декілька різноманітних наукових теорій. Саме концепція робить різні теорії взаємно доповнювальними й дозволяє вибудувати цілісну наукову картину світу [362].

Отже, розрізнення між цими поняттями слід шукати у векторі спрямування на суб'єкт і його епістемологію (концепція) чи на сам об'єкт і його онтологію (теорія). Коли ми говоримо про соссюрівську концепцію мови чи знака, ми підкреслюємо те, як Соссюр будував своє лінгвістичне світобачення мови чи знака і чому він це зробив саме так, а не інакше. У цьому випадку науковий світогляд Соссюра нас цікавить значно більше, ніж мова чи знак як окремі явища. Натомість, говорячи про соссюрівську теорію мови чи теорію знака, ми звертаємо увагу на те інформаційне поле, яке вибудував Соссюр навколо того чи того об'єкта (чим є знак чи мова, які функції вони виконують, з чого складаються, як функціонують і розвиваються тощо).

Отож, на відміну від лінгвістичної концепції як цілісної картини розуміння мови, мовної сфери дійсності чи мовного досвіду, базованої на певному науковому світогляді (тобто як методологічного конструкту), лінгвістична теорія є суто науковою побудовою, спрямованою на опис і/чи пояснення певних мовних сутностей, феноменів, процесів і відношень. Вона може бути або загальною (у галузі загального мовознавства) або частковою (у царині дослідження окремого етнічного мовного простору (чи декількох таких просторів), фундаментальною

(стосуватися основ мовних сутностей як таких, напр., теорія мови, теорія мовлення, теорія мовної комунікації, теорія лінгвосеміотики чи теорія мовної діяльності) чи конкретно (стосуватися дослідження часткової проблеми, напр., теорія мовного знака, слова чи фонем, синтаксична, дериваційна чи морфологічна теорія, теорія значення, тексту чи дискурсу, теорія номінації чи предикації тощо).

Загалом, яку б теорію чи яку б кількість таких теорій не створив учений, усі вони повинні бути когерентними в межах його концепції. У таких випадках можна говорити про цілісність концепції. Цілісність є чи не найістотнішою характеристикою кожної наукової концепції [385]. Одним із ключових положень нашої праці є те, що наукова концепція Фердинанда де Соссюра цілком цілісна, а всі створені ним теорії (мовної діяльності, семіології та методики лінгвістичного дослідження) абсолютно когерентні.

Отже, відмінність між теорією і концепцією має виразно прагматичний характер. Натомість з онтологічно-когнітивної (функційної) точки зору, тобто з позиції розуміння того, чим є об'єкт як інформаційна система, принципової відмінності між теорією і концепцією, справді, немає. Обидва об'єкти є (повинні бути) внутрішньо несуперечливими системами наукової інформації, що складаються з певних інформаційних блоків – суджень (аксіоматичних положень, тез і гіпотез, аргументів, прикладів), понять (наукових, які є найдрібнішими формами концептуального чи теоретичного знання, але також і побутових, зокрема й міфологічних), а також моделей логічного мислення (формулювання тез, гіпотез, побудови аргументації і доведення, верифікації чи фальсифікації положень, аналізу даних тощо).

Наукові поняття в ідіостилі вченого звичайно виражені термінами, натомість поточні поняття мають або стандартну, узуальну форму вираження, або ж виражені ідіостилістично чи варіативно. Для аналізу наукової концепції чи теорії того чи того вченого вкрай важливим є визначення, котрі поняття є просто загальноновживаними, а котрі науковими. Крім того, слід додатково визначити, котрі з наукових понять мають ключове значення для концепції певного вченого,

тобто є такими, на яких базуються найбільш важливі тези й положення його концепції. Задля об'єктивності дослідження мовознавці повинні були б користуватися цілісною і компатибельною системою понять і термінів, зібраних та описаних у відповідних словниках [30; 86; 306]. Проте різноманіття методологій та викликана ним різнорідність концепцій і теорій практично це унеможливило. Тому постають спеціалізовані словники певних напрямків і шкіл (...). У випадку таких піонерів науки, як Соссюр, варто було б створювати ідіостильові словники термінів-концептів [419; 79].

Не менш значущими є й концептуальні судження у формі когнітивних прецедентних одиниць, що входять у склад теорій і концепцій як пізнавальних констант. Саме в них найчастіше міститься ключова для певної теорії чи концепції інформація предикативного характеру (тобто шаблонізовані думки, ідеї, максими). Зрештою, не менш важливим є встановлення найбільш релевантних для певної концепції (чи теорії) способів пізнавального мислення.

Сукупність концептуальних понять, прецедентних суджень і концептуально релевантних моделей наукового мислення, поєднаних у функційне й прагматичне інформаційне ціле, творить т.зв. методологічні засади концепції чи теорії. Якщо в теорії ці підстави виконують роль концептуального фону й іноді не експонуються (або й загалом ігноруються), то в концепції вони повинні бути виразно усвідомлені, ясно виєкспоновані й ретельно прописані. Саме вони визначають цілісність наукової концепції. І саме вони мають безпосередній стосунок до філософії науки як світоглядної бази для методології науки. Саме у філософії науки (або в науковому світогляді вченого) формуються ключові методологічні концепти й концептуальні моделі. З'ясування та систематизація їх відбувається вже на рівні методології (коли формується цілісна наукова концепція) і реалізується на практиці за побудови окремих наукових теорій чи за аналізу даних.

Слід зауважити, що методологічні засади не варто сплутувати з власне методологією. Методологічні засади є в кожного науковця, навіть якщо він сам цього не знає й не усвідомлює їх. Достатньо перейняти певні методологічні засади наукового мислення під час навчання і формування своєї наукової картини світу.

Методологія ж є діяльністю на порядок вищою і більш усвідомленою. Це свідома метарефлексія над своїми методологічними засадами з метою їхньої систематизації та ієрархізації. Далеко не кожний мовознавець проводить такий «іспит сумління», що має часом дуже негативні наслідки для його пізнавальної діяльності. Соссюр був одним із перших мовознавців, хто не лише визначив для себе такий «рахунок», але й зробив із цієї процедури постійний елемент свого наукового дослідження, звертаючись до методологічних рефлексій майже кожного разу, як треба було розв'язати якусь, навіть цілком конкретну наукову проблему. Саме цей момент став і своєрідним «каменем спотикання» для багатьох науковців, які намагалися читати тексти Соссюра (чи приписувати Соссюру тексти), оминаючи його методологічні рефлексії й прагнучи зрозуміти досліджуваний ним об'єкт сам по собі, «насправді», «у дійсності», так, ніби Соссюр із його методологічними поглядами не мав до цього об'єкта жодного стосунку, так, ніби їх власний об'єкт (мова, мовлення, знак, синхронія, діакронія, позначення, позначуване тощо) були не лише ідентичними із соссюрівськими, але й загалом незалежними від будь-кого й існували самі собою в об'єктивному світі речей та ідей. Таке ігнорування методології породило цілу літературу рецепції поглядів Соссюра, котра є додатковим об'єктом нашого дослідження. Ми усвідомлюємо, що погляди Соссюра не є даними і їх треба виявити шляхом інтерпретації. Один із способів такої концептуальної інтерпретації – зіставлення текстів Соссюра (а також приписуваних йому текстів) із їхньою рецепцією різними науковцями, особливо тими, хто намагався якось узасаднити свою рецепцію. Найбільш цікавими є світоглядні підстави тієї чи тієї інтерпретації поглядів вченого, а також аргументи, до яких звертаються лінгвісти, доводячи те чи те положення власної рецепції.

Слід зазначити, що методологія лінгвістики – це основна сфера зацікавлень Соссюра. Фактично він не створив у галузі загального мовознавства жодної часткової та конкретної теорії. Усі створені ним теорії мали загальний і фундаментальний характер. Його цікавили насамперед:

– в аспекті онтології об'єкта мовознавства – реляційний характер об'єкта (лінгвальний об'єкт як значуще відношення), функційно-прагматичний характер

мови (ідея цінності), антропоцентризм мовної діяльності (ідея соціально-психологічної сутності об'єкта мовознавства), знаковий характер мовної діяльності (ідея мови як коду і мовлення як семіотизації інформаційного акту волі),

– в аспекті епістемології – методологізм мовознавства (ідея залежності об'єкта дослідження від теорії, а теорії – від методології), семіологізм мовознавства (визнання мовознавства частиною семіології, а семіології – частиною соціальної психології), номотетизм мовознавства (ідея, що мовознавство є не лише ідеографічною, історичною наукою, яка досліджує окремі факти, але передусім номотетичною наукою про засади організації людського спілкування за допомогою мови),

– в аспекті методики – можливість системно-функційного аналізу мовної діяльності (ідея семіології як синхронного пояснення суті організації та функціонування системи мови), можливість системно-структурного аналізу мовних і мовленнєвих функцій (ідея відношення як кваліфікатора лінгвального об'єкта), диференціація системного і несистемного аналізу (розрізнення методик дослідження системних об'єктів – семіологічної й історичної та методик аналізу ізольованих об'єктів – діахронічної і ретроспективної), диференціація власне лінгвістичного і невласне лінгвістичного дослідження мовної діяльності (розрізнення іманентних методик дослідження лінгвальних об'єктів – семіологічної і діахронічної, а також методик зовнішніх щодо мовної діяльності об'єктів – ретроспективної та історичної).

Водночас Соссюр, на відміну від багатьох своїх попередників (В. фон Гумбольдта, Г. Штейнталя, Г. Пауля чи О. О. Потебні), майже не досліджував філософію мови. Деякі елементи філософії мови можна простежити в його інавгураційному женеvському курсі й у нотатках, пов'язаних із відгуком на книжку У. Уїтні. Соссюр цікавий не стільки як теоретик мовознавства, скільки як творець оригінальної й цілісної мовознавчої концепції, що не лише не втратила своєї актуальності донині, але й значно випередила час і може бути дороговказом для майбутніх дослідників.

Усе це зобов'язує кожного дослідника творчої спадщини Соссюра зосередитися передусім саме на методологічних рефлексіях науковця та

оцінювати всі інші його висловлення й формулювання саме крізь призму цих рефлексій. Те саме стосується й оцінки рецепції поглядів Соссюра іншими науковцями. Нас першочергово цікавить, якою мірою вони, висловлюючи своє ставлення до тих чи тих положень концепції вченого (чи приписаних вченому А. Сеше й Ш. Баллі), зважали на методологічні погляди Соссюра.

1.3. Проблеми соціалізації й рецепції наукової концепції

Кожна наукова концепція первісно виникає як індивідуально-когнітивний, ідіостилістичний інформаційний продукт і як такий потребує проходження стадії соціалізації, тобто поширення в певному науковому середовищі. Спочатку у вузькому колі співробітників або учнів її автора, а пізніше – через публікації й реферування її положень на наукових конференціях у ширшому колі науковців. Ця обставина має два суттєві наслідки. По-перше сам автор, вербалізуючи свої думки, формуючи з них текст, починає по-новому сприймати свою концепцію, а по-друге, його прихильники чи супротивники, намагаючись сприйняти новий для них концептуальний матеріал, створюють у власній картині світу певну індивідуалізовану копію, дещо zdeформований власний варіант цієї концепції, більш чи менш адекватний оригіналові. Польський методолог мовознавства М. Ковальський називає таку версію чужих поглядів у власній свідомості реплікою [536]. Саме з такими репліками ми завжди маємо справу у випадку, коли прагнемо зрозуміти й оцінити чийсь погляд. Основою процесу формування такої репліки є процес рецепції поглядів того чи того автора [345; 374].

Рецепція є досить складним і багатовимірним процесом. Практично неможливо сприйняти погляди якогось науковця в чистому вигляді. На перешкоді може стояти, як мінімум, два чинники:

1) об'єктивний – тобто доступність оригінального тексту (ступінь новизни, оригінальності й концептуальної складності наукової інформації, мова, якою написаний науковий текст, спосіб викладу матеріалу в тексті, повнота джерел);

2) суб'єктивний – тобто рівень підготовки реципієнта, зокрема й філософсько-методологічної (якщо концепція створена в новій чи суттєво

відмінній від власної методологічній парадигмі), культурологічної (якщо текст походить з іншої культури), мовної (якщо текст іншомовний) та історично-наукової (якщо текст базується на інших, ніж сучасні, наукових засадах).

За аналізу концепції Соссюра доводиться зважати практично на всі зазначені вище чинники:

- по-перше, Соссюр створив цілком новаторську науково-концептуальну парадигму й не виклав її системно й повно у формі монографічного тексту, обмежившись лекціями, нотатками до лекцій і статей, а також чернеткою незавершеної монографії;

- по-друге, він застосовував нетипову для його часів, та й для мовознавчого мейнстріму загалом логіку концептуалізації (зокрема реляціоністичний і антропоцентричний спосіб розуміння об'єкта);

- по-третє, лінгвіст створив для викладу своїх поглядів оригінальний науковий ідіостиль, що в поєднанні з нині вже архаїчною французькою мовою кінця XIX століття робить його тексти досить герметичними для сучасного читача;

- по-четверте, величезні проблеми для рецепції поглядів швейцарського лінгвіста створили його колеги по кафедрі – Альбер Сеше й Шарль Баллі, котрі в 1916 році видали студентські конспекти лекцій дослідника під його прізвищем, чим впровадили в науковий обіг помилкове переконання, що викладені в «Курсі загальної лінгвістики» погляди є концепцією Соссюра (поминаючи той безсумнівно позитивний факт, що саме завдяки їхній своєрідній «містифікації» світ дізнався про наявність такої концепції);

- по-п'яте, проблемним чинником для рецепції поглядів Соссюра стала міфологізація «Курсу» як своєрідної «біблії» структуралізму, а його «автора» як «батька» структуралізму. Соссюр перестав бути просто вченим, а приписана йому книжка – просто науковим твором. Вони стали своєрідними науковими іконами, на які «молилися» одні й намагалися «побороти» інші. І перші, і другі увірували в те, що Соссюр «Курсу», а отже Соссюр підручників і енциклопедій – це і є власне той Соссюр, котрий опрацював новаторську наукову концепцію системної

лінгвістики. Саме цей чинник став на перешкоді того, щоб критично поставитися до викладених у «Курсі» і поширених підручниками як штампів і кліше положень: спочатку в 70-х роках XX століття, коли Р. Енглер опублікував написані рукою Соссюра нотатки (у СРСР вони видані в 1990 році за редакцією Н. О. Слюсареві), а вдруге – на початку XXI століття, коли були знайдені й опубліковані чернетки монографії «*De l'essence double du langage*»;

– урешті шостою й дуже серйозною перешкодою на шляху адекватної рецепції наукової концепції Соссюра є те, що більшість інтерпретаторів його поглядів базували своє ставлення до них не на оригінальних французьких текстах, а на перекладах, у яких було допущено досить багато помилок саме щодо ключових термінів – *langage, langue, parole, discours, signe*. Занадто часто перекладачі намагалися спростити текст оригіналу, впроваджуючи синонімію базових термінів, що приводило до нерозуміння концепції. Це відбувалося не лише в російсько- й українськомовних перекладах (що ми демонструємо в третьому розділі праці), але й у перекладах на інші мови (напр., на польську – див.: [245; 246]).

Подолання цих перешкод потребує комплексного мовного аналізу текстів, написаних рукою самого Соссюра, їхньої концептуально-методологічної інтерпретації (тобто з огляду на специфіку світоглядних постулатів їх автора), зіставлення положень із «Курсу» з положеннями нотаток і чернетки монографії, а також аналізу російсько- і українськомовних перекладів та рецептивних текстів у джерелах, що становили й надалі становлять базу формування наукової думки в російсько- і українськомовному культурному просторі, тобто в журналах «Мовознавство» і «Вопросы языкознания»³, а також в енциклопедіях та вишівських підручниках.

Рецепція поглядів Соссюра є унікальною. Її можна було б порівняти з рецепцією поглядів Сократа, якби не такий факт: погляди Сократа відомі нам із діалогів Платона і майже всі філософи чітко усвідомлюють, що значною мірою це погляди самого Платона, які змінювалися разом із його творчою еволюцією. Натомість у випадку із Соссюром ми маємо справу з парадоксом: майже всі

³ Далі «Вопросы языкознания» позначатимемо ВЯ. – О. П.

мовознавці з першого курсу свого університетського навчання засвоюють факт – «Курс загального мовознавства» Соссюр не писав і цей твір був укладений і скомпонований А. Сеше й Ш. Баллі з матеріалів студентських лекцій, але водночас переконані, що не лише тези й постулати, викладені в цій монографії, – це його тези й постулати, а й текст (формулювання, звороти, терміни) – це саме соссюрівський текст. Типовою для масової рецепції «Курсу» є фраза з книги одного з чи не найпослідовніших противників Соссюра в радянському мовознавстві – Р. О. Будагова: «Слід віддати належне Соссюрові: його книга (не забудьмо, що вона створена з лекцій) написана яскраво й по-своєму захоплююче. Соссюр любить образні вирази, несподівані порівняння, лаконічні й подекуди парадоксальні визначення. Соссюр ніби намагається зачарувати читача, привернути його на свій бік, переконати позірною невідпорністю своїх доказів та аргументів» [67, с. 6]. Тобто Р. О. Будагов достеменно знає, що в основу книжки лягли не рукописи лекцій Соссюра, а їхні конспекти, котрі писали студенти, і все ж оцінює текст «Курсу» так, ніби писав його сам швейцарський лінгвіст. Кожний, хто хоч колись читав лекції для студентів (і поготів із загальнотеоретичних дисциплін, а надто авторські), прекрасно знає: далеко не все, що говорять студентам, є відображенням власних новаторських поглядів. Наукові інновації не завжди адекватно можуть сприйняти навіть колеги з науковими ступенями. Студенти ж з огляду на свій статус не готові до відповідного сприйняття такої інформації. Але й далеко не все з того, що було сказано, сприймають студенти належним чином. Деякі «образні вирази» і «несподівані порівняння» створюють під час лекції саме для того, щоб зробити важку для сприйняття інформацію більш наочною, зрозумілішою для студентів, а отже, спрощеною й поверховою. І все ж міф про «Курс» як соссюрівський текст, який точно відбиває його концепцію, став чи не найбільшою мірою вкоріненим «науковим знанням» в історії мовознавства.

Варто ще раз звернутися до питання дискурсивної специфіки наукового й дидактичного тексту (про що йшлося в підрозділі 1.1.). Дидактичний текст має бути передовсім комунікативним, тобто зрозумілим для реципієнта. Ця прагматична настанова максимально виявлена в усному, тобто лекційному дискурсі. Принципово відмінною є дискурсивна настанова у творенні власне

наукового тексту. Він завжди спрямований на фахівців у певній галузі. Окрім того, його роль – максимально виражати новаторську думку автора – вченого, котрий створив це дослідження. І якщо від усного наукового тексту (виступ на конференції) ще можна очікувати якогось відносно суттєвого рівня конвенційності та комунікативності, то навряд чи на це можна сподіватися в писемному науковому творі – у статті чи монографії. Тут рівень когнітивно-концептуальної експресії завжди суттєво перевищує комунікативність. Саме тому ми вважаємо, що слід дуже обережно ставитися до публікації найрізноманітніших лекційних курсів, навіть якщо їхнім автором справді є той, чиє прізвище зазначене на титульному аркуші (чого, як відомо, не було у випадку «Курсу»). Навряд чи варто приписувати таким курсам лекцій ранг наукового теоретичного твору, і навіть більше – ранг викладу наукової концепції, що зробили з переробленими А. Сеше й Ш. Баллі студентськими конспектами лекцій Соссюра.

Є ще одна проблема рецепції соссюрівських поглядів – проблема т. зв. «раннього» і «пізнього» Соссюра. До певної міри концептуальну історію Соссюра можна було б порівняти з історією «двох Кантів» – раннього (докритичного) і пізнього (критичного) чи «двох Вітгенштайнів» – раннього («Логіко-філософського трактату») і пізнього («Філософських роздумів»). За аналогією часом кажуть і про «двох Соссюрів» – раннього («Мемуару») і пізнього («Курсу»): «Коли говорять про вплив Соссюра, звичайно не розрізняють Соссюра – автора дослідження системи давнього індоєвропейського вокалізму й Соссюра – автора курсу загальної лінгвістики. Між тим відмінність ця дуже істотна. Якщо в ранньому своєму творі Соссюр намагався захищати й розвивати порівняльно-історичний метод в мовознавстві, прагнучи порівняльно-історично осмислити мовні явища, то пізніше, наприкінці свого життя, Соссюр рішуче відійшов від цих позицій у бік «позачасової» панхронічної лінгвістики, виступив проти історичного мовознавства» [67, с. 5]. Залишимо без особливих коментарів факт, що перехід Соссюра з позицій індоєвропейської ідеографії на позиції системно-семіологічної номотетики визначився вже в самому «Мемуарі», посилювався після зустрічей з І. Бодуеном де Куртене в Парижі й цілковито домінував у його поглядах вже в інавгураційному женеvському курсі лекцій 1891 року (коли

Соссюрові було 34 роки і до кінця життя залишилося ще 22 роки). Але важливе тут не те, що Соссюр, як І. Кант чи Л. Вітгенштайн, повністю змінив свої погляди, а те, що погляди «пізнього» Соссюра досі для більшості мовознавців й істориків лінгвістики парадоксально є мало відомими. Як показали матеріали до «Курсу», видані Р. Енглером у 1 томі т. зв. «Критичного курсу» (1964 року), а пізніше – нотатки й чернетки, написані Соссюром (видані в другому томі «Критичного курсу» 1972 року), доводиться говорити не про тих «двох Соссюрів», про яких писав Р. О. Будагов, – історика-індоевропеїста і структураліста, а про інших «двох Соссюрів» – міфологізованого «Курсом» «батька структуралізму» і деміфологізованого Т. де Мауро, Р. Годелем і Р. Енглером реляціоніста й антропоцентриста. Нові матеріали (серед яких чільне місце посідає чернетка монографії із загального мовознавства), знайдені в 1996 році й опубліковані під назвою «*Écrits de linguistique générale*» С. Буке у 2002 році, посилюють це «роздвоєння» і дуже зміцнюють позицію перелічених вище критиків «Курсу», підтверджуючи їхню рацію⁴. До того ж уважне прочитання нових матеріалів та їхня методологічна концептуалізація дає змогу припустити, що Соссюр принципово не змінював своїх поглядів. Уже пишучи свою докторську дисертацію, він був переконаний, що лінгвістичне дослідження треба проводити не індуктивно й описово (від одиничної форми до одиничного змісту, а від них – до систематичного опису), а дедуктивно – від цілісного розуміння системи значущих відношень, потім від неї – до окремих її значеннєвих проявів, завершуючи конкретними формами. Саме це дозволило йому вже тоді системно відкрити хеттські ларингали. І саме таке розуміння лінгвістики стало причиною його наукового та життєвого конфлікту з молодограматиками ще в ляйпцизький період його життя (а не наприкінці життя, як пише Р. О. Будагов).

Ми вважаємо, що було б цілком доречним висунути робочу гіпотезу про концептуальну нерелевантність «Курсу загального мовознавства» як джерела інформації: Соссюр – студенти – А. Сеше і Ш. Баллі, а ще більшою мірою – концептуальну нерелевантність інтерпретації соссюрівської концепції, сформованої в енциклопедіях і підручниках на основі декількох вирваних із

⁴Докладніше історію соціалізації концепції Соссюра розглянуто в Розділі 2, а історію її публікації – у Додатку 1.

«Курсу» цитат-штампів, які традиційно переносять з одного інформаційного джерела до іншого. На жаль, нерідко поширені вони й у власне наукових працях – статтях і монографіях. У двох останніх розділах нашої праці ми розглядаємо ці штампи докладно, зіставляючи їх з опублікованими рукописами вченого. Поки ж згадаємо лише декілька положень із нотаток і чернетки монографії «*De l'essence double du langage*», які найбільш різьче контрастують із загальноприйнятим розумінням концепції Соссюра:

1. Розуміння мови як функційного семіологічного інструменту соціальної інтеракції, а не замкненої системи знаків.
2. Розуміння мовної діяльності (а не мови) як основного об'єкта дослідження в мовознавстві.
3. Розуміння мови як психосоціальної (а не об'єктивно-соціальної) функції мовної діяльності.
4. Розуміння діакронії як стану існування мовлення, а не як історії мови.
5. Virізнення трьох темпоральних станів мовної діяльності – панхронії, ідіосинхронії та діакронії, а не двох (синхронії і діакронії).
6. Virізнення чотирьох дослідницьких перспектив у лінгвістиці – семіологічної, діакронічної, ретроспективної та історичної, а не двох (синхронічної і діакронічної).
7. Розуміння знакової функції як двохаспектного й чотирискладного семіологічного відношення, а не як двобічного субстанціального знака.
8. Винесення поняття й фонетичної фігури поза систему суто семіологічних відношень між значенням, формою, різницею значень та різницею форм на відміну від традиційного розуміння поняття й акустичного образу як складників знака.
9. Оперування термінами *signification* і *forme*, а не *signifiant* і *signifié*, а також *figure vocale*, а не *image acoustique*.
10. Розуміння мовлення як спілкування й семіологічно-інформаційного простору (*discours*), а не лише як акту усного висловлення (*parole*).

Це далеко не всі розбіжності між «новим» і «традиційним» Соссюром, але навіть цього досить, щоб вдатися до аргументованої інтерпретації нових матеріалів у зіставленні з «Курсом» і традиційною рецепцією.

Отже, рецепція Соссюра потребує серйозних методологічних зусиль. Кожна принципова розбіжність у методології автора наукового джерела і його інтерпретатора може призвести до деформації сосюрівських поглядів або над інтерпретації. Саме тому ми вважаємо за необхідне присвятити наступний підрозділ праці короткому оглядові наших методологічних позицій.

1.4. Методологія функційного прагматизму як поєднання антропоцентризму й реляціонізму

В основі методології функційного прагматизму, котрою ми послуговуємося у праці, лежать дві базові ідеї онтологічного характеру й одна суто епістемічна ідея, що виникає з них як логічний наслідок. Йдеться про антропоцентризм і реляціонізм як сутнісні засади трактування об'єкта пізнання та прагматизм як основну діяльнісну засаду самого процесу пізнання й оцінки його результатів [375].

Основи концепції функційного прагматизму опрацювали українські, польські та російські мовознавці – О. В. Лещак [245–256], В. І. Заїка [151–156], М. С. Лабащук [230–233], Ю. Л. Ситько [409–415], М. Круль [539], М. Ковальський [535–538] та ін. на підставі філософських поглядів І. Канта [174; 175], Г. Тарда [455–457], У. Джемса [122; 123], Л. С. Виготського [89], Е. Кассіра [180; 181], М. Мамардашвілі [267; 268], а також суто лінгвістичних концепцій мовної діяльності І. Бодуена де Куртене [49–59], Ф. де Соссюра [436–440; 551–554], В. Матезіуса [543–545], М. Докуліла [528] й І. С. Торопцева [461; 462]. Наше зацікавлення працями цієї школи пов'язане насамперед із тим, що свої методологічні засади вони будують саме на рукописній спадщині Ф. де Соссюра. Можна загалом погодитись з Л. І. Шевченко, що «на маргінесі наукових студій і досі залишаються актуальні питання філософії мови і мови у філософії», особливо на пограниччі протистояння т.зв «абстрактного об'єктивізму» та «індивідуалістичного суб'єктивізму». Як пише дослідниця, «засадничо не окреслено сутнісну природу аргументації лінгвістичних узагальнень, що є теоретичною антиномією між абстрактним

об'єктивізмом й індивідуалістичним суб'єктивізмом» [495, с. 21]. На нашу думку, саме таку аргументацію створює функційно-прагматична методологічна парадигма, що вбачає свої корені зокрема у автографічних працях Ф. де Соссюра.

Ідея антропоцентризму полягає у визнанні об'єкта мовознавства інформаційною сутністю, що існує лише у свідомості (психіці) людини. Цей погляд послідовно протиставляють як суто фізіологічним чи матеріалістичним концепціям мови і мовлення – енергоматеріального феномену (напр., звукового потоку графічних слідів чи фізіологічних відчуттів), так і власне метафізичним концепціям, що гіпостазують мову й мовлення та розглядають ці функції незалежно від людської свідомості – як об'єктивно наявну інформаційну систему, своєрідну духовну сутність, напр., т. зв. «дух народу». Як пише О. В. Лещак, «якщо лінгвіст стоїть на суто антропоцентричних позиціях», то він «не вважає можливим визнання існування мови ще деє, окрім психіки чи свідомості конкретної людської особистості» [253, с. 57]. Близькі міркування знаходимо в польського дослідника М. Ковальського: «Функційний прагматизм розглядає одиниці буття не як такі, що існують самотійно й незалежно від суб'єкта, але тільки в межах суб'єктного досвіду. Шукається таким чином не сенс дійсності в самій собі (бо вона виходить поза наш досвід), а дійсності для нас» [536, с. 36–37]. Цю ж рису прагматично орієнтованої лінгвістики підкреслює й український мовознавець Ф. С. Бацевич, вказуючи, що «вона ґрунтується на антропологічній гносеології, яка розглядає людину як джерело мовленнєвої активності, динамізму мови в цілому. Лінгвістична прагматика охоплює мовленнєву діяльність людини як діалектичну єдність мовної системи і комунікативної діяльності особистості, що використовує ідіоетнічну мову в конкретному вимірі «тут і тепер» міжособистісного, групового, масового та інших типів спілкування. Саме це дозволяє твердити, що предметом лінгвістичної прагматики слід уважати комунікативну (мовну і мовленнєву) особистість...» [37, с. 36].

Антропоцентризм не є якоюсь новою філософсько-методологічною позицією. Як повноцінна доктрина він був створений ще І. Кантом та поширений його численними послідовниками і серед філософів, і серед учених інших

дисциплін. Згідно з його думкою, ідеальне (інформація, а отже й мова) може існувати лише як функція психічної діяльності конкретної людини. На думку І. Бодуена де Куртене, «мова існує тільки в індивідуальних мізках, тільки в душах, тільки в психіці індивідів чи осіб, що формують певне мовне суспільство. Мова племінна й національна є абстракцією, узагальнювальною конструкцією, створеною з цілої низки реально наявних індивідуальних мов» [59, с. 71], і далі: «Пояснення мовних змін може бути тільки психологічне й до певної міри фізіологічне. А психічне та фізіологічне життя властиве тільки індивіду, але не суспільству. Психічні процеси й фізіологічні зміни відбуваються тільки в окремих осіб, але ніколи не відбуваються в суспільстві. А те, що у відділених один від одного індивідів вони відбуваються подібним чином чи навіть однаково, це залежить, по-перше, від однаковості укладу й умов існування, по-друге, при психічних змінах – від очевидного взаємного спілкування усупільнених індивідів» [58, с. 224]. Один із засновників функційної лінгвістики М. С. Трубецькой уже на самому початку своїх «Основ фонології» констатує: «Мова існує у свідомості всіх членів певної мовної спільноти й лежить в основі безкінечної кількості конкретних мовленнєвих актів» [465, с. 6]. Російський філософ Д. І. Дубровський свого часу зауважив: «(...) «зміст» суспільної свідомості існує лише у формі суб'єктивної реальності багатьох людей, становить ядро «змісту» сукупності індивідуальних свідомостей» [130, с. 177], а «ідеальне безпосередньо пов'язане тільки з трьома видами кодів: мозковим, переважно нейродинамічним кодом, біхевіорально-експресивним (рухові акти, зовнішні тілесні зміни, особливо вираз очей, обличчя) і мовленнєвим. Причому тільки перший із них є фундаментальним» [там само, с. 133]. Із цього випливає простий висновок – мова як інформаційна система повинна існувати лише у формі ідіолекту чи мовної діяльності окремої людини, бо тільки вона (а не суспільство) має всі ці три форми існування ідеального. Цю ж думку сповідував і засновник російської школи словотворення І. С. Торопцев: «Як мова загальна існує у вигляді індивідуальних мов, так і одиниці загальної мови існують у вигляді одиниць індивідуальної мови» [461, с. 53], при цьому «ідеальні сторони структурних

одиниць загальної мови» існують не в якомусь метафізичному просторі колективної свідомості чи народній традиції, а втілені «у мозку кожного носія мови» [там само].

Водночас антропоцентризм не слід плутати із суб'єктивним ідеалізмом (онтологічним індивідуалізмом), оскільки людину в цій методологічній концепції розуміють одночасно як індивіда, що функціонує «тут і зараз», як носія видових (популяційних) і родових (загальнолюдських) рис та як інваріантну особистість із її сталими особливими ознаками. І. О. Голубовська відзначає, що «(...) тезу про інтернаціональний характер людського мислення на сучасному етапі розвитку лінгвістики можна інтерпретувати в рамках універсально-предметного коду, під яким ми розуміємо універсальну логіко-поняттєву базу людства, певну сукупність ментальних універсалій, позанаціональний мисленнєвий код (...)» [100, с. 2]. О. В. Лещак так визначає специфіку антропоцентричного розуміння людського досвіду як індивідуально-родового співвідношення: «Досвід (...) є змістом буття. Формою ж його є функція, тобто зв'язок, діяльнісне відношення. Досвід індивіда не зациклюється на собі. За формою досвід тут (у функціоналізмі) із самого початку визнаний відношенням фізико-психофізіологічної емпірії до соціально-культурної рефлексії, а отже, його не можна мислити як поза відношенням до тілесного світу, так і поза відношенням до світу міжособистісних культурних зв'язків» [253, с. 66]. У працях представника українсько-польської школи функційного прагматизму М. С. Лабашука знаходимо подібний спосіб розуміння людського досвіду як індивідуально-суспільного відношення: «Як семіотика предметно-практичної діяльності, так і семіотика духовно-відмежованої діяльності людини є соціальними за своїм походженням, утім семіотика віртуального досвіду значно складніша й важче верифікована в соціальному плані через її відмежування. Не можна з усією радикальністю говорити ні про індивідуальну мову, ні про мову соціальну. Слід лише мати на увазі й завжди пам'ятати про нееліміновані та постійно динамічні відношення індивідуальної мови (ідіолекту), яку розуміють як результат взаємодії й прояву індивідуальної мовної здатності (ідіостилю) в соціальній мовленнєвій комунікації, і мови

соціальних груп (соціолекту), що розуміють як частину того ж ідіолекту, створену й функційно реалізовану в мовленнєвій комунікації у взаємозумовленій соціальній сукупності окремих взаємодіючих ідіолектів» [230, с. 41] і далі: «Цілісний досвід людини двоїстий – з одного боку, це внутрішній досвід окремої людини, свій досвід, з іншого боку, це досвід «себе» як частини природи, зокрема й себе як частини спільноти людей. Хоча «мій» досвід індивідуальний, унікальний і неповторний, «я» щохвилини отримую підтвердження того, що цей досвід (досвід чуттєвий, поведінковий, семіотичний і навіть мисленнєвий) багато в чому збігається з досвідом інших людей» [там само, с. 44]. Такої ж думки дотримується й В. І. Заїка: «знання акумулюються в процесі життєдіяльності й соціального функціонування, зокрема й вербальної комунікації, тому їхньою найважливішою ознакою, крім імпліцитності (...), є те, що вони спільні для представників однієї культури» [154, с. 82]. Тобто інформація (знання, смисл) є одночасно соціальною (за походженням і призначенням) та психологічно «імпліцитною» (за її онтологічною суттю). Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття антропоцентризм став повноцінною методологічною базою мовознавства (див. праці: [101; 177; 230; 256; 273; 446; 467; 468]). І сталося це саме завдяки зусиллям Ф. де Соссюра й І. Бодуена де Куртене.

Такому розумінню як самої людини, так і мовного досвіду (як базового об'єкта лінгвістики) допомагає засада реляціонізму (або функціоналізму), яка полягає в розумінні кожного явища й кожної сутності як відношення або сукупності відношень (тобто фактично – відношення відношень). Категорія відношення є основною формальною категорією онтології у функційному прагматизмі.

Поняття відношення стало методологічною категорією завдяки І. Кантові та його послідовникам із Марбурзької й Баденської шкіл неокантіанства. В І. Канта, наприклад, читаємо: «Внутрішні визначення субстанції, що явиться [нам] у просторі {*substantia phaenomenon*}, є нічим іншим, як відношенням, і сама така субстанція цілковито є сукупністю самих лише відношень» [175, с. 251], «простір, котрий разом з усім, що в ньому міститься, складається з одних лише формальних

або ж реальних відношень» [там само, с. 263] чи «все, що ми знаємо про матерію, зводиться до самих лише відношень». При цьому базовим, онтологізаційним відношенням в І. Канта є взаємовідношення світу та суб'єкта: «речі можуть мати подвійне відношення до нашої здатності пізнання, а саме до чуттєвості й до розсудку, і від того, до якої здатності пізнання належать поняття, залежить спосіб їхнього відношення одне до одного» [там само, с. 248], але «(...) закони існують не в явищах, а тільки в відношенні до суб'єкта, котрому явища притаманні, оскільки суб'єкт має розсудок, так само, як явища існують не самі собою, а тільки у відношенні до тієї ж істоти, оскільки вона має відчуття» [там само, с. 148].

Один із найбільш визначних послідовників І. Канта Е. Кассіерер присвятив цілу працю, у якій послідовно протиставив субстанціалізм (онтологію речей – фізичних чи духовних) реляціонізму (онтології відношень): «Чим є і що означає певне поняття – про це можна дізнатися лише тоді, коли ми розглядаємо його як носія і вихідний пункт певних суджень, як сукупність можливих відношень. Поняття тотожні, якщо їх можна замінити одне іншим у всіх висловленнях, в які вони входять, якщо можна перенести будь-яке відношення, що стосується одного з них, на інше» [180, с. 49], з чого випливає, що «ми ніколи не пізнаємо речей у тому, що вони собою становлять, а завжди пізнаємо їх лише в їхніх взаємовідношеннях, і що ми можемо констатувати в них лише відношення перебування та зміни» [там само, с. 395]. Тому, підсумовує Е. Кассіерер, «ми можемо дійти до категорії речі лише через категорію відношення» [там само, с. 396]. Ідею відношення як бази розуміння об'єктів він переносить і на суб'єкт. В іншому місці цієї ж праці читаємо: «Думка про «я» не є первиннішою й логічно безпосереднішою, ніж думка про об'єкти, оскільки обидві існують лише разом і можуть розвиватися лише в постійному взаємовідношенні одна до одної. Ніякого змісту не можна знати й відчувати як «суб'єктивного», не протиставляючи його іншому, котрий порівняно з ним видається об'єктивним» [там само, с. 382]. Це ж відзначає й М. С. Лабашук: «Самі собою і об'єкт, і суб'єкт не існують, їх поглинає різнобічна предметно-практична й соціально-комунікативна діяльність, котра становить соціально та культурно-історично зумовлені відношення між об'єктом і

суб'єктом, що відповідно передбачає можливість зміни як онтології, так і гносеології суб'єкта й об'єкта» [230, с. 41]. Про це ж пише й Ю. Л. Ситько: «У кожний момент діяльності, у кожному мовно-мисленнєвому акті людина перебуває в стані виконання функції чи рольової настанови, але водночас людина не перестає потенційно бути готовою до виконання маси інших функцій і ролей. Отже, свідомість – це функція співвідношення суб'єкта і світу» [409, с. 7]. Розуміння світу як об'єкта людського досвіду, а людського досвіду – як інформації (і навпаки), а також розуміння інформації як відношення – це ключові положення описуваної методології. Як відзначав Д. І. Дубровський, «інформація завжди (...) є відношенням одного до іншого, є функційною «репрезентацією» одного іншим» [130, с. 135]. На той же, діяльнісний аспект методологічного функціоналізму та центральне місце у ньому поняття відношення звертає увагу й харківський мовознавець-функціоналіст І. І. Степанченко: «При функційному підході закономірності організації текста, актуалізація системи мови досліджуються не самостійно, а через співвідносні з ними види комунікативно-пізнавальної діяльності» [448, с. 9]. Ширше про це І. І. Степанченко пише у окремій монографії [449].

Реляціонізм не є якимось унікальним різновидом методології у філологічних дисциплінах. Спочатку він був властивим лише функційній лінгвістиці та літературознавству (Казанська школа, ОПОЯЗ, Празька школа), згодом знайшов відбиття в ономасіології, прагматичному функціоналізмі, почасти в дискурсології та наратології. Виразно реляціоністський характер має, наприклад, дискурсивно-наративна теорія Ж. Женетта: «Аналіз розповідного дискурсу зводиться для нас, по суті, до дослідження відношень між розповіддю та історією, між розповіддю та нарацією, а також між історією й нарацією» [144, с. 66].

Сталість та ієрархічність відношень (у випадку різних категоризацій і систематизацій) дає змогу вбачати у відношеннях відношень ознаку функційності, дієвості, прагматичності. Стабільність інформаційних відношень можна трактувати як функції, а сукупність функцій як досвід і діяльність. Як слушно зауважив О. В. Лещак, «функція у власне функційному дослідженні є не предметною

цариною пізнання (як функціонування), і не однією з характеристик об'єкта дослідження (його роллю в актах функціонування чи в системі). [...] Функція тут – це центральне методологічне поняття, спосіб розуміння об'єкта, характер і форма його буття. За рівнем узагальнення поняття функції у функціоналізмі може бути порівняне лише з поняттям досвіду як сутнісно-буттєвої змістової характеристики об'єкта» [246, с. 251]. На думку польської дослідниці М. Круль, «аналізуючи поняття функціоналізму, треба звернути увагу на дві обставини: по-перше, його властивість полягає в репрезентації явищ не через їхню об'єктивну сутність, а через те, як вони діють, функціонують, а по-друге, і це найістотніша риса, суттєвим для функціоналізму є розуміння всіх об'єктів як різних функцій» [539, с. 98]. Свого часу Е. Кассіерер зауважив, що таке розуміння буттєвих об'єктів немає нічого спільного із суб'єктивізмом, оскільки в реляціонізмі кантіанського різновиду (функціоналізмі) йдеться не про світ як такий, а про картину світу, про світ, як ми (люди) його відчуваємо й розуміємо: «Положення, що буття є «продуктом» мислення, не містить тут жодної вказівки на якесь фізичне чи метафізичне причинне відношення, а лише означає суто функційне відношення, ієрархічне відношення у значущості певних суджень» [180, с. 38].

На думку М. С. Лабашука, «одночасно і причиною (онтодіахронічно – у стосунку до індивідуального розвитку), і наслідком (ідіосинхронічно – у стосунку до прагматики мовної діяльності) становлення та функціонування базової функційно-семіотичної системи (...) є онтологічна й гносеологічна категорія «функційного зв'язування» (функційного зв'язку сторін відношення)» [230, с. 183]. Про таку двоїсту функційну природу людського досвіду і світу (як об'єкта людського досвіду) пише й О. В. Лещак: «З одного боку, досвід конкретної людської особистості становить собою головну умову єдності світу, але з іншого – це лише функція взаємодії зі світом природи та світом ідей (тобто світом інших людей). Світ, яким ми його знаємо, сприймаємо, переживаємо, усвідомлюємо, є світом нашого досвіду: якщо це можливий досвід, можна говорити про природу, якщо неможливий, можна говорити про ідеї чи надприродні явища. Однак навіть себе самих ми знаємо (бачимо, сприймаємо, переживаємо) опосередковано – через

інших людей, котрі нас навчили й продовжують вчити розуміти світ, думати, відчувати, переживати так, а не інакше» [249, с. 200]. Цієї ж концепції дотримується й М. Ковальський: «(...) кожний одиничний досвід є одночасно досвідом суспільним (суспільно-культурним). Таку дуальність і взаємну зумовленість слід підкреслити також щодо поняття діяльності, котру прагматичний функціоналізм дефінує як спосіб буття людського досвіду. Отже, якщо досвід може виявлятися як щось внутрішнє і щось зовнішнє або ж зовнішнє, суспільне і загальне, то людська діяльність з огляду на спосіб її реалізації може мати як індивідуальний, так і суспільно-середовищний характер» [536, с. 45].

Засада реляційності (функційності) дозволяє вийти, по-перше, за межі індивідуальної одиничності людського суб'єкта (оскільки кожен інформаційну функцію, зокрема й мовну, розуміють як суспільну, інтерперсональну конвенцію), а по-друге, за межі вузького одиничного ситуаційного досвіду (оскільки кожен інформаційну функцію розуміють як функцію, що діє, працює, тобто як відношення між попереднім наміром / причиною та наступним наслідком). Саме тому у функційному прагматизмі ключовим об'єктом мовознавства вважають не мову чи мовлення або окремий його акт, а саме цілісний мовний досвід / мовну діяльність усупільненої людської особистості. Діяльність є одним із ключових понять функційного прагматизму. У Тезах Празького лінгвістичного гуртка читаємо: «Будучи продуктом людської діяльності, мова разом із цією діяльністю мають цільову спрямованість (...), мова це система засобів вираження, що служить якійсь певній меті» [539, с. 7], «Слово, яке розглядають із функційного погляду, становить результат номінативної лінгвальної діяльності, невідривно іноді пов'язаної з діяльністю синтагматичною» [там само, с. 11], а також «Слід розрізняти внутрішню мовну діяльність і виражену мовну діяльність. Остання для більшості мовців є лише частковим випадком, оскільки лінгвальні форми частіше використовують подумки, ніж при говорінні» [там само, с. 14].

Логічним наслідком застосування отнологічних засад антропоцентризму й реляціонізму, тобто концепції діяльності / досвіду до процедур епістемології є прагматизм дослідження, тобто узалежнення дослідницьких процедур від потреб

(намірів) та можливостей (здатностей) людини (як суб'єкта пізнавальної діяльності) і дослідника як представника певної школи, течії, напряму, носія певного науково-методологічного світогляду. Звернімось ще раз до цитованої вище праці О. В. Лещака: «Філософською базою функціоналізму цілком може бути концепція, що називається гуманістичним прагматизмом. Функція як форма досвіду може бути пізнаваною лише у стосунку до потреб людського досвіду, тобто прагматично. Оскільки функцію, розглядувану крізь призму поняття діяльності, дефінують як центральне формотворче поняття у цьому типі методології, вона покриває всі аспекти діяльності: суб'єкта, об'єкт, інформаційне забезпечення, знаряддя й самі дієві акти» [253, с. 66]. Згідно з прагматичною засадою саме цільові настанови є визначальними для всіх інших аспектів людської діяльності, зокрема й лінгвoseміотичних. Український наратолог І. В. Папуша становчо підкреслює, що «по суті, саме прагматична настанова креатора-реципієнта задає і синтаксичні характеристики, і семантичні особливості наратива» [322, с. 98].

Облігаторною умовою прагматичного розуміння мовознавчого дослідження стають методологічний релятивізм і плюралізм. Релятивізм означає усвідомлення цілковитої залежності теорії й практики наукового дослідження від методології й наукового світогляду. Плюралізм передбачає можливість паралельних розв'язань наукових завдань у межах різних методологій та можливу непорівнюваність їхніх результатів. Отже, можна стверджувати, що функційний прагматизм не заперечує можливості паралельного співіснування декількох лінгвістик, які мають своїм опертям принципово відмінні методологічні засади. Жодна з цих лінгвістик не може претендувати на пізнавальну повноту чи повну об'єктивність висновків, хоч це водночас не означає, що кожна з них не повинна бути внутрішньо когерентною та пізнавально ефективною. Ці ж засади – антропоцентризму, аксіологізму, функціоналізму і прагматизму – І. О. Голубовська та І. Р. Корольов визначають основними складниками сучасної лінгвістичної парадигми [102, с. 13–14].

Послугуючись функційно-прагматичними методологічними засадами, тобто «з позицій антропоцентризму, реляціонізму й прагматичної телеології» [154, с. 13], ми намагаємось реінтерпретувати низку положень «традиційного»

Ф. де Соссюра, а також інтерпретувати численні коментарі до цих положень та нові, мало відомі й ще не прокоментовані тексти рукописної спадщини швейцарського лінгвіста.

Висновки до розділу 1

Концептуально-методологічне дослідження наукової спадщини будь-якого лінгвіста чи лінгвістичної школи вимагає ряду попередніх кроків, метою яких є з'ясування ключових об'єктів аналізу та їх базових характеристик. Такими кроками повинні бути вирізнення й визначення: (а) наукового пізнання (зокрема лінгвістичного) як різновиду досвіду, (б) його формальних і сутнісних характеристик, (в) наукової концепції та сформованих у її межах наукових (перш за все лінгвістичних) теорій як форм узагальнення пізнавального досвіду, (г) сутнісних характеристик наукової концепції, (д) методологічних засад і методології як світоглядної бази наукового пізнання та механізму інтеграції наукових знань.

Суть наукового пізнання полягає передусім у формуванні методично концептуалізованого й логічно аргументованого знання. Формальна концептуалізація наукового знання стосується його існування як теорії або концепції (з постулатами, тезами, системою понять, системою аргументації й доведення, науковими фактами, методологічними засадами, а також проблемами меж наукового знання). Сутнісна концептуалізація, натомість, стосується самого характеру такого знання (зокрема, ступеня його об'єктивності чи суб'єктивності). Сутнісний аспект наукового пізнання виявляє стосунок також до номотетичності чи ідіографічності в розумінні об'єкта й проблеми, та дедуктивності чи індуктивності проведення наукового аналізу. Найістотнішими характеристиками наукової концепції є методологічна цілісність і прагматичність. Лінгвістична концепція становить цілісну картину розуміння мови, мовної сфери дійсності чи мовного досвіду, базовану на певному науково-методологічному світогляді,

лінгвістична ж теорія є суто науковою побудовою, спрямованою на опис і/чи пояснення певних сутностей, феноменів, процесів і відношень.

Тому аналіз наукової концепції має полягати насамперед на розумінні методологічних засад, на яких вона побудована, тобто сукупності концептуальних понять (а), прецедентних суджень (б) і концептуально релевантних моделей наукового мислення (в), поєднаних у функційне й прагматичне інформаційне ціле. Наступним кроком є розуміння самої методології автора лінгвістичної концепції, зокрема розуміння ним: онтології досліджуваного об'єкта, епістемології лінгвістичного дослідження, а також системи використовуваних ним дослідницьких методик.

Лише після цього тексти, окремі висловлювання, ствердження чи зауваження самого автора наукового тексту, його послідовників чи опонентів, можуть бути сприйняті адекватно, а їхні критичні оцінки – набути пізнавальної вартості.

Матеріали розділу викладено в публікаціях автора [341; 345; 349; 350; 362; 374 –376].

РОЗДІЛ 2

ПРОБЛЕМНІСТЬ ІДЕНТИФІКАЦІЇ Й КВАЛІФІКАЦІЇ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ Ф. ДЕ СОССЮРА

2.1. Виявлення й публікація автографів Ф. де Соссюра. Рукопис «*De l'essence double du langage*» та структура книги «*Écrits de linguistique générale*» (2002 р.)

«Курс загальної лінгвістики» є продуктом абсолютно своєрідної видавничої історії. Ф. де Соссюр за життя розвивав свої ідеї тільки на лекціях і в дуже лаконічних рукописних рисах, якщо не зважати на автограф «Про двоїсту сутність мовної діяльності» («*De l'essence double du langage*»), знайдений лише в 1996 р., коли розуміння концепції науковця вже перетворилось у стійкий науковий стереотип. «Курс загальної лінгвістики» був складений двома його послідовниками, колегами з кафедри Шарлем Баллі й Альбером Сеше у співпраці з одним із його студентів Альбером Рідлінгером після смерті Соссюра (історія видання «Курсу» вже неодноразово описувалась у науковій літературі, тому детальніша інформація про неї винесена у Додаток 1 «Історія видання «Курсу загальної лінгвістики»). Ш. Баллі й А. Сеше самі не слухали курсу загальної лінгвістики Соссюра. За неповними чернетками Соссюра, але особливо за нотатками лекцій студентів редактори створили й опублікували в 1916 р. цілісний текст, при цьому постійно підкреслюючи авторство самого Соссюра. Тож не дивно, що Ф. де Соссюра масово вважають автором зазначеної книги. Досить часто Ф. де Соссюру приписують погляди укладачів «Курсу» [346; 348]. Фактично лише дуже невелика група істориків та теоретиків мовознавства суттєво відрізняє Соссюра «Курсу» і Соссюра автографів, частина яких була видана Р. Енглером у 1974 р., а частина (досить важлива) – С. Буке у 2002 р.

У 1954 р. учень Ш. Баллі, професор Женевського університету Робер Годель опублікував частину виявленого ним матеріалу – додаткові записи лекційних курсів Ф. де Соссюра та його чернетки, що зберігаються в бібліотеці Женевського

університету, під назвою «Зошити Ф. де Соссюра». У 1957 р. вийшло друком дослідження Р. Годеля «Рукописні джерела «Курсу загальної лінгвістики», яке відкриває простір для досліджень оригінальних соссюрівських текстів. У цій книзі вміщені раніше виявлені автором матеріали й низка інших соссюрівських документів, а також студентських записів, не використаних видавцями «Курсу». «Треба прямо сказати, що зі сторінок «Рукописних джерел» на нас дивиться дещо інший Соссюр, ніж той, якого ми звикли бачити в канонічному тексті. Та й образ Соссюра-лектора вимальовано більш масштабним, сконцентрованим не тільки на проблемах внутрішньої лінгвістики, а й ширших межах філології, де є місце не тільки загальній проблематиці та порівняльній граматиці індоєвропейських мов, а й окремим питанням романістики ... і германістики, зокрема й літературознавчі роботи і дещо загадкові ... дослідження в галузі анаграм» [437, с. 15].

Р. Годель першим звернув увагу на суттєві концептуальні розбіжності між текстом «Курсу» та автографами-нотатками до лекцій і статей. Зокрема саме Р. Годель зацентрував на неадекватності інтерпретації проблеми співвідношення мови й мовлення в «Курсі» та автографах: «Вивчення рукописних матеріалів, здійснене Годелем, свідчить про те, що перед читанням курсів лекцій із загальної лінгвістики Соссюр не виділяв дихотомії мови й мовлення. А в трьох курсах він її визначав у різних ракурсах. У 1-му курсі лекцій в основу розрізнення мови й мовлення покладені антиномії соціальне – індивідуальне, психічне – фізичне» [226, с. 110]. Мусимо зазначити, що В. Г. Кузнецов (а, можливо, й Р. Годель) дещо спрощує проблематику. Із «легкої руки» А. Сеше про мову й мовлення прийнято говорити в термінах дихотомії й опозиції. Беручи до уваги основні положення концепції Ф. де Соссюра – ідею реляційної форми існування семіологічної інформації (про що ми пишемо в наступних розділах праці), можна надати сумніву просте приписування характеристик мові й мовленню на основі дихотомій. Коли йдеться про «соціальне – індивідуальне», мова йде про волітивний чинник як каузальний рушій виникнення обох функцій. Мова соціальна за своїм виникненням (суспільна конвенція), мовлення ж – результат вияву індивідуальної волі. Ця проблема ніяк не стосується ані онтології, ані

телеології обох функцій мовного досвіду. Проблема «психічне – фізичне» має характер онтологічний, проте не безпосередньо, а в плані функціонування обох аспектів мовної діяльності. Мова функціонує тільки як сукупність психічних відношень, мовлення ж – як відношення психічного до фізичного. І це їх відрізняє, але не протиставляє й не відділяє одне від одного. Тому, аналізуючи концепцію Ф. де Соссюра у виданні Р. Годеля, слід пам'ятати, що йому в 50-х роках ХХ ст. не були відомі пізніші автографи, зокрема й останні, знайдені в 1996 р. матеріали – монографія «Про двоїсту сутність мовної діяльності».

Відзначаючи провідну роль Р. Годеля в першій критичній ревізії поглядів Ф. де Соссюра, Н. О. Слюсарєва пише: «Примітки видавців на полях використовуваних ними рукописних матеріалів показують, що багато чого вони самі не розуміли й трактували часом досить довільно; провадили дискусії над кожною карткою, і текст поставав за обопільною згодою. Годель наводить деякі основні фрагменти з «Курсу» і демонструє, що Ш. Баллі й А. Сеше в деяких місцях розвинули чи змінили текст рукописів, уносячи до нього доповнення чи даючи власну інтерпретацію, хоча причини цих відступів не завжди зрозумілі (...). Годель подає критичне прочитання деяких фрагментів із «Курсу» з паралельним текстом рукописів, що дає змогу виявити вставки й зміни, внесені видавцями в текст «Курсу» (...). Р. Годель виконав цікаву й складну роботу щодо зіставлення всіх матеріалів, які він мав у своєму розпорядженні, і порівняв їх із «Курсом», особливо ретельно проаналізував розділи, в яких потрактовано сутність лінгвістичного знака» [423, с. 130].

Після годелевського дослідження з'явилося ще одне ґрунтовне критичне видання бернського філолога-романіста, учня Р. Годеля, Рудольфа Енглера, який пропонує зведений список усіх студентських зошитів, використаних у тексті «Курсу» 1916 р. Р. Енлер зіставив усі рукописні матеріали з канонічним текстом «Курсу загальної лінгвістики», що дало змогу встановити, як співвідноситься інтерпретація видавців з оригінальними джерелами «Курсу» [551; 552]. Він також проаналізував створення наукової термінології Ф. де Соссюра. Словник Р. Енглера містить терміни, вперше введені в науковий ужиток самим

Ф. де Соссюром, і терміни, що існували раніше, але Ф. де Соссюр переосмислив їх у межах своєї теорії. Матеріали, зібрані в книгах Енглера, вносять деякі уточнення в хід наукової думки Соссюра і дають змогу відповісти на частину дискусійних питань, неодноразово порушених у критичних статтях, тому що вони виникали під час читання канонічного тексту. З'явилася можливість відокремити думку Соссюра від тих домислів, які належать, з одного боку, видавцям книги, а з іншого – її численним коментаторам.

Але цього виявиться недостатньо, щоб розвіяти історичну двозначність тексту «Курсу загальної лінгвістики». Тільки інші соссюрівські тексти зможуть жити в тіні «Курсу»: автографічні тексти із загальної лінгвістики. Ці тексти, написані рукою Ф. де Соссюра, – підготовчі нотатки для лекцій, афоризми, нариси й різні примітки – нецілісні вже самі собою, були заново відфрагментованими між виданням 1968 р. і додатком, що виходить у світ 1974 р. Вони з'являються як «Джерела «Курсу загальної лінгвістики», а не як автономний текстовий корпус. Ось чому наприкінці 1990-х рр. виникла нова видавнича програма (Буке – Енгер): програма «Архіви Фердинанда де Соссюра», яка закінчилася в 1999 р. створенням Інституту Фердинанда де Соссюра (Женева – Париж). Видання, визначені цією програмою, повністю об'єднують автографічні соссюрівські тексти, а також лекції із загальної лінгвістики й доповнюють видання Р. Енглера 1968 і 1974 рр., систему індексації яких вони зберігають. Вихід першого запланованого тому, присвяченого лекціям із загальної лінгвістики, був затриманий через несподівану подію – відкриття у 1996 р. нових рукописів, що містять нариси книги із загальної лінгвістики і які вважали загубленими.

Серед істориків мовознавства дуже довго побутував міф про те, що Соссюр не мав цілісної концепції (вона була увесь час у стадії становлення) і не мав наміру писати монографії з загальної лінгвістики. Висловлення на кшталт «Основу його відомої книги склали його усні імпровізації перед студентами, котрі **професор і не думав не тільки видавати, але й записувати**» [9, с. 131] є дуже сумнівними, бо Соссюр, як з'ясувалося наприкінці ХХ століття, не тільки думав, але й записував їх у вигляді монографії з розділами і досить чіткою логічною структурою.

Відомо, що в 1890 р. Ф. де Соссюр планував написати книгу про фундаментальні поняття лінгвістики – за словами самого Соссюра, «книгу про роль слова як основної перешкоди в науці про слова»; «книгу, в якій без захвату та пристрасті я поясню, чому немає одного терміна, що використовується в лінгвістиці, з яким я погоджую якесь значення», писав він А. Мейе ще в 1894 р. [517]. Це був безнадійний проект, на загальну думку дослідників, оскільки не знайдено жодного його сліду.

Усе ж деякі сумніви виникали: 1911 року в приватній розмові зі студентом на питання, чи записував він свої думки про філософію мови, Ф. де Соссюр відповів: «Так, записав, але вони загубилися десь у купі паперів, і я не можу їх віднайти» [там само]. Потрібно було дочекатися 1996 р., щоб вони знайшлися під час відновлювальних робіт в оранжереї будинку роду Соссюрів у Женеві. Тексти містять надто зіпсовані часом нариси книги із загальної лінгвістики з назвою «Про двоїсту сутність мовної діяльності» (оригінальна назва – «De l'essence double du langage»). Також знайдено й інші оригінали – афоризми, нові підготовчі нотатки для женеvського курсу тощо. Вони опубліковані в 2002 р. у Парижі під назвою «Écrits de linguistique générale» («Записки із загальної лінгвістики») [554].

У книзі 2002 р. вміщені всі матеріали з 1974 року, а також чернетка монографії та деякі нотатки. Книгу структурують чотири частини:

- I. Чернетки монографії з назвою «Про двоїсту сутність мовної діяльності».
- II. Фрагменти та афоризми.
- III. Інші записки із загальної лінгвістики.
- IV. Підготовчі нотатки для курсу загальної лінгвістики.

Книга розпочинається передмовою обсягом вісім сторінок, укладеною видавцями матеріалів Сімоном Буке та Рудольфом Енглером, які описують історію розподілу нових документів. Знайдені папери об'єднано в різні частини. Перша частина документів із заголовком «Про двоїсту сутність мовної діяльності» переважно знаходилась у великому конверті з листками паперу, що містили слова *двоїста сутність, двоїста сутність мовної діяльності, про двоїсту сутність мовної діяльності*. У конверті була етикетка з написом «Наука

про мовну діяльність» [там само, с. 13]. У цій книзі постійно вживається й послідовно термінологізується поняття семіології. На думку Томаса Себеока (із покликанням на Годеля), «поняття семіології й відповідний термін уперше з'явилися у нотатці Соссюра, датованій листопадом 1894 р.» [531, с. 275]. Можна припускати, що цю книгу Соссюр писав саме в період між 1894 роком і початком XX ст.

Під назвою «Нові фрагменти» зібрано тексти, подібні до тих, які знаходяться в колишніх публічних бібліотеках та університетських фондах. У монографії вони опубліковані під назвою «Старі фрагменти». Заголовок «Інші записки із загальної лінгвістики: нові документи» об'єднує ті тексти, які небажано або неможливо було помістити в межах перших двох і наступного корпусів текстів. У четвертому корпусі подано тексти з назвою «Підготовчі записки для курсу загальної лінгвістики: нові документи», що знаходяться в колишніх публічних бібліотеках та університетських фондах.

Перша частина монографії «Про двоїсту сутність мовної діяльності» («De l'essence double du langage») містить 29 розділів, у яких Ф. де Соссюр подав основні теоретичні положення своєї концепції:

1 – перший підрозділ – «Вступ», ключовою ідеєю якого є заперечення можливості протиставлення значення і форми, замість чого Соссюр пропонує протиставляти фонетичну фігуру і значення-форму, впроваджуючи перший тип дуалізму мовної діяльності: «психофізіологічне – психічне».

2 – другий підрозділ, який складається з 5 частин :

2а «Про двоїсту сутність: Принцип «перший і останній» у дуальності». Соссюр зазначає, що лінгвістична ідентичність абсолютно унікальна, бо асоційована з двох гетерогенних елементів, і що значення і знак є фактом чистої свідомості. Роздуми Соссюра зосереджені на тому, що лінгвістична самототожність (тобто те, що є власне лінгвальним) полягає в сутності саме мовної діяльності;

2б «Положення тотожностей», де Соссюр наполягає на необхідності точки зору, тобто методологічної позиції, без якої неможливо зрозуміти будь-який факт мовної діяльності;

2с присвячена природі об'єкта лінгвістики. Соссюр подає теоретичні положення, явища загалом, що трапляються в *langage*, а також говорить про конкретні вияви мови й зазначає, що немає даної лінгвістичної сутності, нічого не існує поза думкою; не існує лінгвістичної сутності між простих сутностей, даних нам;

2d: учений описує принцип психо-психофізіологічного дуалізму мовної діяльності;

2e: представлено чотири підходи до аналізу можливих способів лінгвістичного дослідження: 1) системний підхід (або моментальний, граматичний чи семіологічний), єдиний застосовний до дослідження системи мови в статиці, 2) діахронічний підхід (для вивчення фонетичних змін і процесів, застосовується тільки до фонетики мовлення, яку розуміють як психофізіологічний просторово-часовий потік), 3) ретроспективний, або анахронічний підхід, тобто етимологічний (найменш науковий, але найпоширеніший, неминучий у дидактиці), 4) історичний підхід для системного зіставлення двох синхронних описів (можливий за аналізу мовної діяльності як культурно-історичного явища). Перші два способи проведення лінгвістичного дослідження властиві самій природі одиниць *langage*. Перший, системний, відповідає природі мовного стану, другий – діахронічний, природі фонетичного потоку й вилучених із системи одиниць мовлення. Тобто сутність мовної діяльності двоїста, вона одночасно така, як у мови – системна, інваріантна, і така, як у мовлення – лінійна, безсистемна, варіативна, бо покликана регулювати відношення між двома абсолютно протилежними за сутністю площинами людського досвіду – сферою ідеальних й інваріантних понять та площиною лінійних чуттєвих уявлень.

3 – Третій підрозділ, який складається із семи частин:

3а «Наблизитися до об'єкта» – методологічна нотатка про дедуктивний і методологічно зумовлений характер мовознавства;

3б «Лінгвістика і фонетика» – йдеться про залежність вирізнення об'єктів мовознавства від погляду мовознавця;

3с «Наявність і кореляція звуків» – ідея системної відносності фонем, а також тотожності значення і значущості, але не в бік значення (як це зроблено в «Курсі», а в бік значущості);

Зd «Фізіологічно-акустична сфера вокальної фігури» – стверджено, що акустично-фізіологічна сфера фонетичних фігур (фонетика) не є власне лінгвальною сферою, оскільки не може мати системного характеру;

Зе «Спостереження над гутуральними палатальними з погляду фізіології та акустики» – критичні зауваження до некоректних фонетичних описів санскриту в аспекті лінгвістичної семіології;

Зf «Значущість, смисл, значення», де Соссюр зазначає, що не встановлює ніякої сутнісної відмінності між термінами цінність, смисл, значення, функція або використання певної форми, те саме стосується поняття як змісту якоїсь форми, ці терміни синонімічні;

Зg «Значущість і форма» – про абсолютно негативний характер лінгвальних фактів – як із боку значень, так і з боку форм.

4 (a, b) – Підрозділ «Фонетика і морфологія», у якому розглянуто приклади із санскриту з огляду на зарахування певних фактів до етимології, а певних – до мовної системи.

5 – Підрозділ, присвячений фонетиці:

5a: нотатки про співвідношення звуку і значення, відмінність фонетичної фігури і лінгвальної форми;

5b: розглянуто сутність фонетичних одиниць;

5c: порушено проблему тотожності мовної одиниці з огляду на форму.

6 – Підрозділ, присвячений аналітичній діяльності лінгвіста щодо виділення лінгвальних одиниць:

6a «Рефлексії над операціями (діями) лінгвіста»;

6 (b, c, d, e): огляд можливостей дослідження стану мови (морфології), форми, співвідношення нейтральності і різниць, форми і фонетичної (звукової) фігури.

7 – Підрозділ «Зміна фонетична і семантична», де представлено чотириєдиність лінгвальної семіотичної функції на протипагу загальноприйнятому розумінню бінарної конструкції знака. Ця конструкція семіозиса складається з двох подвійних структурно-семіотичних відношень (відношень між значенням і

формою), пов'язаних між собою за функційно-генетичним принципом як загальне – часткове, де загальне – системний знак, а часткове – знак в одиничному конкретному використанні. Фонетичну фігуру, як і поняття, Соссюр виносить за межі власне лінгвального семіозиса. Науковець використовує на позначення функційних сторін знака терміни *forme* і *signification*, причому багаторазово підкреслює, що межа між ними є умовною і що форма – це те саме значення, але іншого зразка.

8 – «Семіологія», де Соссюр виділяє три сфери семіотичної діяльності індивіда: 1) домовну, власне поняттєву, суто мисленнєву (одиницею якої є поняття); 2) постмовну сферу чистої акустики (власне фонетичну, одиницею якої є фонетична фігура); 3) власне лінгвістичну або семіотичну.

9 – «Передмова», присвячена методології системного аналізу на відміну від аналізу історичного чи ретроспективного.

10a «Про сутність та ін. [Перспектива миттєва й фонетична. Стан]» Аналіз стосунку мовної системи до фонетичного ряду; для Соссюра нормальний і стандартний мовний досвід (або мовна діяльність) – це саме *langage parlé*, тобто мовна діяльність, зреалізована в усній формі. *Écriture* (письмо) – вторинна (культурно-цивілізаційна) знакова діяльність, похідна від *langage parlé* й у звичному вияві завжди викликана та супроводжувана *langage parlé*; тут також підкреслено психологічний сутнісний характер лінгвальних форм (що існують лише у свідомості мовця),

10b: фонетична нотатка-приклад.

11 – Підрозділ «Різномірність знака», присвячений розглядові різних можливостей поєднання значень і форми.

12 – «Мовна життєдіяльність»; під «життям» мовної діяльності можна розуміти той факт, що в суспільному функціонуванні згодом мова може зберігатися й передаватися з покоління в покоління.

13 – «Категорії граматики» – нотатка про умовність і релятивність граматичної категорії відмінка.

14 – «Граматичні правила», у підрозділі поставлено під сумнів можливість висування правил системних фонетичних змін поза граматиною .

15 – «Характер моментальної фонетики» і

16 – «Правила моментальної фонетики», в обох підрозділах (15 і 16) вказано на неможливість створення т. зв. моментальної фонетики, тобто системного опису фонетичних одиниць, узятих у їхньому актуальному психофізіологічному вимірі як одиниць, протяжних у часі; на думку вченого, все, що може бути абстраговане від актуальної часової протяжності (діахронії), має не фонетичний, а граматичний характер.

17 – «Реальне і потенційне мовлення», у якому фактично розрізнено висловлення і його мовну модель.

18 – Спостереження про паралелізм, тобто ідею мовної парадигматики.

19 – «Чергування», у підрозділі серед інших проблем розглянуто цілісність семіотичного простору й неприпустимість різкого протиставлення психічного і фізичного (фізіологічного).

20 (а, б) – У двадцятому підрозділі «Негативність і відмінність» схарактеризовано ключове системне поняття реляціоністичної лінгвістики – відмінність (різниця).

21 – «Ідентифікація. Відносні значущості. Точка зору», йдеться про неможливість ізольованого розгляду окремих елементів у мовній діяльності.

22 – У двадцять другому підрозділі порушено проблеми системності як сукупності відношень-відмінностей:

22a: системний знак як ціле – це сукупність відношень між поняттям (*sens* чи *idée*) і фонетичними фігурами, а не сума цих двох явищ чи сукупність цих двох сторін (за «Курсом»). Вхід у цю середину, семіотичну царину («*dans le monde des signes*») з боку фонетичної фігури для Соссюра означає автоматично вихід із сфери фонетики (як несеміотичної);

22b: у мові немає ні окремих знаків (форм), ні окремих значень, є лише відмінність знаків і відмінність значень; одні існують абсолютно тільки через співвідношення з іншими і, отже, є нерозривно взаємопов'язаними; водночас вони ніколи безпосередньо не відповідають одне одному.

23 – У двадцять третьому підрозділі «Пряме і переносне значення» автор доводить, що немає відмінності між т. зв. «прямим» і т. зв. «переносним» значенням слів: кожне значення – це система відношень з іншими значеннями.

24 – У підрозділі «Знаки і негативність» Соссюр зосереджує увагу на підкресленні факту, що у сфері language немає позитивних одиниць, лише негативні, тобто сукупності відношень відмінності.

25 – «Про негативність синонімії» і

26 – «Питання синонімії»: в обох підрозділах (25 і 26) підкреслено незалежність мовної системи від матеріальної реальності.

27 – «Про сутність»: розвинуто ідею про негативні властивості знакових одиниць.

28 – «Індекс»: Соссюр дає визначення термінів *форма, буття, лінгвальна субстанція, член, фонологія*.

29 – Низка розрізнених нотаток про мовні сутності:

29a «Система мови» – ідея багатовимірності відношень-відмінностей між формами, значеннями та між цілісними комплексами відношень-відмінностей;

29b «Різниця і поодинокі сутності» – схарактеризовано суто антропну ознаку слова (людська свідомість як єдине місце локалізації мови);

29c: проблема зовнішнього і внутрішнього в мові;

29d: про неіснування в мовній діяльності безпосередньо даних фактів;

29e: про суто конструктивний характер етимологічної тотожності слів;

29f: про єдність морфології і синтаксису;

29g: про те, що т. зв. «зміна за аналогією» є не зміною, а заміною;

29h: про проблемність визначення об'єкта лінгвістики на тлі опозиції «стан мови – трансмісія мови»;

29i: про методологізм розрізнення між об'єктами мовознавства;

29j: узагальнення суті мовної діяльності як оперування системно окресленими семіотичними цінностями (значущостями).

Крім описаної чернетки монографії і старих матеріалів лекцій, нотаток та чернеток із видання 1974 р. нове видання рукописної спадщини Соссюра містить ще декілька цікавих матеріалів, а саме:

1) т. зв. «Нові ІТЕМ», присвячені цілісному формально-семантичному статусу слова і невіддільності лінгвального значення від форми, безсенсовості

пошуку витоків мови, соціальному характеру походження мови, функційній нерозривності мови й мовлення;

2) нові нариси про загальне мовознавство: «Мовна діяльність – Мова – Висловлення», «Знак», «Передбачення – Індукція» і декілька аналізів окремих прикладів латинських і французьких слів; у нотатці «Мовна діяльність – Мова – Висловлення» Соссюр однозначно диференціює ці три функції людського мовного досвіду, окреслюючи мовну діяльність як основний об'єкт лінгвістики і як антропну функцію (функцію людської свідомості). При цьому він називає школу Ф. Боппа, з якою полемізує, школою початку століття; це свідчить про те, що нотатка була створена наприкінці XIX ст. і що вже тоді Соссюр однозначно сформував свої погляди щодо об'єкта мовознавства;

3) нотатку про поняття мовлення (*discours*), з якої явно випливає, що саме *discours*, а не *parole* слід трактувати як мовлення;

4) нотатку «Unde exoriat», присвячену проблемі реляційного характеру слова;

5) нотатки до курсу загального мовознавства: «Безтілесна сутність одиниць мови», «Мовна діяльність», «Семіологія», «Система знаків – Множина», «Значущість – Множина», «Географічна дискретність», «Міжкультурний обмін» [351].

Цих матеріалів, так само, як чернетки монографії «Про двоїсту сутність мовної діяльності», немає в російському виданні «Нотаток» 1990 року («Заметки по общей лингвистике»), тому, аналізуючи вказані автографічні джерела в наступних розділах праці, ми наводитимемо приклади сосюрівського тексту за французьким оригіналом (із власним українським перекладом). Автографічні матеріали, опубліковані раніше й подані в російськомовній версії «Нотаток», цитуватимемо російською мовою, за винятком випадків, коли переклад зроблено з помилками, що істотно спотворюють зміст. У такому разі ми також звертатимемося до французького оригіналу.

Наскільки важливі сьогодні сосюрівські рукописи для науки про мову й гуманітарних наук загалом? Цей доробок підтверджує, що «Курс загальної лінгвістики» (1916 р.) вуалює, істотно спотворює, а іноді навіть суперечить ідеям

Фердинанда де Соссюра. Спотворення стосуються таких ключових понять, як «langage» і «parole» («мовна діяльність» і «висловлення»), «signe» («знак як форма»), «idiosynchrone» «diachronique» і «panchrone» («ідіосинхронічний», «діахронічний» і «панхронічний»), «arbitraire du signe» et «valeur linguistique» («довільність знака» і «мовна значимість / значущість / цінність»): майже незрозуміло, як вони залишилися в тексті Ш. Баллі й А. Сеше⁵.

У «Курсі» сказано, що Соссюр розумів лінгвістику як «науку про мову в самій собі і для себе», інакше кажучи, як безтілесну алгебру чистого коду, тоді як розуміння Соссюром лінгвістики є повною протилежністю цьому твердженню. Як показують нові матеріали (і інавгураційні женевські лекції, і нотатки до статті про Уїтні, і монографія, і нові т. зв. «ITEMS»), головним об'єктом лінгвістики для вченого є не мова, а цілісна суспільно-психічна мовна діяльність – langage.

У праці «Про двоїсту сутність мовної діяльності» Соссюр визначає своє бачення науки про мову, яку він називає семіологією: «Семіологія = морфологія, граматики, синонімія, риторика, стилістика, лексикологія тощо, усе невіддільне». Відмінності в тлумаченні соссюрівських ідей виявлені на різних рівнях. З одного боку, вони стосуються фундаментальних питань теорії лінгвістичної науки (питання, пов'язані, головним чином, із поняттями, визнаними соссюрівськими, довільності й значущості, а також пов'язаними з проблемами мовного акту в теорії мови), з іншого боку, величезна відмінність стосується логіки аргументації, що розвивається в трьох циклах лекцій і змінена авторами «Курсу». Стало зрозумілим, що концептуальна думка й методологічна позиція швейцарського вченого щодо теоретичних основ лінгвістики випереджувала не лише структуралізм, але й функціоналізм, генеративну граматику, прагматику, дискурсологію.

Перечитування Ф. де Соссюра сьогодні зумовлює формулювання нових завдань для практичної лінгвістики і є вкрай важливим для історії й теорії гуманітарних наук загалом. Саме тому ми намагалися докладно й ретельно проаналізувати матеріали рукописної спадщини швейцарського лінгвіста й визначити ключові та найрелевантніші для його концепції поняття.

⁵ Про це пише в передмові до видання нових матеріалів Сімон Буке, див.: [520].

2.2. Екстралінгвістичні чинники поширення лінгвістичних ідей «Курсу загальної лінгвістики»

Оцінку творчої спадщини крізь призму її оприлюднення, поширення та популяризації розпочнемо з твердження видавця другого радянського видання «Курсу загальної лінгвістики» О. О. Холодовича, який ясно й виразно констатує певний факт, що мав би бути фундаментальним для її оцінки: «...твір, на титульному аркуші якого зазначено ім'я Ф. де Соссюра і який має назву «Курс загальної лінгвістики», фактично не належить Ф. де Соссюрові, автор не замислював його як книгу й зовсім випадково прочитав у 1907–1911 роках; текст курсу знову ж випадково зберігся в не завжди досконалих нотатках його слухачів, його відтворили чи реконструювали особи, котрі не були безпосередніми свідками того, як і в якій формі розвивалися ідеї, як їх викладали; відтворюючи перебіг думок Соссюра, із незрозумілих причин вони не змогли скористатися кращими нотатками кращого циклу лекцій, які зробив Е. Константен. Уважаємо, що сказаного досить, аби зрозуміти, чому «Курс загальної лінгвістики», справді, можна назвати книгою з долею й історією не менш винятковою, ніж доля та історія «Записки про первинну систему голосних в індоевропейських мовах» [481, с. 11].

Зміна наукової парадигми на зламі XIX–XX століть спричинила розмаїття наукових розвідок у науках загалом і в суспільно-гуманітарних зокрема. Для виявлення екстралінгвістичних факторів, що вплинули на успіх «Курсу загальної лінгвістики», слід розглянути загальну ситуацію в науці у період перед першою світовою війною та після закінчення війни [343]. Огляд цієї ситуації дасть розуміння філософських та соціологічних передумов успіху «Курсу».

У філософії того часу відбувається відхід від позитивізму й матеріалізму в бік системоцентризму, феноменології, прагматизму, функціоналізму та антропоцентризму. З'являються наукові праці Габріеля Тарда [455–457], Еміля Дюркгейма [133; 134], Гюстава Лебона [237], Едмунда Гуссерля [112–114], Франца Бретано [63], Германа Когена [196], Ернста Кассіра [180; 181], Уіл'яма

Джемса [122; 123], Івана Бодуена де Куртене [49–59], Фердинанда де Соссюра [553] та інших вчених, котрі починають критикувати підвалини вузького історизму, позитивізму та атомізму.

Відбувається активна суперечка з позитивізмом системоцентристів (теорія гештальту, феноменологія, організмісти, які вважали ціле важливішим за частину, а панхронічний інваріантний стан важливішим за одноразовий акт чи перманентні зміни), антропоцентристів (неокантизм) і психологістів, що вбачали суть мови в інформаційних психічних процесах, які відбуваються в людському досвіді, індивідуалістів (наприклад, школи Бенедетто Кроче [211; 212] чи Карла Фослера [475], які стверджували, що мова – це індивідуальна творчість). Позитивісти як атомісти саме часткове чи одиничне вважали важливішим за ціле, намагалися звести дослідження до опису зовнішніх проявів чи матеріальних об'єктів, а сутність досліджуваного об'єкта – до еволюційних змін і причинно-наслідкових стосунків. Останній аспект, на нашу думку, виникав не стільки із самого позитивізму (хоча природознавчі тенденції, які лежали в основі позитивізму, істотно пов'язані з теорією еволюції), скільки з того, що вся наука XIX століття ґрунтувалася на теорії еволюції та вважала історизм основою для суспільних та гуманітарних досліджень [325]. Критики позитивістів закликали ж вивчати мову як функційне явище, як актуальну діяльність, що здійснюється з конкретною метою та функціонує в сучасному суспільстві, яким володіє та розпоряджається конкретна людина [530; 548; 116]. Передусім, як писав у 1901 р. у своїй оцінці тенденцій у мовознавстві на межі століть І. Бодуен де Куртене, «значною мірою відбулося визволення від впливу філології, від переваги літери над звуком; розпочали чітко розрізняти усне мовлення від написаного тексту» [59, с. 6]. Завдання мовознавства XX століття, на думку польсько-російського лінгвіста, полягало в тому, щоб «виходити всюди й завжди з дослідження живих мов, доступних для спостереження, і лише потім переходити до розгляду мов, відображених лише в писемних пам'ятках давнини» [там само, с. 16]. Ідентичний погляд представлений у «Курсі»: «Об'єктом лінгвістики є не сполучення слова написаного зі словом усним, а винятково це останнє» [440, с. 37]; «перші

лінгвісти [...] щораз опинялися на слизькому; відступитися від літери означало для них втратити ґрунт під ногами; тоді як для нас це перший крок до наукової істини, бо необхідну підтримку ми знаходимо саме у вивченні звуків» [59, с. 47] і загалом «мова – це система, що ґрунтується на психічному протиставленні акустичних вражень [...]» [там само, с. 48].

Центр уваги в мовознавчій проблематиці на початку ХХ ст. переміщується з письма на усне спілкування [49; 59], із минулого на сучасне [58; 212], із книжкової культури й літератури – на живу комунікацію [312; 524], з елітарної культури – на повсякденне спілкування [50; 59], із дослідження причин виникнення й розвитку мови – на зацікавлення прагматикою її функціонування [51]. Найповніше втілення всі ці тенденції пізніше отримали в концепції празького функціоналізму, збудованій на методологічних і теоретичних засадах, створених Ф. де Соссюром і І. Бодуеном де Куртене (див. [339; 464; 509; 544]).

Лінгвістична думка кінця ХІХ століття поступово відходить від однозначного прив'язування мовознавства до історії культури й починає орієнтуватися на психосоціальні та біофізіологічні дослідження: «Мовні узагальнення будуть охоплювати все ширші кола й усе більше поєднувати мовознавство з іншими науками: із психологією, з антропологією, із соціологією, з біологією (...) Але мовознавство може принести користь у найближчому майбутньому, лише якщо визволиться від вимушеного союзу з філологією та історією літератури» [59, с. 18]. Як бачимо, цей проект І. Бодуена де Куртене у ХХ столітті так і не був завершений, хоча перенесення акценту з філології на соціопсихологію та семіотику справді відбулося. Проте початки такої методологічної позиції в системній формі були закладені саме «Курсом», із тексту якого ясно виникало, що мова – це універсальний функційний засіб спілкування й вираження інтенції в усіх сферах життєдіяльності, а не культурне надбання чи містичний «дух» народу. Соссюр, як і І. Бодуен, однозначно стояв на антифілологічних позиціях у мовознавстві: «Стосовно філології, то [...] остання чітко відрізняється від лінгвістики, незважаючи на спільні точки дотику та взаємні послуги» [440, с. 17]. У «Нотатках із загальної лінгвістики» Соссюр

наполягає на радикальному відмежуванні лінгвістики від філології: «Якщо ніхто не змішує літературознавство й філологію, котрі дуже тісно пов'язані, то, навпаки, дуже [часто плутають філологію і лінгвістику]» [437, с. 65]. Про цю ж характерну рису соссюрівського наукового світогляду згадують і дослідники його творчості: «Тема відмінності між лінгвістикою і філологією була однією з улюблених тем Соссюра, зокрема й у його приватних розмовах [...]; для Соссюра відмінність між філологічним і лінгвістичним підходами до розгляду фактів полягає в систематичному характері другого, котрий приводить від фактів до «законів», до системи» [277, с. 300]. У «Курсі» ідея відмежування лінгвістики від філології набуває ще радикальнішого вигляду, оскільки А. Сеше приписав Соссюрові не лише це протиставлення, але й протиставлення лінгвістики будь-яким іншим наукам: «Вчинивши так (*однозначно не відокремивши об'єкт мовознавства*. – О. П.), відчинимо двері перед цілою низкою наук: психологією, антропологією, нормативною граматику, філологією тощо, які, через методологічну помилку, можуть претендувати на мовну діяльність як на один зі своїх об'єктів» [440, с. 19–20]. Звернімось ще раз до «Нотаток»: «Лінгвіст, який є лише лінгвістом і ніким більше, на мою думку, не в стані знайти правильний шлях класифікації фактів. Поступово психологія повинна практично взяти нашу науку під свою опіку, оскільки вона неминуче прийде до розуміння того, що мова не просто є однією з її об'єктів вивчення, а основою будь-якого психологічного дослідження» [437, с. 152]. Так що важко вважати Соссюра прибічником «чистого» мовознавства, і в цьому він цілком поділяв думку І. Бодуена де Куртене про те, що «мовознавство буде ставати все більш точною наукою також залежно від того, наскільки в його базовій науці, у психології, буде вдосконалюватися метод якісного аналізу» [59, с. 18].

Неабияку роль у змінах мовознавчої думки на переломі століть відіграли соціологічні передумови. Розвиток капіталізму, процеси демократизації, народження й розвиток егалітарних рухів, секуляризація науки та суспільства призвели до зацікавлення нижчими прошарками населення, їхньою культурою й натуральними формами розвитку суспільства (див. [146; 195; 259; 323; 404]). Як писав Бодуен де

Куртене, «минулий аристократизм, привитий уклінністю перед ерудицією філології, що визнає вартими дослідження тільки шляхетні мови, літературні мови, які мають на собі знак сакральності чи величності, цей аристократизм мусив відступити перед зростаючою демократизацією мовознавчої думки. Сьогодні немає такої мови, яку б не вважали вартою вивчення» [59, с. 6–7].

У психології кінця XIX ст. школа фрейдизму та пов'язані з нею напрями (зокрема й психологія натовпу Г. Лебона чи психологія волі У. Джемса) відкривають несвідоме й підсвідоме, що дало можливість пов'язати мовні стани та процеси із психологічною синергією. Як писав наприкінці століття Г. Пауль, «найзнаменнішим досягненням сучасної психології є, можливо, відкриття того, що багато психічних процесів протікає не зовсім свідомо і що все, яке побувало у свідомості, залишається як потенція у сфері несвідомого» [325, с. 46]. Крім того, тоді ж, під кінець століття, у психології з'являються концепції, які остаточно й переконливо доводять психічну основу мислення, закриваючи проблему понадособового характеру раціональності й логіки (вюрцбурзька школа, гештальтпсихологія). У результаті всі ці явища спричиняють зростання зацікавлень мовою як явищем, що самоорганізується, як знаряддя спілкування й вираження думки, як психосоціальною функцією і, зрештою, починається радикальний відхід від філології XIX століття та від філологізму як такого.

Друга половина XIX століття породжує нове зацікавлення дещо забутими поглядами І. Канта. Втомлені позитивізмом філософи й науковці шукають інші підстави пізнання суспільно-гуманітарної сфери життя. Рух «назад до Канта» на переломі століть породжує низку шкіл неокантіанства, зокрема й реляціонізм Г. Когена [196], номотетизм В. Віндельбанда [83] і символізм Е. Кассієра [181]. Кантіанство подвійно вплинуло на розвиток суспільних і гуманітарних наук. По-перше, як концепція антропоцентрична, в основі якої є бачення культури та цивілізації крізь призму поняття людини, а по-друге, як концепція дедукційно-сутнісна, що проблеми есенції (з'ясування суті) об'єкта висуває на перший план, а проблеми історичної змінності відсуває у тло. Покидаючи філологію, мовознавці другої половини XIX ст. шукали нові шляхи – у національній культурі

(етнопсихологія), природі організму (психофізіології), просторових чинниках (лінгвогеографія), художній творчості (концепції творчого духу), виходячи далеко поза сутнісні параметри мовного досвіду – людську психіку та суспільну інтеракцію. Повернення до кантіанства дало змогу побачити власне антропоцентричну підставу мовознавства – психічну і соціальну одночасно.

Історичний психологізм Геймана Штейнталя [496], тобто розуміння мови як духу або психології народу, підготував появу в мовознавстві соціального антропоцентризму, а індивідуальний психологізм Германа Пауля – появу функційного антропоцентризму. Суттєвим ударом по метафізиці стала праця Г. Пауля «Принципи історії мови», одне з ключових положень котрої – «[...] гіпостазування абстрагованих понять деформує правдиву сутність процесів. Усі психічні процеси протікають лише у психіці індивіда і ніде більше. Ані народний дух, ані такі його елементи, як мистецтво, релігія і т. д., не мають самостійного буття, а отже, у них і між ними нічого не може відбуватися. Ці абстракції повинні бути рішуче видалені. «Геть усі абстракції» [325, с. 34] – залишило істотний слід на поглядах як І. Бодуена де Куртене, так і Ф. де Соссюра. Пор.: «було зауважено, що мова не може існувати незалежно від людини. До того ж мова як фізичне явище загалом не існує, а основа індивідуальної спадкоємності мови – суто психічна» [59, с. 7]. Саме така базова ідея лежить і в основі багатьох положень «Курсу»: «Мовні знаки, хоча й психічні за своєю суттю, разом із тим не є абстракціями; закріплені згодою колективу асоціації, сукупність яких і складає мову, є реальністю, локалізованою в мозку» [440, с. 27]. У іншій праці І. Бодуен зауважує, що «мова як ціле існує тільки *in potentia*. Слова не тіла і не частини тіла: вони з'являються як комплекси значущих звуків, як значущі співзвучності лише тоді, коли людина говорить, а як уявлення значущих співзвучностей вони існують у мозку, у розумі людини тільки тоді, коли вона ними думає» [53, с. 75].

Проте обидва вчених зуміли подолати вузький індивідуальний психологізм і методологічний індуктивізм позитивістів. В їхніх концепціях психічне розглядається одночасно як суспільне, а суспільне завжди має форму психічного, натомість часткове, особливо конкретне психо-фізіологічне набуває сенсу й

значущості лише в межах цілого, системи. Систему при цьому розуміють не як сукупність позитивних, матеріальних субстанцій, а як упорядковану сукупність інформаційних відношень. Висунення системності на перший план одночасно із зосередженням на ідіосинхронічному стані мови (та відхід від притаманного всьому XIX ст. історизму) безпосередньо пов'язане з поверненням філософії від Гегеля і від позитивізму до Канта. На думку неокантіанців, які запровадили «моду» на реляціонізм, для пізнання істотне значення мають не самі речі, а відношення – стосунки, що існують між ними. На вплив неокантіанців на Соссюра ще у 1987 р. звернув увагу О. С. Мельничук [285, с. 7-8]. Саме так потрактовано мову як систему не лише в «Курсі», але й у «Нотатках» Соссюра. Системність як концепція різнорівневого упорядкування відношень стала на довгі десятиліття розпізнавальним знаком XX ст. не лише в мовознавстві. Щоправда, саму ідею системи мовознавці й філософи мови трактували по-різному залежно від їхньої методологічної та світоглядної позиції. Одні пішли слідом за К. Марксом, Е. Дюркгеймом і Е. Гуссерлем та локалізували мовну систему в об'єктивованому соціальному чи інтелігібельному просторі, інші, услід за І. Кантом, Г. Тардом чи Л. С. Виготським убачали її місце в соціалізованій психіці індивіда.

Сама ідея системності змусила науковців переглянути розуміння людини як суспільно-психологічного функційного цілого. Наприкінці XIX століття з'являються нові ідеї – соціопсихологізм і психосоціологізм (І. Тен, Е. Ренан), що лягли в основу нового антропоцентризму Соссюра й І. Бодуена де Куртене (а також інших представників казанської школи). Мовознавча думка початку XX століття поступово відходить від натуралістичного розуміння мови – рівною мірою, як еволюційного організму (вираженого в генеалогії компаративістів), так і фізичного простору (вираженого молодогораматичною теорією хвиль). Не випадково обидві ці концепції були піддані нищівній критиці з боку І. Бодуена де Куртене: «Хто вважає мову організмом, той її уособлює, розглядаючи її в повному абстрагуванні від носія, від людини, і повинен визнати вірогідними розповіді одного француза, що в 1912 році слова не долітали до вуха слухача й мерзли на половині шляху. Адже якщо мова – організм, то, мабуть, це дуже

ніжний організм, і слова, як частини цього організму, не витримували сильного російського морозу» [53, с. 75–76], а теорія хвиль І. Шмідта «...викликає в нас уявлення, що мова, відірвана від людини, є плинною рідкою субстанцією, чимсь на зразок води чи навіть отруйних газів» [56, с. 343].

Наприкінці XIX ст. інтенсивно розвивається психологічна та феноменологічна соціологія. Ф. де Соссюр уважно слідкує за дискусією Г. Тарда й Е. Дюркгейма, співчуючи психосоціологічному реляціонізму Г. Тарда на противагу соціологічному реалізму Е. Дюркгейма (більш докладно див: 347; 369; Дод. 2). Психосоціологізм (поряд із соціологічним реалізмом чи феноменологічним соціологізмом) із початку XX ст. поступово набуває рис методологічної основи гуманітарних та суспільних наук. Підкреслимо, що соціальна психологія виникає як наукова концепція тільки в першому десятилітті XX ст., тому опертися на її постулати Бодуен чи Соссюр на переломі століть аж ніяк не могли. Проте саме вони значною мірою підштовхували психологів у керунку «соціологізації» їхньої науки. Обидва науковці однозначно бачили мовознавство як науку соціально-психологічну (а Соссюр, додатково, як семіологічну).

І. Бодуен де Куртене ще перед Соссюром однозначно суміщає онтологічний психологізм та телеологічно-каузальний соціологізм в одну методологічну концепцію: «Першою кардинальною вимогою об'єктивного дослідження має бути визнане переконання в безумовній психічності (психологічності) і соціальності (соціологічності) людського мовлення» [59, с. 17], а також: «Оскільки мова можлива лише в людському суспільстві, то, крім психічного боку, ми повинні відзначати в ній завжди бік соціальний. Підставою мовознавства повинна служити не тільки індивідуальна психологія, але й соціологія (досі, на жаль, не настільки ще опрацьована, щоб можна було користуватись її готовими висновками)» [52, с. 348]. Соссюрівська концепція мови як системи психологічних за своєю онтологічною суттю знаків і моделей мовленнєвої поведінки одночасно підкреслювала суто соціальний характер мови як продукту та знаряддя: «Мовна діяльність має дві сторони: індивідуальну та суспільну, причому зрозуміти їх окремо одну від одної неможливо» [440, с. 19]. Ця ідея чітко проступала навіть крізь спроби А. Сеше феноменологізувати її в «Курсі» поняттям «у собі і для себе» (див. також [408]).

Попередні мовознавчі методології, об'єктивізуючи мову, могли ігнорувати проголошену ще В. фон Гумбольдтом антиномію суспільного та індивідуального в мовному досвіді. У випадку метафізики ідея духу чи психіки народу (суспільної мови) якимось надприродним шляхом ототожнювалася з ідеєю душі чи психіки окремої людини (індивідуальної мови) і не потребувала спеціальних доказів. У позитивістських концепціях достатнім був розгляд психофізіології мовлення як частини єдиного природного енергоматеріального континууму, щоб пояснити подібність індивідуальних мов за аналогією з філогенетичною подібністю організмів. Нова психосоціальна перспектива змусила мовознавців перелому століть звернутися до поняття комунікації як джерела соціалізації індивідуальних мовних досвідів. А це, своєю чергою, змусило до встановлення принципово семіотичного характеру мовної діяльності. З'являється поняття мовного знака як неприродної, суспільної конвенції. Основи семіотично-конвенціонального розуміння мовної діяльності були закладені видатним американським попередником Соссюра У. Уїтні, чия книга стала своєрідним поштовхом до теоретичних узагальнень швейцарського лінгвіста. Саме таку психосоціальну, конвенціональну й семіологічну методологічну перспективу системно запропонував «Курс загального мовознавства». На думку Н. О. Слюсарєвої, «Новим і своєрідним є в Соссюра пояснення суспільного як семіологічного, у чому він випередив сучасне йому мовознавство на добрих півстоліття» [421, с. 19]. Семіотичний характер убачав у мовній діяльності й І. Бодуен де Куртене, для якого мова складається «з багатьох випадкових символів, пов'язаних найрізноманітнішим чином» [55, с. 209]. В іншій роботі І. Бодуен звертає увагу на арбітральність мовних знаків: «переважна частина слів людської мови – лише випадкові символи, що за інших обставин могли б сформуватися зовсім інакше – абсолютно незалежно від чуттєвих вражень, які їх викликали [...]. Слова людської мови [...] жодною мірою не є просто знаками певних конкретних проявів, а становлять собою абстракції, котрим прямо не відповідає в зовнішньому світі нічого безпосередньо чуттєвого» [57, с. 261–262].

Зміщення акцентів на психологію та соціологію живого мовного спілкування стало суттєвим ударом по історизму XIX ст. Почали народжуватися

ідеї про те, що мова – це цілісна функційна система, яка існує тут і зараз, і що кожен складник цієї системи залежить від її цілісності. Саме І. Бодуен де Куртене і Ф. де Соссюр зробили найважливіше на той час відкриття – відокремили мовну потенцію від мовленнєвого акту і, відповідно, мовну систему від процесів користування мовою. За такої умови два об'єкти мовознавчої рефлексії обидва науковці розуміли антропоцентрично, тобто як функції людської діяльності, а не як природні явища чи метафізичні сутності. Одним із найістотніших моментів «Курсу» є послідовне й повне протиставлення мовної системи (*langue*) усному висловленню або ж мовленню (*parole*). Це розрізнення стане ключовим для всього мовознавства у XX ст. та покладе початок сучасної лінгвістики.

Після першої світової війни цілком зрозумілим був інтелектуальний голод, пов'язаний із поверненням до мирного життя та науки. Світова війна посилила тенденції, що назрівали перед її початком: демократизація, технологізація суспільства, глобалізм, тобто нагальні проблеми стають важливішими за дослідження пам'яток минулого, а світова (загальноантропологічна) перспектива – важливішою за перспективу вузько індоєвропейську. Дослідження лінгвістики в той час означало вивчення реального мовного досвіду як узагальненої системи, а не лише доступних для обраних філологічних текстів та літературних мов. Це стало першим кроком до глобалізації, за якої «змішуються» мови та люди. Мовознавство міжвоєнного періоду істотно зміщується з ідеографічної перспективи на номотетичну, тобто все менше опрацьовує часткові історичні факти (якими були пам'ятки писемності – основа філології), та все більше – загальні засади мовного досвіду та мови як такої.

Під час світової війни цілком звичним було те, що значна частина людей реально зустрілася з багатьма іншими мовами. Це дало змогу усвідомити сутність мови як функційного засобу спілкування та вираження власних інтенцій на відміну від панівного у XIX ст. погляду на мову як на дух чи психологію народу, або ж як на сукупність письмових текстів чи психофізіологічну здатність організму. Цю ідею дуже влучно висловив І. Бодуен де Куртене: «Мова не є ані замкнутим у собі організмом, ані недоторканим ідолом, вона становить собою

знаряддя та діяльність» [51, с. 140]. У «Курсі» ця ж думка про інструментальний і діяльнісний характер мови виражена формулою «мова – це водночас і знаряддя, і продукт мовлення» [440, с. 32].

Отже, книга Соссюра (з огляду на те, що вона не була повною мірою його працею, а лише містила певні загальні положення його концепції) виявилася на часі не лише в Європі, але й (завдяки повоєнній глобалізації культури) в усьому світі. Нагадаємо, що перша мова, на яку вона була перекладена, – японська (не останню роль у цьому відіграв учень І. Бодуена де Куртене японіст Євген Поліванов).

Чому ми вважаємо, що «Курс загальної лінгвістики» став вчасною науковою подією і незалежно від того, якою мірою ця монографія відповідала поглядам швейцарського ученого, усе ж треба віддати належне Альберу Сеше і Шарлю Баллі? Уперше в історії мовознавства було представлено цілісне й системне пояснення суті мови та мовлення, а також людської мовної діяльності як такої. За усіх притаманних їй позитивних рис праця Г. Пауля [325] була швидше описом психологічних процесів, що лежать в основі мовних змін, і нічого не пояснювала в суто лінгвістичному теоретичному плані. Звісно, у 1883 р. побачила світ книга М. В. Крушевського «Нарис науки про мову» [216], саме цей текст був відомий Соссюрові [558], а в 1892 р. вийшла праця О. О. Потебні «Думка та мова» [337]; обидві були істотними розвідками з теоретичної лінгвістики, але все ж вони не характеризувалися системністю й не охоплювали цілісний мовний досвід людини. До того ж перша була критично сприйнята в молодогораматичній Німеччині, а другу загалом не знали в Європі. Натомість, як пише Ю. К. Лекомцев, «ідеї соссюрівського «Курсу» допомогли подолати кризу й відкрили перед лінгвістикою нові перспективи. У розвитку лінгвістики за наступні роки значне місце займає боротьба за різноманітні інтерпретації теорії Ф. де Соссюра» [239, с. 90]. На думку В. М. Алпатова, «публікація «Курсу» у тому вигляді, в якому він став відомим у світовій науці, означала дуже багато. Низка ідей у ньому виявилася цілком новою: досить назвати спробу розгляду мови як системи відношень чи принципи семіології [...]. Багато питань було вперше чітко поставлено в «Курсі».

Багато проблем, над якими билися покоління мовознавців, Ф. де Соссюр більшою чи меншою мірою переконливо розв'язав, зокрема проблему суспільного та індивідуального в мові, або ж які були просто «закриті» (у всякому разі, для кількох поколінь лінгвістів), зокрема проблеми природного зв'язку звучання і значення, причин змін у мові» [9, с. 141]. Проте були й такі, хто з меншим ентузіазмом оцінював вплив «Курсу» на тогочасне мовознавство: «Курс загальної лінгвістики», з одного боку, виявився сприятливим для наступних праць, а з іншого боку, сприяв виникненню досить безплідних теорій» [209, с. 57].

У післявоєнний період розпочинається популяризація теорії Соссюра, викладеної в «Курсі загальної лінгвістики» (у теоретично-методологічній версії Сеше і Баллі), та з'являється низка наукових шкіл, які тією чи тією мірою вбачали свої теоретичні джерела в концепції «Курсу». Не всі сприйняли викладені в «Курсі» концепції однаково. Не всі запозичили з поглядів Соссюра, зреферованих у «Курсі», те саме. Часом такі запозичення мали характер негативний, оскільки критики суджень швейцарського лінгвіста робили власні відкриття, заперечуючи ті чи ті положення «Курсу». Як пише Н. О. Слюсарева, «[...] критики теорії Соссюра обирали як мішені для нападок її різноманітні компоненти, так само і її прихильники оголошували головними, провідними, центральними різні аспекти його вчення» [421, с. 7]. Як би не ставилися мовознавці міжвоєнного двадцятиріччя до «Курсу», ця праця залишила глибокий слід передусім на європейській лінгвістиці. Як написав (із покликанням на Б. Мальмберга й А. Сеше) Туліо де Мауро, «із 1930 р. мало яка робота із загального мовознавства не розпочиналася зі згадки про «Курс» [276, с. 276]. У другій половині XX ст. посилання на «Курс» стали нормою й обов'язком для автора мало не кожного підручника чи енциклопедії з мовознавства.

Частина метафізично чи позитивістично налаштованих мовознавців (зокрема й західних істориків мови і т. зв. радянських «марксистів-діалектиків») принципово не сприйняла системну, сутнісну перспективу, запропоновану в «Курсі», оскільки так і не зуміла відійти від панівного у XIX ст. історизму, у якому питання про походження та причини змін абсолютно здомінувало проблеми з'ясування суті

об'єкта суспільного чи гуманітарного дослідження або його значення для людини. Але поряд із традиційними з'являються різні школи т. зв. «структуралізму» – Женевська лінгвістична соціологічна школа, Празька структурно-функційна школа, Лондонська культурно-функційна школа, Копенгагенська школа структуралізму Луї Єльмслева, під час другої світової війни в Америці з'являється біхевіористська школа дескриптивізму. Усі школи так чи так пов'язували себе із Соссюром, навіть Ноама Хомського [482] із його генеративною граматикою можна вважати послідовником Соссюра, бо він зберіг головну соссюрівську опозицію мови (компетенції) та мовлення (реалізації). Усупереч тому, що всі ці школи огульно стали називати структуралістськими, методологічний та теоретичний «різnobій» у лінгвістиці XX століття виявився набагато ширшим, ніж у XIX, оскільки, по-перше, ці т. зв. «структуралізми» були в методологічному та теоретичному аспекті різночю відмінні, а по-друге, вони співіснували в Європі та Америці паралельно, створюючи загальну картину методологічного плюралізму (у XIX ст. можна було частіше спостерігати зміну методологічних парадигм у часі: компаративізм – натуралізм – психологізм – молодограматизм: усе це були різні історизми метафізичного зразка, що коливалися в інтервалі між ідеалізмом та реалізмом).

Усі названі вище школи відійшли від історизму, але не всі вони відійшли від метафізики чи позитивізму (феноменалізму). У більшості з них мову розглядали як об'єктивну систему (структуру) елементів, що існує або в інтелігібельному, культурному, соціальному чи сигнально-фізичному просторі. Зокрема, копенгагенська глосематика тяжіла до абстрактно-дедуктивної об'єктивістської метафізики (сам Л. Єльмслев називав своє бачення мовознавства «алгеброю лінгвістики» (див.: [135; 136]), а американська школа дескриптивізму по-новому, на базі біхевіоризму розвивала ідеї позитивної описової лінгвістики. Метафізично-ідеалістичні (платоністичні) основи мала й трансформаційна граматика Хомського (певною мірою декларована в його школі вроджена мовна здібність нагадує колективне несвідоме К. Юнга).

Але й ті школи, в основі яких більшою чи меншою мірою лежить соссюрівський антропоцентричний світогляд, все ж суттєво відрізнялися. Досить

близькі до соссюрівських погляди мала лондонська структурно-функційна школа, хоча концепції її представників були дещо зміщені в бік мовлення та культурного контексту. Парадоксально, що школа Р. Фірса критикувала саме ті ідеї в «Курсі» Соссюра, які запровадив А. Сеше, а саме: статистику й самодостатність мовної системи. Щодо женеvської школи, то вона теж деякою мірою віддалилася від поглядів свого засновника в бік чистого соціологічного реалізму й діалектичного субстанціалізму. Зокрема, обидва редактори «Курсу» у власних працях розглядали мовлення або як форму реалізації мови, або ж як емпіричну стадію у формуванні мови в онтогенезі. Зрештою, це стосується далеко не всіх її представників, оскільки саме внутрішня методологічна суперечка про трактування теоретичної спадщини Соссюра призвела згодом до публікації «Нотаток» і рукопису «Про двоїсту сутність мовної діяльності» та істотної ревізії концепції, викладеної в «Курсі». Частина женеvців (можливо, завдяки С. О. Карцевському) концептуально була досить близька до функційної лінгвістики Празького лінгвістичного гуртка (А. Фрей, Р. Годель, Р. Енглер). Щодо французьких лінгвістів, то вони сприйняли погляди «Курсу» лише після другої світової війни й тільки у феноменологічній чи субстанціалістській інтерпретації (А. Мартіне, К. Леві-Строс, Р. Барт). Підставою для поєднання цих, часом принципово відмінних у світоглядно-теоретичному плані напрямів у єдину течію «структуралізму» були: «1) вивчення мови як знакової системи з акцентом на її кодових можливостях»; 2) розмежування синхронії і діяxронії; 3) пошуки формальних методів вивчення й опису мови» [203, с. 116].

Можливо, єдиною школою т. зв. «структуралізму», котра зуміла повною мірою сприйняти концепцію Соссюра (навіть не маючи доступу до його автентичних текстів), була, власне, празька школа, більшість представників якої розвивали погляди швейцарського вченого саме в дусі онтологічного антропоцентризму, реляціонізму, функціоналізму та прагматизму. Припускаємо, що причину такого парадоксу слід вбачати в орієнтації більшості пражців на погляди І. Бодуена де Куртене, котрі, без сумніву, вплинули й на самого Соссюра. Не випадково світоглядний поворот у нього відбувся власне в паризький період

творчості, коли відбулося знайомство обох науковців. На той момент (1881 рік) Соссюр досліджує здебільшого історичну ідеографію, лише спорадично виходячи поза межі молодогограматичної перспективи (хоча сама ідея системності, застосована ним у «Мемуарі», була, без сумніву, антимолодограматичною), а І. Бодуен де Куртене був уже цілком сформованим функціоналістом-соціопсихологістом і номотетиком. У будь-якому разі, як свідчать спогади учнів І. Бодуена Є. Поліванова [332, с. 185] і Л. В. Щерби [500, с. 94], більшість положень «Курсу» (з яким вони ознайомились у 1923 р.) була їм відомою та близькою задовго до виходу книги з петербурзьких лекцій їхнього вчителя.

Про близькість поглядів Соссюра й казанців пише багато дослідників. Зокрема, у передмові до російського видання «Курсу» О. О. Холодович зазначає: «Про них він пише також у чернетці рецензії на роботу Сеше *«Programme et méthodes de la linguistique théorique. Psychologie du langage»* (1908): «Бодуен де Куртене і Крушевський були набагато ближчі, ніж хто-небудь інший, до теоретичного розуміння (*vue*) мови, перебуваючи водночас на суто лінгвістичних позиціях; проте вони залишаються невідомими більшості західноєвропейських вчених». Усе це свідчить про безсумнівне знайомство Соссюра з ідеями Казанської школи. Крім того, Соссюр зрозумів, що Казанська школа російської лінгвістики також розглядає мову в теоретичному плані» [439, с. 664]. Про польсько-російські джерела деяких поглядів Соссюра говорить й Т. де Мауро: «Ідея системи провадить до усвідомлення відмінності між статичною і діяхронною лінгвістикою, а також до розуміння відмінності і зв'язку між системою та її реалізацією, між мовою і мовленням, що належить до періоду подорожі в Литву [...] та посилюється згодом зустріччю з Бодуеном і відкриттям Крушевського» [276, с. 270]. Після переїзду до Женеви в 1891 р. ми маємо справу з якісно новим Соссюром – теоретиком, системістом-антропоцентристом й онтологічним реляціоністом (про що свідчать його женецькі доповіді й матеріали доповіді про У. Уїтні чи інші нотатки, написані після 1894 р.).

Можна цілком погодитися з Н. О. Слюсарєвою, що в перший період поширення «Курсу» (у міжвоєнний період) його беззаперечними й однозначними

адептами були лише три школи – женеvська, пражська й копенгагенська (за якісно різної його методологічної інтерпретації) і «лише до середини ХХ ст. значущість «Курсу» стала вимальовуватися більш виразно» [421, с. 9]. Саме в цей час усі тенденції, про які йшлося вище, стали реальними чинниками в науковій і світоглядній картині світу в європейсько-американському культурному просторі. Мало було книжок у мовознавстві, котрі викликали б такі наукові дискусії й так спонукали до роздумів, хоча по суті своїй вона була одночасно і пам'яткою старшому колезі, і своєрідною науковою містифікацією. Підсумувати подані рефлексії над значенням і роллю «Курсу» можна цитатою з Карла Бюлера, що повною мірою віддзеркалює значущість аналізованої роботи й, як це не парадоксально, пророкує появу «нового Соссюра» (про якого можна говорити у зв'язку з матеріалами «Нотаток» чи праці «Про двоїсту сутність мовної діяльності»): «Я впевнений, що ми ще тільки починаємо усвідомлювати історичну значущість робіт де Соссюра і їхній вплив на формування теорії мови. Щоразу, коли я знову звертаюся до його праць, мені відкривається щось нове» [75, с. 15].

2.3. Історія рецепції «Курсу загальної лінгвістики» й автографів Ф. де Соссюра його учнями, послідовниками та супротивниками

У науковій розвідці, присвяченій вивченню теорії «нового» Фердинанда де Соссюра, серед інших постали два питання: з'ясування зовнішньої і внутрішньої часових меж, а також виявлення історичного й лінгвокультурологічного фону, завдяки якому або через який теорію швейцарського лінгвіста сприймають у сучасному мовознавстві.

Як вже було сказано вище, рецепція «Курсу загальної лінгвістики» була, з одного боку, досить різноманітною (від ентузіазму й захоплення до стриманої критики та повної неґації), але, з іншого боку, досить нерівномірною: переважна більшість західноєвропейських і позаєвропейських дослідників (США, Канада, Австралія, Японія) сприймає книжку дуже позитивно, навіть з ентузіазмом (вона стає базою для виникнення цілої низки шкіл структурної лінгвістики), значна

меншість супротивників із середовища постмолодограматиків й істориків мови відзначала позитивні моменти, які можна використати у власних дослідженнях (до них належала також переважна більшість радянських дослідників післямаррівської епохи, коли до радянського мовознавства повернувся дещо оновлений і соціологізований марксизмом компаративізм XIX ст.), натомість невелика група мовознавців (переважно так чи так пов'язаних із соціологічною і функційною лінгвістикою) намагалася критично оцінити текст книжки й переосмислити її саме в напрямі антропоцентризму. Рецепція останніх викликає найбільше зацікавлення, оскільки саме вони відкрили шлях до нового прочитання «Курсу» крізь призму автографів самого вченого й дали змогу побачити Соссюра системіста-номотетика та функціоналіста-антропоцентриста⁶.

Французький мовознавець К. Пюеш звернув увагу ще на один цікавий аспект дисциплінарного розшарування в рецепції поглядів Соссюра: «у 1920–1930 рр. у Франції ідеї «Курсу загальної лінгвістики» викликали захоплення насамперед у філософів, а не лінгвістів: останні дорікали Соссюрові зокрема його званою тезою про довільний характер позначення й позначуваного в мовному знакові. Свідченням такого прохолодного ставлення до Соссюра була, наприклад, у 1937 р. стаття Е. Пішона «La linguistique en France, problèmes et méthodes», опублікована в періодичному виданні *Journal de psychologie*» [80, с. 157]. Варто ще раз підкреслити, що навіть серед тих мовознавців, які сприйняли «Курс» прихильно, прочитання тексту в концептуальному плані було настільки відмінне, що «творче застосування» положень цього твору призвело до виникнення щонайменше п'яти принципово відмінних шкіл т. зв. «структуралізму» – соціологічної (у Женеві), функційної (у Празі), абстрактно-логічної (у Копенгагені), культурологічної (у Лондоні) і декскриптивно-позитивістичної (у США). Це свідчить насамперед про те, що мовознавців цікавив не стільки сам Соссюр як автор концепції і не стільки сама цілісна концепція А. Сеше, викладена в «Курсі», скільки певний набір дуже загальних системістських й аналітичних методологічних положень, які б дали змогу звільнитися від тягаря історизму філології XIX ст.

⁶ Про філософські витоки цих основ концепції Ф. де Соссюра див. Дод. 2.

Зацікавлення концепцією Соссюра було досить нерівномірним також у часовому вимірі. Можна визначити два періоди, коли рецепція поглядів швейцарського вченого була досить активною й масовою: друга половина 20–30-ті рр. (як реакція на видання й переклади «Курсу») і 60–70-ті рр. XX ст. (як реакція на видання перших автографів та їхніх коментарів). Дослідник творчості Соссюра Рене Амакер вирізняв два періоди в розвитку соссюрології: «1) від публікації «Курсу» до кінця Другої світової війни, пов'язаний головним чином із діяльністю Баллі й Сеше, 2) після 1945 р., коли почалося ретельне дослідження рукописного доробку Соссюра з метою надати його вченню завершеного та зв'язного характеру; другий підхід він називає неососсюріанством» [226, с. 108]. Велика заслуга в тому, що постала друга хвиля рецепції Соссюра в повоєнній Європі, передусім належить Р. Годелеві та Р. Енглерові. Але не забуваймо й про те, що приблизно тоді ж (у 60-х рр. XX ст.) з'явилась і запанувала системістсько-аналітична культурно-наукова кон'юнктура, що сприяла виникненню літературознавчого та культурологічного структуралізму (т. зв. структуралізму другої хвилі). Як писала про це в 1974 р. Н. О. Слюсарева, «по-перше, розвиток структуралізму, безпосередньо пов'язаний із соссюрівською доктриною, призвів до появи величезної кількості літератури, яка досі не була систематизована, а, по-друге, після опублікування в 1957 р. книги Р. Годеля «Рукописні джерела «Курсу загальної лінгвістики» Ф. де Соссюра» надзвичайно зросло зацікавлення оцінкою теорії Соссюра, чому сприяло зведене видання Р. Енглером усіх текстів нотаток соссюрівських лекцій, зіставлене з канонічним виданням «Курсу...»» [424, с. 145].

На жаль, у СРСР і в пострадянському культурному просторі такого зацікавлення та живого відгуку не було й досі немає.

Як пише Р. Комте, Соссюр у радянській Росії став відомим завдяки зусиллям Сергія Карцевського, котрий у 1917 році на короткий час повернувся із Женеви до Росії. За спогадами Романа Якобсона, саме С. О. Карцевський у 1917–1918 рр. «надихнув молоде покоління московських лінгвістів ідеями «Курсу загальної лінгвістики» і застосував його засади для опису сучасної російської мови» (Цит. за: [201, с. 107]. Сам «Курс» потрапляє в Росію в оригінальній версії

в 1923 р. У Москві в той час стає популярною психологічна феноменологія, що, на думку Комте, могло посприяти зацікавленню концепцією «Курсу» [там само]. Із цим можна було б погодитися, адже певною мірою феноменологія в її психологічному вияві мала низку спільних моментів, з одного боку, із соціально-психологічною концепцією мови, а з іншого – із підкресленим системізмом (ідеєю інваріантності мови щодо мовлення) «Курсу» у версії А. Сеше.

Дуже швидко ситуація в Росії змінюється. Більшість прихильників «Курсу загальної лінгвістики» повинна була або відійти від лінгвістичних занять, або емігрувала (наприклад, Р. Якобсон і М. С. Трубецькой), або ж перебувала під постійним тиском марксистсько-ленінської ідеології в її маррівському виданні (Л. П. Якубинський, Є. Д. Поливанов, Л. В. Щерба). Беручи до уваги непросту атмосферу, що панувала в радянському мовознавстві тридцятих років, на особливе відзначення заслуговує Розалія Йосипівна Шор, котра, як пише В. М. Алпатов, була однією з перших, хто (поряд із С. О. Карцевським) популяризувала ідеї Соссюра в СРСР [14, с. 115]. Саме вона ініціювала видання «Курсу» в 1933 році [там само, с. 124].

Акцентуючи на періодах розвитку соссюрівської думки в радянському мовознавстві, зазначимо, що зовнішні часові межі рецепції теорії Ф. де Соссюра визначаються революційною зміною його парадигм на початку 50-х років ХХ століття. Ідеться про радикальний перехід від наукової парадигми марризму до виноградівської лінгвістичної парадигми, що настав після відомих сталінських статей про мовознавство, в яких різко скритиковано більшість положень яфетидології та «нового вчення про мову». Проблемність цієї зміни парадигм, однак, полягає в тому, що, «повертаючи» радянське мовознавство в русло західноєвропейської традиції, як того потребували повоєнні культурно-ідеологічні реалії, І. Сталін спрямував його назад в епоху порівняльно-історичного й молодограматичного мовознавства. На той час європейське мовознавство вже пройшло фазу раннього функціоналізму та структуралізму першої хвилі, які були результатом саме рецепції поглядів Ф. де Соссюра на основі «Курсу загальної лінгвістики». Значна частина повоєнних наукових

партнерів, особливо з країн т. зв. соціалістичного табору, стояла саме на таких наукових позиціях. Погляди Соссюра на той час були азбучними істинами й нормою лінгвістичного теоретизування в Європі. Щоб компенсувати втрачений час і на рівні вести діалог із західними партнерами, необхідно було критично засвоїти не лише спадщину Женеви, Праги, Лондону та Копенгагена, але й концепцію самого Ф. де Соссюра (навіть у тій формі, у якій вона була представлена в «Курсі»).

Зміна парадигми в мовознавстві мала й свій символічний вираз видавничого характеру. У січні 1952 р. започатковано видання наукового журналу «Вопросы языкознания», що став трибуною відповідніших часу й стану європейської лінгвістики поглядів у радянському мовознавстві (можна їх назвати одночасно більш прогресивними й більш офіційними – відповідними генеральній ідеологічній лінії, що панувала в країні).

До питання внутрішніх часових меж рецепції поглядів швейцарського мовознавця на радянському та пострадянському культурному просторі в період від 50-х років XX ст. до сьогодні можна підійти формально, тобто періодизувати цей час з огляду на зміни в радянському мовознавстві, наприклад, взяти за точку відліку «хрущовську відлигу», яка збіглася в часі з виникненням пізніх структуралістських тенденцій у 60-тих рр. минулого століття. Структуралізм 60-х рр. є структуралізмом кібернетичного й генеративного спрямування, мало пов'язаний із конститутивними засадами лінгвістичної теорії Ф. де Соссюра [22].

Інші зміни в радянському мовознавстві не були аж такими значущими з огляду на часові межі. З'являлися певні тенденції в окремих наукових осередках, але радикальних змін у парадигмах не відбувалося. Щоправда, період перебудови та розпаду СРСР також міг би стати «натуральною» внутрішньою межею, оскільки тоді відкрилися нові інформаційні можливості, але це був досить напружений час для всієї інтелігенції, значна частина котрої відійшла від фундаментальних і теоретичних досліджень. До цього слід додати й проблеми розпаду єдиного наукового простору у зв'язку з утворенням незалежних держав і створення їхньої наукової інфраструктури. Від цього моменту російське та

українське мовознавство стає інтегральною частиною світового мовознавства й орієнтується вже не на єдину офіційну ідеологію та методологію, а на загальноєвропейські й американські зразки. Тому сама історія радянського та пострадянського мовознавства, найімовірніше, і не мала безпосереднього впливу на рецепцію Соссюра в пізньому СРСР, Україні та Росії.

Припускаємо, що специфіка аналізованої проблеми – рецепції теорії Фердинанда де Соссюра – потребує дещо іншого підходу до періодизації цього процесу. Це має бути критерій, максимально наближений до наукової практики, тобто до соціології лінгвістики та психології теоретичної творчості. Обидва ці явища певною мірою пов'язані з необхідністю читати твори Соссюра. А із суто психологічного погляду зацікавлення наукового загалу активізується найчастіше у зв'язку з публікаціями. Тому передусім ми керуватимемося видавничою логікою, оскільки твори Ф. де Соссюра виходили з друку всього тричі російською мовою й один раз українською. Йдеться про перше в СРСР видання «Курсу загальної лінгвістики» у 1933 р. в перекладі О. М. Сухотіна, за редакцією та з примітками Р. О. Шор [436], друге видання всіх праць Ф. де Соссюра в 1977 р., яке містило зокрема й новий переклад «Курсу загальної лінгвістики» за редакцією О. О. Холодовича та його коментарі [439], і, зрештою, третє видання наукових праць швейцарського лінгвіста під назвою «Нотатки із загального мовознавства» у перекладі Б. П. Нарумова й за редакцією Н. О. Слюсарєвої в 1990 р. [437]. Українською мовою «Курс загальної лінгвістики» виданий у перекладі А. Корнійчука і К. М. Тищенка в 1998 р. [440].

Певним каталізатором зростання зацікавлень новою публікацією стають рецензії в центральних часописах, що мають вплив на суспільну думку. Таким журналом, без сумніву та справедливо, у радянські часи були (у Росії є й дотепер) ВЯ. Журнал уже тоді отримав статус видання авторитетного й впливового в наукових колах і становив майже єдине джерело та широку платформу для офіційної мовознавчої дискусії. У другому номері часопису ВЯ за 1978 р. Р. О. Будагов опублікував рецензію на видання 1977 р. «Труды по языкознанию» [439] за редакцією О. О. Холодовича, що не могло не привернути увагу наукової

спільноти до соссюрівського «Курсу загальної лінгвістики» [70]. У 1971 р. Н. О. Слюсарєва друкує статтю в журналі «Филологические науки» «К выходу в свет критического издания «Курса общей лингвистики» Ф. де Соссюра» [420]. У 1991–1992 рр. вийшло декілька рецензій на перші і єдині, видані російською мовою в перекладі Б. П. Нарумова автографи Ф. де. Соссюра «Заметки по общей лингвистике» [60; 463; 470].

Скориставшись прийомом кількісних підрахунків, ми проаналізували покликання на Ф. де Соссюра, зафіксовані на сторінках журналу ВЯ за 64 роки (1952–2016 рр.). Як видання та рецензії на них у центральних журналах впливають на рецепцію поглядів автора, свідчать такі дані: у 70-і роки в середньому ім'я Соссюра згадували в журналі ВЯ 30–40 разів на рік, у 1978 р., одразу після опублікування рецензії Р. О. Будагова кількість збільшилася до 81, у 1979 р. покликань було 67. Натомість уже в 1980 р. зацікавлення знову спадає й у 80-ті роки середня кількість покликань – 25; те ж саме спостерігаємо й у 90-х і першій половині 2000-их рр., лише в 2006–2016 рр. з'являються статті В. Г. Кузнецова про Соссюра, після чого увага до швейцарського лінгвіста зростає й у середньому його ім'я з'являється в журналі 50 разів на рік.

Закцентуємо на змістовому боці рецепції Соссюра в журналі ВЯ. Уже в першому номері журналу в редакційній статті «Задачи советского языкознания в свете трудов И. В. Сталина и журнал «Вопросы языкознания»» знаходимо програмне визначення офіційної думки про теорію Соссюра: ««Соціологічний» підхід до мови, що демонстративно висувають у буржуазному мовознавстві, у вченні де Соссюра і його школи насправді спрямовує до заперечення суспільної сутності мови. Нерозуміння суспільної сутності мови й ролі мови в суспільстві, ідеалістичне трактування самого суспільства як суми індивідів викликали штучне й об'єктивно невинуватене розчленування історії мови на «зовнішню» і «внутрішню», а також протиставлення «синхронії» і «діахронії», яке привело зрештою до «панхронії» і «ахронії», тобто до заперечення законів історії мови як суспільного явища» [150, с. 8]. Цікаво, що автори статті дуже чітко усвідомили, яку загрозу діалектичному й історичному матеріалізмові несе панхронічна теорія

системності. Вказано також на «ідеалістичний характер» психологічної теорії знака та неприпустимість для радянського мовознавства протиставлення мови та мовлення, які, згідно з марксистською тезою, становлять діалектичну єдність. Концепція Соссюра названа «абстрактним психологізмом» і саме тут наведено відому цитату, яка потім буде обов'язковою для коментування та критики поглядів швейцарського лінгвіста: «Єдиним та істинним об'єктом лінгвістики є мова, що розглядається в самій собі і для себе».

У цьому ж дусі було витримано й програмну статтю головного редактора В. В. Виноградова в 2-му номері журналу [84], у котрій автор звинувачує Соссюра в повному відриві внутрішнього та зовнішнього в розвитку мови, називає його погляди буржуазно-ідеалістичними й запроваджує ще одну тенденцію, якої потім будуть довго дотримуватися радянські мовознавці – протиставляє погляди Соссюра та І. Бодуена де Куртене. Загалом «антиісторизм» Соссюра і його «відрив синхронії від діахронії», заперечення ним розвитку мови – улюблені закиди на адресу лінгвіста в першій половині п'ятдесятих років. Знаходимо їх у статтях Б. В. Горнунга [103], О. С. Ахманової [24], О. І. Смирницького й О. С. Ахманової [428], О. І. Смирницького [429], Б. О. Ільїш [169]. Варто зазначити, що це були залишки традиційно маррівської довоєнної критики Соссюра, про що слушно зазначила сама О. С. Ахманова. Дослідниця вирізняла ще одне ключове положення соссюрівської теорії, яке могло істотно загрожувати радянському мовознавству, – антисубстанціалізм (реляціонізм). Ближче до середини п'ятдесятих років з'являється нова низка претензій до Соссюра: протиставлення «соціальності мови індивідуальності мовлення», поділ лінгвістики на зовнішню і внутрішню, «відрив мови від мислення», «асистемність історії мови», іманентний і статичний характер мови: див. статті Р. Г. Піотровського [329; 330], О. М. Фінкеля [473], В. Г. Адмоні [6], С. Л. Рубінштейна [395], Є. О. Седельникова [398], Я. Б. Крупаткіна [214], хоча не залишався поза критикою і традиційний соссюрівський «ідеалізм», антисубстанціалізм і психологізм (див.: [281], [109], [145]). Серед позитивних моментів зазвичай лише відзначали заслуги Соссюра у відкритті хетських ларингалів і в історичному мовознавстві загалом (В'яч. Вс. Іванов

[166], С. Д. Кацнельсон [182], Л. А. Булаховський [74]). Саме в радянському мовознавстві цього періоду культивувався міф про двох Соссюрів – раннього, компаративістичного (ідеологічно правильного) і пізнього, структурального (ідеологічного ворога). Сучасний український мовознавець С. М. Лучканин зазначає, що як і Ф. де Соссюр, так і В. фон Гумбольдт не є компаративістами: «На наш погляд, В. фон Гумбольдта не зовсім доречно вважати «компаративістом», він – основоположник сучасного «філософського», тобто загального мовознавства, у ньому можна віднайти і всього Соссюра...» [262, с. 25]. Ми ж замість терміну *філософське мовознавство* використовуємо термін *номотетичне мовознавство*.

Проте в першій половині п'ятдесятих років почали з'являтися поодинокі позитивні відгуки на методологічну концепцію швейцарського мовознавця. Заслуговує уваги рецензія Г. В. Степанова на книгу Х. Касареса [442], у якій досить об'єктивно описано погляди Соссюра, хоча наприкінці рецензії все ж дописано «чергову» фразу про антиісторизм Соссюра, до того ж погляди швейцарця називано соціологічними (а не психологічними, як у редакційній статті 1952 р.). Уже в статті 1955 р. «О понятии «изоморфизма» лингвистических категорий» О. С. Ахманова, яка в 1952 р. писала про загрозу реляціонізму, відгукується позитивно про соссюрівську ідею системних відношень, побудованих на «ототожненнях і відмінностях» [25]. Ще відвертіше про слушність ідеї системних відношень, що окреслюють місце одиниці в системі для лексико-семантичного аналізу, О. С. Ахманова зазначає в статті «О некоторых вопросах и задачах описательной, исторической и сравнительно-исторической лексикологии», написаній спільно з В. В. Виноградовим і В'яч. Івановим [23]. А в статті, надрукованій у №1 за 1957 р., прямо називає Соссюра «видатним лінгвістом» [26]. Ще через 10 років вона настійно наголошувала на визначній ролі Соссюра у створенні основ сучасної лінгвістики [28, с. 118]. Така еволюція рецепції соссюрівської концепції була досить характерною для радянського мовознавства загалом. Слід визнати, що не останню роль у таких метаморфозах мало розвінчання культу особи Сталіна в 1956 р. і т. зв. політична «відлига» кінця 50 – початку 60-х рр. минулого століття.

Перші дві статті у ВЯ, де у відкритій формі сказано, що системно-синхронічні погляди Соссюра мають велике значення для описової граматики, були опубліковані вже відразу після смерті Сталіна в 5-му номері за 1953 р. Це були праці українського мовознавця О. О. Білецького «О курсах общего языкознания в государственных университетах» [39] і представника Празького лінгвістичного гуртка О. Лешки «К вопросу о структурализме (две концепции грамматики в Пражском лингвистическом кружке)» [244]. Чеський автор поставив питання досить сміливо як на тогочасні радянські стандарти. Він відверто визнав цілковиту правильність системно-функційного розуміння мови Соссюром. Польський лінгвіст З. Штібер теж чітко пише в статтях, надрукованих у № 4 за 1955 р. і № 3 за 1957 р., що соссюрівське розрізнення соціального та індивідуального чинників, а також його теорія відношень є істотним кроком уперед у світовому мовознавстві [497; 498]. Важливо підкреслити, що ВЯ були своєрідною світоглядною платформою, де нерідко з'являлися різні ідеологічно відмінні чи навіть протилежні до марксизму-ленінізму погляди саме завдяки публікаціям авторів, які жили поза межами СРСР.

Водночас варто зазначити, що схвальні відгуки на «Курс» навіть у таких статтях досить часто подавали поряд із критикою «буржуазності» ідеології в концепції Соссюра. Зокрема О. Лешка пише (маючи на увазі саме «Курс»): «Соссюрівська система в багатьох пунктах внутрішньо суперечлива. Це знаходить вираження в тому, що не всі прихильники структурної лінгвістики підкреслюють ті самі її положення і не всі тлумачать їх однаково. Тому, незважаючи на всю близькість до ідеалістичної концепції де Соссюра, конструкції сучасної структурної лінгвістичної теорії з нею не тотожні» [244, с. 89]. Звідки, здавалося б, в ідеологічного прихильника Соссюра така оцінка його поглядів. Варто пам'ятати, що 1952 рік був роком ідеологічного розгрому празького функційного структуралізму, очоленого Петром Сгаллом (див. [555]). Це була явна спроба згладити певні положення празького структуралізму й виправдати його в очах «старшого брата». Завдання О. Лешки була представити празьку школу як «матеріалістичну» й істотно відмінну від «ідеалістичного» Соссюра. Для цього

він використовує як прямі перекручення (називає протиставлення мови мовленню «метафізичним») й ідеологічні інвективи («ідеалістична концепція»), так і плутанину, впроваджену А. Сеше через омонімію термінів «синхронія» і «діахронія», у такий спосіб намагаючись зняти протиставлення статичної й динаміки мови (якого Соссюр не здійснював). Зрештою, у радянському мовознавстві не раз потім використовували цю аргументацію, протиставляючи структуралізм «поганого» (глоссематики, що, на думку багатьох антисоссюрівськи налаштованих мовознавців, була прямим продовжувачем поглядів Соссюра) структуралізму «хорошого» (Празька школа), в якому мову й мовлення, а також історію і функціонування мови розглядали в «діалектичній єдності». Цей самий аргумент поступово починають використовувати на виправдання поглядів Соссюра.

Показово, що вже в передовій редакторській статті, уміщеній у № 4 за 1956 рік [314], погляди Соссюра на мову й мовлення оголошено «діалектикою потенційного та актуалізованого». Тож після падіння сталінізму в СРСР настала нова епоха в мовознавстві – визнання Соссюра як видатного лінгвіста, що заклав підвалини сучасного лінгвістичного теоретизування.

Після цього у ВЯ розгортається широка дискусія між явними противниками поглядів Соссюра (Б. В. Горнунгом, В. І. Абаєвим, Т. С. Шарадзенідзе, А. Грауром, В. З. Панфіловим) та його прихильниками (С. К. Шаумяном, О. О. Реформатським, В. М. Топоровим, І. І. Ревзіним, М. І. Стебліним-Каменським, Ю. Д. Апресяном, І. І. Мещаніновим). Цікава у зв'язку з цим полеміка відбулася в 1957 р. в Інституті мовознавства АН СРСР (див.: [78]). Полеміці передувала велика стаття з ґрунтовним аналізом поглядів Соссюра «О сущности структурной лингвистики», яку друкує С. Шаумян [493]. Тут вперше зосереджено увагу на таких ключових поняттях концепції швейцарського лінгвіста, як цінність і семіологічна сутність мовознавства. Радянські й зарубіжні науковці починають помічати близькість поглядів Соссюра і Бодуена де Куртене (див.: [166; 176; 423; 161], С. Карцевського і Празької школи загалом (див.: [335; 45]), Ф. Фортунатова [389] чи Е. Дюркгейма [125], а також відзначають функційний характер його концепції [289].

Важливою віхою в історії наукової рецепції радянськими мовознавцями теорії Соссюра могла б стати стаття французького мовознавця Марселя Коена «Современная лингвистика и идеализм» [209], де вперше за час полеміки виразно прозвучала теза, що Соссюр не писав книжки «Курс загального мовознавства», що поряд із термінами *langue* і *parole* є ще поняття *discours*, що означуване й те, яке означає, не можуть бути складниками знака, врешті, що більшість термінів і понять, запроваджених Соссюром, вживають не в соссюрівському розумінні. Ця стаття, на жаль, не знайшла серйозного відгуку серед радянських мовознавців (як прихильників, так і супротивників), що сприйняли «Курс» як догму. Як до, так і після цього «Курс» цитували суто в дусі «Соссюр пише...», «Соссюр вважає...», «Соссюр говорить...».

Поступово полеміка навколо поглядів Соссюра відходить на другий план. Науковці починають звертатися до конкретних положень швейцарського вченого, щоб на їхній основі розвивати власні концепції. Значною мірою це стосувалося теорії синтагми [340], теорії мовної діяльності [240], поняття системності [266].

Важливе місце в рецепції поглядів Соссюра в СРСР мала діяльність Н. О. Слюсаревой, котра, починаючи від 1960 р., послідовно намагалася відкрити радянським мовознавцям «іншого» Соссюра. Першу спробу вона здійснила в рецензії 1960 р. на працю Р. Годеля «Les sources manuscrites du «Cours de linguistique générale» de F. de Saussure» [423]. Уперше в радянській науковій пресі було однозначно сказано (хоча й не в повноцінній статті, а в рецензії) про те, що значна частина положень «Курсу» (зокрема й відома фраза, котрою завершується книжка) не належали Соссюрові, а були внесені в його концепцію видавцями: «Р. Годель відзначає, що саме ця нечіткість у вживанні термінів стала причиною того, що видавці «Курсу» ввели такі завершальні слова: «Лінгвістика має своїм єдиним і справжнім об'єктом мову, досліджувану в собі і для себе»» [там само, с. 127]. Радянський читач уперше в цій рецензії з 1960 р. довідується, що рукописи Соссюра містять положення, відмінні від положень «Курсу»: «На основі аналізу рукописних матеріалів Р. Годель зазначає, що між зовнішньою і внутрішньою сторонами мови немає такого радикального протиставлення, як між

синхронічною і діяхронічною лінгвістичними, яке є центральним у концепції Соссюра» [там само, с. 129]. «У записках іншого студента Годель знайшов дещо інакше формулювання цього ж визначення: «Єдність звукового виконання й акустичного образу» («...de l'exécution phonatoire et de l'image acoustique»), котре не тільки переконує в неправомірності поправки, здійсненої видавцями, але й змушує інакше оцінити визначення Соссюром мови, зреконструйоване Р. Годелем так: «Мова – соціальний продукт, що перебуває як своєрідний скарб у мозку кожного індивіда, ...єдність звуку та акустичного образу»» [там само]. У цій праці підкреслено необхідність перевидання книги з коментарями Р. Годеля (оскільки єдиним виданням праць Соссюра в СРСР тоді був том із 1933 р., який на той час став уже бібліографічною рідкістю). Як відомо, старання проф. Н. О. Слюсарєвої увінчалися успіхом лише за 30 років, коли було опубліковано «Заметки по общей лингвистике». На загальний рівень рефлексії над соссюрівською спадщиною її ранні праці не мали впливу.

До книги Р. Годеля на шпальтах ВЯ звернувся роком пізніше видатний радянський мовознавець, один із творців радянської психолінгвістики – О. О. Леонтьєв: «Утім, як виявилось під час публікації Р. Годелем соссюрівських матеріалів, сам де Соссюр схилився до виділення трьох, а не двох категорій – мовлення (точніше – мовленнєвої діяльності), мови як системи і мови як мовної здатності» [240, с. 134]. Не заглиблюватимемося зараз у сутність пропонованої Р. Годелем тріади (про це йтиметься пізніше за розгляду структури мовної діяльності). Наголосимо лише на тому, що ці дві статті були єдиними в центральному радянському лінгвістичному періодичному виданні, у яких згадано про годелівські спроби переглянути шаблонне розуміння Соссюра. Жодного відгуку на них не було.

Показово, що в 60–70-х рр. зацікавлення концепцією Соссюра різко знижується. Щоправда, у статтях журналу ВЯ часто трапляються покликання на ті чи ті положення «Курсу». Але автори робили це вже рутинно, наспіх і поверхово, найчастіше формально. Згадують, традиційно, поділ на мову і мовлення, теорію синтагм, ларингальну теорію, білатеральну теорію знака, реляційну сутність

мовних одиниць або ж просто вказують, що той чи той учений стоїть на соссюрівських позиціях. Зрідка можна натрапити на якусь суттєву полеміку чи якийсь істотний аналіз поглядів швейцарського мовознавця. Складається враження, що все вже сказано і що всі все собі з'ясували, – як супротивники, так і прихильники. О. О. Леонтьєв у рецензії на працю Т. Слама-Казаку навіть висловив такі міркування: «Концепція «Курсу» Соссюра в цій своїй частині на сьогодні становить уже суто історичне зацікавлення» [там само]. Цієї думки О. О. Леонтьєв дотримувався й у пізніших публікаціях (див.: [241; 242]).

Натомість один із найбільш послідовних прихильників «Курсу», структураліст Себастьян Шаумян у статті «О сущности структурной лингвистики» написав: «Структурна лінгвістика – це теорія мови, основні принципи якої сформулював французький вчений Ф. де Соссюр (1857–1913) у своєму «Курсі загальної лінгвістики», що з'явився в 1916 р.» [493, с. 38]. У такий спосіб С. Шаумян, який першим наприкінці 50-х років розпочав офіційну полеміку про структуралізм на ламах ВЯ, фактично підтримав одночасно три міфи – про те, що існує одна структурна лінгвістика, що її творцем є Соссюр і що «Курс» – це його книга. Пізніше саме ці три міфи стануть базою спрощеного розуміння концепції Соссюра як його послідовниками, так і супротивниками.

Істотне місце в полеміці про структуралізм та Соссюра, що тривала від середини 50-х рр., зайняла стаття колишнього марриста В. І. Абаєва «Лингвистический модернизм как дегуманизация науки о языке» (1965 р.), скерована проти «антиісторизму», «формалізму» і «модернізму» Соссюра, протиставлених теорії В. фон Гумбольдта [1]. Слід зазначити, що середина 60-х рр. стала часом поступового відродження «динамічної» концепції В. фон Гумбольдта, яку відразу стали протиставляти «статичній» теорії Соссюра. Лідери й ідеологи марксистського мовознавства структуралізм однозначно визнали чужим, буржуазним, формалістичним вченням. Відтак у ВЯ започатковано широку дискусію про буржуазність не лише структуралізму, а й поглядів самого Соссюра. У тому самому номері з'являється стаття І. І. Ревзіна «Структурная лингвистика и единство языкознания», в якій автор намагається відстояти право структуралізму

на існування [384]. У № 6 за той самий рік О. М. Щербак у статті «Лингвистические заметки» теж намагається захистити концепції Соссюра, заперечуючи тезу В. І. Абаєва, що Соссюр відриває мову від історичного розвитку і що його погляди суттєво відрізняються від гумбольдтівських [502]. Зокрема він апелює до фрази з «Курсу», зацитованої В. І. Абаєвим: «В любую минуту язык есть и живая деятельность и продукт прошлого» (в українському перекладі: «щомиті вона – **мовна діяльність** – О. П.) одночасно є і сучасним явищем, і продуктом минулого» [440, с. 19]). Варто звернути увагу на те, що й у російському перекладі О. М. Сухотіна цей фрагмент звучить інакше, ніж у полеміці В. І. Абаєва з О. М. Щербаком, а саме: «В любой момент **речевая деятельность** есть одновременно и действующее установление (*institution actuelle*) и продукт прошлого» [438, с. 16], тобто в «Курсі» цілком слушно йдеться не про мову (*langue*), а про *langage*. Проте, як видно, В. І. Абаєв цитує оригінал у власному перекладі й цілком ігнорує термінологічну відмінність між *langue* і *langage*, ототожнюючи їх. Дивно, що цього не помітив його опонент, який сам того не бажаючи, став співтворцем міфологізації поглядів Соссюра.

Показово, що більшість спроб відстояти концепцію Соссюра в радянському мовознавстві лише посилювали міфологізацію поглядів вченого, оскільки як супротивники, так і прихильники теорії Соссюра послуговувалися «Курсом» і майже не звертали уваги на те, що їхня суперечка стосується не Соссюра та його концепції, а слушності чи неслушності тексту «Курсу».

У 1963 р. відбувається дискусія навколо проблеми співвідношення мови і мовлення (див.: [19]), у якій більшість авторів піддала критиці дистрибуції понять соціальності й індивідуальності щодо цих явищ (на жаль, ніхто не відзначив, що протиставлення мови і мовлення за вказаною ознакою в Соссюра мало не онтологічний, а каузальний характер). Подібна дискусія з наперед заданим спрямуванням на критику соссюрівських поглядів була висвітлена в № 6 ВЯ за 1972 р. [137]. Лінгвісти, зокрема Л. С. Бархударов та О. С. Мельничук [34; 283] знову повертаються до т. зв. «антиматеріалістичного реляціонізму» розуміння Соссюром мови (зрештою, останній зробив у своїй статті цікаве й дуже слушне

зауваження про кантіанські витoki соссюрівського реляціонізму), «недіалектичного» розрізнення мови і мовлення [7], «антинауковості» розрізнення синхронічного та діяхронічного підходу в мовознавстві [73].

Новим закидом Соссюрові стала об'єктивізація ним (а фактично, видавцями «Курсу») мови і відрив її від мислення та свідомості конкретної людини. Із таким закидом виступив у статті «Отражение действительности в языке и проблема языкового знака» В. З. Панфілов [321]. На тлі попередніх претензій до Соссюра щодо його психологізму це зауваження видається досить дивним. Найімовірніше, загальним місцем у радянському мовознавстві цього періоду стало ототожнення т. зв. «структуралізму» з поглядами Соссюра (а відтак – і з поглядами, викладеними у «Курсі»). Найчастіше такі закиди мали цілковито необґрунтований і голослівний характер: Соссюрові просто приписували погляди Л. Єльмслева або інших структуралістів. Найчастіше просто наводили гасла зі стереотипними оцінками окремих, вирваних із системи концепції положень. Можна цілком погодитися з О. О. Зінов'євим та І. І. Ревзіним, котрі ще в 1958 р. в розпал ідеологічної дискусії про структуралізм зауважили, що «(...) критикуючи погляди Соссюра і його послідовників, треба вивчити сутність їхніх методів, а не обмежуватися покликанням на окремі висловлення, що звичайно призводить до непорозумінь» [162, с. 143].

Слід, однак, зауважити, що вже в 60-ті рр. серед деяких радянських мовознавців побутувала думка про можливість реінтерпретації деяких поглядів Соссюра: «(...) традиційна концепція системи виникла, як відомо, внаслідок неправильної інтерпретації деяких положень теорії Соссюра» [266, с. 81]; «Занадто довго в деяких найбільш впливових напрямках неососсюріанства в ролі основної догми фігурувало апокрифічне закінчення «Курсу», завдяки чому лінгвістичні концепції Ф. де Соссюра виявилися значною мірою спотвореними» [27, с. 151]. Це був пошук компромісу, щоб хоч якось зберегти погляди Соссюра для радянського мовознавства. Одним із популярних у ті часи прийомом компромісного «захисту» Соссюра стала формула: «проблеми, які порушив Соссюр, правильні, хоча розв'язав він їх неправильно». Зразком тут може

послужити формулювання С. Д. Кацнельсона: «Легше критикувати Соссюра вербально, ніж по суті його подолати. Вирішення антиномій Соссюр дав неправильно, але саме формулювання завдання дуже важливе, і це завдання дуже актуальне для того часу» [197, с. 174].

Отже, більшість рецептивних рефлексій із приводу «Курсу» і Соссюра наприкінці 50-х і майже до кінця 70-х мало характер виразно ідеологічний і дуже рідко торкалися сутнісних проблем самої концепції (див.: [392; 31]).

Певними винятками за всі 60-і й 70-і роки були: змістовний аналіз соссюрівських тез про цінність і двобічність знака Г. В. Рамішвілі в рецензії на збірник «Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике» [381], обґрунтування соссюрівської ідеї «різниці» як основи існування мови О. В. Ісаченко [170], а також з'ясування т. зв. «формалізму» і реляціонізму Соссюра О. В. Гладким [96] та І. П. Сусовим [453], аналіз і реабілітація ключового для концепції Соссюра поняття мовної діяльності Н. Д. Андрєєвим і Л. Р. Зіндер [18]. В останній праці автори звертають увагу на те, що поняття *langage* фактично цілком залишилося поза сферою зацікавлень у радянській лінгвістиці, а омонімія термінів «речевая деятельность» – у значенні 'langage' і в щербівському розумінні як сукупності мовленнєвих актів – призводила або до ототожнення його з мовленням, або ж до розуміння його як сукупності конкретних актів *parole*. Цьому ж питанню були присвячені також рецензія О. С. Ахманової на журнал «Діоген» [27] та солідна наукова розвідка В. Я. Миркіна «Некоторые вопросы понятия речи в корреляции: язык – речь» [300]. Однією з найбільш ґрунтовних статей, присвячених безпосередньо аналізу понять соссюрівської теорії в той час, була стаття О. С. Кубрякової «О понятиях синхронии и диахронии» [219].

Спробу захистити концепцію Соссюра від несправедливих нападок і дещо деміфологізувати її рецепцію в 60-ті роки робить також М. І. Стеблін-Каменський: «Жах із приводу того, що Соссюр «відірвав синхронію від діахронії», який довго володів нашими лінгвістами, був одним із виявів відставання нашого мовознавства. У період марризму історична фонетика була в нас фактично ліквідована як наука «формалістична», а отже – «буржуазна», а

діахронічна фонологія не набула визнання як наука «структуралістська», а отже також «буржуазна». У період сталінського мовознавства діахронічне мовознавство зводилося переважно до догматичного повторення загальних фраз про славетні «внутрішні закони розвитку мови» [441, с. 67].

Чи не найсерйознішу й теоретично найглибшу спробу відстояти сосюрівський реляціонізм зробив О. В. Гладкий, котрий, полемізуючи з В. І. Абаєвим та іншими марксистами-матеріалістами, так підсумував їхню критику: «(...) усі мовні елементи й відношення як ті, що допускають безпосереднє співвідношення з реальними предметами, так і ті, котрі такого співвідношення не допускають, творять у мові єдину систему, підпорядковану своїм внутрішнім закономірностям; тільки завдяки цьому мова може служити спілкуванню між людьми й описові реального світу, будучи формою для цього опису (саме формою і нічим іншим!). Природньо тому, що вивчення мови – це вивчення її внутрішніх закономірностей, не обов'язковим є зв'язок із позамовними факторами. Вбачати в цьому відрив від дійсності чи агностицизм безглуздо. Із таким самим успіхом можна було б оголосити «агностичною» геометрію, котра також вивчає «чисті відношення» між абстрактними поняттями, зовсім не цікавлячись властивостями матерії, з якої складаються предмети, що стали прототипами геометричних понять» [96, с. 54].

До змістових можна зарахувати й аналітичну статтю П. С. Кузнецова, у якій він відкрито полемізує з В. І. Абаєвим і Ф. Філіним: «Соссюр же ніколи не заперечував зв'язку мови з об'єктивною дійсністю, він лише вважав, що для пояснення того, що відбувається в мові, важливо знати, **як** влаштована мова і **як** пов'язані між собою різні її елементи, і цілком зрозуміло, чому і він, і його послідовники на перше місце висували вивчення відношень між елементами, які входять у мову. Набір слів, ніяк не пов'язаних між собою, ніякого сенсу не має, а в мові завжди передається якийсь сенс» [229, с. 65].

До рідкісних на той час позитивних оцінок поглядів швейцарського мовознавця можна зарахувати також рецензію Н. О. Слюсареві на працю Кернера, у якій уперше радянські науковці були поінформовані про публікацію

Р. Енглером текстів соссюрівських записок [424]. Це й не дивно, адже Н. О. Слюсарева в той час працювала над монографією про Соссюра і, можливо, уже тоді планувала публікацію його нотаток, яку вона здійснила аж у 1990 р.

І все ж один із постулатів Н. О. Слюсарєвої в захист Соссюра був реалізований. У 1977 р. виходить нове видання «Курсу», доповнене його ранньою дисертаційною роботою «Мемуаром про первісну систему голосних у індоєвропейських мовах». З'явився новий привід звернутися до першоджерел.

Після виходу рецензії на це видання Р. О. Будагова в журналі ВЯ [70] зацікавлення Соссюром у СРСР помітно активізувалося. Цікаво, що далеко не всі мовознавці звернули увагу на нове видання Соссюра й продовжували покликатися на видання 1933 р. Отже, на мовознавців впливало не саме видання і не сама рецензія, а викликане рецензією зацікавлення. Принципове ставлення до теорії не змінилося. Хоча й з'явилися нові акценти. Наприклад, Т. С. Шарадзенідзе [490], котра раніше різко критикувала Соссюра, тепер пише статтю про те, що більшість положень його концепції була відома й до нього, а значну частину його відкриттів зробив І. Бодуен де Куртене. У такого зразка критиці мав виявитися досить дивний радянський патріотизм (Бодуена де Куртене вважали своїм, російським, мало не радянським, а Соссюра – чужим, західним і буржуазним). В. З. Панфілов і Ф. П. Філін, реагуючи на нове видання, ще раз нагадали радянським лінгвістам про буржуазний характер соссюрівського реляціонізму [320; 472], а Г. В. Колшанський – про неприпустимість надмірного абстрагування в мовознавстві, винуватцем якого був саме Ф. де Соссюр [199]. Популярним стало визнавати «очевидні» істини (відкриті Соссюром), але при цьому применшувати його значення, вказуючи на старші джерела – від античності й В. фон Гумбольдта до І. Бодуена де Куртене й Ч. Пірса. Улюбленим закидом цього періоду стало дорікання Соссюру за те, що він не опрацював «лінгвістику мовлення», а лише «лінгвістику мови». Р. О. Будагов до цього додає «хибність» протиставлення Соссюром комунікативної та виражальної функцій мови [68]. Попри те що тоді вже кілька разів різні вчені доводили авторство фрази про вивчення мови «саму в собі і для себе» А. Сеше або Ш. Баллі, лінгвісти продовжували приписувати її

Соссюрові [318]. Ніяк не відобразився на рецептивній свідомості авторів статей у ВЯ 80-их рр. і широко знаний вже на той час факт, що Соссюр не писав «Курсу». Усі надалі ототожнювали найбільш радикальні формулювання «Курсу» з поглядами швейцарського мовознавця. Видання 1977 р. тільки посилює ці переконання.

Ані критичні аналізи радянських мовознавців другої половини 50-х рр., ані праці Р. Годеля й Р. Енглера (про які інформувала мовознавчий загальний Н. О. Слюсарєва) не змінили впевненості радянських лінгвістів у тому, що Соссюр був проти визнання розвитку мови [190], був прихильником абстрактної статичності мови [285; 349], ототожнював *parole* і *langage* [293], що Соссюр був прихильником рівневої будови мови [215], вважав мислення й пам'ять «неоформленою масою», котру оформлює мова [165], що мову Соссюр пропонував вивчати без зв'язку з мовленням [117].

Небагато було науковців у цей період, які продовжували розвивати підвалини власне соссюрівської лінгвістики (С. Д. Кацнельсон, Н. О. Слюсарєва, А. Г. Григорян, О. Н. Савченко, О. Д. Дуліченко). Уперше на автографи Соссюра (а не на «Курс») покликається у ВЯ Т. В. Гамкрелідзе 1988 р. у своїй статті «Происхождение и типология алфавитной системы письма (письменные системы раннехристианской эпохи)» [91]. До видання нотаток російською мовою було ще два роки (Sic!).

«Нотатки із загальної лінгвістики» вийшли у світ 1990 р. в Москві в перекладі Б. П. Нарумова і з коментарями Н. О. Слюсарєвої. Дослідниця в передмові зазначає: «Готуючи видання російського перекладу «Заметок...» Ф. де Соссюра, довелося дещо змінити спосіб подання тексту, оскільки книга адресована достатньо широкому колу читачів, тоді як видання Р. Енглера призначене головно мовознавцеві-текстологу чи історикові науки про мову» [437, с. 32]. Використовуючи інструментарій українського перекладознавця О. І. Чередниченка, можна ствердити, що видавцями фактично було здійснене «редагування перекладеного тексту з метою якнайточнішого відтворення затексту, стилістики оригіналу та забезпечення їхнього сприйняття кінцевим одержувачем», що

дозволило їм виробити «компроміс між первинними і вторинними мовними та культурними нормами» [484, с. 163].

«Нотатки» містять у собі:

а) три інаугураційні лекції в Женеві 1891 р. Перша лекція «Місце лінгвістики серед гуманітарних наук, її предмет; зіставна граматики та історія мов» присвячена *langage* як об'єкту мовознавства та неперервності мовної діяльності в часі; у другій лекції «Зміни мов у часі – звуки і форми; аналогія та психічні процеси» йдеться про зміни окремих мов (*langue*) у часі і психосоціальний характер цих змін. Третя лекція «Мова у часі й просторі; діалекти та їхні особливості» – про просторові фактори реалізації мовної діяльності. Слід зазначити, що перекладач сплутує терміни за їхньої інтерпретації (докладно це питання розглядатимемо в розділі, присвяченому *langage*);

б) короткі записки про порівняльну лінгвістику, про відмінність лінгвістики від інших дисциплін, зокрема й від філології;

в) коротка нотатка про соціальний характер мовної діяльності (з погляду функціонування та походження);

г) низка нотаток про морфологію (насамперед історичну), але із системного погляду;

г) об'ємні нотатки із загальної лінгвістики до незавершеної статті про У. Д. Уітні, де з'являються тези про двоїстість лінгвістики (системний та історичний опис), і двоїстість *langage* (стан і функціонування, зокрема й зміна), про знаковий характер *langage*, про принциповий реляціонізм *langage* і *langue*, про мовознавство як частину семіології;

д) досить докладні нотатки до книги із загальної лінгвістики, де однозначно визнано залежність лінгвістики від методології, обґрунтовано умовність мови (залежність мови від людських настанов), порушено дискусію про методологічні проблеми онтологічних форм *langage* – у статусі стану й у статусі події, що імплікує наявність у лінгвістиці двох об'єктів – мови та її функціонування. Тут також подано полеміку про термінологічні проблеми мовознавства й розглянуто співвідношення зовнішнього боку функціонування мови (фонації) з її внутрішнім устроєм (семіологією);

- е) короткі нотатки про розрізнення фонетики та фонології;
- є) нотатки семіологічного зразка, у яких подано дискусію про структуру семи як одиниці language і пов'язані з цим термінологічні труднощі, а також обговорено проблеми співвідношення одиниць мови й мовлення;
- ж) низка розрізнених нотаток про мовні сутності;
- з) нариси до рецензії на книгу А. Сеше 1908 р.;
- и) чорнові нотатки до другого курсу лекцій із загальної лінгвістики (1908–1909 рр.);
- і) чорнові нотатки до третього курсу лекцій із загальної лінгвістики (1910–1911 рр.), у яких особливе місце посідає ідея цінності мовних одиниць як прагматичної значущості для комунікації й вираження;
- ї) ціла низка розрізнених нотаток із різних тем.

Більшість матеріалів датовано 80–90 рр. XIX століття, це є свідченням того, що Соссюр опрацьовував теорію та методологію мовознавства задовго до того, як прочитав три лекційні курси в 1908–1911 рр., а також того, що вже тоді його концепція мала достатньо цілісний антропоцентричний і реляціоністичний характер.

Попри те що в 1990 р. виходять «Заметки по общей лингвистике», які, по-перше, демонстрували ще радянському на той час лінгвістичному світові «нового», «іншого» Соссюра, а по-друге, уперше містили автентичні щоденники та чернетки лінгвіста, реакції на книгу у ВЯ не було. Спроби популяризації видання з боку видавців також були марними (див.: [421; 303]). Початок 90-х років позначений повною маргіналізацією соссюрівських поглядів. Згадки були спорадичними, поодинокими і переважно стосувалися історичної граматики та «Мемуару». Наприкінці 1994 р. й на початку 1995 р. у ВЯ надруковано дві великі праці, присвячені поглядам Соссюра – обидві авторства вже покійних тоді О. М. Сухотіна [454] і В. В. Виноградова [85], витримані в дусі старого «Курсу» (що природно) і без будь-яких коментарів, які б хоч якось стосувалися нововиданих матеріалів. У статті, надрукованій у ВЯ № 5 за 1995 рік, В. М. Алпатов змушений нагадувати колегам історію створення «Курсу», проте

також не виражає жодного свого стосунку до «Заметок», пишучи, що А. Сеше й Ш. Баллі передали в «Курсі» автентичні погляди самого Соссюра [10]. На увагу заслуговує лише стаття В. С. Юрченка «Реальное время и структура языка (к философии языкознания)» у № 3 за 1993 рік [505], де вперше чітко пояснено, що реальним часом (діахронією) Соссюр наділяв лише фонетичні одиниці (це стає зрозумілим після прочитання нових матеріалів). Діахронічний (змінний у часі) статус фонетичного аспекту мовлення у Соссюра мав підкреслити функційний динамізм акустично-артикуляційної сторони мовної діяльності. Аналогічний спосіб мислення можна знайти у О. О. Потебні, на що звертає увагу В. А. Глущенко: «Стосовно розвитку звукового складу мови Потебня також виступав проти поширеного погляду, що фонетичні зміни – це «хвороба», яка в певний час оволодіває мовою. Потебня підкреслював, що мова розвивається завжди, в усі періоди її існування, і це стосується, зокрема, її фонетичної системи: звуки змінюються в будь-якій мові на всіх етапах її розвитку незалежно від переважання в мові рис синтетизму або аналітизму» [98, с. 72].

Отже, за всі 90-ті рр. у ВЯ не було жодного прямого покликання на «Заметки по общей лингвистике». У другій половині дев'яностих Соссюр цікавив лінгвістів передусім як піонер семіотики й посилення на його теорію зосереджувалися зазвичай на понятті довільності знака.

На початку третього тисячоліття ситуація істотно не змінилася. Лінгвісти надалі працювали лише з канонічним «Курсом». Перше пряме покликання на «Заметки» здійснив І. Г. Мелікішвілі в статті «Линейность языкового знака с точки зрения фонологических закономерностей (к целостной и телеологической интерпретации языкового знака)» [280] у 2001 р. Проте висновки мовознавця про лінеарність знака зроблені цілковито за «Курсом». Автор не вбачає серйозних розбіжностей між «Курсом» і «Нотатками». Наступна цитата із «Заметок» з'являється у ВЯ лише в 2004 р. [299].

У новому тисячолітті особливе місце в рецепції Соссюра займає низка статей В. Г. Кузнецова, присвячених як самому швейцарському лінгвістові [222; 225–228], так і Женевській школі загалом та іншим структуралістам [223; 224],

більшість з яких публікують саме ВЯ і в котрих знаходимо активне використання матеріалів Р. Годеля. Саме тут уперше (поза «Заметками») вжито терміни *языковая деятельность*, *discours*, *discursif*, реінтерпретовано співвідношення індивідуального та соціального в мові й мовленні, динаміки і статичності в мовній діяльності. Тут також читач дізнається про інтерпретацію поглядів Соссюра Альбером Сеше і, частково, Шарлем Баллі. Важливим є те, що лише Н. О. Слюсарева і В. Г. Кузнецов у російському мовознавстві явно відстоюють ідею наявності двох Соссюрів – Соссюра «Курсу» і Соссюра рукописів.

На жаль, В. Г. Кузнецов цілком ігнорує російське видання «Заметок» (1990) за редакцією Н. О. Слюсаревой (і їхнє джерело – рукописні матеріали, видані Р. Енглером у 1974 році). Уперше на автографи Соссюра, знайдені у 1996 р. й видані у Франції у 2002 р., В. Г. Кузнецов посилається лише у статті 2016 року [222]. Він цілком зосереджений на «Курсі» і його критичному аналізі Р. Годеля з 1957 року. Але навіть така обмежена візія «іншого» Соссюра все ж краща, ніж традиційний стереотип, базований на самому «Курсі».

На жаль, ці статті, як і сам їхній автор, залишилися поодинокими в інформаційному потоці стереотипного розуміння соссюрівської теорії згідно з «Курсом». У статтях 2000–2016 років ніхто (крім згаданих вище авторів) жодного разу не згадує про «Заметки» і про реінтерпретацію поглядів Соссюра Н. О. Слюсаревой та В. Г. Кузнецовим.

Ми також проаналізували більше двох сотень інших українсько- та російськомовних праць (одноосібних монографій, статей із журналів, колективних монографій, навчальних посібників і збірників, надрукованих у різні періоди), де є згадування про Соссюра, які містять аспекти теорії лінгвіста, або ж повністю присвячені вченому та його теорії. Соссюрові в СРСР та в порадянській Росії було присвячено такі окремі наукові розвідки, як, наприклад, «Из истории языкознания. Соссюр и соссюрианство» Р. О. Будагова (1954), «Теория Ф. де Соссюра в свете современной лингвистики» Н. О. Слюсаревой (1975), «Женевская лингвистическая школа: от Соссюра к функционализму» В. Г. Кузнецова (2003), а також цілу низку розділів у навчальних посібниках Ф. М. Березіна, В. М. Алпатова, Н. В. Боронникової, Ю. О. Левицького, М. А. Кондрашова, Й. Йордана, І. П. Сусова, С. Г. Шулежкової та ін.

До основних понять, термінів, які вважають елементами теорії Соссюра, найчастіше згадують або щодо яких дискутують на сторінках проаналізованих наукових праць за 1952–1978 роки (із покликаннями на «Курс загальної лінгвістики» 1933 року видання), належать такі: системний характер мови, соціальна природа мови, структура мовного знака, його білатеральність, проблема мови та мовлення та їхнє розмежування Соссюром, синхронія/діахронія, синтагматика/парадигматика, значущість (*valeur*), тотожність/відмінність, поняття слова, принцип гомогенності предмета дослідження, а також ми помітили значну кількість покликань на Соссюра у зв'язку з його розвідками в царині історичної фонетики («Мемуар о первоначальной системе гласных в индоевропейских языках» 1879).

Результати аналізу наукових праць 1979–1990 років засвідчили, що дискусії стосувалися насамперед розуміння Соссюром соціального характеру мови, визначення її сутності, поняття значущості, а також фонетичних досліджень ученого. Досить симптоматичним для теми нашої роботи є дослідження полеміки Р. Амакера (одного з дослідників рукописної спадщини Соссюра) із Г. Ханс-Мартіном, запропоноване І. В. Поляковим саме в цей період. Радянський науковець у 1987 р. (тобто ще до видання «Заметок» у СРСР, але вже після появи критичного «Курсу», щоденників і рукописів ученого та праць Р. Годеля й Р. Енглера, поданих у ВЯ, вважав, що розв'язати суперечку про соціальність чи іманентність соссюрівського розуміння мови можна, лише «коли вже проаналізовано не довільно вибрані фрагменти соссюрівської концепції, а весь «Курс загальної лінгвістики»» [333, с. 8]. Показово, що до кінця 80-х рр. (а для багатьох учених і досі) «Курс загальної лінгвістики» був і залишається однозначно твором самого Соссюра, в якому викладена його істинна концепція, натомість рукописна спадщина не тільки не викликає довіри, але й не збуджує зацікавлення.

Після 1990 р. соссюрівська теорія залишається джерелом для нових лінгвістичних (і не тільки) досліджень. Науковці апелюють до окремих положень теорії Соссюра, до теорії загалом, а також покликаються на ім'я Соссюра як одного із засновників сучасної лінгвістики в статтях, монографіях, дисертаційних дослідженнях. Наприклад, стаття О. С. Кубрякової «Возвращаясь к определению знака» [217], навчальний посібник О. М. Камчатнова та Н. А. Ніколіної «Введение

в языкознание» [173], низка статей і докторська дисертація Н. В. Бугорської «Методологические проблемы описания лингвистической терминологии» [65], кандидатська дисертація з філософії І. В. Глухоман «Філософські інтенції у лінгвістичних вченнях Ф. де Соссюра та Р. Якобсона» [97] та багато інших містять часом досить глибоку полеміку із Соссюром, апелюючи до конститутивних засад його теорії, але базуються при цьому лише на традиційній концепції «Курсу». Складається враження, що автори просто ігнорують автографи Соссюра й усі критичні зауваження до «Курсу», опубліковані протягом останніх шістдесятьох років.

У 2003 р. вийшла в науковий світ книга В. Г. Кузнецова «Женевская лингвистическая школа: от Соссюра к функционализму» [221]. У праці викладено теоретичні принципи Женевської лінгвістичної школи, встановлено зумовленість її загальномовознавчої проблематики впливом учення Ф. де Соссюра та ходом розвитку науки про мову. У 2010 р. вийшла друком ще одна монографія В. Г. Кузнецова «Научное наследие Женевской лингвистической школы» [220], у якій концепцію Женевської школи проаналізовано на основі канонічного тексту «Курсу загальної лінгвістики», а також із залученням деяких рукописних і документальних джерел, архівних матеріалів.

В Україні зацікавлення Соссюром є вкрай низьким. Можна згадати лише кількох авторів, що досліджували творчість швейцарського лінгвіста й присвятили творчості вченого дисертації чи розділи в працях (І. В. Глухоман [97], Є. Д. Коротенко [204], С. П. Гірняк [95], Л. С. Павлюк [316]). Звісно, розділ про Соссюра є майже в усіх українських підручниках з історії мовознавства (див. праці: [124; 126; 127; 189; 194; 195; 207; 466], проте переважно в усіх цих працях концепція Соссюра представлена суто традиційно за «Курсом загальної лінгвістики».

Щодо українських наукових досліджень, які ґрунтуються на положеннях традиційно потрактованої теорії Соссюра або покликаються на них, можна виділити, наприклад, «Філософські питання мовознавства» [474], «Загальне мовознавство» Л. А. Булаховського [74], «Питання теорії мови в зарубіжному

мовознавстві» [331], «Традиції європейського структуралізму в українському мовознавстві» [198], «Transfert d'autorité en linguistique: Potebnia et Saussure dans l'Ukraine des années 1920 et 1930» [561]. Українські мовознавці у наукових працях звертаються передусім до таких «класичних» елементів традиційної теорії «Курсу», як проблема мови й мовлення, їхнє розмежування й протиставлення, проблема мови як базового об'єкта лінгвістики, протиставлення синхронії і діяхронії, синтагматики і парадигматики, проблема довільності мовної форми слова, значущості, а також до загальновідомої соссюрівської тріади *langage-langue-parole*.

У найбільш престижному й репрезентативному українському журналі «Мовознавство» згадки про Ф. де Соссюра у 1967–2018 рр. лише спорадичні. Вони тільки повторюють традиційні енциклопедичні дані про його концепцію, згадуючи окремі опозиції «Курсу», на зразок «мова – мовлення», «позначуване – позначення», чи «синхронія – діяхронія» [114; 287; 279; 296; 334]. Іноді Соссюра згадували як передтечу структуралізму [326]) або як творця структуралістської парадигми [271]. Окремі положення концепції Соссюра (точніше «Курсу») у ряді статей зустрічаються досить спорадично й лаконічно, до того ж з інших приводів і без аналізу [див.: 16; 38; 77; 141; 142; 148; 149; 205; 270; 328; 380; 417; 418].

Варто все ж вирізнити деякі статті з «Мовознавства», оскільки в них містяться хоча й побіжні, але все ж важливі згадки про ті риси концепції «Курсу», котрі, як показав наш аналіз автографів, виявилися релевантними для поглядів самого Соссюра. Так, М. С. Скаб звертає увагу на принципове нерозділення морфології й синтаксису у концепції Соссюра, що свідчить про її функційний характер [416, с. 30]. В. В. Левицький цілком слушно підкреслює системність і дедуктивізм (номотетизм) як характерну рису, властиву навіть ранньому «Мемуарові» Соссюра [238, с. 8]. В. В. Акуленко у статті «Українська мова в європейському контексті (проблеми розвитку мовленнєвої комунікації)», попри апелювання до положень «Курсу», а не до поглядів самого Соссюра (стаття написана вже після виходу «Записок»), все ж підкреслює важливий момент – Соссюр набагато випередив свій час, адже сучасне мовознавство розвивається саме

за тими парадигматичними керунками, які були визначені у лекціях швейцарського лінгвіста [8, с. 93]. О. І. Семиколєнова нагадує про реляційну основу соссюрівської концепції, що базується на відмінностях і тотожностях [399, с. 38]. Про вкрай важливе для розуміння концепції вченого розрізнення термінів *langue* і *langage* побіжно згадує у своїй статті про Івана Орнатовського С. В. Вакуленко [76, с. 47].

Українською рідко у «Мовознавстві» з'являлися праці, де був би хоч якийсь, навіть поверховний аналіз поглядів Ф. де Соссюра. До таких, без сумніву, можна віднести три статті О. С. Мельничука. У одній з них [285] представлено класичну марксистську критику «абстрактно-суб'єктивістської» позиції лінгвіста у розумінні мови і мовлення, причому повністю оминається поняття *langage* (вживається лише один термін – *мова* як щодо *langage*, так і щодо *langue*), натомість самі поняття *мова* і *мовлення* (*parole*) сприймаються в опозиції «абстрактне і конкретно-фізичне» (зараз можна було б інтерпретувати цей поділ в термінах «модель – реалізація»). Слід віддати належне українському вченому, що він не намагався реінтерпретувати погляди Соссюра і «підтягувати» їх під більш сприйнятне для радянських стандартів розуміння (як це робили численні інтерпретатори «Курсу»), а відверто їх критикує і засуджує з позицій діалектичного матеріалізму, показуючи дійсну, антиметафізичну і психологічну (антропоцентричну), а також антисубстанційну (реляціоністичну) сутність концепції Соссюра. Ті ж самі закиди в ідеалізмі і психологізмі О. С. Мельничук робить Ф. де Соссюрові й у статті «Методологічні пошуки в нових підходах до висвітлення мови» [284]. Зрештою, О. С. Мельничук чи не єдиний з авторів «Мовознавства» принаймні згадує про видання «Заметки по общей лингвистике» (1990), хоча й не вбачав у ньому якісно відмінної концепції, оскільки був твердо переконаний, що «Курс» створено на автентичних матеріалах лекцій Соссюра [286].

Як бачимо, на відміну від «ВЯ», «Мовознавство» не приділяло концепції Ф. де Соссюра належної уваги. Зрештою, це й не дивно, оскільки журнал значно більшою мірою спрямований на дослідження конкретних мов (у першу чергу української), ніж на теорію й методологію лінгвістичних досліджень. Окрім того, журнал датується кінцем 60-х рр., коли у СРСР зацікавлення Соссюром істотно впало, натомість нове російське видання 1977 р. не викликало серед українських

мовознавців навіть того незначного зацікавлення, котре на короткий час виникло в Росії. Нагадаємо, що український переклад «Курсу загальної лінгвістики» з'являється лише у 1996 р., коли вже відбулася повна зміна парадигми на когнітивізм і лінгвістику мовлення і інтерес до «структураліста» Соссюра взагалі зник.

У полі нашого зору були також праці закордонних дослідників творчості Ф. де Соссюра: «Les sources manuscrites du Cours de linguistique générale de F. de Saussure» Р. Годеля (1957) [531], «Ferdinand de Saussure. Origin and development of his linguistic thought in Western studies of language» Е. Ф. Кернера (1973) [533], «Introduction à la lecture de Saussure» С. Буке (1997) [520], «Saussure, un système de paradoxes: langue, parole, arbitraire, inconscient» А. Суенаги (2002) [556], «Соссюр против Соссюра?» А. Фрея (2006) [476], «À la recherche de Ferdinand de Saussure» М. Appivé (2007) [512], «Le cours d'une vie, Portrait diachronique de Ferdinand de Saussure» К. Межія Кіжано (2008) [547], «Saussure: A Guide for the Perplexed» П. Б'юїссака (2010) [516], «Le projet de Ferdinand de Saussure» Ж.-П. Бронкара й Е. Буле (2010) [524], «Valeurs pures: Le paradigme sémiotique de Ferdinand de Saussure» Ж. Курсія (2015) [527], «Język i czas. Studium myśli naukowej Jana Baudouina de Courtenay i Ferdinanda de Saussure'a» М. Ковальського (2016) [536]. Не важко помітити, що зацікавлення Соссюром на Заході не послабилося, а навіть навпаки зросло після видання нових матеріалів.

Представлений огляд публікацій фундаментальних теоретичних розвідок, присвячених Ф. де Соссюру та його теорії, дає підстави для визначення трьох етапів періодизації рецепції поглядів ученого [368]. Отже, умовно приймемо такі цезури рецепції соссюрівських поглядів:

– від початку 50-х років до 1977 (1978) року минулого століття (із внутрішнім розмежуванням на ранній антисоссюрівський період – до 1956 року, період акцептації – 1956–1960 і період «охолодження» – після 1961 року);

– від 1977 до 1990 (1991) року;

– останній період – від 90-х років до сьогодення.

Спільність усіх трьох етапів, зрештою, полягає в твердому переконанні величезної більшості радянських і пострадянських лінгвістів, що «Курс» – це саме концепція Соссюра або ж що концепція Соссюра – це саме «Курс». На «Заметки»

увагу майже не звертали. Покликання на них належать до цілком спорадичних, не кажучи вже про те, що вони якимось помітним чином вплинули на перегляд рецепції поглядів Соссюра. Нарешті, широкому загалові мовознавців пострадянського простору майже нічого не відомо про погляди Соссюра, викладені в рукописі монографії «De l'essence double du langage» та численних нотатках, знайдених у 1996 році.

Підсумовуючи аналіз рецепції проглядів Фердинанда де Соссюра на основі оригіналу та перекладів «Курсу загальної лінгвістики», можна стверджувати, унаслідок спрощеної, історично-метафізичної інтерпретації «Курсу» як книги Соссюра в масовій свідомості радянських і пострадянських (вітчизняних і російських) мовознавців сформувалися стійкі міфологічні переконання про те, що:

а) «Курс» написаний самим Соссюром,

б) (навіть якщо він не написаний ним особисто) це все ж його текст, бо створений на базі текстів або конспектів лекцій Соссюра,

в) (навіть якщо він створений не на основі самих лекцій чи конспектів Соссюра) це все ж його текст, бо він написаний на базі багатьох нотаток лекцій ученого, де були точно зафіксовані слова й висловлення самого лектора,

г) (якщо навіть не були враховані всі нотатки й багато що було перероблене чи дописане укладачами), то навіть ті нотатки, які слугували основою «Курсу», точно передають його погляди, а отже, це його концепція, бо «Курс» писали його учні, видатні мовознавці, його однодумці, котрі слухали його лекції й дуже добре знали його концепцію,

г) концепція «Курсу» лежить в основі структуралізму як єдиної й цілісної мовознавчої концепції, а Соссюр є основоположником цього напрямку; відповідно погляди структуралістів аналогічні поглядам Соссюра та базуються на його концепції,

д) у підручниках та енциклопедіях із мовознавства точно описані й правильно зінтерпетовані головні положення концепції Соссюра,

є) немає потреби читати й аналізувати рукописну спадщину Соссюра, оскільки вона не вносить нічого істотного в уже сформовану картину концепції Соссюра.

Висновки до розділу 2

Ревізія поглядів Ф. де Соссюра на основі автографів започаткована представниками Женевської школи. Вони ж першими розпочали публікацію рукописів швейцарського вченого. Завдяки їхнім зусиллям вдалося звернути увагу частини лінгвістичного світу на невідповідність інтерпретації соссюрівської концепції в «Курсі» та автентичних текстів лінгвіста. Після публікації С. Буке у 2002 р. чернетки монографії Ф. де Соссюра «*De l'essence double du langage*» («Про двоїсту сутність мовної діяльності») ці розбіжності стали не лише очевидними, але й поставили під сумнів велику кількість положень сучасної лінгвістики, які набули статусу класичних саме завдяки «Курсові» і його численним інтерпретаціям пізнішими послідовниками й супротивниками.

Успіх «Курсу» зумовлений специфічною атмосферою парадигматичного злам, який розпочався на межі XIX і XX століть, але був дещо стриманий Першою світовою війною. Мовознавча думка початку XX століття поступово відходить від натуралістичного розуміння мови – рівною мірою, як еволюційного організму (вираженого в генеалогії компаративістів), так і фізичного простору (вираженого молодогограматичною теорією хвиль). Зміщення акцентів на психологію та соціологію живого мовного спілкування стало суттєвим ударом по історизму XIX ст. Почали народжуватися ідеї про мову як цілісну функційну систему і знаряддя спілкування. Посилення системоцентричних й антропоцентричних тенденцій у післявоєнний час і дефіцит наукової інформації стали додатковим поштовхом до засвоєння поглядів швейцарського лінгвіста навіть у значно спрощеній і дещо спотвореній видавцями «Курсу» формі.

У післявоєнний період розпочинається популяризація концепції Ф. де Соссюра, викладеної в «Курсі загальної лінгвістики» (у теоретично-методологічній версії А. Сеше і Ш. Баллі). Не всі сприйняли викладені в «Курсі» концепції однаково. Не всі запозичили з поглядів Соссюра, зреферованих у «Курсі», те саме. Можливо, єдиною школою т. зв. «структуралізму», котра зуміла повною мірою сприйняти концепцію Ф. де Соссюра (навіть не маючи доступу до

його автентичних текстів), була пражка школа, більшість представників якої розвивали погляди швейцарського вченого саме в дусі онтологічного антропоцентризму, реляціонізму, функціоналізму та прагматизму. Навіть серед тих мовознавців, які сприйняли «Курс» прихильно, прочитання тексту в концептуальному плані було настільки відмінне, що «творче застосування» положень цього твору призвело до виникнення низки абсолютно різних шкіл. Це свідчить насамперед про те, що мовознавців цікавив не стільки сам Соссюр як автор концепції і не стільки сама цілісна концепція А. Сеше, викладена в «Курсі», скільки певний набір дуже загальних системістських й аналітичних методологічних положень, які давали змогу звільнитися від тягаря історизму філології XIX ст.

У радянській Росії Ф. де Соссюр став відомим завдяки зусиллям С. О. Карцевського. Сам «Курс» потрапляє в Росію в оригінальній версії 1923 р. Дуже швидко ситуація в Росії змінюється. Більшість прихильників «Курсу» повинна була або відійти від лінгвістичних справ, або емігрувала, або ж перебувала під постійним тиском марксистсько-ленінської ідеології в її маррівському виданні. Беручи до уваги непросту атмосферу, що панувала в радянському мовознавстві тридцятих років, на особливе відзначення заслуговує Р. Й. Шор, котра ініціювала видання «Курсу» в 1933 р. Друге видання (за ред. О. О. Холодовича) було здійснене лише в 1977 р. Врешті в 1990 р. видано перші автографи Ф. де Соссюра (за енглерівським критичним виданням) за редакцією Н. О. Слюсареві.

Докладний аналіз центральних російсько- й українськомовних періодичних видань (насамперед «Вопросов языкознания» і «Мовознавства»), а також значної кількості підручників та енциклопедій із метою простежити тенденції й характер рецепції поглядів Ф. де Соссюра в радянському та пострадянському лінгвістичному просторі дав змогу періодизувати ці процеси за видавничою логікою. Ранній (довоєнний) період «вільної дискусії» і засвоєння концепції «Курсу» у 20–30-х роках та період «толеранції» поглядів Ф. де Соссюра як своєрідного «партнера» у критиці західноєвропейської компаративістики як буржуазного вчення пов'язаний із появою першого видання книги в 1933 р. Це

нетипова і практично забута сторінка історії соссюріанства в радянському мовознавстві. Часові межі повоєнної рецепції поглядів Ф. де Соссюра у СРСР визначаються передусім революційною зміною парадигми на початку 50-х років ХХ століття. Ідеться про радикальний перехід від наукової парадигми марризму до виноградівської лінгвістичної парадигми після відомих сталінських статей про мовознавство. «Повертаючи» радянське мовознавство в русло західноєвропейської традиції, як того потребували повоєнні культурно-ідеологічні реалії, Сталін спрямував його назад в епоху порівняльно-історичного й молодограматичного мовознавства. Після появи в 1952 р. журналу «Вопросы языкознания» дискусія навколо концепції Ф. де Соссюра набула рис системності й упорядкованості. Представлений огляд повоєнних публікацій, присвячених Ф. де Соссюру та його теорії, дає підстави для визначення трьох етапів періодизації рецепції поглядів ученого, яку можна назвати класичною й традиційною для радянського та пострадянського мовознавства: 1) від початку 50-х років до 1977 (1978) року минулого століття (із внутрішнім розмежуванням на ранній антисоссюрівський період – до 1956 року, період акцептації – 1956–1960 і період «охолодження» – після 1961); 2) від 1977 до 1990 (1991) року; 3) останній період – від 90-х років до сьогодення.

Матеріали розділу викладено в публікаціях автора [343; 346–348; 351; 368; 369].

РОЗДІЛ 3

LANGAGE ЯК ОСНОВНИЙ ОБ'ЄКТ МОВОЗНАВСТВА В КОНЦЕПЦІЇ Ф. ДЕ СОССЮРА

3.1. *Langue* vs. *langage*: проблема об'єкта мовознавства

Одним із ключових і фундаментальних непорозумінь, пов'язаних з інтерпретацією поглядів Ф. де Соссюра загалом і їхньою інтерпретацією в «Курсі загальної лінгвістики» зокрема, є проблема базового об'єкта мовознавства. Уже давно загальновизнаним став факт, що фінальну фразу про мову (*langue*) як основний і чи не винятковий об'єкт лінгвістики, взятий «у собі і для себе», сформулювали упорядники – Альбер Сеше або Шарль Баллі. Упорядники «Курсу» настільки перейнялися написаним, що самі свідомо підтримували цей міф у власних працях (пор. «Перед сукупністю всіх цих проблем розумним видається лише один метод, який **Ф. Соссюр коротко виклав у завершальній фразі своєї праці** «*Cours de linguistique générale*»: «Лінгвістика має своїм єдиним і справжнім об'єктом мову, досліджувану в собі і для себе» [32, с. 27])⁷.

Ш. Баллі, як ніхто інший, знав, що ані вся праця «*Cours de linguistique générale*» не є дослідженням Соссюра, ані, тим більше, висновкова фраза не була «коротким викладом» методу швейцарського вченого. До того ж дослідник доробку Женевської школи В. Г. Кузнецов вважає, що автором відомої завершальної тези «Курсу» міг бути саме Ш. Баллі, котрий ще в 1905 році в одній зі своїх праць писав: «Моя мета опрацювати раціональну концепцію живої мови, будь-якої, що розглядається сама в собі і вивчається для себе» [227, с. 98].

Виявлення фальсифікації істотно нічого в цій інтерпретації не змінило. Ф. де Соссюр і перед виявленням цього факту, і після нього, вважали й надалі вважають прихильником вивчення рафінованої, «чистої» системи мовних відношень. Зрештою, фразу, що стала одіозною, перестали визнавати соссюрівською і, навіть часом друкувати як органічний складник тексту «Курсу».

⁷ Тут і далі виділення фрагментів погрубленим шрифтом в цитатах наше. – О. П.

Так, наприклад, вчинив український редактор перекладу. Але просте механічне вилучення однієї, хоч і занадто радикальної, фрази з тексту нічого не змінює, оскільки весь текст «Курсу» пронизаний ідеєю, яку всі повторюють як остаточну істину: мовознавство – це наука про мову як систему (*langue*):

Наука про мову цілком може обійтися без інших елементів мовної діяльності, вона взагалі можлива лише за умови, якщо ці інші елементи не домішуються до її предмета [440, с. 27];

Надавши науці про мову належне їй місце в сукупності знань про мовну діяльність, ми тим самим визначили місце лінгвістики в цілому [там само, с. 31].

Те, що в одному з розділів цілком декларативно написано про дві різні лінгвістики – мови й мовлення, – теж не внесло нічого якісно відмінного в таку інтерпретацію, оскільки жодного цілісного уявлення про мовлення (так, як ми зараз розуміємо цей термін) у «Курсі» немає. До того ж, як виявляє концептуальний аналіз, термін *parole* має небагато спільного з тим, що прийнято в сучасному мовознавстві називати *мовленням*.

Натомість, якщо ми звернемося до автографічних матеріалів і зокрема до чернетки монографії «*De l'essence double du langage*», то виявиться дещо інша картина [372]. Перше й основне, що відразу впадає у вічі, це послідовне вживання Соссюром щодо лінгвістики окреслень *l'étude du langage* і *la science du langage* («вивчення *langage*» і «наука про *langage*»). Крім того, у декількох місцях він прямо заявляє, що об'єктом мовознавства повинні бути не окремі мови й не лише мова, а *langage* як ціле. В автографах Соссюра є лише одне вживання фрази *science de la langue* (у з'ясуванні можливості вивчати мовну систему в абстрагуванні від історії), натомість *science du langage* трапляється дванадцять разів. Ще дев'ять разів знаходимо фразу *étude du langage*. Термін же *langue* у значенні об'єкта лінгвістичного дослідження (*étude d'une langue, étude des langues*) Соссюр використовував лише тоді, коли хотів підкреслити вивчення окремих національних мов. На якій підставі творці «Курсу загальної лінгвістики» зробили висновок, що Соссюр вважав лінгвістику наукою про мову, абсолютно незрозуміло.

Вперше у радянському мовознавстві на міфологічність положення про мову як «єдиний і справжній об'єкт» однозначно вказала Н. О. Слюсарева в 1960 р. в

рецензії на книгу Р. Годеля «Les sources manuscrites du «Cours de linguistique générale» de F. de Saussure». Але навіть у ній Н. О. Слюсарєва з посиланням на Р. Годеля пише про розмитість і неясність поняття *langage*: «Але й у «Курсі», і в рукописних матеріалах зміст кожного з аспектів мовної діяльності розкрито не завжди достатньо послідовно. Найбільш невизначеним із вживаних де Соссюром трьох термінів – «мовна діяльність», «мова», «мовлення» – є перший, що часто функціонує як синонім до другого терміна. Нерідко в тексті лекцій Соссюра, у його нотатках і листах підкреслено тотожність понять «мови» («la langue») і «мовної діяльності» («le langage»): «мовна діяльність, або ж мова загалом»; «мова і мовна діяльність є тим самим; **одне є узагальненням іншого**)» («langue et langage ne sont qu'un même chose; L'un est la généralisation de l'autre») і навіть: «...цю систему незалежних символів – мовну діяльність» («ce systeme particulier de symboles independants qui est le langage») (с. 142). Р. Годель зазначає, що саме ця нечіткість у вживанні термінів стала причиною того, що видавці «Курсу» сформулювали таку завершальну тезу: «Лінгвістика має своїм єдиним і справжнім об'єктом мову, досліджувану в собі і для себе» [423, с. 127].

У 1963 р. на цю ж проблему звернула увагу й О. С. Ахманова: «Дієва співпраця лінгвістів з етнографами та психологами (...) доводить, що сучасному мовознавцю треба відкинути виділений курсивом апокрифічний епілог, яким редактори закінчили текст соссюрівського «Курсу»» (R. Jakobson, Implications of language universals for linguistics, «Universals of language», ed. by J. H. Greenberg, Cambridge (Mass.), 1963, стр. 219). Додамо, що епілог цей, сприйнятий як своєрідна заповідь чи символ віри, призвів до серйозних спотворень у розумінні ідей «Курсу» [30, с. 45].

Водночас теза про «єдиний й справжній об'єкт» породила цілу літературу критики, при чому не лише в період між 1916 і 1957 (тобто до виходу книжки Р. Годеля) чи в 1964–1972 рр. (час виходу критичного видання «Курсу» Р. Енглера), але й після того, бо цей міф став стійким стереотипом й абсолютною істиною для багатьох мовознавців. Зокрема у відомій антології із загального мовознавства В. А. Звєгінцева у відомостях про Соссюра читаємо: «Мова є «системою суто лінгвістичних відношень» і **тільки її повинні вивчати**

мовознавці: «лінгвістика має своїм єдиним і справжнім об'єктом мову, досліджувану в собі і для себе» [158, с. 321]. Р. О. Будагов у 1975 р. (вже після циклу публікацій Н. О. Слюсарєвої у «Вопросах языкознания») писав: **«Ф. Соссюр закінчив свій відомий «Курс» такими словами: «єдиним й істинним об'єктом лінгвістики є мова, що розглядається в самій собі і для себе» (...)** Окрім того **Соссюр не тільки сформулював** цю суперечливу тезу, **але й наполягав на тому**, що ніяких інших наукових завдань у лінгвістики немає й не було («єдиний й істинний об'єкт лінгвістики»)» [73, с. 6], а в 1982 році знову повторює: «наполегливі заклики вивчати мову «в самій собі і для себе» (**теза, що йде від Соссюра**)» [71, с. 127]. І це при тому, що сам 1978 року, пишучи у «Вопросах языкознания» рецензію на нове видання «Курсу», докладно описує ситуацію з цією славнозвісною фразою і навіть дорікає видавцям, що вони її подали в новій версії видання [70, с. 126]. Не помічали чи не прагнули помічати критичних публікацій стосовно «Курсу» й інші радянські вчені, чиї міркування були важливими для мейнстріму. Таким активним критиком Соссюра, передусім самого «Курсу» був, наприклад, В. З. Панфілов, який у 1982 р. пише: **«Ф. де Соссюр намагався** вирізнити мову як об'єкт лінгвістики, що має розглядатися дослідником в собі й для себе і повинен бути відділений від об'єктів інших наук» [318, с. 29]. Ще пізніше це повторює В. І. Абаєв: **«Теза Соссюра** «мову треба вивчати в собі й для себе» може бути застосована лише до описового, але не до пояснювального мовознавства» [2, с. 31].

Ситуація не змінилась і в пізніші роки. Мовознавці послідовно повторювали цю фразу саме в ролі «візитної картки» соссюрівської теорії мови:

«Ф. де Соссюр робить висновок, що єдиним виходом із згаданих вище ускладнень є визнання мови як системи знаків (а не мовної діяльності чи мовлення) єдиним, науково найнадійнішим об'єктом лінгвістики» [466, с. 106];

«Вивчення предмета мало розкрити його іманентну сутність, що перебуває «в собі й для себе» (згідно з відомою формулою Соссюра) і незалежну як від особистості пізнаваного суб'єкта, так і від особистості того, чиє «вживання» предмета для потреб і в умовах його життя постачає сирий матеріал для концептуальної моделі» [92];

«він [Соссюр. – О. П.] проголосив, що єдиним й істинним об'єктом лінгвістики є мова, яку розглядають у самій собі й для себе» [118].

Аж після видання нових матеріалів, знайдених у 1996 р., ситуація прояснилася [357]. Варто звернути увагу на те, що часом науковці послуговуються мисленнєвими редукціями й використовують певні слова нетермінологічно. Так було в тих випадках, коли Соссюр розглядав якусь іншу проблему, на тлі котрої структурно-функційна відмінність мови й мовної діяльності могли йому видаватися неістотними. Проте там, де він розглядає сутність обох понять, вони розділені досить чітко. Крім того, слід взяти до уваги інші релевантні контексти, де вживання одного або другого терміна було істотним. Заслуговує схвалення також те, що упорядники «Курсу» оцінювали погляди свого «учителя» не за власним досвідом спілкування з ним, а з того, що було записане в нотатках слухачів курсів лекцій. Якби вони справді були його учнями, концептуальними однодумцями й послідовниками, напевно, знали б, де є термінологічне, концептуально значуще вживання цих термінів, а де проста мисленнєва редукція.

Було б водночас несправедливим не назвати тих небагатьох російсько- чи українськомовних мовознавців, хто послідовно відрізняв постулати «Курсу загальної лінгвістики» та погляди Соссюра, які можна концептуалізувати на основі пізніших публікацій. До таких, без сумніву, належать Н. О. Слюсарева, В. Г. Кузнецов, І. П. Сусов, О. В. Лещак, М. С. Лабашук.

3.2. *Langage*: проблема поняття і терміна

Поняття *langage* стало одним з найбільш енігматичних у мовознавстві. Переважна більшість мовознавців так і не зрозуміла, навіщо воно було потрібне Ф. де Соссюрові. Виникали гіпотези, що *langage* – це просто назва мови як реального об'єкта, натомість *langue* – назва наукового конструкту, створеного мовознавцями на його базі: «Здається, що за соссюрівським розрізненням *langage* – *langue* стоїть ідея розрізнення об'єктивної і наукової реальності: у цілому

інтуїційному і, можна сказати, побутовому поняттю мови, окресленому зазвичай терміном *langage*, протиставлено науково-конструктивне поняття мови (*langue*). Часто побутові поняття, переходячи в розряд наукових конструктів через відповідну процедуру уточнення, не змінюють свої назви, що створює певні проблеми за їхнього осмислення, зокрема ілюзію знайомого слова. Вочевидь, Ф. де Соссюр, намагаючись уникнути ототожнення наукового поняття з донауковим, здійснює їхнє розрізнення також «за іменами» [65, с. 23]. Це явне спотворення соссюрівської думки. Обидва терміни у Соссюра наукові й обидва окреслюють реальність, а не науковий конструкт, що ми й спробуємо довести.

У нотатці, присвяченій розрізненню понять *langage*, *langue* і *parole*, Соссюр дорікає школі Франца Боппа тим, що вони вивчали написані тексти й поверхово елементи мовлення (звуки) і мови (граматичні форми), натомість так і не зрозуміли, що об'єктом мовознавства має бути цілісне явище *langage*. Один із підрозділів має назву «*Dans quelle mesure le langage pouvait être l'objet d'une science distincte*» ('Якою мірою *langage* може бути об'єктом окремої науки').

У рецензії на роботи Е. Кернера Н. О. Слюсарєва вказала на цікавий концептуально-термінологічний зсув, що відбувся внаслідок рецепції соссюрівської теорії (а фактично «Курсу»): «У вступних зауваженнях Кернер правильно вказує, що більшість учених співвідносить два перших компоненти [мову й мовлення. – О. П.], звівши трихотомію до дихотомії (Баллі, Дорошевський, Фрей, Гардінер, Горалек, Єльмслєв та ін.), тоді як інші, прийнявши трихотомію, відмовилися від *langage* в соссюрівській інтерпретації й замінили його поняттям норми (Косеріу, Котяну і ін.)» [173]⁸. О. С. Ахманова ще в 1966 р., рецензуючи том журналу *Diogen*, висловила слушні думки, актуальність яких не зникла й сьогодні як у Росії чи в Україні, так і в інших країнах: «Соссюр настійливо й виразно розмежовував «*langue*», «*langage*» «*parole*». У російській лінгвістичній термінології, так само, як, наприклад, і в англійській, французькій, трихотомія була замінена на дихотомію «язык – речь». «*Langage*», перекладений

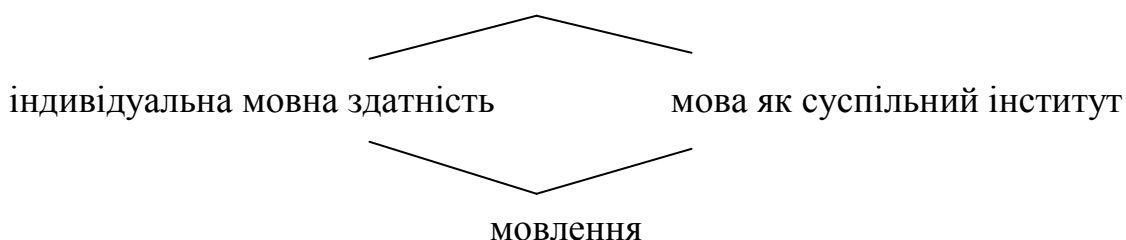
⁸ У поданій цитаті великі сумніви викликає називання соссюрівської тріади трихотомією, а пари «мова – мовлення» – дихотомією, адже ці поняття стосуються класифікації певного цілого на підкласи, а не на складники.

О. М. Сухотіном терміном «речевая деятельность», поступово перестали вживати як термін, мабуть, також і тому, що в центрі уваги виявився «*langue*» як інваріант, як код, як певна іманентна сутність. (...) відродження терміна «*langage*» цілком може бути зрозуміле як вказівка на переорієнтацію лінгвістичної теорії, що зараз відбувається. Мабуть, саме «*langage*» перебуває тепер у центрі уваги» [27, с. 147]. На жаль, поняття *langage* у соссюрівському розумінні так і не стало повноцінним, широко використовуваним науковим концептом у сучасному мовознавстві.

Натомість потреба узагальнювального поняття як базового об'єкта мовознавства усвідомлювали навіть ті науковці, які не оцінили самого терміна *langage*. Зокрема О. С. Мельничук зазначав: «Загальнішим і конкретнішим поняттям мови, після введення соссюрівського протиставлення мови, мовлення і недостатньо визначеного поняття мовленнєвої діяльності (*langage*), що відійшло в мовознавстві на задній план, є поняття мови як сукупності всіх мовленнєвих актів за певний період часу разом з усіма їхніми системними (структурними) характеристиками» [282, с. 43]. Згадаємо також щербівську спробу розширити соссюрівську тріаду під узагальнювальним терміном *мова* у значенні *langage*.

Ще дивніше трактування соссюрівської тріади подав із покликанням на працю Р. Годеля О. О. Леонтьєв: «Утім, як виявилось за публікації Р. Годелем соссюрівських матеріалів, сам де Соссюр тяжів до виділення трьох, а не двох категорій – мовлення (вірніше – мовленнєвої діяльності), мови як системи і мови як мовної здатності» [240, с. 134]. При цьому інтерпретація всіх вказаних понять досить специфічна: «розвиваючи ці погляди де Соссюра, можна потрактувати систему основних категорій загальної теорії мови, зокрема, так. Мовна здатність – це сукупність психологічних і фізіологічних чинників, що забезпечують постійне відтворення й адекватне сприйняття елементів мовного стандарту членом мовного колективу і, у такий спосіб, уможлиблюють процес мислення та процес комунікації. Мовленнєва діяльність це процес реалізації мовним колективом мовної здатності в певних соціально-економічних і культурних умовах – як із метою комунікації, так і з метою мислення; **процес цей розглядають абстраговано від мовлення конкретного члена мовного колективу**» [там

само]. Із визначенням мови як мовної здатності неможливо погодитися через його нативістичне забарвлення (до мовної діяльності здатна кожна людина від народження, але щоб володіти мовою, треба її вивчити). Натомість із визначенням мовної діяльності як діяльності колективу, абстрагованої від мовлення конкретної людини, неможливо погодитись, бо це вже гіпостаза й суто метафізика. Мовна діяльність як потенція побутує у формі якоїсь конкретної мови (реалізованої мовної здатності конкретної людини до спілкування в певному колективі), натомість актуально в часі вона може реалізовуватися лише через мовлення конкретних людей. Якихось інших окремих колективних форм її існування бути не може. Що ж до посилання на Р. Годеля, то тут О. О. Леонтьєв допускає серйозну помилку, адже в Р. Годеля схема *langage* дещо інша, ніж її подає російський учений:

(акт індивіда, що реалізує свою мовну здатність за допомогою суспільного інституту)⁹.

Отже, Р. Годель спробував лише конкретизувати поняття мови, виділивши в ньому вроджену здатність і набуту мовну систему, не відмінюючи й не відкидаючи саму ідею *langage* як узагальнювального члена.

У «Курсі» зазначено, що Соссюр упроваджує тріаду – *langage* (ціле), *langue* (система мови, один з аспектів) і *parole* (мовленнєві акти, другий аспект). Упорядники «Курсу» цю ідею дещо приховали, виставивши на перший план опозицію мови і мовленнєвих висловлень, а після публікацій Годеля нарешті стали звертати увагу на ключовий об'єкт, яким є саме *langage*. У будь-якому разі О. О. Леонтьєв потрактував тріаду абсолютно неправильно, бо в ній фактично є

⁹ Цит за: В. Г. Кузнецов, *Учение Ф. де Соссюра в свете соссурологии*, «Вопросы языкознания», 2006, № 5, с. 111.

три незалежні сутності – мовлення (як суспільна інтеракція), об'єктивна (або метафізична) система мови й вроджена індивідуальна мовна здатність. Впадає у вічі також спроба ототожнити сосюрівський термін *langage* (у російському перекладі – *речевая деятельность*) з його ж терміном *parole*, а потім обидва поняття – зі щербівським *речевая деятельность* (що абсолютно неправомірно, бо, по-перше, Соссюр ніде не ототожнював *langage* і *parole*, а, по-друге, у межах *parole* він не розділяв процесів і продуктів, натомість у Л. В. Щерби мовленнєва діяльність – це лише самі процеси мовлення без текстів як їх результатів). До цього питання ми ще повернемося далі за розгляду структурно-функційного характеру *langage*, а також за аналізу понять мови й мовлення.

У концепції Соссюра поняття, назване ним *langage*, – складна лінгвосеміотична функція, яка отримала багато найрізноманітніших інтерпретацій. Річ у тім, що сам цей термін (так само, як і *langue*) Соссюр запозичив із мовлення і, як кожний термін такого зразка, він обтяжений побутовими та публічними конотаціями. Нашим завданням є встановлення власне сосюрівського поняття, номінованого цим терміном.

Соссюр звертається до двох зазначених термінів, проте суттєво переосмислює їх і термінологічно розмежовує. Він визначив термін *langage* ще під час своєї першої вступної лекції в Женевському університеті вже в 1891 р., де він виклав нову епістемологічну програму [521] для лінгвістичної науки й визначив її об'єкт. Уже на початку лекції в розділі «Місце лінгвістики серед гуманітарних наук» він називає мовознавство *science du langage* і зберігає цю дефініцію протягом усієї лекції. Основна тенденція, яку вчений вбачав у мовознавстві як науці про етнічні мови, полягала саме в тому, щоб звести їх всі до загальної *langage*:

*À tout instant, dans toute branche de la science des langues, tout le monde est par-dessus tout anxieux actuellement de mettre en lumière ce qui peut intéresser le langage, en général*¹⁰ [554, с. 147].

¹⁰ У російському перекладі «Нотаток» написано так: *В настоящее время в любой отрасли языкознания все исследователи постоянно озабочены прежде всего тем, чтобы выявить факты, представляющие интерес с точки зрения языковой деятельности вообще* (Соссюр, *Заметки...*, с. 38). Як бачимо, російський перекладач не акцентував уваги на тому, що для Соссюра було важливе – *la science des langues* було перекладене як *наука про мови*, що мало б підкреслити старий спосіб розуміння мовознавства як науки про окремі мови на противагу новому – як науки про мовну діяльність як таку. (Тут і далі наводитимемо приклади з опублікованої автографічної спадщини Соссюра в російському перекладі з «Нотаток» лише в тому випадку, якщо до перекладу немає жодних застережень, якщо ж переклад містить помилки чи неточності, або ж якщо матеріали не перекладені російською, ми або

Крім того, суть усієї лекції можна сміливо об'єднати в одну тезу – це є спроба *transformez l'étude des langues en l'étude du langage* [554, с. 145], тобто 'трансформувати вивчення мов у вивчення language'. Соссюр підкреслює, що вивчення мов (*l'étude de ces langues*) може виявитися безрезультатним (*presque stérile*), якщо звузити мовознавство до цього об'єкта. Справжнє завдання цієї науки – випрацювати методи дослідження *le problème général du langage* («загальної проблематики language») [там само, с. 146]. Зрештою цілком однозначно звучить загальний висновок роздумів ученого над суттю мовознавства (наведемо цей фрагмент у російському перекладі, зрештою, цілком правильному):

Языковая деятельность сама по себе, независимо от важности изучения ее различных конкретных проявлений или общих закономерностей, выводимых только из ее частных форм, – вот совершенно ясная и определенная основа, на которой покоится в настоящее время наука о языковой деятельности [437, с. 36].

І ця теза суперечить репрезентації language у «Курсі» як ніяк не пов'язаного набору явищ: *Її не можна зарахувати абсолютно до жодної з категорій людського буття, адже невідомо, у який спосіб тоді все це можна об'єднати* [440, с. 21]. А відтак, на думку упорядників «Курсу», якщо мовну діяльність подати як предмет мовознавства, то з якого боку не розглядати це питання, ми так і *не бачимо цілісного предмета мовознавства, (...) предмет мовознавства постає перед нами як безліч різнорідних і не пов'язаних між собою явищ* [там само, с. 20]. Положення про те, що є основним предметом лінгвістики – одне з ключових, з одного боку, для розуміння концепції Соссюра, а з іншого, для усвідомлення тієї відмінності, яку ми спостерігаємо між концепцією «Курсу» і концепцією, яку можна вибудувати шляхом дискурсивно-логічного аналізу матеріалів, опублікованих в «*Écrits de linguistique générale*» [554].

Через причини, пов'язані з дивною видавничою історією соссюрівських текстів, прихованих під вуаллю «Курсу», тексти інавгураційних женевських лекцій (які можна сміливо назвати програмними) були опубліковані тільки в 1968 р. [551], а у 1990 р. видані в російському перекладі в «Заметках по общей лингвистике» (його української версії досі немає). Цей самий текст Р. Енглер і С. Буке подали в «*Écrits*», як і більшу частину автографічних текстів вченого, про що ми вже писали у вступі.

коментуватимемо наявний переклад, або наводитимемо цитати в оригіналі, супроводжуючи текст власним перекладом українською. – О. П.).

У тексті «Курсу» поняттю, вираженому терміном *langage*, було приділено недостатньо місця, крім того, його упорядники, перебуваючи під впливом методологічного субстанціалізму, суттєво пересунули акценти з *langage* на *langue*, тому важливу й вартісну інформацію про це поняття треба спеціально вишукувати мало не між рядками. І як наслідок про саме поняття, позначене терміном *langage*, читачі «Курсу» дізналися небагато. Як писали ще в 1963 р. М. Д. Андрєєв і Л. Р. Зіндер, «попри те що Соссюр вживав три терміни: мова (*langue*), мовлення (*parole*) і мовленнєва діяльність (*langage*), протиставлення понять було в нього, по суті, двочленне, а саме – мова протиставлена мовленню, тоді як третій член (мовленнєва діяльність) був схарактеризований ним настільки нечітко, що його місце і відношення до перших двох залишилися фактично нерозкритими» [17, с. 15]¹¹.

У більшості читачів «Курсу» склалося враження, що *langage* – це просто риторична фігура, синонім *мови*, своєрідна данина традиції або знак невпевненості чи концептуальної невизначеності Соссюра. А головним його об'єктом, на думку більшості дослідників, була мова як замкнута система тільки формальних й абстрактних відношень. Натомість в одній із нотаток Соссюра (3293.6) читаємо пряму вказівку на причини зосередження уваги на *langage* (мовній діяльності):

Современная лингвистика прекрасно ухватила истинную сущность явлений языка, но примечательным образом она проявила небрежение или бессилие в определении соотношения между категориями и реальными фактами языковой деятельности [437, с. 79].

Класичне розуміння поняття *langage*, якому ми завдячуємо «Курсові», зводиться або до структури цього об'єкта (*langue* – це все те, що залишиться у *langage*, якщо з нього видалити *parole*), або до його онтологічного обсягу (до *langage* входить усе психосоціальне, притаманне міжлюдському мовному спілкуванню, і все психофізіологічне, і навіть фізичне, що його супроводжує).

¹¹ Зауважимо лише, що радянські лінгвісти постійно послуговувалися такою мисленнєвою редукцією, ототожнюючи «Курс» із поглядами самого Соссюра, хоча й знали, що вчений цієї книги не писав.

Структурна дефініція *langage* залишає враження, ніби це якесь онтологічно-субстанційне ціле, яке може бути механічно поділене на дві частини: важливішу – суспільну мовну систему (*langue*) і менш важливу – безліч індивідуальних мовленнєвих актів волі (*parole*). Якщо ж вчитатися уважніше в сам «Курс», а також зважити на нотатки й передусім на рукопис «*De l'essence double du langage*» (зокрема й активно використовуваний у ньому термін *discours*), а також застосувати елементарну логіку, неможливо не помітити, що, на думку женеvського лінгвіста, ці два складники мовної діяльності (мовного досвіду) людини не є онтологічно однорідними, а отже не можуть становити математичної чи механічної суми. Один із них – система інформаційних відношень (мова як психічна функція), другий – сукупність інформаційних і сигнальних дій і їхніх результатів (мовлення як сукупність висловлень), які взаємно зумовлюються, взаємно передбачають одна одну, не можуть ані виникнути, ані використовуватися незалежно одна від одної. Проте їхня сукупність як частин чи аспектів цілого – *langage* – має характер не внутрішньопросторовий (дві частини свідомості чи досвіду особи), зовнішньопросторовий (досвід особи – колективне знання суспільства) чи часовий (та сама сутність у фазі ахронії чи хронії), а суто **функційний і прагматичний**: одне є сферою та знаряддям семіотичної інтеракції (мовлення), друге – семіотичним потенціалом й інформаційним забезпеченням першого (мова). Набагато логічніше говорити про мову й мовлення не як про структурні частини чи стани одного цілого, а як про **функційні складники** мовної діяльності усупільненої особистості. Ідея математичного здобування мови через віднімання мовлення від *langage* – ефектна метафора, але не онтологічне тлумачення цієї функції людського досвіду. Пишучи цю фразу в нотатках до третього курсу лекцій [554, с. 333], Соссюр мав на увазі той суспільний результат, що залишається у свідомості кожного учасника мовленнєвої комунікації і дає змогу йому в майбутньому знову спілкуватися через мовлення з іншими людьми. Отже, у цій формулі немає нічого механічного, але немає в ній і нічого онтологічного чи онтичного, у будь-якому разі, достатнього для розуміння сутності *langage*.

Мало хто з мовознавців звернув увагу на ті моменти «Курсу», де поняття *langage* прямо або опосередковано пов'язане з поняттям діяльності (функціонування): *la fonction du langage*¹² [553, с. 25] *l'activité continue du langage*¹³ [там само, с. 227], *le fonctionnement des facultés receptive et coordinative*¹⁴ [там само, с. 30], *l'activité du sujet parlant*¹⁵ [там само, с. 37], *une manifestation de l'activité générale qui distingue les unités*¹⁶ [там само, с. 227], при цьому виразно підкреслюється неможливість застосування цього останнього до *langue*: *la langue n'est pas une fonction du sujet parlant*¹⁷ [там само, с. 30].

Розглянемо різні інтерпретації терміна *langage*, які використовуються в лінгвістичних працях постсоссюрівської епохи (навіяні нерідко самим «Курсом»).

Саме через синонімію цих термінів французькі лінгвісти не приходять до спільної думки в питанні, що ж є об'єктом їхньої науки – *langue* чи *langage*. У французькій граматичній традиції існує декілька різних концепцій об'єкта лінгвістики насамперед із причин термінологічного характеру:

– *langage* і *langue* визначають як те саме, але у відношенні загального до часткового, тобто *langage* – це просто гіперонім у стосунку до *langue* як гіпоніма. Обидва терміни вживають для позначення системи комунікації за допомогою знаків. Вони відрізняються лише своїм категорійним обсягом: мова це обов'язково *langage*, тоді як *langage* не обов'язково мова. У таких випадках кажуть про *langage* тварин, про штучні *langage*, про *langage* живопису й музики тощо. У цій опозиції об'єктом лінгвістики є окремі мови, сукупності мов чи мова як така (при цьому термін *мова* розуміють, імовірно, традиційно, а не як

¹² *осуществление речевой деятельности* (Соссюр 1999, с. 17), *здійснення мовної діяльності* (Сосюр 1998, с. 20).

¹³ На жаль, як російський, так і український переклади неточні: *непрерывная деятельность языка* (Соссюр 1999, с. 165), *беззупинна діяльність мови* (Сосюр 1998, с. 209).

¹⁴ На відміну від російського перекладу, в українському ідея функціонування втрачена: *обусловлено функционированием рецептивной и координативной способностей* (Соссюр 1999, с. 20), *зумовлене їх здатністю до сприйняття та координації* (Сосюр 1998, с. 25).

¹⁵ *деятельность говорящего* (Соссюр 1999, с. 24), *діяльність мовця* (Сосюр 1998, с. 31).

¹⁶ *проявлением общей деятельности, содержание которой состоит в обеспечении различения языковых единиц* (Соссюр 1999, с. 165), *проявом загальної діяльності, яка забезпечує розрізнення мовних одиниць* (Сосюр 1998, с. 209).

¹⁷ *язык не деятельность (fonction) говорящего* (Соссюр 1999, с. 20), *мова – це не діяльність мовця* (Сосюр 1998, с. 26).

соссюрівський *langue*). Інші *langage* є об'єктами інших наук, натомість усі *langage* у такому трактуванні можуть усвідомлюватися як об'єкт семіотики або ж теорії комунікації;

– термін *langage* іноді позначає сукупність загальних характеристик різних мов як систем вербального спілкування. У цьому разі говорять про стратифікації, нашаровування *langage*, під *langage* мають на увазі сукупність відомих мов як мовних здатностей. З огляду на таку інтепретацію об'єктом лінгвістики є як окремі мови – *languages* (природні чи штучні), так і *langage*;

– *langage* часто визначають сукупністю специфічних рис, притаманних людині, які їй дають змогу використовувати в комунікативних ситуаціях специфічні об'єкти, якими є природні мови. У цьому, останньому випадку, об'єктом лінгвістики є як внутрішні проблеми організації *langue* (власне системи вербалізації), так і зовнішні проблеми, пов'язані з *langage*, наприклад, відношення між *langage* і суб'єктом (психолінгвістика), між *langage* і суспільством (соціолінгвістика), між *langage* і культурою (лінгвокультурологія), між *langage* і нейропсихофізіологією (нейролінгвістика) тощо.

3.3. *Langage* як здатність: відмінність дефініцій

Нерідко термін *langage* інтерпретують як людську психофізіологічну здатність до спілкування за допомогою знаків (аж до приписування їй характеру інстинкту чи вродженої здібності). Таке трактування цілком прийнятне для наук, об'єкт яких потребує аналізу різних природних і набутих (культурних) здібностей людини, таких, як неврологія, психологія, психопатологія, соціологія, культурологія, мистецтвознавство тощо. І хоча лінгвістичні дані також вивчають у межах цих наук, сама лінгвістика не входить до сфери наук, які досліджують психофізіологічні чи соціокультурні можливості людини як організму чи як особи; лінгвістика розглядає реалізацію такої здатності як найбільш універсальну й поліфункційну усупільнену семіотичну діяльність, сукупність форм вербальної соціалізації чи як форму інформаційно-семіотичного вербального досвіду. При

цьому можна цілком погодитися з тим, що *langage* як мовна діяльність (чи мовний досвід) є складником ширшої форми людського досвіду, до якого належать діяльність семіотична чи семіотичний досвід. Сумнівне, однак, є приписування соссюрівському поняттю *langage* онтологічного характеру природної здатності (інстинкту). Тому швидше до проблемних тез, ніж до певних стверджень, можна зарахувати припущення Р. Енглера в інтерпретації *langage* як такої генетичної здатності: «У «Курсі» поняття мовної діяльності визначене досить погано. На підставі нотаток Соссюра, здається, можна стверджувати, що поняття мовної діяльності значною мірою відповідає поняттю мовної здатності і навіть поступається їй місцем; мова йде про генетичні передумови мови і мовлення, про діалектичну силу, що надає руху всьому семіологічному процесу» [503, с. XVI]. Як ми вже вище зазначали, ця думка Р. Енглера більшою мірою є відголоском годелівського розщеплення мови на два аспекти – індивідуальну (здатність) і соціальну (мову), що, на нашу думку, неправомірно, адже з онтологічного боку мова як семіотична система (а саме так її розумів Ф. де Соссюр) є індивідуальною, а з каузально-телеологічного – суспільним інститутом, натомість мовна здатність не має власне семіотичного характеру. Це суто психофізіологічний механізм, який повинні вивчати нейрофізіологія й антропологія, до певної міри – нейропсихологія, але аж ніяк не лінгвістика.

Питання про статус, класифікаційні характеристики й межі лінгвістики в розумінні Соссюра має безпосередній стосунок до аналізованого тут питання про онтологічний статус *langage*. Традиційно, після і завдяки «Курсу», вважають, що Соссюр різко протиставляв мовознавство іншим дисциплінам, що не знаходить свого підтвердження в рукописній спадщині. Передусім звертає на себе увагу фрагмент із нотатки 3313.3:

Чтобы иметь здравый взгляд на лингвистику, необходимо посмотреть на нее извне, но в то же время надо иметь некий опыт изучения изнутри наиболее впечатляющих языковых явлений. Лингвист, который является только лингвистом, и никем более, по моему мнению, не в состоянии найти верный путь классификации фактов. Постепенно психология должна практически взять нашу

науку под свое покровительство, потому что она неизбежно придет к пониманию того, что язык не просто является одним из ее объектов изучения, а началом любого психологического исследования [437, с. 152].

Крім цього трапляються також роздуми з цієї теми в рецензії на книгу А. Сеше, в якій Соссюр із приводу психології мови пише:

Больше, чем лингвистика, все социальные науки, по крайней мере те, которые занимаются ценностями, также в конечном счете сводимы к психологии. Однако это не мешает существованию четкой демаркационной линии, разделяющей общую психологию и эти науки, каждая из которых нуждается в понятиях, не находимых ни в общей, ни даже в коллективной психологии [там само, с. 168].

Уважне читання нотаток вченого (особливо на тему знака й фактів language) дає змогу з'ясувати сутність соссюрівського психологізму. Він полягає у визнанні language психічною функцією суспільно-семіотичного досвіду людини, а лінгвістики принципово психологічною (чи соціопсихологічною наукою), але при цьому декларує настільки принципову специфічність language (її знаковий і суспільно детермінований характер), що наполягає на виокремленні мовознавства з-поміж інших соціопсихологічних наук як незалежної дисципліни в межах більш загальної дисципліни – семіології. На це вказують, наприклад, абсолютно регулярні розрізнення між термінами *психологічне* і *граматичне* або *психологічне*, *фізіологічне* і *фонетичне*. У згаданій вище рецензії на книжку А. Сеше Соссюр виразно вказує, що метою мовознавця є:

очертить область выражения мысли, постичь ее законы не в отношении их сходства с общими законами нашей психики, а, напротив, в отношении их специфичности и уникальности, как законы языка [там само],

а у нотатці про семіологію додає, що сучасні йому лінгвісти вважають свою науку:

исторической или даже в высшей степени исторической, в то время как на самом деле она только семиологическая наука. Тем самым она заранее полностью включается в психологию при условии, что психологи со своей стороны понимают,

что язык – это такой объект, который имеет протяженность во времени, и они должны полностью оставить спекуляции по поводу знака и понятия, ограниченных данным моментом времени [там само, с. 196–197].

Проте повернемося до основного об'єкта нашого актуального аналізу. Поняття, номіноване терміном *langage*, навіть у лінгвістів соссюрівської традиції, залишається мінливим і суперечливим. За Е. Бенвеністом, наприклад, концепт, позначений цим терміном, перебуває на півдорозі між думкою і референтами зовнішнього світу: у спробі примирити суб'єктивну здатність людини й об'єктивний світ, *langage* стає назвою специфічної здатності думки символізувати. Однак, з огляду на те, що ця здатність притаманна людині, її починають пов'язувати з будь-яким типом символізації (звідси термінологічна омонімія із загальнокультурним номінатом, який дозволяє говорити про *langage* живопису, жестів та ін.). Таке визначення не виявляє специфічності лінгвістичного феномена, яким є *langage* як реалізація вербалізаційного потенціалу. *Langage* в розумінні Соссюра є, з одного боку, формою більш високо розвинутою, ніж тільки загальна здатність до символізації; а з іншого боку, більш об'ємною функцією, ніж тільки мовна здатність чи мова, а саме – розуміється як реалізація здатності до вербалізації за допомогою мовлення на основі мови.

Ідея розглядати *langage* як здатність до мовної експресії чи комунікації походить від самих упорядників «Курсу». На самому початку книжки вміщено фрагмент, де розглянуто сутність *langue* на тлі *langage*. Саме тут упорядники пишуть, що мова, з одного боку, є *un produit social de la faculté du langage*, а з іншого – *un ensemble de conventions nécessaires, adoptées par le corps social pour permettre l'exercice de cette faculté* [553, с. 25] (на жаль або на щастя, точність перекладу цього фрагмента в українському перекладі втрачено й читач сприймає мову тільки як знаряддя, що забезпечує реалізацію мовної здатності, проте читач оригіналу визнає, що мова, крім того, є ще й суспільним продуктом самої здатності до *langage*)¹⁸. Що таке продукт здатності до *langage*? Якщо мова як суспільний продукт виникає із самої здатності, то ця здатність або є метафізичною

¹⁸ В українській версії фрагмент подано так: *і суспільним продуктом, і сукупністю необхідних умовностей, прийнятих у суспільстві для забезпечення реалізації мовної здатності* (Соссюр 1998, с. 20).

суспільною сутністю (здатність суспільства, щось на зразок «духу народу»), або ж вона є вродженим інстинктом. Розвиваючи цю думку, упорядники «Курсу» роздумують над проблемою, наскільки *langage* є природною здатністю, на противагу мові, котра є *щось набуте й умовне* [440, с. 20]. Опонуючи такому розумінню, вони задають питання, наскільки природною є людська здатність до артикульованого спілкування, а наскільки вона є набутою, і, врешті, доходять висновку, що *природною для людини є не мовна діяльність як говоріння (*langage parlé*), а здатність творити мову* [там само, с. 21]¹⁹. Як бачимо, зосередившись на аспекті конвенційності і суспільної зумовленості *langage* (що є цілком слушним і відповідає розумінню Соссюра²⁰), вони згубили онтологічну сутність обговорюваного об'єкта. Для них *la faculté du langage* це здатність творити мову, а не здатність до здійснення мовної діяльності, як для їхнього метра. Аналізуючи вживання Соссюром у нотатках терміна *la faculté* у співвідношенні з терміном *le langage*, можна з упевненістю сказати, що Соссюр не погодився б із твердженням, що мова – це *un produit social de la faculté du langage*, але обов'язково додав би, що це *un produit social d'exercice d'une faculté du langage*, тобто мова є продуктом не самої мовної здатності, але реалізації мовної здатності в суспільному досвіді. У цьому плані абсолютно має рацію дослідник соссюрівського доробку Е. Кернер, говорячи, що мовна здатність, тобто *la faculté du langage*, – це «передумова існування мови й продукування мовлення, яка не належить до власне лінгвістики» [533]. Одне можна сказати напевно – *la faculté du langage* (як природний потенціал) не є ані *langue* (котра набувається в досвіді), ані *langage*, яка є саме

¹⁹ Звернемо увагу також на невдалий переклад звороту *langage parlé* (цей зворот використовує також декілька разів сам Соссюр у своїх нотатках). Усюди він позначає мовну діяльність артикуляційно-акустичного зразка, а не самі акти говоріння. Соссюр закладав можливість існування також інших форм сигналізації, але, коли йому потрібно було сказати саме про такий тип мовної діяльності, він на це вказував за допомогою означення *parlé*.

²⁰ Щодо цього питання Соссюр висловлювався досить однозначно, полемізуючи з натуралізмом Макса Мюллера і Августа Шлейхера, коли назвав мовознавство (як науку про *langage*) історичною, а не природознавчою наукою (Соссюр, *Заметки...*, с. 39). Водночас він не вважав, що мовознавство слід зараховувати до групи історичних наук, до наук, що вивчають історію. Він докладно в першій женецькій лекції пояснює, що має на увазі: кожна мова якимось чином пов'язана з історією певного народу чи з певною історичною епохою, але водночас вона, з одного боку, має власне функціонування у формі й межах *langage*. Вона одночасно незмінна й неперервна в часі і, крім того, постійно еволюціонує. Тому досліджувати *langage* можна як в аспекті її сталості, так і з огляду на змінність. І це мають бути два різні дослідження.

таким досвідом. Імовірно, що Н. Хомський і С. Пінкер мають на увазі саме мовну здатність, коли говорять про вроджений характер мови.

Але як бути в тих випадках, коли Соссюр зрідка вживає термін *langage* у такому контексті, де він окреслюється як *faculté* («здатність»). Проблема полягає в самому логічному окресленні поняття «здатність». Під «здатністю», передусім, можна розуміти як потенціал, суто можливість, що може, але не мусить бути реалізована. Якщо саме таке значення вкладати в термін *faculté*, вважаючи *langage* здатністю, неможливо буде, по-перше, відрізнити його від мови (*langue*), оскільки саме мову як у «Курсі», так і в автографічних матеріалах репрезентовано як потенціал, який можна у разі потреби використовувати в мовленнєвих актах, оскільки цей потенціал побутує в пам'яті людини, яка ним володіє, навіть тоді, коли вона таких актів не здійснює, а по-друге, *langage* може бути зведена до інстинкту, тоді як вона не може бути чистою апіорною іманентністю, в усякому разі не в розумінні швейцарського вченого, про що переконливо свідчать залишені ним автографи, де *langage* потрактована як досвідна функція. Є однак і третє, найширше і нетермінологічне вживання цього слова. За такого використання *faculté* – це просто характерна типологічна властивість певного виду. Саме з таким семантичним окресленням, на нашу думку, зрідка вживав це слово Соссюр щодо *langage*, підкреслюючи тим самим простий факт, що людина як така має здатність спілкуватись за допомогою мовлення з використанням мови. І це відрізняє її від тварин.

Сумніви і вагання Соссюра в концептуалізації мови, мовлення та мовної діяльності (якщо такі були) певною мірою могли бути резонансом нестабільності перехідного періоду його часу в науці: уся друга половина XIX століття була перехідним періодом із неминучим співіснуванням старих (романтичних) і нових (позитивістських) понять, які починали критично переосмислювати в перспективі системоцентризму (запозиченого з Просвітництва, зокрема в І. Канта). Романтична традиція закликала вбачати в *langage* самовільний розвиток людського (часом національного) духу, натомість традиція позитивізму прив'язувала *langage* до еволюючого людського організму. Потреба ж зрозуміння специфічної суті цієї функції людського досвіду – одночасно психічної та суспільної, індивідуальної,

популяційної і родової (загальнолюдської), одночасно незмінної у своїй суті та постійно еволюючої – змушувало звернутися до ще старішої просвітницької традиції дослідження загальних сутностей і при цьому утримуватися від звичного їх метафізичного гіпостазування. Була лише одна така просвітницька традиція – кантіанство. Саме в І. Канта кожна конкретна людина була одночасно носієм особистих, популяційних і загальнолюдських форм досвіду. Цей загальнолюдський, видовий характер об'єкта є однією з найістотніших характеристик поняття *langage* на відміну від *langue*.

Слід зазначити, що Соссюр чітко розрізняє обидва ключових терміни *langue* і *langage*, не сплутуючи їх і не використовуючи синонімічно. Часом може скластися враження, що Соссюр вживає терміни *langage* і *langue* взаємозамінно, як синоніми, але більш ретельна семантична та прагматична оцінка контексту показує, що вчений цілком усвідомлював те, навіщо використовував в тому чи тому місці той чи той термін. Семантична кваліфікація поняття, вираженого терміном *langage*, не може бути адекватною без постійного зіставлення та протиставлення з поняттям, окресленим терміном *langue*. Найчастіше на квазісинонімічне вживання обох термінів натрапляємо в нерелевантних контекстах, де неістотним є, чи мається на увазі мовний досвід як такий, чи його ядро – мовна система, мовний досвід усього людства й кожної людини зокрема чи якийсь національно-культурний мовний потенціал, притаманний певній спільноті. Оцінювати такого зразка висловлення варто завжди прагматично, тобто звертаючи увагу на те, яку саме проблему обговорює вчений. Відома фраза про те, що мова і мовна діяльність – це фактично те саме, бо друге є узагальненням першого, стосується обговорення проблеми окремого національного досвіду мовного спілкування (тобто спілкування за допомогою якоїсь конкретної мови – французької, німецької чи української) і загальної видової, антропологічної категорії мовного досвіду як такого. Саме тому Соссюр дозволив собі певну мисленнєву редукцію: мовний досвід (родова категорія) є узагальненням багатьох мов (тобто видових мовних досвідів, досвідів використання окремих мов). Звісно, у цьому фрагменті явною є нестача термінології. Якщо термін *langage* Соссюр зарезервував для антропологічної функції володіння мовою і оперування нею в

актах мовлення кожною людиною, то як назвати аналогічну функцію володіння конкретною (наприклад, французькою) мовою та її вживання в мовленнєвому спілкуванні конкретними французами. Такого терміна немає. Тому метонімічно у таких випадках Соссюр уживає слово *langue*. Проте, коли йдеться про те, що становить специфіку кожної конкретної знакової системи, а також про потенціал вербального виразу чи комунікації, Соссюр ніколи не використовує терміну *langage*, лише *langue*. Тож помилковим можна вважати ствердження М. А. Кондрашова: «Мовленнєва діяльність – система виразових можливостей певного народу [...]» [203, с. 111], оскільки мовна діяльність (*langage*, у російській версії – «речевая деятельность») у термінології Соссюра не має національного характеру, така властивість зарезервована лише для мови.

Тому з боку лінгвістики *langage* (як мовна діяльність чи мовний досвід) цілком правомірно можна розглядати також як узагальнення сукупності всіх реалізованих мовних потенціалів людського спілкування. Маємо на увазі сукупність мовних знань, умінь і навичок, мовленнєвих дій і їхніх продуктів (висловлень і текстів) як таку в загальнолюдському вимірі, незалежно від національної чи соціальної (культурно-популяційної) специфіки лінгвoseміотичної інтеракції. Характерно, що сам Соссюр ніколи не говорив про національну мовну діяльність (французьку чи німецьку *langage*), натомість за потреби окреслення етнолектного потенціалу охоче звертався до терміна *langue*. Це може виявитися дуже істотним саме за комплексного розуміння одночасно структурно-функційного та антропологічно-культурного розрізнення *langage* і *langue*.

Щоб переконатися, як розумів Соссюр ці поняття, яку роль відводив *langage*, досить прочитати Соссюра «в тексті», як на цьому наполягає Симон Буке [519]. Уже на самому початку монографії «*De l'essence double du langage*» ми читаємо такий постулат:

*(...) nous croyons qu'il faudra en dernier lieu revenir toujours à la question de savoir ce qui constitue de par l'essence du langage une identité linguistique*²¹ [554, с. 18].

²¹ ми повинні завжди повертатися до питання про те, що в самій сутності *langage* конститує лінгвістичну ідентичність.

Роздуми Соссюра зосереджені на тому, що лінгвістична самототожність (тобто те, що є власне мовним) полягає в сутності саме мовної діяльності. Соссюр не випадково всюди, де треба говорити про мовні явища, сутності, одиниці, факти як такі, вживає не термін *langue*, а саме термін *langage* (не даремно й сама монографія має назву «Про двоїсту сутність мовної діяльності») і послідовно називає саме *langage*, а не *langue* базовим об'єктом мовознавства. Інакше кажучи, про те, що й чому в нашому досвіді є мовним (вербальним, лінгвістичним), вирішує не мова (*langue*), а саме мовна діяльність (*langage*).

У першій женеvській лекції 1891 р. Соссюр вжив широко цитовану фразу *Langue et langage ne sont qu'une même chose; l'un est la généralisation de l'autre* [554, с. 146], він докладно обговорив проблему вивчення обох концептів, що уможливило їх чітке й однозначне розмежування. Вивчення *langage* є теоретично можливе як вивчення мов *in abstracto*, але це вивчення не може бути емпіричним (ідеографічним), бо *langage* не дана нам у конкретному досвіді спілкування (цей досвід завжди реалізується з використанням конкретної мови). Тільки окремі мови (навіть узяті як узагальнені потенційні системи) є об'єктами лінгвістичної емпірії, оскільки ми маємо змогу спостерігати використання їх у мовленні (через висловлення). Єдиний спосіб вивчення *langage* – номотетичний, дедуктивний (висловлюючись термінами Канта – трансцендентальний). При цьому Соссюр однозначно стверджує, що обидва типи досліджень – емпіричне дослідження мов і дедуктивне дослідження мовної діяльності – повинні постійно взаємно підтримуватись і взаємно верифікуватись. Як неможливе вивчення будь-якої мови суто шляхом емпірії без врахування загальних засад мовної діяльності як такої, так само неможливе є вивчення мови суто шляхом дедукції із самих цих загальних засад:

(...) Следовательно, обобщающее исследование языковой деятельности непрерывно подпитывается всякого рода наблюдениями, которые должны производиться на конкретном материале того или иного языка. (...) Но в свою очередь изучение существующих языков было бы почти обречено на бесплодность, в любом случае было бы лишено метода и какого бы то ни было

руководящего принципа, если бы оно не стремилось постоянно высвечивать общую проблему языковой деятельности (...) [437, с. 37].

Соссюр не тільки визначив справжній об'єкт лінгвістики (*langage*) і уточнив його концептуальний зміст (фактичний об'єкт, що узагальнює мови в їхньому конститутивному дуалізмі), але й вказав параметри наукового дослідження цього об'єкта. Підкреслимо, що концепт *langage* в лінгвістиці, хоча й належить до онтологічно комплексних явищ, охоплює один об'єкт. Соссюрівські дуальні пари, такі, як мова і мовлення, сторони знака, синхронна система й історія тощо є не що інше, як різні функційні аспекти чи вияви одного цілісного об'єкта, розуміння якого залежить від нашої здатності бачити цей об'єкт у його єдності – як людського досвіду, і в його різноманітності, тобто в глибинному взаємозв'язку його істотних виявів, як це зробив Соссюр. В одній із нотаток (3297 = 404 – 407) вчений пише про *des conditions régulières du langage* [554, с. 212], тобто 'регулярні умови *langage*', з чого можна зробити висновок, що *langage* варто розуміти як подію, що відбувається регулярно, або регулярно реалізовану діяльність. Як учений зазначає у нотатці 3293.5 про історичну морфологію, *Il ressort indirectement du §4 qu'il y a dans la vie du langage un fait considérable, d'une importance capitale, est le changement morphologique*²² [там само, с. 188]. На жаль, російський переклад пропонує тут версію з терміном *мова*, що є цілковитим непорозумінням, адже зміни відбуваються не в мові як у системі значущих опозицій, а саме в мовній діяльності, тобто в житті *langage*.

Слід однак зауважити, що переклади як самого «Курсу» чи «Нотаток», так і книжки «*Écrits de linguistique générale*»²³, мали величезний вплив на концептуальну оцінку обговорюваних тут понять мови й мовної діяльності. Як у російському, так і в українському перекладах «Курсу», а також і в російськомовних «Нотатках» можна багаторазово побачити абсолютно неправомірний переклад *langage* як *язык* / *мова*, що за регулярного аналогічного

²² 'З § 4 випливає, що в мовній життєдіяльності існує важливий факт, що має ключове значення, це морфологічна зміна'.

²³ На увагу заслуговують дві статті О. В. Лещака, присвячені критичному аналізу перекладів „*Écrits de linguistique générale*” польською мовою, у яких він вказує на численні непорозуміння й вадливі інтерпретації тексту Соссюра через термінологічну плутанину термінів, якими польський перекладач тлумачить *langue* і *langage*. Див.: [245; 247].

перекладу терміна *langue* не залишає читачам жодного шансу на зрозуміння оригінальної думки, де ці два терміни вживаються з різним значенням (в усякому випадку сам Соссюр в автографах цих двох понять майже ніколи не плутає). То ж не дивно, що в більшості випадків те, що Соссюр розглядав у межах мовної діяльності, «завдяки» перекладачам виявлялося приписаним *langue*, а *langage* залишалася чимось недоокресленим і видавалася чимось зовсім надлишковим у концепції Соссюра.

Звернемося до нових матеріалів, опублікованих у 2002 році, і спробуємо проаналізувати деякі значущі фрагменти вживання Соссюром терміна *langage*, щоб створити загальне уявлення про це поняття [356; 361, 363]. У нотатках (items), зібраних під назвою «Langage – Langue – Parole», можна знайти 6 контекстів релевантних уживань цього терміна, при цьому два з них окреслюють його через поняття реалізації здатності, одне – через поняття діяльності, здійснюваної з мовою (і діяльності за допомогою мови), одне – вказує на якісну відмінність *langage* як від мови, так і від мовлення, а два останні вказують на те, що як мови чи діалекти, так і акти мовлення – це лише часткові функції, що входять до складу вказаного явища, оскільки, як зазначено в «Нотатках», будь-яке явище нашого мовного досвіду має розумітися і як стан, і як подія, що є причиною стану [437, с. 228]. У цьому контексті «стан» (*état*) і «подія» (*événement*) відповідають мові і мовленню як двом аспектам буття чи двом функційним виявам *langage*.

Проаналізуймо ці 6 контекстів.

1) Langage – це ‘здійснення людської здатності’:

*Le langage est un phénomène; il est l'exercice d'une faculté qui est dans l'homme. La langue est l'ensemble des formes concordantes que prend ce phénomène chez une collectivité d'individus et à une époque déterminée*²⁴ [554, с. 129].

Водночас у наступному ж реченні зазначено, що мова є сукупністю форм, успадкованих індивідом від певного мовного колективу в певну епоху. Із цього можна зробити висновок, що мова є соціальною конкретизацією здатності

²⁴ ‘Мовна діяльність становить явище; вона є реалізацією здатності, котра знаходиться в людині. Мова – це сукупність відповідних форм, яких набуває це явище в людській спільноті в певний момент часу’.

(*faculté*) до спілкування й вираження, реалізацією (*l'exercice*) котрої є *langage*. Крім того, тут підкреслено антропоцентричний вимір реалізації цієї здатності. У нотатках до статті про Уїтні читаємо також:

*Nous aurions bien tort de dédaigner à ce propos, même en ne le rappelant qu'en passant, le double fait si connu que la faculté du langage est absolument localisée dans le cerveau, mais qu'en second lieu les lésions survenant dans cette partie entraînent la plupart du temps une incapacité pour [l'écriture]. C'est donc la case par laquelle nous apercevons des rapports conventionnels*²⁵ [554, с. 211–212].

У фрагменті натрапляємо на проаналізований раніше вислів *la faculté du langage*, що означає «здатність до мовної діяльності» або ж «здатність до реалізації мовного досвіду», і ствердження, що вона локалізується в мозку людини. Регулярна реалізація якоїсь здатності в суспільній інтеракції є не чим іншим, як діяльність. У чернетці статті про Уїтні Соссюр услід за американським лінгвістом багаторазово називає *langage* людським інститутом (*institution humaine*), що на відміну від самої здатності передбачає широку реалізацію досвідних форм діяльності в суспільстві.

2) *Langage* – це «здійснення здатності душі»:

*L'école fondée par F[rantz] Bopp au commencement de ce siècle n'envisagea pas le langage sous l'aspect d'un phénomène, et donc son caractère d'exercice d'une faculté de l'âme*²⁶ [там само, с. 130].

Практично тут повторюється та сама ідея про *langage* як про реалізацію, здійснення психічної здатності людини, а не як про саму цю здатність. Але водночас у цьому фрагменті знаходимо дуже важливе доповнення, яке стосується самої онтичної суті *langage*, а саме того, що мовна діяльність це, по-перше, людська діяльність, а по-друге, діяльність її психіки (душі). Навіть у тих проявах, які виходять за межі суто психічних функцій – в артикуляції (чи *фонації*, як

²⁵ «Ми б вчинили необачно, якби знехтували, навіть побіжно не згадавши, цим подвійним і знаним фактом, що здатність до мовної діяльності, безумовно, локалізується в головному мозку, а порушення, які відбуваються в цій ділянці, найчастіше зумовлюють втрату можливості [письма]. Ця ділянка відповідає за встановлення конвенційних стосунків».

²⁶ «Школа, заснована Ф[ранцем] Боппом на початку цього століття, не розглядала мовну діяльність як окремий феномен і, відповідно, не зауважила її властивості бути виявом психічної здатності». (В оригіналі друкарська помилка: повинно бути *commencement*. – О. П.).

називав цю функцію І. Бодуен де Куртене) – мовна діяльність залишається здомінованою психічними функціями (тобто *церебрацією* в термінах І. Бодуена де Куртене). Соссюр підкреслював цю онтичну обставину багаторазово. Так, у нотатках до статті про Уїтні він пише:

*Que le langage soit, à chaque moment de son existence, un produit historique, c'est ce qui est évident. Mais qu'à aucun moment du langage ce produit historique représente autre chose que le dernier compromis qu'accepte l'esprit avec certains symboles, c'est là une vérité plus absolue encore car sans ce dernier fait il n'y aurait pas de langage*²⁷ [там само, с. 209].

На жаль, Б. П. Нарумов переклав в обох випадках *langage* як *язык*, що істотно спотворює зміст соссюрівської думки. Але ми хотіли б звернути увагу на те, що мовну діяльність окреслено тут як компроміс думки із символом. Отже, розуміючи *langage* як діяльність, що реалізує здатність людини до мовленнєвого спілкування за допомогою мови, можна запропонувати переклад декілька раз вживаного Соссюром кліше *faculté de langage* як *лінгвальна здатність, здатність до мовної діяльності* або ж *мовна здатність*. У останньому випадку однак варто застерегти, що тут не йдеться про здатність до володіння мовою, а здатність до реалізації мовної діяльності чи мовного досвіду.

3) *Langage* – це одночасно «застосування й постійний генератор мови», «відтворення й вироблення мови», це одночасно актуальне й історичне буття мови:

*Aujourd'hui on voit qu'il y a réciprocity permanente et que dans l'acte de langage la langue tire à la fois son application et sa source unique et continuelle et que le langage est à la fois l'application et le générateur continu de la langue, [] la reproduction et la production*²⁸ [там само, с. 129].

²⁷ У російському перекладі цей фрагмент подано так: *Не вызывает сомнений, что язык в любой момент своего существования является продуктом истории. Но еще более непреложная истина состоит в том, что в любой момент своего существования этот исторический продукт представляет собой не что иное, как компромисс, последний компромисс, на который идет разум, заключая соглашение с определенными символами, ибо без этого не было бы самого языка* (Соссюр, Заметки..., с. 92). У Соссюра йдеться про історичну функцію такого виду людської діяльності, якою є мовна діяльність, а не мова як ідіосинхронічна система. Тому вживання в перекладі слова «язык» слід визнати помилковим.

²⁸ Сьогодні ми бачимо, що існує постійна взаємність і що в акті мовної діяльності мова знаходить одночасно своє застосування й своє унікальне і постійне джерело, а також що мовна

Уживання терміна у сполученні *l'acte de langage* вкотре підкреслює діяльнісний характер досліджуваного об'єкта, а іменники дії *l'application*, *la reproduction* і *la production*, об'єктом якої є *langue*, тільки підсилюють це значення. При цьому стає зрозумілим, що *langage* є не одноразовим продукуванням висловлення, одномоментним виявом інтенції чи простим впливом на співрозмовника, а саме регулярною діяльністю, спрямованою на *langue* як таку, що реалізують окремі акти мовлення (*parole*). Причому це не просто використання мови, але й її генерування і постійний її розвиток. Про це ж читаємо у фрагменті нотатки, присвяченій статусу й мотусу (стану й події) 3399.147: *Il n'y a aucun moment où la genèse diffère caractéristiquement de la vie du langage, et l'essentiel est d'avoir compris la vie* [554, с. 228], тобто генеза мовного досвіду нічим не відрізняється від його актуального буття (у російському перекладі ми натрапляємо на підміну понять, оскільки термін *langage* перекладено як *язык* [437, с. 118], що можна зрозуміти з огляду на те, що перекладач хотів зберегти сосюрівську метафору *la vie du langage* – *життя langage*; на нашу думку, у цьому місці варто було б поступитися красою вислову й подбати про суть концепції; цілком можливим був би переклад *функционирование языковой деятельности*). У монографії «*De l'essence double du langage*» натрапляємо ще на один зворот, який підкреслює активну й водночас довготривалу, діяльнісну суть *langage* – *la vie active du langage* [554, с. 87] (що доцільно було б перекласти фразою *активна мовна життєдіяльність*).

Усі три розглянуті вживання однозначно свідчать про те, що *langage* означає не здатність чи здібність людини і не одноразову активність, викликану такою здатністю, а саме цілісну **реалізацію таких мовних можливостей у досвіді**. Отже, можна сказати, що переклад *langage* як *мовна діяльність* (*языковая деятельность*) чи *мовний досвід* (*языковой опыт*) є цілком правомірним і виправданим.

4) *Langage* як «характерне явище», зі своєю суттю й цінністю, що заслуговує на дослідження, як окремий об'єкт:

діяльність є одночасно застосуванням і постійним творенням мови, [] репродукцією і продукцією.

*La [] n'a pas traité le langage en phénomène (...) La première école de linguistique n'a pas envisagé le langage dans son caractère de phénomène. (...) Le mouvement de l'école fondée par François Bopp au commencement de ce siècle n'envisagea pas le langage dans son caractère, sa valeur, sous l'aspect de phénomène, dans son essence*²⁹ [554, с. 130].

Суть цього фрагменту полягає в полеміці Соссюра з Боппом і представниками його школи, котрі не вказали на необхідність вирізнення такого окремого узагальненого об'єкта лінгвістичного дослідження, як *langage*. Саме з *langage* Соссюр найчастіше пов'язує ключові об'єкти, які має досліджувати мовознавець: одиницю (*unité de langage*), явище (*phénomène de langage*), факт (*fait de langage*), знак (*signe de langage*), сутність (*entité de langage*), дані (*donnée de langage*), реальність (*réalité du langage*), елемент (*terme du langage*), форма (*forme de langage*), фігура (*figure de langage*) чи, навіть, річ (*chose de langage*). Звернімося до соссюрівських автографів:

*(...) les illusions comme celle de croire que les unités de langage sont des tous organisés*³⁰ [554, с. 111];

*que si l'unité de chaque fait de langage résulte déjà d'un fait complexe consistant dans l'union des faits*³¹ [там само, с. 20];

*C'est ainsi qu'un phénomène qui paraît tout à fait perdu au milieu des centaines de phénomènes qu'on peut distinguer au premier abord dans le langage ...*³² [там само, с. 71];

*un signe de langage n'existe que par le strict fait de l'existence des autres*³³ [там само, с. 48];

²⁹ ...[] не розглядали мовну діяльність як феномен. (...) Перша лінгвістична школа не розглядала мовну діяльність як самостійну сутність (...) Школа, заснована Францем Боппом на початку століття, не розглядала мовну діяльність з огляду на її характер, значущість, у феноменальному аспекті, у її сутності.

³⁰ ілюзія на зразок тієї, що одиниці мовної діяльності є організованим цілим. У російському перекладі вжита фраза *языковые единицы* (Соссюр, *Заметки...*, с. 154).

³¹ факт мовної діяльності становить поєднання безпосередньо не пов'язаних фактів'. Маються на увазі семіотичні і фонетичні факти.

³² Власне тому явище, що здається цілком загубленим серед сотень явищ, які можна на перший погляд виділити в мовній діяльності....

³³ знак мовної діяльності існує лише завдяки іншим знакам.

*il est fondamentalement impossible qu'une seule **entité de langage** soit simple, puisqu'elle suppose la combinaison de deux choses privées de rapport*³⁴ [там само, 212];

*Ainsi rien que des expressions répondant aux absolues **réalités du langage**?*³⁵ [там само, с. 233];

*qui se passe entre **les termes du langage***³⁶ [там само, с. 257];

*dans l'observation de ce qui est parlé, dans **les formes de langage** vivantes*³⁷ [там само, с. 272];

*par une figure de langage que nous sommes portés à mettre sur le compte de la séparation géographique...*³⁸ [там само, с. 292];

*Toute règle, toute phrase, tout mot relatif aux **choses du langage***³⁹ [там само, с. 219].

Слід звернути увагу на те, що, говорячи про знаки, одиниці, факти, явища (феномени), елементи, реальності, форми, фігури чи дані мовної діяльності, Соссюр звертає увагу на дві обставини – їхню функційно-реляційну сутність (про

³⁴ фактично неможливо, щоб якась сутність у мовній діяльності була простою, оскільки вона передбачає поєднання двох речей, між якими немає відповідності.

³⁵ Тільки вирази, що повністю відповідають реальностям мовної діяльності?. Російський переклад містить зворот *реальности языка* (Соссюр, *Заметки...*, с. 124). У цьому ж фрагменті Соссюр ще тричі вживає словосполучення *réalités du langage* і щоразу перекладач використовує як аналог слово *язык*. А йдеться у фрагменті про різного зразка фігуральні описи й непрямі номінації, частина з яких може бути витвором ad hoc, що має на меті якимось чином описати певне явище мовленнєвої діяльності. Тобто фактично може йтися як про усталені звороти (на зразок мовних кліше чи слів), так і про суто мовленнєві синтаксичні конструкції, що, на думку Соссюра, не входять до складу мови. Отже, вживання ним звороту *réalités du langage* не було випадковим і потребувало більш продуманого перекладу.

³⁶ що відбувається між елементами мовної діяльності. Традиційно російський перекладач пише про елементи мови (Соссюр, *Заметки...*, с. 161).

³⁷ у спостереженні за усним мовленням, за формами живого мовного досвіду. У російському перекладі читаємо: *в формах живой речи* (там само, с. 206).

³⁸ завдяки фігурам мовної діяльності ми схильні зараховувати до географічних поділів...

³⁹ Кожне правило, кожне речення, кожне слово, що належить до об'єктів мовної діяльності. Слід укотре з прикрістю зазначити, що російський переклад «Нотаток» й у цьому випадку подає переклад *язык* замість *языковая деятельность* [404, с. 102], хоча, як пише сам Соссюр у нотатці 3323.1, *Car la phrase n'existe que dans la parole, dans la langue discursive, tandis que le mot est une unité vivant en dehors de tout discours dans le trésor mental* [521, с. 117], тобто, що речення і слова належать до різних сфер, слово – до мовної системи, речення ж – до мовлення, дискурсу. Отже, перекладач мав зважити на цю концептуальну особливість і перекласти *langage* як *языковая деятельность*, оскільки тільки *langage* є тією сферою мовного досвіду, до якої входять як слова, так і речення.

що свідчить фраза про облігаторність їх зв'язку з іншими одиницями) та на різнорідність цих сутностей (вони охоплюють увесь простір мовної семіотизації – від понятійної семантики аж до фонетичної фігури). Це істотно відрізняє мовну діяльність як явище від мови чи від мовлення. Одне – розглядати явища мови чи мовлення, зовсім інше – явища мовної діяльності. Тільки останній аспект дає цілісну картину людського лінгвального досвіду.

5) *Langage* є узагальненням усіх конкретних мов і діалектів у їхньому використанні на певній території в окресленому часі:

*Elle a ignoré le fait du langage, s'est attaquée directement à la langue soit à l'idiome (ensemble des manifestations du langage à une époque chez un peuple)*⁴⁰ [там само, с. 130].

Варто звернути увагу на загальноантропологічне, родове визначення *langage*, що якісно відрізняється від популяційних мовних функцій (окремих мов і діалектів), які є його конкретними виявами. Цей аспект розуміння *langage* ми розглянули вище, відрізняючи видовий вимір мовної діяльності від популяційного виміру досвіду використання окремої етнічної мови. Проте не зайвим буде ще раз підкреслити, що на відміну від окремого етно-суспільного коду спілкування, яким є мова (*langue*), *langage* є цілісною формою спілкування у загальнолюдському вимірі.

6) *Langage* є чимось більшим, об'ємнішим, ніж окреме висловлення:

*Un premier pas se fit: de la lettre on en vint à considérer le son articulé et du papier on passa au sujet parlant [...]. Il n'y a pas encore de langage, il y a déjà la parole*⁴¹ [там само, с. 130].

Поданий контекст важко визнати достатнім для концептуалізації терміна *langage*, але в загальному контексті розгляду процесів, здійснюваних з мовою, це явище відрізняється від простого одноразового мовленнєвого акту як щось більш значне й об'ємніше, до розуміння чого не піднялася школа Ф. Боппа. Із двох

⁴⁰ Вона [лінгвістична школа. – О. П.] проігнорувала факт існування мовної діяльності, і безпосередньо взялася за мови і діалекти (сукупність проявів мовної діяльності у певну епоху у певного народу).

⁴¹ Перший крок зроблено: від літери перейшли до розгляду артикульованого звуку, а від паперу ми перейшли до мовця [...]. Ще немає мовної діяльності, але є вже висловлення.

останніх фрагментів впливає імплікація функційної структури *langage*, до якої входять як окремі мовні системи, так і численні акти мовлення. При цьому для Соссюра не було тотожним поняття одиниці (елементу) мовної діяльності та одиниці (елемента) мовленнєвого акту (висловлення). Перше було ширше й загальніше, підпорядковане системним відношенням, у які воно втягнуте, друге ж могло бути випадковим і поодиноким. Тож нічого дивного, що він міг ужити поряд в одному реченні обидва ці окреслення як взаємно доповнювальні: *Mais à force de voir que chaque élément du langage et de la parole est autre chose selon les points de vue*⁴² [554, с. 76]. Явно розмежовані, але при цьому поєднані в поняття цілого (*langage*) і його одноразового вияву (*parole*). Що б це означало? Цілком можливо, що логіка тут така: «і в мовній діяльності як такій, і в кожному окремо взятому мовленнєвому акті». Що це дає нам? Те, що *langage* швидше за все мислилася Соссюром одночасно як опозиція і *langue*, і *parole* все за тим самим принципом «загальне / ціле vs. часткове / одиничне». Якщо це так, то *langage* не можна вважати тільки й суто **мовою загалом**. Це настільки ж мова загалом, як і **мовлення загалом**, тобто як можливість і її реалізація, взяті як рід людської діяльності або відрізок досвіду. Можна сказати, що мовна діяльність, взята як досвід, узагальнює всі часткові форми такого досвіду, тобто є єдністю мов, але одночасно цей самий досвід, взятий як діяльність, узагальнює сукупність усіх мовленнєвих актів (*parole*) та всіх ситуацій спілкування (*discours*)⁴³. В одній із нотаток Соссюр використав зворот *langage discursif* у значенні мовлення як такого: *Toute innovation arrive par improvisation, en parlant, et pénètre de là soit dans le trésor intime de l'auditeur ou celui de l'orateur, mais se produit donc à propos du langage discursif*⁴⁴ [там само, с. 95]. Деякою мірою синонімічним до цього терміна могло б бути теж поодиноке використання Соссюром терміна *la langue discursive* (*la phrase n'existe que dans la parole, dans la langue discursive* [там само, с. 117]).

⁴² Але, бачачи, що кожний елемент мовної діяльності й висловлення відрізняється залежно від поглядів.

⁴³ Думка про те, що мовна діяльність може бути осмислена не лише як інваріант мови, але й як інваріант мовлення, уперше була висловлена доктором Матеушом Ковальським у дисертації «Metodologiczny problem temporalności w pismach lingwistycznych Jana Baudouina de Courtenay i Ferdinanda de Saussure'a» [537].

⁴⁴ Кажуть, кожна інновація відбувається через імпровізацію і звідти потрапляє або в інтимну скарбницю слухача чи мовця, але при цьому є продуктом дискурсивної діяльності.

Як бачимо, йдеться про сферу мовленнєвої активності, яка перелічена в одному ряду з *parole*, так, як це було у вище проаналізованому випадку. Цілком можливо, що йдеться про існування речення як у поодиноких індивідуальних висловленнях (*parole*), так і в мовленнєвій сфері як такій (*langue discursive* чи *langage discursif*). Цілком імовірно, що в Соссюра не було ще до кінця опрацьованої термінології, яка виявляє стосунок до мовлення чи активної сторони *langage*. Це помітно також у випадку необхідності звернути увагу на артикуляційний характер саме мовної діяльності як інваріантного узагальнення мовленнєвих процедур, а не мови (бо в мові як такій ніякої артикуляції немає). У цьому випадку Соссюр вживає ще одне окреслення – *langage articulé: La nature nous donne l'homme organisé pour le langage articulé, mais sans langage articulé*⁴⁵ [там само, с. 178] (російський перекладач використав зворот *членораздельная речь*, що є, можливо, порушенням соссюрівської термінології, але принципово відповідає його концептуальному задумові – саме так російськомовний читач сприймає цей термін: можна сказати російською мовою, що людина володіє *членораздельной речью* і при цьому не мати на увазі, що ця людина у той самий момент говорить). Ще одним синонімом цього ж терміна можна вважати й згадуваний вже *langage parlé*. Зокрема у фрагменті 3303.4 цей зворот вжитий у значенні мовної діяльності як семіотичної системи, що використовує як сигнали артикульовані звуки, тобто звуки мовлення. При цьому Соссюр ставить *langage parlé* у ряд усіх інших знакових систем (*comme tout autre système de signes*⁴⁶ [там само, 246]). Підкреслення мовленнєвого (артикуляційного) характеру знаків, використовуваних у мовній діяльності, у цьому випадку пояснюється обговорюваною проблемою, а саме проблемою ролі фонології в лінгвістиці. Ідентичне значення має термін *langage parlé* в нотатці 3326, де артикуляційний характер мовної діяльності протиставлено іншим системам комунікації, виділених у традиції:

⁴⁵ 'Природа дає нам людину, здатну до артикульованого мовлення, але без артикульованого мовлення'.

⁴⁶ Знову ж російський перекладач подає в перекладі власну інтерпретацію, де що (а, може, й істотно спотворюючи оригінальну думку: *определяют устную речь (le langage parlé), как и любую другую систему знаков*, Соссюр, *Заметки...*, с. 131). Не складно зрозуміти, що аж ніяк усне мовлення не може бути системою (напевно, не в Соссюра).

*D»où on est allé jusqu'à qualifier le langage parlé de fonction de l'organisme humain, mélangeant ainsi sans retour ce qui est relatif à la voix et ce qui n'est relatif qu'à la traduction de la pensée par un signe qui peut être absolument quelconque et comporter un perfectionnement et une grammaire aussi bien selon des signes visuels ou tactiles que selon les signes non moins conventionnels qu'on choisira dans la voix*⁴⁷ [521, с. 257].

Артикульованість фонетичної одиниці у поєднанні з акустичним враженням творить унікальну функцію формальної дискретності (російською мовою це називається *членораздельность*). Свого часу саме на цьому аспекті соссюрівської концепції позначення як на науковому прориві наполягав С. Д. Кацнельсон [173]. Цей самий артикуляційний аспект знаковості *langage* підкреслює Соссюр й у розділі 10а монографії, аналізуючи відношення мовної системи до фонетичного ряду [там само, с. 49]. Цей зворот, ужитий Соссюром у монографії під час розгляду проблеми писемності, мав на меті не стільки обговорити ідею актуального лінгвального буття (у контрасті до потенційної мовної системи), як це було у звороті *langage discursif*, скільки протиставити вторинну щодо *langage* семіотичну діяльність, якою є писемність (названа терміном *écriture*). Як показує загальний аналіз концепції та місце, відведене у ній письму, для Соссюра нормальний і стандартний мовний досвід (або мовна діяльність) – це саме *langage parlé*, тобто мовна діяльність, зреалізована в усній формі. *Écriture* – вторинна (культурно-цивілізаційна) знакова діяльність, похідна від *langage parlé* і в нормальному вияві завжди викликана й супроводжувана *langage parlé*:

(...) les faits relatifs à l'écriture présentent peut-être pour tous les faits sans exception qui sont dans le langage une mine d'observations intéressantes, et de faits non

⁴⁷ У рос. перекладі: «Это обстоятельство позволило даже квалифицировать звуковой язык (le langage parlé) как функцию человеческого организма. Тем самым окончательно смешали то, что относится к голосу, и то, что относится лишь к передаче мысли с помощью знака, который может быть абсолютно каким угодно, а совершенствование языка и возникновение грамматики могут иметь место как в случае использования визуальных или тактильных знаков, так и в случае использования не менее условных знаков, производимых с помощью голоса» (Соссюр, *Заметки...*, с. 162). Цього разу перекладач обирає варіант *звуковой язык*, хоча ніщо не заважало йому вжити найбільш логічний варіант – *звуковая* (або *артикуляционная*) *языковая деятельность*. Набагато цікавішим, однак, у цьому фрагменті нам видається те, що тут Соссюр відкрито спростовує визнання *langage* природньою людською здатністю (тобто функцією організму).

*seulement analogues mais complètement homologues, d'un bout à l'autre, à ceux qu'on peut discerner dans le **langage parlé***⁴⁸ [521, с. 49].

Тут можна припустити, що Соссюр або:

а) ділив увесь мовний досвід – *langage humain* – на *langage parlé* і *écriture*, а вже потім бачив у кожній з частин свої складники, на зразок своєї системи знаків і правил у кожного: *langue* (у *langage parlé*) і систему письма (для *écriture*) і свої форми реалізації у кожного – *parole* (у *langage parlé*) і *écrit* (у *écriture*). Ми не знайшли в автентичних текстах спроби вченого відокремити писемність як людське вміння від конкретного письма, властивого кожній культурі окремо. У цьому випадку перекладом для *langage parlé* і *écriture* були б *усна* або *писемна мовна діяльність*. До повноти тут не вистачає термінів для інших видів мовної діяльності (жестової і тактильно-дактильної). Але така версія є малоймовірною, бо, по-перше, всюди Соссюр указує лише на первісну і природну, а отже – облігаторну форму реалізації *langage* – *усну* (*parole* або *discours*). Крім того, неймовірно, щоб штучна й кібернетично організована писемна мовна діяльність могла становити повну лексико-граматичну альтернативу усній;

б) використовував терміни *langage parlé* і *écriture* як два різновиди мовлення. Тоді в *langage parlé* ми будемо виділяти окремі мовленнєві акти – *parole* й усні тексти (= висловлення), а в *écriture* – окремі акти письма – *écrit* і письмові тексти. Але, судячи з фрагмента тексту зі знайденої чернетки: *Pour l'écriture le sens est représenté par le son, pendant que le son est représenté par les traits graphiques; mais le rapport entre le trait graphique et le son parlé est le même qu'entre le son parlé et l'idée* [там само], *langage parlé* і *écriture* – це дві нерівноправні форми функціонування *langage humain* – із домінуванням першої, первинної, тобто усної. Перекладом для *langage parlé* і *écriture* в цьому випадку були б *мовлення* і *письмо*. Тобто цей термін вжито як синонім інших мало знаних соссюрівських термінів – *discours* чи *discursif*;

⁴⁸ Явища, пов'язані з письмом, можливо, становлять для всіх без винятку явищ, що трапляються в мовній діяльності, невичерпне джерело цікавих спостережень, і це явища не тільки аналогічні, а й зовсім схожі від початку до кінця на ті, які можна вирізнити в звуковій мовній діяльності.

в) повністю відрізняв *langage* і *écriture* з усіма наслідками, що випливають звідси (на зразок того, що письмо це загалом не мовне явище). Але навіщо ж тоді Соссюр використовував додаткове визначення *parlé*? Вистачило б просто написати *langage*. Звичайно, може бути, що це *parlé* має тут суто риторичний і культурологічний, а не лінгвістично-термінологічний характер і саме використання слова *langage* у цьому контексті є побутовим. Перекладом для *langage parlé* і *écriture* були б у такому разі відповідно *артикульована мова* і *писемність*.

Отже, можна сміливо стверджувати, що зворот *langage parlé*, зрештою як і всі інші, розглянуті вище словосполучення зі словом *langage*, так і не стали в Соссюра повновартісними термінами чи концептами. Термін *langage* натомість є цілком самодостатнім і не потребує жодних атрибутивних конкретизаторів.

Проведений нами концептуальний аналіз показав, що термін *langage* Соссюр використовує в автографах трояко. При цьому мова не йде ні про три різні значення полісемічного слова, ні про три омоніми. Просто поняття, номіноване Соссюром як *langage*, поєднує в собі три взаємодоповнювальних семантичних аспекти, кожен із яких заактуалізований швейцарським лінгвістом у різних контекстах. Розглянемо кожний із них окремо.

3.4. *Langage* як людська досвідна діяльність

Перше розуміння терміна *langage* стосується відношення до окремих мов (*langues*), узагальненням яких є мовна діяльність (на засаді **часткового** – **загального**) та в стосунку до конкретного мовного досвіду окремої людини (на засаді **сутності** – **явища**). Мовознавець не може вивчити жодної з мов, якщо не підійде до них з антропологічного боку як до реалізації загальнолюдської комунікативної потенції, як до «універсального факту» (*le fait universel du langage* [521, с. 147]). Цей аспект пов'язаний із розумінням мовної діяльності як реалізації позачасової мовної здатності людини як такої в її діяльності, досвіді. Тут використовується стосунок до складності, комплексності: *l'objet complexe qu'est le*

langage, цілісності: *qui ne sera jamais tout le langage en le supposant très bien choisi*, загальності: *chaque élément du langage*. Іноді термін *langage*, взятий у такому аспекті, поєднується зі словом *humain* («людський») та узагальнювальним займенником *tout* («увесь»). При цьому поняття «людського» має одночасно й нероздільно подвійну сутність: з одного боку, це свідчення родової належності мовної діяльності до всього людства, до всіх людей (*une institution humaine*), до людини як такої, а з іншого – індивідуальної належності цієї функції до конкретної людини, до психіки людської особи (*fond de l'âme humaine*). До того ж потенціал цієї загальнолюдської сутності, що об'єднує всі можливі мови, локалізується в мозку (*la faculté du langage est absolument localisée dans le cerveau*). Отже, немає іншого суб'єкта в мовній діяльності, крім конкретної людини. У першій женеvській лекції 1891 р. Ф. де Соссюр використовує зворот, який можна і слід розцінювати як риторичний:

языковой деятельности, рассматриваемой как способность человека, как один из отличительных признаков человеческого рода, как антропологическую или, так сказать, зоологическую особенность [404, с. 37].

Фраза побудована як питання від можливих опонентів, отже є фрагментом наукової полеміки. Це єдине місце в автографах Ф. де Соссюра, де мовна діяльність (хай і фрагментарно) названа «здатністю», всі інші контексти вказують на розуміння цього об'єкта як реалізації здатності, що ми вже вище демонстрували. Варто звернути увагу на те, що реорганізація науки про мови в науку про мовну діяльність, на думку вченого, потребує зосередитися на загальнолюдському, антропологічному, специфічно людському характері цієї функції. Поєднання загального (суспільного) і конкретного (індивідуального) є однією з ключових проблем, у якій виявляється онтичний дуалізм мовної діяльності. Якщо звернутися до нотатки 3292, названої *Caractères du langage* («Риси мовної діяльності»), можна натрапити на пасаж, який може видатися цілком супротивним за сенсом тому, про що ми щойно сказали, а саме, зі ствердженням, що мовна діяльність не повинна розглядатися як локалізована в людському індивіді, сферою її існування є суспільство, а її основа – мова (*langue*)

є суспільним фактом і цілком залежить від спільноти [521, с. 178]. Проте жодної суперечності тут немає. Соссюр подає два ряди аргументів, завданням яких є довести, що, по-перше, людина не народжується відразу з готовою мовною діяльністю (тобто онтогенетично ця функція зумовлена досвідом суспільної інтеракції і формується поступово), а по-друге, окрема людина не в стані змінити ані систему мови, ані мовну діяльність в цілому, оскільки умовою *sine qua non* їхнього буття є суспільне порозуміння, конвенція. Отже йдеться тут не про онтику мовної діяльності, а про каузальні умови її виникнення й розвитку, а також про телеологію (цільове призначення) реалізації цієї функції людиною. Людина і людство, у розумінні Соссюра, є тим самим (ця думка абсолютно точно відповідає розумінню суті людини в І. Канта), отже мовна діяльність конкретної людини⁴⁹ і мовна діяльність усього людства – це не дві різні сутності, а та сама. Саме цей одночасно родовий та індивідуальний характер мовної діяльності становить передумову того, що вона не може й не має розглядатися як свідомо діяльність. У нотатках до статті про У. Уїтні Соссюр пише:

языковая деятельность не регулируется какими-либо человеческими нормами; человеческий разум не может постоянно корректировать и направлять ее и не делает этого [404, с. 97].

Учений настійно наполягає на синергетичному характері мовної діяльності й неможливості вживання її як звичайного інструменту свідомого використання. При цьому багаторазово він (зрештою, як і І. Бодуен де Куртене) підкреслював, що натуральною й репрезентативною для сутності мовної діяльності є не літературна, а саме поточна, побутова мова, тобто мова, яку мовці вживають неусвідомлено. Цим мовна діяльність принципово відрізняється від інших людських встановлень (*institution*). Мовна діяльність є своєрідною суспільною інтеракцією. Окрема людина може створити штучний мовний проект (на зразок есперанто), але не в стані створити чи радикально змінити мовну діяльність, зрештою, їй це в принципі не потрібно. Проблема неусвідомленості мови в

⁴⁹ У другій женецькій лекції 1891 року Соссюр, зокрема, розглядає як приклад мовну діяльність чотирирічної дитини [див. 554, с. 160].

«Курсі» подекуди протиставляється волітивності мовлення, так, якби волітивність автоматично означала усвідомленість. У першій женеvській лекції Соссюр пише:

*Les faits linguistiques peuvent-ils passer pour être le résultat d'actes de notre volonté? Telle est donc la question. La science du langage, actuelle, y répond affirmativement. Seulement il faut ajouter aussitôt qu'il y a beaucoup de degrés connus, comme nous savons, dans la volonté consciente ou inconsciente; or, de tous les actes qu'on pourrait mettre en parallèle, l'acte linguistique, si je puis le nommer ainsi, a ce caractère [d'être] le moins réfléchi, le moins prémédité, en même temps que le plus impersonnel de tous*⁵⁰ [521, с. 150].

Оскільки, по-перше, всі процеси мовної діяльності реалізуються в мовленні, а по-друге, у реченні вказується об'єкт вивчення (*langage*), то прикметник *linguistique* в обох контекстах слід розуміти не як мовний (факти й акти, особливо ці другі, адже в мові немає, за концепцією Соссюра, жодних актів), а як лінгвальний, тобто такий, що стосується мовної діяльності⁵¹. Але в поданому фрагменті нас цікавить не це, а ствердження, що акти мовної діяльності мають хоча й волітивний, проте не завжди усвідомлений характер.

Мовна діяльність як одночасно загальнолюдська й індивідуальна форма досвіду протиставлена Соссюром національно-етнічним (суто популяційним) формам, але не прагматичним. В одній з чернеток науковець використовує зворот,

⁵⁰ У «Нотатках» читаємо переклад цього фрагменту: *Можно ли считать языковые факты результатом наших волевых актов? В этом заключается вопрос. Современная наука о языковой деятельности отвечает на него утвердительно. Но тут же следует добавить, что, как известно, имеется большое количество степеней осознанности или неосознанности волевых актов; так вот, из всех сопоставимых действий языковой акт, если его можно так назвать, имеет характер наименее осознанного, наименее обдуманного заранее действия и в то же время наиболее безличного из всех действий* (Соссюр, *Заметки...*, с. 41). Як бачимо, *les faits linguistiques* використано не лише на позначення актів волі (мовленнєвих фактів), але й зі значенням неусвідомлюваних фактів (до яких належать факти мови). Тому краще було б перекладати цей фрагмент дослівно як *факти мовної діяльності* або *лінгвальні факти*.

⁵¹ Термін лінгвальний у стосунку до *langage* пропонує вживати також С. Гірняк: «лінгвальна, або мовленнєва, діяльність охоплює все, що пов'язане із спілкуванням людей, тобто це уся сукупність мисленнєвих і мовленнєвих дій, яка здійснюється за допомогою мови» (С. Гірняк, *До питання про розмежування...*, с. 20). Така термінологічна пропозиція могла б бути цілком прийнятною. Проте важко погодитись із трактуванням самого поняття *langage* як сукупності дій, оскільки дія «за допомогою мови» ще не означає того, що мова входить в обсяг цих дій. Лише досвід або діяльність як регулярна й комплексна життєва функція може претендувати на те, що враховує як самі дії і їхні результати, так і інваріантну систему засобів у моделях, за допомогою яких такі дії здійснюються.

переклад якого потребує концептуалізації: *fait est que même dans le langage empirique nous ne disons pas...*⁵² [521, с. 105]. Судячи з усього, Соссюр має на увазі те, що мовна діяльність (а не сама мова як така) може мати різні дискурсивно-прагматичні варіанти. Одним з них є побутова мовна діяльність або мовний досвід. Це може бути істотним, адже за логікою поділу лінгвосеміотичної проблематики на внутрішню і зовнішню мова як система становить сутність внутрішньої проблематики, натомість усі зовнішні аспекти – фізіологічні, соціокультурні чи дискурсивні – це сфера саме *langage*. Якби поряд із терміном *мовна діяльність* був допущений термін *мовний досвід*, цілком можливим було б перекласти цей фрагмент, як *Дело в том, что даже в повседневном языковом опыте мы не говорим...*

Отже, мовна діяльність – це антропологічна функція людини як особи й виду (причини виникнення та мета використання якої мають суспільний характер), отже цей аспект дефініції аналізованого об'єкту можна сміливо назвати **власне онтичним**, адже тут розв'язується питання про його буттєву сутність.

3.5. *Langage* як функційне узагальнення мови та мовлення

У вже цитованій раніше статті М. Д. Андрєєва й Л. Р. Зіндер можна прочитати таке зауваження про поєднання онтичної сутності *langage* з її структурним розумінням: «Соссюр протиставляє мову процесу говоріння – розуміння, а мовленнєва діяльність (*речевая деятельность*) виявляється чимось на зразок поєднання мови з процесом її функціонування. Саме тому думка Соссюра про існування мовленнєвої діяльності як поняття, відмінного і від мовлення, і від мови, не отримала подальшого розвитку в лінгвістиці. Правда, Л. В. Щерба вживав термін «*речевая деятельность*», але вкладав у нього не соссюрівське, а власне розуміння, фактично використовуючи його в значенні соссюрівського «*parole*»» [15, с. 15].

⁵² У російському перекладі: *Дело в том, что даже на языке эмпирии мы не говорим...* [Соссюр, *Заметки...*, с. 149]. Як бачимо, перекладач знову трансформував соссюрівський текст, не знаючи, як застосувати в цьому випадку термін *языковая деятельность*, прийнятий у книжці як основний еквівалент для *langage*.

У цьому способі мислення, з одного боку, виявляється субстанційно-позитивістична позиція представників т. зв. ленінградської фонологічної школи. Для них розрізнення мови і мовлення – це розрізнення двох видів буття (субстанційно-предметного і процесуально-енергетичного), що або не можуть становити єдності (через т. зв. «бритву Оккама»), або ж не можуть бути поєднані чимось онтологічно третім (через дію засади вилученого третього). Натомість єдність мови (як системи потенційних знань і вмінь) і мовлення (як процедури висловлення інтенції) у цілісній мовній діяльності як формі психосоціального досвіду стає цілком можливою і логічною, якщо мислити реляційно, тобто розуміти субстанційні і процесуальні форми буття лише як реалізації різних функційних стосунків [240]. А Ф. де Соссюр був прихильником саме такої онтологічної моделі науково-світоглядного мислення.

З іншого боку, у цьому фрагменті знову виявилася згубна роль неправильного перекладу. Соссюрівський термін *langage* до 1990 р. перекладали тільки як *речевая деятельность*, що призводило до його сплутування з терміном *речь*, натомість сам термін *речь* досі сприймають як адекватний відповідник соссюрівського *parole*. Важливо, що твердження авторів статті про еквівалентність щербівської *речевая деятельность* терміну *parole* не відповідає дійсності (про це ми вже згадували вище, а докладніше про це йдеться в наступному підрозділі). Беручи до уваги функціонування в СРСР щербівського терміна *речевая деятельность*, О. М. Сухотін, перекладач російського видання «Курсу» з 1933 р., повинен був передбачити потенційне сплутування обох понять. Тим більше мав зважити на цю обставину О. О. Холодович, редактор другого видання 1977 р., котрий був свідком непорозумінь, що панували в радянському мовознавстві в 30–70-х роках навколо цього терміну. Унаслідок такого перекладу досить часто здійснювалася надмірна процесуалізація поняття, номінованого терміном *langage*, тобто термін мовленнєва діяльність (*речевая деятельность*) часто сплутували з поняттям мовлення.

Наприклад, абсолютно неправильним є ототожнення М. А. Кондрашовим мовної діяльності (*речевая деятельность*) із процедурами мовлення: «У загальній

сукупності **мовленнєвих процесів** Соссюр виділяє два полярних аспекти: мову та мовлення» [193, с. 111]. Мова ані сама не є процесом, ані не є складником мовленнєвих процесів (мова як потенція безпосередньо в мовленні не присутня). Таке розуміння імплікує саме термін *діяльність*, який помилково трактують як дію чи акт. Подібну помилку допускає також К. К. Бахвалова: «Мовна діяльність (речевая деятельность), **мовленнєвий акт**, згідно із Соссюром, має три складники: фізичний (поширення звукових хвиль), фізіологічний (від вуха до акустичного образу, або від акустичного образу до руху органів мовлення), психічний (по-перше, акустичні образи – психічна реальність, котра не збігається із самим звучанням, психічне уявлення про фізичне звучання; по-друге – поняття)» [33]⁵³. Подана теза – типовий зразок того, до чого може призвести невдалий вибір перекладачем терміна й концептуально-термінологічна плутанина в метамовному апараті. Термін *речевая деятельность*, упроваджений в обіг О. М. Сухотіним, імплікує його розуміння як процесу мовлення, хоча Соссюр концептуально зближував *langage* з *langue*, а не з *parole*, що ж до структури *langage*, то в «Курсі» однозначно вона визначена як двоскладна, причому не онтично (матерія – інформація), а онтологічно (потенція, інструмент – акт, дія). Онтично матеріальне не може становити єдності з онтично інформаційним. Мовлення як потік акустичних образів суміжне потокові фізичних звуків і фізіологічних процедур, але не становить з ними онтичної єдності. До мовлення в його розумінні Соссюром (чи то як *parole*, чи то як *discours*) аж ніяк не пасує категорія діяльності. Мовлення завжди є або одноразовим висловленням, або потоком таких висловлень (своєрідним полем, подією, але не регулярною діяльністю).

Таке ж змішування *langage* з мовленням можна було спостерігати й раніше, наприклад, у С. Л. Рубінштейна, котрий у своїй статті 1957 року, присвяченій соссюрівській концепції, писав: «Формулювання де Соссюра з цього питання не

⁵³ Імовірно, автор є студенткою і її роздуми про теорію Соссюра мають компілятивно-реферативний характер. Ми звертаємося до цієї роботи тільки тому, що вона відбиває типове некритичне, стереотипне розуміння концепції Соссюра, базоване на підручниках та енциклопедіях, а також на дидактичній практиці. Можна сказати, що саме в таких працях ми спостерігаємо класичне «масове» розуміння Соссюра.

однозначні; зокрема, на с. 38 **російського перекладу він пише:** «Разделя язык и речь, мы тем самым отделяем: 1) социальное от индивидуального». Поряд з цим на с. 34 знаходимо правильне положення: «У речевой деятельности есть и индивидуальная и социальная сторона, причем нельзя понять одну без другой» [366, с. 43]⁵⁴. Тут вкотре натрапляємо на термінологічне непорозуміння, пов'язане з перекладом *langage* як *речевая деятельность*. У Рубінштейна термін *речевая деятельность* потрактоване не по-сосюрівському, а по-щербівськи, як сукупність мовленнєвих процедур.

Цим самими шляхом йде й українська дослідниця С. П. Гірняк, вважаючи, що поряд із мовленням (як «мовою в дії») слід виділяти також *мовленнєву діяльність* (що трактується одночасно як сосюрівська *langage* і щербівська *речевая деятельность*), яка становить собою «процеси говоріння і розуміння, зумовлені мовленнєвою організацією людини та реалізовані шляхом індивідуального вияву мовної системи індивіда» [90, с. 31]. Обминаючи те, що мовлення ніяк не може становити собою мови («мова в дії») і те, що автор впроваджує до визначення мовленнєвої діяльності ніде раніше не здефінійоване поняття «мовленнєва організація», зосередимося лише на тому, що не можна настільки спрощувати сосюрівську ідею реляційної цілісності людського мовного досвіду, вираженої терміном *langage*.

Langage як тривала досвідна діяльність соціалізованої людини не є ані лише статичною системою (і не може бути ототожнена з мовою, *langue*), ані тільки одиничним висловленням (*parole*), ані лише потоком таких висловлень (*discours*), а отже, не може вона бути ототожнена й із самим мовленням. З огляду на це цілковиту рацію мала Н. О. Слюсарева, котра запропонувала виправити це непорозуміння й перекладати *langage* як *мовна діяльність* (*языковая деятельность*). Цей термін поєднує два важливі концептуальні складники – поняття мови як системної функції і поняття діяльності як функції регулярної, інваріантної. На нашу думку, цей термін може до певної міри стримати надмірну

⁵⁴ С. Л. Рубінштейн не міг не знати, по-перше, що Соссюр не писав «Курсу», а по-друге, те, що ми знаходимо в перекладах, написане не автором, а перекладачем, який міг істотно спотворити авторську думку.

процесуалізацію поняття *langage* і його сплутування з мовленням. Зрештою, в українському мовознавстві термін *мовна діяльність* у значенні, що відповідає сосюрівському *langage*, починає вживатися усе частіше, хоча ще поступається традиційному *мовленнєва діяльність* (див. праці: [44; 242; 243; 19; 350; 351; 444; 271]). М. П. Кочерган натомість вживає на означення повноти людського мовного досвіду термін *лінгвальна діяльність* [196].

Протилежну, субстанціалізаційну, але водночас й атомізаційну тенденцію ми можемо спостерігати в інтерпретації О. І. Моїсєєва: «Підсумок усього розвитку підбив на початку нашого століття Ф. де Соссюр, котрий у гострій і парадоксальній формі викарбував поняття «мови» (*langue*) і «мовлення» (*parole*) як двох полярних форм існування різнорідних і суперечливих у своїй **сукупності «мовленнєвих явищ»** (у Соссюра *langage*)» [273, с. 67]. У цьому випадку ніби констатується узагальнювальний характер *langage* (сюди зараховано як статичну мову, так і мовленнєві процеси), проте сама ця функція визначається як *сукупність мовленнєвих явищ*, що ускладнює розуміння її діяльнісно-досвідного, понадситуативного характеру й розмиває функційно-прагматичний зв'язок *langage* з людською життєдіяльністю. Як вказує О. І. Моїсєєв, автором такого перекладу терміна *langage* був С. Д. Кацнельсон, натомість мотивом для цього послужило те, що процесуальний момент був, на його думку, відсутній у сосюрівському понятті [там само, с. 68]. Вище ми вже розглядали різні контексти власне сосюрівського вживання цього терміна й продемонстрували саме діяльнісний характер цього поняття (на це, зрештою, вказує й внутрішня форма самого слова: пор., *bavardage*, *dosage*, *esclavage*, *parrainage*, *arbitrage* та ін.). Утім, у пізнішій роботі С. Д. Кацнельсон уживає інший термін на окреслення *langage* – *мовні явища* [174, с. 3]. Це вже дещо інша перспектива, оскільки дає змогу розуміти це поняття як сукупність фактів мови й мовлення одночасно, тобто усього, що мовне, лінгвальне. Однак у цьому перекладі, з одного боку, бракує семантики регулярної життєдіяльності (яка є в терміні *мовна діяльність*), а з іншого – семантики єдності й цілісності (термін *явища* у множині звучить як зібрання роздріблених фактів, невідомо, чи пов'язаних між собою і яким чином).

Дослідник соссюрівської лінгвістичної концепції І. В. Поляков, намагаючись полемізувати з тими мовознавцями, котрі сплутували *langage* з мовленням, дав ще одну досить незвичку інтерпретацію терміну «речевая деятельность» (у розумінні *langage*): «термін «речевая деятельность» означає не діяльність мовця, а всю сукупність умов існування і функціонування мови» [309, с. 15]. Таке розуміння *langage*, по-перше, цілком позбавляє це поняття динаміки, закладеної Соссюром у розглядааний термін (про що йшлося вище), а по-друге, і це не менш важливо – призводить до гіпостазування *langage*, відриваючи цю функцію від людського досвіду, адже «умови існування і функціонування» можуть перебувати не лише в психіці чи фізіології людського тіла, але й у зовнішньому фізичному середовищі (або й у якомусь метафізичному світі). Обидві обставини суперечать інтенціям Соссюра. Перефразовуючи І. В. Полякова, набагато правильніше було б сказати: «термін «речевая деятельность» означає діяльність мовця, що охоплює всю сукупність існування й функціонування мови».

Мовна діяльність у Соссюра розглянута як підкреслено антропологічний функційний стосунок взаємодії мова – мовлення згідно з формулою мовна діяльність = мова (*langue*) ↔ мовлення (одночасно як *parole* і *discours*) – на засаді **цілого і його функційних аспектів** (виявів, буттєвих форм), а не просто як складників (мова + мовлення). Лише частково можна погодитися з Р. В. Пазухіним, котрий зауважив, що в т. зв. «дихотомічній» інтерпретації відношень мови й мовлення в межах мовної діяльності ⁵⁵ існує суто логічна й термінологічна помилка, яка має істотні теоретичні наслідки: «термін «дихотомія» помилково зараховують не до теорій, а до «мови» і «мовлення». Як відомо, «дихотомія» [192, с. 156] становить собою різновид логічного поділу, який полягає в розбиванні сукупності об'єктів на підгрупи об'єктів [там само, с. 137]. Зокрема, *меблі* можна розкласифікувати на *крісла* і *некрісла* та ін. Від цієї операції слід відрізнити фізичний поділ, коли ми ділимо якийсь об'єкт на частини: можна, наприклад, відділити *спинку* крісла від його *сидіння*. У такий самий спосіб мисленнєве розкладання «мовної діяльності» (*langage*) на «мову» і «мовлення» (*parole*) теж

⁵⁵ Наприклад, «дихотомія мови і мовлення в інтерпретації, запропонованій Ф. де Соссюром, не відповідає станові лінгвістики» [19, с. 163].

слід розглядати як фізичний поділ: «мова» і «мовлення» – це не два різновиди «мовної діяльності», але її дві сторони (фази)» [295, с. 45–46]. Дихотомічно-опозиційне розуміння соссюрівського функційного розрізнення мови й мовленнєвих актів стало у мовознавства майже законом і приймається дослідниками як певного роду істина. Це стосується як прихильників такого трактування. Так і його супротивниками (див.: [474; 528; 136; 246; 400]). Р. В. Пазухін, критикуючи тих, хто вбачав у стосунку мови й мовлення простий поділ мовної діяльності на дві рівноцінні підмножини явищ, сам впадає у інші крайнощі. Можна цілком погодитися з Р. В. Пазухіним у тому, що мовна діяльність не є категорійним поєднанням двох однотипних явищ, а термін *langage* не є гіперонімом щодо *langue* і *parole* як гіпонімів, але не можна з ним погодитись у тому, що мовна діяльність розкладається на мову й мовлення так само, як можна розкласти на частини перший предмет. Аналогія з кріслом тут абсолютно невдала. Більш вдале (але теж далеке від ідеалу) було б порівняння єдності стільця й процесу сидіння на ньому.

Таке розуміння єдності мови й мовлення дає можливість вбачати в *langage* щось якісно більше, ніж лише механічне поєднання властивостей суспільного інваріанта і виявів індивідуальної волі. Подібне трактування співвідношення мови й мовлення у межах мовної діяльності знаходимо також у югославського мовознавця Ф. Мікуша, котрий на противагу традиційному, «сумарному» розумінню висунув функційне: «мова і мовлення співвідносяться між собою головним чином у функційному плані. Тим самим до лінгвістики вводиться поняття «функції». Як це основне співвідношення, так і всі інші виявляються функційними» [269, с. 28]. Розуміння стосунку між мовою й мовленням у Ф. Мікуша типово «празьке», а не суто структуральне. Він цілком правильно вказує, що вирізнення мови й мовлення в мовній діяльності має не структурні, а саме функційні підстави (від себе ж додамо, що також і прагматичні).

На нашу думку, саме так розумів це співвідношення й сам Соссюр: мовна діяльність як тривала в часі форма суспільного регулятивно-координативного і комунікативно-експресивного досвіду людини може існувати або у формі ідіосинхронної системи відношень, або ж функціонувати в формі діахронічного

мовленнєвого спілкування й вираження. Звісно, далеко не завжди вчений уважно стежив за логікою своїх висловлень, пов'язаних із цією проблематикою. Часом (у чернетках до лекцій або у публічних виступах нетеоретичного характеру) у його висловленнях можна відчувати спрощене, суто математичне розуміння цієї дуальності *langage*:

она [лінгвістика – О. П.] состоит из двух частей: одна часть ближе к языку и представляет собой пассивный запас; другая же часть ближе к речи и представляет собой активную силу, подлинный источник тех явлений, которые затем постепенно проникают в другую часть языковой деятельности [404, с. 206]

чи

если из Языковой деятельности (Langage) вычестъ все, что является Речью (Parole), то оставишюся часть можно назвать собственно Языком (Langue), который состоит исключительно из психических [элементов] [там само, с. 192].

Якщо ж ми проаналізуємо контексти вживання цих термінів у властиво теоретичних фрагментах, то помітимо, що стосунок мови як потенції і мовленнєвих висловлень як виявів волі не підпадає під арифметичні дії додавання чи віднімання, а мовну діяльність не можна механічно поділити на дві рівні чи нерівні частини («субстанції») – мову і мовлення.

З епістемологічного боку мовна діяльність для Соссюра є занадто складним об'єктом, який неможливо відразу вивчати як ціле; це можна робити тільки з декількох сторін, бо вона є сукупністю наших мовних здібностей і вчинків, тобто це найбільш загальний і комплексний об'єкт лінгвістики:

*Celui qui se place devant l'objet complexe qu'est le langage pour en faire son étude abordera nécessairement cet objet par tel ou tel côté, qui ne sera jamais tout le langage (...)*⁵⁶ [521, с. 22].

Аналогічна думка, але пов'язана з фактом історично-системного дуалізму мовної діяльності, була висловлена вченим у матеріалах до статті про Уїтні:

⁵⁶ Той, хто захоче зробити з настільки складного об'єкта, яким є *langage*, предмет свого дослідження, змушений буде підійти до нього з одного чи іншого боку, що ніколи не дасть уявлення про увесь *langage*.

*complexe nature de la sémiologie particulière dite langage pour définir une bonne fois cette sémiologie particulière qui est le langage non dans un de ses côtés, mais dans cette irritante duplicité qui fait qu'on ne le saisira jamais*⁵⁷ [там само, с. 217].

Це суперечить відомому положенню «Курсу загальної лінгвістики», приписаному Соссюрові, про те, що необхідно розподілити лінгвістику на лінгвістику мови та лінгвістику мовлення: «В крайньому разі, можна залишити назву лінгвістики за кожною з цих двох дисциплін і говорити про лінгвістику мовлення. Однак її не треба змішувати з власне лінгвістикою, – тією, єдиним предметом якої є мова» [407, с. 33]. Ми могли б, звичайно, припустити, що Соссюр на якійсь зі своїх лекцій говорив про це, але, судячи з «De l'essence double du langage», вчений хотів побудувати загальну теорію мовної діяльності в усіх проявах: і в системній статистиці, і в мовленнєвій динаміці. Зовсім інше питання – якою для нього була значущість мови як цілісної знакової системи й окремих одномоментних мовленнєвих висловлень для створення цілісного вчення про людський мовний досвід або мовну життєдіяльність (*vie du langage*). У цьому плані мова, звичайно ж, представлена як основа аналізу мовної діяльності. Проте встановлюючи межі лінгвістичного об'єкта, Соссюр постійно вказує, що, з одного боку, має бути досліджена функція мови (як *le mécanisme servant à l'expression d'une pensée* [521, с. 46] – «механізму, що служить вираженню думки»), а з іншого – самі факти такого вираження думки за допомогою окремих актів волі, що полягають у творенні артикуляційно-акустичних рядів (висловлень – *parole*), а також уся сфера міжособистісного спілкування (мовлення – *discours*).

При цьому мова як така є статична, усі процеси, зокрема й зміни, відбуваються лише в мовленні. Тому говорити про зміни в мовній системі, на

⁵⁷ У російській версії: *сложную природу особого семиологического объекта, называемого языком*, <дать хотя бы предварительное определение того особого семиологического объекта, которым является язык> и не в одном только аспекте, а с учетом его вызывающей досаду двойственности, которая никогда не позволяет охватить его целиком (Соссюр, Заметки..., с. 100) – як бачимо, перекладач підмінює соссюрівський об'єкт аналізу й замість мовна діяльність (языковая деятельность) пише мова (язык). Хоча тут же, у цьому ж фрагменті Соссюр, обговорюючи системно-синхронічний аспект *langage*, пише про *langue* і навіть про *science de la langue*. Це переконливо свідчить про те, що вчений дуже чітко диференціював ці два поняття і терміни й уживав їх цілком продумано, а отже, сплутування їх у перекладі було неприпустиме.

думку Соссюра, коректно, лише оперуючи поняттям мовної діяльності як динамічної системи. Цього, на жаль, не відчули Б. П. Нарумов і Н. О. Слюсарева, перекладаючи *langage* як *мова* у фрагменті, присвяченому змінам знаків [404, с. 121–122]. Це породжує явний внутрішній дисонанс у сприйнятті концепції Соссюра. Варто наголосити на тому, що з огляду на темпоральний аспект мова, мовлення і мовна діяльність є функціями різноплановими. Мова як система має суто ідіосинхронний характер (у кожний момент свого існування вона є така, як є тут і зараз, одномоментно, а всі її складники перебувають у стосунках одночасного співбуття). Мовлення має характер діахронічний, змінний. Це є поперемінне існування в часовому ланцюгу. Натомість мовна діяльність як поєднання мови й мовлення водночас не становить суми двох попередніх функцій, але має власну, якісно нову темпоральну властивість – панхронію, тривання в часі. Це тривання можна розглядати одночасно і як незмінне (через стабільність мови), так і історично змінне (завдяки мовленню). Тож у випадках, коли Соссюрові треба підкреслити історичні лінгвальні зміни, він майже завжди звертається до терміна *langage*. Наприклад, там, де треба підкреслити історичні зміни, він вживає кліше *vie du langage* (яке можна перекласти як *мовна життєдіяльність* чи *мовний досвід*), натомість фразу *vie de la langue* вжито ним у значенні функціонування мови чи використання мови:

*Il y a deux sortes d'échange, qui sont complètement distincts, dans la vie de la langue, mais il n'y a point en revanche de changement*⁵⁸ [521, с. 60].

Аналогічне вживання спростерігаємо в нотатці 3293.3:

Вся жизнь языка состоит из подобных недоразумений. Не надо забывать, что все то, что определяется языковым чувством говорящих, есть реальность [404, с. 73] – йдеться про функціонування морфологічних форм і значень.

У роздумах на тему двох аспектів функціонування мовної системи (статусу і мотусу), Соссюр уболіває, що у сучасній йому лінгвістиці немає усвідомлення для одного з цих аспектів – а саме статусу, тобто властиво стану цілісності і незмінності мови як такої:

⁵⁸ У функціонуванні мови можна виразно виділити два типи чергувань, натомість немає там змін.

Отсутствие в лингвистике осмысления одной из форм жизни языка: СТАТУСА [там само, с. 114].

Життя мови в цьому випадку розуміється онтологічно як модус існування, а не історично – як розвиток чи еволюція.

Цікаву термінологічну ситуацію можна спостерігати в нотатках до третього курсу лекцій 1910–1911 рр. Тут чи не єдиний раз Соссюр виразно вжив термін *la langue* (мова як така) в опозиції до терміна *les langues* (конкретні мови). У всіх інших випадках це протиставлення він здійснював через опозицію *langage* – *les langues*. Унаслідок такого концептуально-термінологічного зсуву тричі в тексті з'являється зворот *la vie de la langue* фактично у значенні *vie du langage* [230, с. 306]. Утім цей термін Соссюр вживає негативно, висловлюючи думку про не цілком вдалий вибір заголовку для лекційної теми.

Фактично лише один раз у женеvській лекції, на якій розглядався історичний аспект мовної діяльності, Соссюр поряд з *vie du langage* вживає звороту *la vie de la langue elle-même* [там само, с. 149]. Проте тут легко зауважити, що в цьому фрагменті розрізнення *langue* і *langage* є нерелевантне, оскільки обговорюється проблема відділення власне лінгвального від історично-культурного чи психофізіологічного.

Суттєвою відмінністю мови й мовної діяльності є також те, що фактами останньої є не лише системні одиниці (лексичні чи граматичні), але й фонаційні процедури. У нотатці 6b [*Phonologie*, 3] читаємо: *мы используем в языковой деятельности звуки* [там само, с. 144]. У цьому контексті вживання терміна *langue* було просто неможливе.

Ще один дуже значущий соссюрівський фрагмент тексту як приклад широкого (навіть у просторовому плані) розуміння мовної діяльності – це фрагмент монографії 2 е [*Quatre points de vue*]. У ньому представлено чотири можливі підходи до дослідження явищ мовної діяльності, два з яких відповідають, за словами вченого, самій суті цієї функції (*résultant de la nature des faits mêmes du langage*), причому один – системно-семіотичний (граматичний, одноразовий, антиісторичний) має застосовуватись до вивчення мови (*point de vue de l'état de*

langue en lui-même), а другий – діяхронічний (ізолюваний, суто механічний) – для вивчення фонетичного ряду мовленнєвих висловлень (*point de vue des identités transversales, non différent du point de vue phonétique*) [там само, с. 21]. Важливо підкреслити, що обидва підходи, які охоплюють як об'єкти мову і фонацію, названі такими, що впливають із самої природи мовної діяльності. Можна зробити висновок про те, що сутність мовного досвіду (мовної діяльності) двояка: вона одночасно така, як у мови (системна, інваріантна, панхронічно-ідіосинхронічна), і така, як у фонетичному мовленні (лінійна, безсистемна, варіативна, діяхронічна), оскільки мовна діяльність покликана регулювати відношення між двома абсолютно протилежними за своєю сутністю аспектами людського досвіду – аспектом одночасно панхронічних і ідіосинхронічних системних стосунків та аспектом діяхронічних лінійних артикуляційно-акустичних фактів – *la figure vocale* (про що йдеться далі). Як писав сам Соссюр у рецензії на книжку А. Сеше, мовна діяльність є єдністю скарбниці розуму (*le trésor mental*⁵⁹) і її використання, щоправда, цей фрагмент був ним викреслений і не потрапив до другого видання нотаток у 2002 р. Але його викреслення було пов'язане не з тим, що Соссюр відмовлявся від такого трактування мови й мовлення, а мало зовсім інші мотиви, не пов'язані з аналізованим відношенням. В іншому фрагменті нотаток (3341.5) ця ж думка подана так: *qui est général dans la langue, dans les signes de parole qui constituent le langage*⁶⁰ [там само, с. 265]. Таке саме знайдемо й у доповіді, присвяченій відкриттю кафедри стилістики. Говорячи про мовознавство як науку про мовну діяльність, Соссюр виділяє в ній два складники (звернімося ще раз до цієї цитати):

одна часть ближе к языку и представляет собой пассивный запас; другая же часть ближе к речи и представляет собой активную силу, подлинный источник тех явлений, которые затем постепенно проникают в другую часть языковой деятельности [404, с. 206].

Як бачимо, тут мова й мовлення представлені додатково як пасивний запас (*dépôt passif*) й активна сила та справжнє джерело поповнення мови (*force active et*

⁵⁹ Формулювання *le trésor mental de la langue* характерне для стилю Соссюра.

⁶⁰ те загальне в мові і в мовленнєвих знаках, котре творить мовну діяльність.

origine véritable). На відміну від статичної мови як системи (*langue*), а також на відміну від одноразового мовленнєвого акту (*parole*) чи актуального поля мовлення (*discours*), мовна діяльність (*langage*) характеризується такими ознаками, як цілеспрямованість, багатоаспектність і регулярність. Ані дослідження окремих висловлень, ані дослідження самих мовних системних потенціалів не може бути базовим завданням мовознавця. Таким завданням є аналіз взаємодії (функційного стосунку) між потенціалом та актами спілкування. Отже, представлений аспект дефініювання мовної діяльності можна окреслити як **темпорально- і функційно-онтологічний**, оскільки в ньому з'ясовується, у яких часових формах та функційних іпостасях (буттєвих формах) може цей складний об'єкт побутувати, а ще точніше – які часові й функційні аспекти він може поєднувати.

3.6. *Langage* як лінгвосеміотична функція (динамічна система знакових відношень)

Зрештою поняття мовної діяльності повинно бути розглянуте в стосунку до категорії знака в його регулярному використанні: мовна діяльність – це знакова динамічна система або ж лінгвосеміотична діяльність, що полягає у вербально-семіотичному регулюванні міжлюдських інформаційних стосунків (згідно з формулою **позначуване – позначення** або ж **інформація – сигнал**). У чернетках до статті про Уїтні знаходимо такий пасаж: *Le langage n'est rien de plus qu'un cas particulier de la théorie des Signes*⁶¹ [521, с. 215]. Він свідчить про те, що для Ф. де Соссюра саме мовна діяльність є об'єктом теорії знаків як одна з форм семіотичної активності. До речі, у російському перекладі нотаток у цьому фрагменті *langage* помилково перекладено як *язык*, що заводить читача в оману й звужує перспективу бачення швейцарського лінгвіста лише до мови як знакової системи (пор. [404, с. 102]). Подібна думка виражена й у монографії «De l'essence double du langage»: *Or le phénomène primordial du langage est l'association d'une*

⁶¹ Мовна діяльність – це не що інше, як окремий випадок теорії Знаків.

*pensée à un signe*⁶² [521, с. 47]. Знаковий характер мовної діяльності не є простим атрибутом цієї функції людського досвіду. Це її онтологічна структурна властивість. Немає знака – немає мовної діяльності. Можна сказати, що об'єкт мовознавства для Соссюра не тільки і не стільки *langue* як знакова система, а саме *langage* як лінгвосеміотична діяльність людини. Дуже показово, що у фрагменті нотаток 3299=1086–1091 [Au chapitre *sémiologie*], присвяченому семіотичним відношенням, у яких Соссюр категорично заперечує номенклатурний характер лінгвальних явищ, він ані разу не вживає термін *langue* – лише *langage*, натомість у «Курсі» цей фрагмент (відомий своїм зображенням дерева) представлено саме як ілюстрація знака мови. Для швейцарського лінгвіста семіотика це передусім процедури та динамічні функційні співвідношення, що виходять далеко за межі мовної системи як статичного запасу знаків і моделей. Таку трансформацію не можна оцінити інакше, як самовільну реінтерпретацію концепції Соссюра укладачами під власні тези. Складається враження, що А. Сеше й Ш. Баллі свідомо викидали з концепції свого старшого колеги мовну діяльність, замінюючи її мовою. На жаль, і упорядники російськомовних «Нотаток» не зрозуміли цього принципового моменту в концепції Соссюра, оскільки в усьому фрагменті «Предмет і ім'я» [404, с. 120–121] постійно перекладали *langage* як *язык*.

Говорячи про семіотичний характер мовної діяльності, важливо зрозуміти, які просторові межі встановлював Соссюр для цієї форми людського досвіду. З одного боку, вона закінчується там, де відсутній зв'язок між знаком (як мовленнєвою формою, акустичним образом) і фізичним звуком, тобто там, де вже немає фонетичної, звукової фігури (*figure vocale*), а є лише фізичний звук без його сприйняття носієм мови. З іншого боку, вона межує з аспектом суто понятійної інформації, безпосередньо не пов'язаної з мовними знаками. Розглянемо перший з цих аспектів.

Розвиваючи думку про онтологічну двоїстість мовної діяльності, котра становить суть лінгвальної (вербальної) ідентичності, Соссюр звертає увагу на два ряди фактів, що творять основу мовної діяльності: з одного боку, це голосові

⁶² Базовим виявом мовної діяльності є пов'язування думки зі знаком.

явища як власне фізіологічні сутності (вимова без її зв'язку зі значеннями), з іншого – голосові явища як психологічно-фізіологічні сутності (тобто як фонетичні форми, поєднані зі значеннями).

*Le dualisme profond qui partage le langage ne réside pas dans le dualisme du son et de l'idée (...) Ce dualisme réside dans la dualité du phénomène vocal COMME TEL, et du phénomène vocal COMME SIGNE – du fait physique (objectif) et du fait physico-mental (subjectif), nullement du fait «physique» du son par opposition au fait «mental» de la signification*⁶³ [521, с. 20–21].

Можна було б подумати, що обидва ці ряди фактів входять у склад мовної діяльності, але це не так. У цілій низці фрагментів своєї монографії Соссюр підкреслює таку рису лінгвального факту, як неможливість бути безпосередньо даним для дослідження. Напр.:

*Il n'y a aucun objet particulier qui soit immédiatement donné dans le langage comme étant un fait de langage*⁶⁴ [там само, с. 84].

Із цього можна зробити логічний висновок, що самі звуки як фізичні хвилі не входять у склад мовної діяльності, проте вони суміжні фізіологічним діям людського організму, а ці останні, у свою чергу – акустично-артикуляційним образам, які, асоціюючись з поняттями, творять мовленнєві одиниці, тобто стають формами таких мовленнєвих одиниць. Проте відбувається це не безпосередньо, а опосередковано – через систему суто психічних опозицій і розрізень з одиницями мови (мовними формами і значеннями). Свого часу російський мовознавець Я. Б. Крупаткін слушно зауважив, що звуки є лише «фізичними репрезентаціями дискретних одиниць, реально наявних на рівні нейронних структур, і саме ці останні, тобто психологічні одиниці («церебральні», як їх називав І. О. Бодуен де Куртене, чи «психічні», за Ф. де Соссюром, але не психологічні, як такі, що стосуються психології), вважаються власне мовними»

⁶³ Глибокий дуалізм, що проходить через усю мовну діяльність, не становить дуалізму звука та поняття (...) Цей дуалізм полягає у двоїстому характері фонетичного явища ЯК ТАКОГО і фонетичного явища ЯК ЗНАКА – фізичного (об'єктивного) факту і факту фізично-ментального (суб'єктивного), але в жодному разі не в опозиції «фізичного» звуку до «ментального» значення.

⁶⁴ Не існує жодного такого окремого об'єкта, який був би безпосередньо даним у мовній діяльності як лінгвальний факт.

[202, с. 53]⁶⁵. Соссюр відкидає будь-яку можливість безпосереднього зв'язку артикульованих звуків з поняттями, але закладає можливість співіснування в мовній діяльності двох принципово відмінних площин – власне семіотичної (психічна за своєю сутністю мова) і несеміотичної, трансверсальної (тобто фонетичного ряду, усної артикуляції й акустичного сприйняття звуків). Обидві вони входять до онтологічної сфери мовної діяльності, але аж ніяк не входять до мови як системи, отже ні в якому разі не можна ставити знак рівності між мовною діяльністю і мовою. Кожного разу, як Соссюр розглядає сутнісні проблеми мовної діяльності, тобто того, що він окреслює як *лінгвістична ідентичність* чи *самототожність* (*identité linguistique*), завжди, коли вживає прикметника *linguistique*, він застосовує ці окреслення не лише до мови, але до мовної діяльності загалом. Наприклад, у 8 розділі монографії, оцінюючи ситуацію семіозиса, він виділяє три сфери – домовну (*non linguistique*), мовну семіотичну (*sémiologie*) і мовну несеміотичну (*phonétique*) [521, с. 43–44]. Тільки друга сфера – це сфера мови, третя, хоч і названа лінгвістичною, є такою лише вторинно, залишково. Як пише сам Соссюр, вони є *le deuxième ordre d'identités linguistiques* [там само, с. 21] (тобто лінгвістичними сутностями другого плану). Виникає суттєва проблема перекладу соссьюрівського терміна *linguistique*. Після сказаного, мабуть, стає очевидним, що термін *мовний* тут вживати небажано. Можливо, кращим варіантом могло б бути *вербальний* або *лінгвальний*. У останньому випадку не виникає прямих асоціацій зі словами як значущими одиницями, як у випадку з *вербальний*.

На думку Соссюра, з онтологічного боку за мовною діяльністю і власне артикуляцією стоять різні механізми: *la faculté de proférer des [sons] reste une chose distincte de la faculté d'évoquer les signes d'un langage régulier*⁶⁶ [там само, с. 260]. Багаторазово вчений звертає увагу на те, щоб не плутати власне мовної діяльності людини з її здатністю до артикулювання звуків, хоча ці дві функції й тісно між собою пов'язані.

⁶⁵ Правильніше все ж було б назвати їх *лінгвальними*, тобто такими, що належать до мовної діяльності (*langage*).

⁶⁶ здатність вимовляння відрізняється від здатності згадування знаків нормальної мовної діяльності.

Дуже важливим, на нашу думку, є визначення фонетичних одиниць зовнішнього мовлення (*figures vocales*) як лінгвальних сутностей другого плану. Цим Соссюр дає зрозуміти, що керування мовної семіотизації йде не від звуку до поняття, а навпаки – від поняття до звуку. У цьому аспекті звукову форму мовної одиниці як психічного явища можна й треба розглядати як лінгвальну сутність першого плану (звісно, не саму собою, а лише у складі мовної одиниці як фонем чи фонематичного ряду). Цей спосіб мислення представлений Соссюром у фрагменті 2е монографії, де, пишучи про т. зв. звукові фігури як одиниці другого порядку, виводить їх як необхідно дані силою порядку першого – мовного (пор. *Les identités de ce domaine sont données d'abord nécessairement par celles du précédent*⁶⁷ [там само, с. 22]). Якщо ми зрозуміємо цю логіку онтологічної вторинності фонетичних одиниць у стосунку до мови (перш за все як граматичної і семіотичної системи), стане зрозумілим теж наступне важливе положення соссюрівської концепції мовної діяльності: принципової негативності *langage*, котра не є даною лінгвістові безпосередньо. Звернімо увагу на пасаж:

*Or il y a ceci de primordial et d'inhérent à la nature du langage que, par quelque côté qu'on essaie de l'attaquer – justifiable ou non –, on ne pourra jamais y découvrir d'individus, c'est-à-dire d'êtres (ou de quantités) déterminés en eux-mêmes sur lesquels s'opère ensuite une généralisation. Mais il y a D'ABORD la généralisation, et il n'y a rien en dehors d'elle: or, comme la généralisation suppose un point de vue qui sert de critère, les premières et les plus irréductibles entités dont peut s'occuper le linguiste sont déjà le produit d'une opération latente de l'esprit*⁶⁸ [521, с. 23].

Отже, у мовній діяльності немає позитивних субстанційних сутностей, які могли б бути чимось самим у собі і які, завдяки цьому, можна було б вивчати в різних аспектах. На думку швейцарського лінгвіста, це сама точка зору встановлює спосіб розуміння цієї функції (позиція типово кантіанська). Можна

⁶⁷ Тотожності цієї сфери спроектовані обов'язково тотожностями попередньої сфери.

⁶⁸ Є щось настільки первісне й притаманне природі мовної діяльності, що незалежно від того, як ми до неї підходимо – виправдано чи ні – ніколи не можна знайти в ній конкретних одиничних сутностей, тобто явищ (чи величин), самих у собі, на базі яких можна було б здійснювати узагальнення. Спочатку все ж є узагальнення і немає нічого поза ним: отже, оскільки узагальнення пропонує точку зору, котра служить критерієм оцінки, первісні і найбільш надійні сутності, якими може займатися лінгвіст, уже виявляються продуктами прихованої мисленнєвої діяльності.

задати собі питання: як таке може бути, якщо в мовну діяльність входять не лише одиниці семіотичного плану, але й фонетичні фігури? Найімовірніше, відповідь має звучати так: фонетичні фігури не дані нам як такі (як фізичні хвилі), а лише як наші акустичні враження (*image vocale*; в останній женеvській лекції Соссюр вживає також на їх окреслення термін *image acoustique*). Проте ці акустичні враження тільки тоді зможуть стати лінгвальними одиницями першого порядку, коли ми їх сприймемо як фонетичний бік форми тієї чи тієї мовної одиниці (а для цього нам треба знати мову як систему).

Думку про відсутність у мовній діяльності позитивних одиниць, які можна було б безпосередньо спостерігати, Соссюр повторює в монографії багаторазово. Ось декілька таких характерних прикладів:

*Il faut dire: primordialement il existe des points de vue; sinon il est simplement impossible de saisir un fait de langage*⁶⁹ [521, с. 19];

*Dans le langage, de quelque côté qu'on l'aborde, il n'y a point d'individus délimités et déterminés en soi, et qui se présentent nécessairement à l'attention*⁷⁰ [там само, с. 26];

*on ne se pénétrera jamais assez de l'essence purement négative, purement différentielle, de chacun des éléments du langage auxquels nous accordons précipitamment une existence*⁷¹ [там само, с. 64–65];

*Le principe de la négativité de signes ou des significations (ce qui est tout a fait la même chose dès qu'on se pénètre de la solidarité affirmée plus haut) se vérifie dès les plus élémentaires substructions du langage*⁷² [там само, с. 70–71].

Отже, можна сміливо стверджувати, що не тільки мова як система, але й уся мовна діяльність (або ж мовний досвід) – *langage* – становить, на думку Соссюра, реляційну, а не субстанційну сутність, інакше кажучи, є складною психосоціальною

⁶⁹ Слід сказати: спочатку були точки зору; в іншому випадку просто неможливо зрозуміти факт мовної діяльності.

⁷⁰ У мовній діяльності, з якого б боку до неї не підходити, немає одиниць, виділених і визначених самих собою, котрі вимушено звертали б на себе увагу.

⁷¹ ми не проникнемо ніколи в цілком суто негативну, тільки диференційну сутність кожного з елементів мовної діяльності, яким ми так спішно приписуємо існування.

⁷² Принцип негативності знаків чи значень (що виявляється цілком тим самим, як тільки ми беремо до уваги сказане вище) підтверджується на найелементарніших підструктурах мовної діяльності.

функцією людського досвіду. Як він відзначає в нотатці 3297 = 1903 – 1910 до книги із загального мовознавства, *la loi tout à fait finale du langage est qu'il n'y a jamais rien qui puisse résider dans un terme* [521, с. 218] (на жаль, у російському перекладі і на цей раз ужито термін *язык*: *самым фундаментальным законом языка является положение о том, что один член никогда сам по себе ничего не значит* [404, с. 101]), а основою існування мовної діяльності є взаємовідмінність (*réci-proque différence*) і незмінні негативні відмінності (*différences éternellement négatives*).

Соссюр так описує об'єкт мовознавства:

*(...) la science du langage soit placée à part: en ce que les objets qu'elle a devant elle n'ont jamais de réalité en soi, ou à part des autres objets à considérer; n'ont absolument aucun substratum à leur existence hors de leur différence ou en DES différences de toute espèce que l'esprit trouve moyen d'attacher à LA différence fondamentale (mais que leur différence réci-proque fait toute leur existence à chacun): mais sans que l'on sorte nulle part de cette donnée fondamentalement et à tout jamais négative de la DIFFERENCE de deux termes, et non des propriétés d'un terme*⁷³ [521, с. 65].

Оскільки об'єктом мовознавства тут однозначно названо *langage*, то описаний об'єкт цілком може бути потрактований саме як мовна діяльність. З опису явно видно, що за своєю онтологічною сутністю цей об'єкт є упорядкованою сукупністю взаємозалежних відношень, а, конкретніше, – відмінностей. Це не єдине місце в матеріалах вченого, де факти мовної діяльності окреслені як негативні сутності, як значущі відмінності. Отже, мовна діяльність це не тільки функція в розумінні людської досвідної діяльності, але й у реляціоністичному плані – це не субстанційний феномен, а сукупність функційних відношень. З огляду на це можна сміливо стверджувати, що в розумінні Соссюра мовна діяльність в онтологічному плані є функцією, відношенням. Ця характеристика для нього навіть важливіша, ніж онтична антропна сутність цієї функції. У розділі 20а монографії вчений пише:

⁷³ наука про мовну діяльність посідає окреме місце: через те, що об'єкти, які вона досліджує, нереальні, ніколи не існують окремо від інших об'єктів, призначених для розгляду; об'єкти не мають жодних підстав для існування поза різницею між ними чи їхніми відмінностями, котрі розум знайде можливість прив'язати до принципової різниці (але їхня взаємовідмінність дає існування кожному з них): проте без можливості вийти поза цю фундаментальну й назавжди негативну даність різниці між двома елементами, а не між властивостями одного елемента.

*La négativité des termes dans le langage peut être considérée avant de se faire une idée du lieu du langage; pour cette négativité, on peut admettre provisoirement que le langage existe hors de nous et de l'esprit, car on insiste seulement sur ce que les différents termes du langage, au lieu d'être différents termes comme les espèces chimiques, etc., ne sont que des différences déterminées entre des termes qui seraient vides et indéterminés sans ces différences*⁷⁴ [521, с. 76].

Науковець, який багаторазово й наполегливо підкреслював, що мова не існує ніде поза людською свідомістю, а її використання є актом індивідуальної людської волі, готовий на час забути про цей онтичний факт і закликає розглянути як більш важливий для мовознавства онтологічний факт негативного, реляційного, диференційного характеру буттєвої форми langage. Факт фізичного звучання не є відмінністю, це явище енергоматеріальне, а значить не може, за визначенням, бути фактом мовної діяльності. Отже, зовнішньою межею мовної діяльності є межа між звуком мовлення як формою мовленнєвого знака і звуком як фізичною хвилею самою в собі.

А що можна сказати про другу, внутрішню її межу? У жодному випадку Соссюр не претендував на тотальність цієї функції в людській свідомості. Звернімо увагу на фрагмент з нотатки 3307: *Les limites de l'ellipse (la fameuse ellipse) ne n'arrêtent qu'au moment où il n'y aurait plus aucun son articulé, et où le langage cesserait pour faire place à la pensée pure* [521, с. 101]. У ньому проведено виразну межу між мовною діяльністю і когніцією (*la pensée pure*). Російський перекладач змодифікував цю фразу, переклавши ключовий момент поданого фрагменту як: *когда не остается уже ни одного членораздельного звука и речь прекращается, уступая место чистой мысли* [404, с. 146]. Соссюрівське *pensée pure* означає не тільки процес мислення, але всю домовну інформаційну (когнітивну) сферу людської свідомості. Тому йдеться не лише про межу між

⁷⁴ Негативність елементів у мовній діяльності може бути розглянута перед тим, як ми створимо собі якесь уявлення про локалізацію мовної діяльності; з огляду на цю негативність можна тимчасово припустити, що мовна діяльність існує поза нами й поза розумом, оскільки хочемо звернути увагу лише на те, що різні елементи мовної діяльності замість того, аби бути незалежними елементами, як хімічні елементи, є лише окресленими відмінностями між елементами, котрі без цих різниць були б пустими й неокресленими'.

мовленням і суто мисленнєвим процесом (як це може виникати з російського перекладу Б. П. Нарумова), але ширше – про межу між лінгвосеміотичним досвідом і досвідом власне когнітивним (позамовною свідомістю), котра є істотним елементом у концептуальній схемі семіотизації, представленій вченим. На такий спосіб розуміння внутрішньої межі мовної діяльності настановує й рецензія Соссюра на книжку А. Сеше, у якій він дорікає своєму молодшому колезі нерозуміння суттєвої відмінності між мисленнєвим і лінгвальним. А. Сеше мав схильність до панвербалізму і намагався затерти межу між когнітивним і власне вербальним аспектами людської психіки, для Соссюра ж сфера мисленнєвого є зовсім не ідентичною зі сферою мовної діяльності:

Чем больше автор прилагает усилий, чтобы разрушить представляющийся ему незаконным барьер между мыслительной формой (la forme pensée) и мыслью, он удаляется от собственной цели, которая должна состоять в том, чтобы очертить область выражения мысли, постичь ее законы не в отношении их сходства с общими законами нашей психики, а, напротив, в отношении их специфичности и уникальности, как законы языка [404, с.168].

Отже, цей останній аспект з'ясування сутності мовної діяльності можна визначити як **структурно- і просторово-онтологічний**, оскільки він окреслює буттєвий простір, у якому виділяється дефінійований об'єкт, а саме простір між позамовною свідомістю і фізичними звуками. Крім того, він сам трактується як такий простір функційного стосунку між когнітивним і сигнальним або ж просто як стосунок чи функція:

*Le premier caractère universel du langage est de vivre au moyen de différences et de différences seules, sans aucune mitigation comme celle qui proviendrait de l'introduction d'un terme positif quelconque à un moment quelconque*⁷⁵ [521, с. 264].

⁷⁵ Рос. переклад: *Первым универсальным свойством языка (langage) является то, что он существует посредством различий, одних только различий, и что это свойство не ослабляется даже при попытке введения в определенный момент какого-либо положительного члена* (Соссюр, *Заметки...*, с. 198). У цьому випадку перекладач, подавши оригінал у дужках, принаймні, дав читачам можливість зорієнтуватися, що йдеться про мовну діяльність як ціле, а не лише про мовну систему.

Всі три розглянуті вище визначення, такі різні на перший погляд, об'єднуються в розумінні мовної діяльності як загальної і цілісної функції, розумінні, що базується на онтологічних ідеях функційної дуальності людського досвіду і принципової реляційності кожного лінгвосеміотичного прояву.

Міркування про двоїсту сутність *langage* наочно демонструють те, що:

- а) Соссюр розмежовував і не плував поняття мова і мовленнєва діяльність, оскільки сутність мови – моністична (системна), цілком усвідомлював те, навіщо використовував у тому чи тому місці той чи той термін і б) закликав не обмежуватися тільки вивченням мови, прагнучи, аби мовознавство було наукою саме про такий подвійний об'єкт.

Отже, Фердинанд де Соссюр у повній згоді з постульованою ним тезою про негативну і реляційну природу будь-якого інформаційного об'єкта (до яких він зараховував також увесь комплекс семіотичних об'єктів) формує і послідовно використовує цілісне видове і культурно-історичне системне поняття мовної діяльності (*langage*), яке протиставлено, з одного боку, поняттю мови (*langue*) як статичної інваріантної індивідуально-психічної за своєю онтологічною сутністю системи знаків і правил їхнього використання в комунікації, а з іншого – одиничній комунікативній події, яка існує тут і зараз, – мовленню (*parole, discours*).

Цей об'єкт є двоїстим на декілька способів: (1) єднає думку (психічну інформацію, церебрацію) зі знаком (семіотичною формою), (2) встановлює зв'язок між знаком (семіотичною формою) і фонетичною фігурою (конкретною артикуляцією, фонацією), (3) поєднує конвенційно-суспільну потенцію особи (мову) з волітивними лінгвосеміотичними актами (мовленням), (4) встановлює залежність між власне лінгвосеміотичною (внутрішньою, мовною) і психосоціальною, історико-культурологічною (зовнішньою, позамовною) стороною людського досвіду, нарешті (5) саме в мовній діяльності поєднуються системне сучасне й історичний розвиток мовної потенції людини. Без поняття мовної діяльності як опорного поняття неможливо нічого зрозуміти в концепції Фердинанда де Соссюра.

Завершуючи розгляд концепту *langage* як лінгвосеміотичної діяльності, що є базовим об'єктом мовознавства, можна навести висловлення Соссюра з його нотаток до статті про У. Уїтні:

le langage n'est rien de plus qu'un cas particulier du signe, hors d'état d'être juré en lui-même [521, с. 215])⁷⁶.

Висновки до розділу 3

У розділі проведено концептуальний аналіз усіх вживань терміна *langage* в автографах Ф. де Соссюра, отримані результати зіставлено з його численними рецептивними інтерпретаціями на тлі іншого ключового терміна – *langue*. Можна однозначно стверджувати, що традиційне переконання про Соссюра, для якого базовим об'єктом мовознавства є мова (*langue*) як система знаків, що існує сама в собі, є хибним і спотворює функційну (реляціоністичну) й антропоцентричну концепцію людської мовної діяльності, котру намагався створити Соссюр.

Термін *langage* до 1990 р. перекладали тільки як *речевая деятельность* / *мовленнева діяльність*, що призводило до його сплутування з терміном *речь*. У 1990 р. з'являється альтернативне тлумачення – *языковая деятельность* / *мовна діяльність*. Прикметниковим окресленням, концептуально співвідносним із *мовною діяльністю* у Соссюра є *linguistique*, котрий майже всі перекладають як *языковой* / *мовний*, що вводить читачів в оману, тому ми пропонуємо перекладати його як *лінгвальний*, що охоплюватиме одночасно семантику прикметників *мовний* і *мовленнєвий*.

Із телеологічного й каузального поглядів *мовна діяльність* – це лінгвосеміотичний досвід людини. У власне онтичному аспекті – це її антропологічна функція як особи й виду. Водночас у структурному плані *мовна діяльність* у Соссюра представлена як підкреслено функційний стосунок взаємодії мова – мовлення згідно з формулою *мовна діяльність* = мова (*langue*) ↔ мовлення (одночасно як *parole* і *discours*) – на засаді **цілого і його функційних аспектів** (виявів, буттєвих форм), а не просто як складників (мова + мовлення). Мова як

⁷⁶ **мовна діяльність** є не більш як окремий випадок знаковості, **розгляд якої в самій собі є неможливим**. На жаль, і в цьому випадку в російськомовному тексті «Нотаток» допущена концептуальна помилка: «**язык** является всего лишь особым случаем знаков, которые нельзя рассматривать сами по себе» (Соссюр, *Заметки...*, с. 98).

система має суто ідіосинхронний характер (у кожний момент свого існування вона така, яка є тут і зараз, одномоментно, а всі її складники перебувають у стосунках одночасного співбуття). Мовлення виявляє характер діяхронічний, змінний. Це є поперемінне існування в часовому ланцюгу. Мовна діяльність як поєднання мови й мовлення не становить суми двох попередніх функцій, але має власну, якісно нову темпоральну властивість – панхронію, тривання в часі. Це тривання можна розглядати одночасно і як незмінне (через стабільність мови), так і історично змінне (завдяки мовленню). У випадках, коли Соссюрові треба підкреслити історичні лінгвальні зміни, він майже завжди звертається до терміна *langage*. Суттєва відмінність мови й мовної діяльності полягає також у тому, що фактами останньої є не лише системні одиниці (лексичні чи граматичні), але й фонаційні процедури.

Зосередження уваги Соссюра саме на мовній діяльності як формі суспільного семіотичного досвіду конкретної людини (а не на мові чи мовленні) – ключ до розуміння всієї його концепції.

Матеріали розділу висвітлено в працях автора [356; 357; 361; 363; 372; 373].

РОЗДІЛ 4

ПОНЯТТЯ *LANGUE-PAROLE-DISCOURS* В КОНЦЕПЦІЇ Ф. ДЕ СОССЮРА: РЕВІЗІЯ ТРАДИЦІЙНОГО РОЗУМІННЯ

Термін *langue* традиційно в російській лінгвістичній культурі перекладають як *язык*, а в українській – як *мова*, натомість термін *parole* – відповідно як *речь* і *мовлення*. Дещо складніше з їхнім розумінням. Зазвичай тлумачення цих термінів ґрунтується на їхній інтерпретації видавцями «Курсу загальної лінгвістики» Ш. Баллі й А. Сеше, які в основній онтологічній рисі мови вбачали соціальність на противагу індивідуальності мовлення. Крім того, згідно з їхньою інтепретацією за мовою закріпилося потрактування її як іманентної суспільної системи знаків, а мовлення – як індивідуального акту волі. У рукописній спадщині Ф. де Соссюра, натомість, поряд із загальним об'єктом мовознавства – *langage* – вирізнено ще три його структурні функції – *langue*, *parole* і *discours* (*le discursif*), з яких перша стосується потенційного аспекту мовної діяльності, а дві інші – її актуально-процесуального аспекту.

4.1. Проблема концептуалізації мови і термін *langue* у рукописній спадщині Ф. де Соссюра

Вступні термінологічні зауваження

Відповідно до здійсненого нами текстуально лексико-семантичного аналізу всіх використань терміна *langue* в чернетці монографії «Про двоїсту сутність мовної діяльності» та в нотатках, які ввійшли до другого тому енглерівського критичного «Курсу» (перекладеного російською мовою в «Заметках по общей лингвистике») і нового видання рукописної спадщини науковця в 2002 р., термін *langue* Ф. де Соссюр використовує трьома способами. Важливо зацентувати, що не йдеться ані про три різні значення полісемічного слова, ані про три омоніми. Поняття, номіновані Соссюром як *langue*, поєднують три взаємодоповнювальних семантичних аспекти, кожен з яких заактуалізований швейцарським лінгвістом у різних контекстах.

Передусім, використовуючи термін *langue*, Соссюр має на увазі **конкретну** інформаційну систему, що існує у свідомості (у мозку) людини, спільну з аналогічними інформаційними системами в представників цієї самої етнокультурної спільноти. У цьому аспекті вказаний термін перебуває в опозиційних відношеннях із терміном *langage* як властивістю людського роду загалом. У таких контекстах зі словом *langue* використовують маркери конкретизації в просторі – *цей, інший, один, два, такий самий, будь-який*: *dans la même langue*, *dans les différentes langues*, *en particulier dans telle langue*, *dans une langue déterminée*, *une autre langue*, *dans deux langues déterminées*, *la grammaire de cette langue* або ширші контексти:

*Il n'existe dans aucune langue ni dans aucune famille de langues un fait qui ait le caractère d'être un trait permanent et organique de cette langue ou de cette famille*⁷⁷ [521, с. 80];

Итак, можно ли языковую деятельность (le langage) или язык (la langue), считать таким предметом, который сам по себе нуждается в исследовании? [404, с. 36];

Стремление изучать языковую деятельность (le langage), не пытаясь изучать ее различные манифестации, коими, очевидно, и являются языки (les langues), – предприятие совершенно тщетное и неосуществимое [там само, с. 37].

У двох останніх випадках слово *langue* має протиставити конкретну мовну систему загальновидовій лінгвосеміотичній діяльності, функційним складником якої вона є.

Зі словом *langue* в цьому значенні часто також використовують визначення, які називають **конкретну етнічну** мову, або в найближчому контексті йдеться про таку мову:

частных исследований по романским, германским, индоевропейским или семитским и т.д. языкам (langues) [там само, с. 38];

⁷⁷ У кожній мові і кожній мовній сім'ї є факти, що становлять постійну й характерну рису цієї мови чи цієї мовної сім'ї.

исследованиям определенной группы языков (groupe de langues) [там само];

*On emploierait un autre terme peut-être beaucoup plus expressif, mais il résulte de là que ce n'est pas l'idée positive, l'idée extérieure à la langue de SOLEIL qui fait l'image: que c'est simplement l'opposition avec d'autres termes qui se trouvent eux-mêmes plus ou moins appropriés, comme étoile, astre, clarté, unité, but, joie, encouragement*⁷⁸ [521, с. 72] (тут, безперечно, йдеться саме про французьку мову, про що свідчать наведені Соссюром приклади).

Цей термін Соссюр використовує також у контекстах, в яких йдеться про певний **синхронний** стан будь-якої конкретної етнічної мови. У такому разі науковець послуговується маркерами конкретизації в часі – *зараз, в цей момент: d'une langue à un moment donné, chaque moment de la langue, l'être langue toujours momentané, la langue instantanée, trouvée à un moment de langue B, dans toute langue, prise à n'importe quel moment.*

Другий аспект, на який вказують контексти використання Соссюром терміна *langue*, пов'язаний із розумінням мови як **потенційно-інваріантної і статичної** (такої, що перебуває в певному незмінному стані ідіосинхронії тут і зараз) системи знаків і правил. У цих випадках засвідчені поєднання *langue* зі словами, які позначають стан (*état de langue* – одне з найчастотніших у книзі, використовуване більш як 20 разів), множину або систему елементів (*le système de la langue, le système d'une langue, d'une langue comme système, système sémiologique (langue vocale ou autre), la langue prise comme une seule masse, la langue comme une somme de signes, le trésor mental de la langue*).

У таких випадках також йдеться про те, які одиниці структурують мову і які в ній виділяють **відношення, відмінності й опозиції**:

*les accidents dont se compose éternellement la langue*⁷⁹ [521, с. 39];

*à leur tour ces différences en lesquelles consiste toute la langue*⁸⁰ [там само, с. 66];

⁷⁸ Ми використали б інший термін, можливо, набагато виразніший, але це означає, що це не позитивна ідея, зовнішня ідея СОНЦЯ в мові створює образ: це просто опозиції з іншими словами, які самі собою є більш-менш відповідними, такими, як *зірка, небесне тіло, ясність, єдність, мета, радість, заохочення*.

⁷⁹ часткові вияви, з яких завжди складається мова.

*il n'y a dans la langue ni signes, ni significations, mais des DIFFERENCES de signes et des DIFFERENCES de signification*⁸¹ [там само, с. 39];

*la langue consiste, non dans un système de valeurs absolues ou positives, mais dans un système de valeurs relatives et négatives, n'ayant d'existence que par l'effet de leur opposition*⁸² [там само, с. 80].

У наступному фрагменті тексту знаходимо розглянутий нами термін саме як інваріант системи елементів, в якій кожен елемент набуває смислу і самототожності тільки в межах системи і в залежності від неї:

*De la même façon que dans le jeu d'échecs il serait absurde de demander ce que serait une dame, un pion, un fou, ou un cavalier, si on le considérait hors du jeu d'échecs, de la même façon il n'y a pas de sens, si l'on considère vraiment la langue, à chercher ce qu'est chaque élément par lui-même*⁸³ [там само, с. 67].

Прикладом використання терміна *langue* як маркера поняття про статичну інваріантну систему може служити й такий уривок:

*L'échange, comme seule expression véritable de tout mouvement dans la langue. Il y a deux sortes d'échange, qui sont complètement distincts, dans la vie de la langue, mais il n'y a point en revanche de changement*⁸⁴ [там само, с. 60].

Нарешті, третій аспект, виділений Соссюром у понятті, експлікованому терміном *langue*, полягає в протиставленні мови як **структурно-функційної сутності**, пов'язаної з діяльністю людської свідомості, мовній діяльності як культурологічній та загальноантропологічній (видовій) сутності. У цьому значенні мова постає як психічний об'єкт внутрішньої лінгвістики, до якої належать суто граматичні та семантичні або ж семіотичні проблеми, на противагу мовній діяльності як соціологічному й культурологічному об'єкту зовнішньої і загальної лінгвістики. У цих випадках за використання терміна *langue*

⁸⁰ своєю чергою ці відмінності, з яких складається вся мова.

⁸¹ у мові немає ні знаків, ні значень, а є ВІДМІННІСТЬ знаків та ВІДМІННІСТЬ значень.

⁸² мова складається не із системи абсолютних або позитивних значущостей, а із системи відносних і негативних значущостей, що існують тільки через їхні опозиції.

⁸³ Абсолютно так само, як у грі в шахи було б безглуздо питати, що таке дама, пішак, слон або кінь, якщо їх розглядати поза грою, так само немає ніякого сенсу, якщо ми справді розглядаємо мову, шукати те, чим є кожен елемент сам собою.

⁸⁴ Заміна як єдиний справжній вияв будь-якого руху в мові. Існують два види заміни, які повністю відокремлені, у самому ж житті мови немає ніяких змін.

обов'язковим буде акцентування на проблемах граматики або питаннях внутрішньої структури знака, співвідношення значення і знака, змісту і форми, психічного і фізичного.

Отже, можна зробити попередній висновок, що Ф. де Соссюр формує й послідовно використовує поняття мови (*langue*) як статичної інваріантної індивідуально-психічної за своєю онтологічною сутністю, соціально детермінованої і спрямованої на певні цілі функційно-граматичної системи знаків і правил їхнього використання в мовленнєвій експресії й комунікації, яка протистоїть, з одного боку, цілісному видовому й культурно-історичному системному поняттю мовної діяльності (*langage*), а з іншого – поодиноким експресивним семіотичним актам, що існують тут і зараз, – висловленням (*parole*) і мовленню як актуальній комунікативній дії (*discours*). Конкретніші контексти вживання терміна *langue* в рукописах Соссюра розглянемо за концептуального аналізу поняття мови.

4.1.1. Антропоцентричне й інструментальне розуміння мови Ф. де Соссюром

Спільністю практично всіх описів класичної концепції «Курсу», приписуваної Соссюрові, є структурна сутнісна опозиція мови (*langue*) й мовлення (*parole*), зреалізована в кореляціях «соціальне – індивідуальне» та «істотне – неістотне»: «Вперше в експліцитній формі протиставлення мови і мовлення **було сформульоване Ф. де Соссюром**. Згідно з Соссюром, «розділяючи мову і мовлення, ми в такий спосіб розмежовуємо: 1) соціальне від індивідуального; 2) істотне від вторинного й певною мірою випадкового». «Мова – це скарб, відкладений практикою мовлення в усіх, хто належить до одного суспільного колективу»; отже, мова соціальна за своєю сутністю, тоді як мовлення в його конкретному вияві індивідуальне» [224]. Важливо, що в «Курсі» фраза про «мову як скарб» не закінчується процитованим фрагментом. Далі подано інформацію про мову як граматичну систему, що віртуально існує в мозку кожного. Проблемною постає в цьому випадку категорія сутності чи суті мови й мовлення. Чи означає, що мова соціальна за своєю суттю, а мовлення за своєю сутністю

індивідуальне? Що таке суть і сутність? Чи слово *сутність* є онтологічним маркером, чи це просто риторична фігура, яка нічого не означає і повинна лише конотативно зміцнити висновок про соціальність мови, тобто є своєрідною підсилюваною часткою і фразу М. В. Лебедева треба читати просто як: «мова є насправді соціальною». Але що це може означати? Чи вона є тільки соціальною і нічого індивідуального в ній немає, чи вона не має жодного стосунку до психіки індивідууму, а може, те, що вона функціонує або виникає тільки в суспільстві, а не в матеріальному світі чи у світі тварин або ж у світі трансценденсу? Інтерпретацій може бути дуже багато. Інша справа, якщо слово *сутність* тут вжито як квантифікатор онтологічної природи. У цьому випадку автор істотно деформує фразу з «Курсу», бо, існуючи у мозку, фактично мова є індивідуально-психічною, або, беручи до уваги досягнення сучасної науки, – індивідуально-нейропсихічною (бо ж не існує колективного мозку).

Уже на самому початку розгляду суті мови й мовлення в концепції Соссюра виникає проблема їхньої локалізації й онтичних меж. Найважливішими проблемами за інтерпретації цього питання стають: проблема онтології колективної свідомості і проблема онтики мовної свідомості людини.

Аналізуючи текст рукопису прижиттєво невиданої монографії Соссюра та його нотаток, можна дещо відкоригувати розуміння терміна *langue* швейцарським лінгвістом і верифікувати численні інтерпретації, які трапляються в російсько- і українськомовній лінгвістичній літературі. На нашу думку, варто розпочати аналіз із головного сутнісного атрибуту, який Соссюр приписував мові як одному з об'єктів мовознавства, тобто з твердження, що мова є сутністю **негативною**. Негативність мови Соссюр убачав, по-перше, в неможливості її існування ізольовано, без людини, яка є суб'єктом побутування всіх лінгвальних явищ. А це означає, що вони за своєю онтичною суттю є не енергоматерією, а інформацією і, отже, негативність означає неможливість їх безпосереднього сприйняття органами чуття. А по-друге, в неможливості існування мови лише в одній, окремо взятій людині, оскільки мова є інформацією інтерактивною, такою, що одночасно приходить ззовні (від інших людей) і спрямована назовні (до інших людей). Уже

тільки це дає змогу відкинути відому тезу упорядників про можливість існування мови як речі самої у собі.

4.1.2. Антропоцентризм і менталізм (психосоціологізм) у розумінні мови

Розглядаючи мовну систему як відношення між мовцями, Ф. де Соссюр порівняв її з музичним твором, який попри різні фізичні способи своєї реалізації залишається тим самим твором саме завдяки ідентичності виконання, тільки ідентичність як потенційна властивість є способом існування твору:

*Réellement cette composition n'existe que quand on l'exécute; mais considérer cette exécution comme son existence est faux. Son existence, c'est l'identité des exécutions*⁸⁵ [521, с. 32].

Мова як інформація, відбита у психіці людини, у розумінні Соссюра дуже чітко протиставлена матеріальним явищам. У монографії вченого знаходимо міркування, які підтверджують інформаційний, позаматеріальний статус мовних одиниць (навіть фонетичних):

*seul le fait ABSTRAIT, l'identité acoustique de ces aka, forme seul l'entité acoustique aka : et qu'il n'y a pas à chercher un objet premier plus tangible que ce premier objet abstrait*⁸⁶ [там само, с. 32],

натомість

*Par conséquent les entités de l'ordre vocal ne sont pas des entités linguistiques*⁸⁷ [там само, с. 33];

Даже если лишить знак его смысла, то всегда разум вкладывает в знак (или в сому) по крайней мере НАМЕРЕНИЕ, которое заставляет двигаться МУСКУЛЫ и свидетельствует, таким образом, о наличии воли [404, с. 155];

Первостепенная важность совпадения графической афазии с лалетической афазией, которое указывает на то, что фонема как единство находится в мозгу [там само, с. 144].

⁸⁵ Насправді ця композиція існує, тільки коли її виконують; але вважати це виконання її існуванням неправильно. Її існування є ідентичністю виконань.

⁸⁶ тільки абстрактний факт, акустична ідентичність цих *aka* утворюють єдину акустичну сутність *aka*: не варто шукати первинний об'єкт, більш відчутний, ніж цей перший абстрактний об'єкт.

⁸⁷ Отже, одиниці голосового характеру не є лінгвальними одиницями.

На поняття мови (термін *langue*) насамперед ми натрапляємо в його рукописах за обговорення саме проблем ідеальної (інформаційної) і одночасно психічної сутності системи знаків і правил комунікації:

*la langue (c'est-à-dire le sujet parlant)*⁸⁸ [521, с. 39];

*notre sens de la langue*⁸⁹ [там само, с. 72];

*le trésor mental de la langue*⁹⁰ [там само, с. 95];

*Il y a dans la langue un côté physique et un côté psychique. Mais l'erreur irrémédiable qui se traduira de mille façons dans chaque paragraphe d'une grammaire est de croire que le côté psychique soit l'idée pendant que le côté physique est le son, la forme, le mot*⁹¹ [там само, с. 64]

(у цьому випадку Соссюр вживає слова *la forme, le mot* у побутовому значенні і нетермінологічно – як синоніми до *звук*),

*Mais en réalité il n'y a dans la langue aucune détermination ni de l'idée ni de la forme; il n'y a d'autre détermination que celle de l'idée par la forme et celle de la forme par l'idée*⁹² [там само, с. 39];

*Je suis tenté de dire que ce fait est beaucoup plus instructif à lui seul que tout ce qui a été écrit sur la langue du côté des linguistes, et du côté des philosophes sur le mécanisme fondamental du rapport entre le signe et l'idée*⁹³ [там само, с. 48].

Нематеріальність (інформаційний онтичний характер) мови (і ширше – будь-яких лінгвосеміотичних функцій) – не тільки одне з багатьох положень концепції Соссюра, а її принципова методологічна база. Іноді з цього твердження («мова – ідеальна сутність») роблять неправильні висновки, ототожнюючи поняття «ідеальний» і «метафізичний» (об'єктивно ідеальний). Навіть не виходячи за межі

⁸⁸ мова (точніше, мовний суб'єкт).

⁸⁹ наше відчуття мови.

⁹⁰ ментальна скарбниця мови.

⁹¹ Є в мові фізична сторона і психічна сторона. Але непробачною помилкою, яка виявляється тисячами способів у кожному пункті граматики, є думати, що психічна сторона є поняттям, тоді як фізична сторона – це звук, форма, слово.

⁹² Але насправді немає в мові ніякого визначення ні поняття, ні форми; є тільки визначення поняття через форму й форми через поняття.

⁹³ Я намагався сказати, що цей факт є набагато повчальніший, ніж те, що написали лінгвісти про мову й філософи про фундаментальний механізм відношення між знаком і поняттям.

тексту «Курсу», можна стверджувати, що «ідеальний» у розумінні Соссюра означало «психічний». Досить згадати класичне ствердження про психічний характер обох сторін знака. У нотатках ученого знаходимо неодноразове підтвердження цієї тези:

*Le malentendu où tomba au début l'école fondée par F[rantz] Bopp fut de prêter aux langues **un corps et une existence imaginaires en dehors des individus parlants***⁹⁴
[там само, с. 129].

Важливо водночас чітко усвідомити, яким чином у концепції швейцарського лінгвіста узгоджувалися тілесна індивідуальність, психологізм (менталізм) і соціальність мови. Для цього передусім варто розглянути відношення понять *langue* і *faculté du langage*, які іноді ототожнюють, а іноді різко протиставляють. Про поняття лінгвальної здатності як природної схильності конкретної людської особи до мовної експресії й комунікації йшлося в попередньому підрозділі в контексті розрізнення набутого (досвідного) характеру мовних знань і мовної поведінки та вродженого характеру здатності до мовної діяльності. П. Вундерлі, один з провідних дослідників спадщини Соссюра, окреслив цю функцію як психофізіологічну основу для усіх лінгвальних феноменів (*la base psychophysiologique de tous les phénomènes langagiers*) [529]. Крім того, у деяких російськомовних лінгвістів з подання Н. О. Слюсарєвої можна натрапити на інтерпретацію мови як суто соціальної сутності, поєднаної із суто індивідуальною мовною здатністю. Важливо зрозуміти, як тут тлумачити слова *індивідуальне* та *соціальне* і який тип зв'язку існує між ними. Звернімося до схеми, яку впровадила до російськомовного лінгвістичного обігу в 1975 р. Н. О. Слюсарєва [427, с. 11] (пізніше на її концепцію посилаються інші мовознавці):

⁹⁴ Непорозумінням, у якому опинилася із самого початку школа, заснована F [ranz] Боппом, було надати мовам уявні тілесність та існування поза конкретними мовцями.

Н. О. Слюсарева фактично зреферувала годелівську інтерпретацію мовної діяльності, у якій виділила не одну (як у «Курсі»), а дві інваріантні сутності – індивідуальну здатність і мову. Важливим для правильної інтерпретації цієї схеми є те, що мову окреслено як «соціальну умову». Проблема полягає в тому, щоб з'ясувати, чи взято до уваги дві онтологічні сутності (вроджену, енергоматеріальну й набуту, інформаційну), чи тільки два аспекти (дві передумови) виникнення онтологічно єдиної інформаційної сутності, якою є локалізована в мозку індивіда мовна система. На нашу думку, і рукописи самого Соссюра, і їхня інтерпретація Р. Годелем свідчать саме про друге розуміння. Індивідуальна здатність – це не мовна система як сукупність опозицій, відмінностей і вартостей, а лише психофізіологічна передумова виникнення й існування такої системи у свідомості (мозку) конкретної людини. Але й те, що тут назване *мовою*, теж не можна зінтерпретувати як таку систему, бо відразу виникає питання, як вона може існувати поза індивідуальною свідомістю (у будь-якому разі, Соссюр із його антиметафізичними поглядами такої можливості не передбачав). У схемі однозначно окреслено мову як соціальний чинник, а не систему знаків і моделей. Отже, можна припустити, що, розмежовуючи індивідуальну здатність і мову, Р. Годель намагався якимось чином пояснити соссюрівський парадокс мови як суспільного явища, що існує в мозку. Керуючись такою інтерпретацією, можна сказати, що мова є онтологічно індивідуально-психічною функцією (функцією психічної діяльності людини), зумовленою одночасно двома чинниками – індивідуальним психофізіологічним і колективним суспільно-психічним.

Видається, що Р. Годелеві, як і його попередникам – А. Сеше й Ш. Баллі – було важко узгодити два базові положення концепції Соссюра: індивідуальну онтологічну сутність мови та її суспільний функційно-каузальний характер⁹⁵. Звідси й спроби «втиснути» у функційну схему мовної діяльності індивідуально-фізіологічний чинник, який мав би якось усправедливити соссюрівський соціопсихологізм. У цьому виявляється типовий для його часу метафізичний

⁹⁵ Таку ж онтологічну проблему вбачав у концепції Соссюра й Л. В. Щерба: «Соссюр хоча й розрізняв чітко «parole» (поняття, втім, далеко не повністю ідентичне з моїм поняттям «мовленнєвої діяльності») і «langue», однак локалізує останню як психічну величину в мозку» (Л. В. Щерба, *О трояком аспекте языковых явлений...*, с. 38 у [468]). Найімовірніше, Л. В. Щербі була чужою думка про те, що немає й бути не може якоїсь метафізичної інформаційної системи поза свідомістю конкретної людини.

соціологізм (погляд, згідно з яким суспільне – це завжди колективне, понадособистісне, а психічне – це завжди індивідуальне, майже фізіологічне). Цей прийом стає абсолютно непотрібним за антропоцентричного розуміння мовної діяльності, коли людську особистість визнає одночасно мікросоціум – суспільна особистість й онтичний носій усіх суспільних функцій, зокрема й мови. Сама собою мовна здатність (без суспільної за своєю природою та функцією мови) не може мати жодного впливу на мовлення. Але й мова як суспільна конвенція не може існувати ніде поза людською особистістю, отже мусить бути реалізована через мовну здатність конкретної особи. Ці дві функції в досвідній реалізації становлять неподільну єдність і їхнє вирізнення в цій схемі не має жодного сенсу (адже суть схеми полягає не в тому, щоб показати механізми виникнення мови, а в тому, щоб продемонструвати механізм функціонування мовної діяльності).

Акцентування на джерелах непорозумінь спонукає до питання: якою мірою винні в цьому укладачі «Курсу» та наскільки неточності залежать від неправильних інтерпретацій «Курсу» іншими мовознавцями:

*зумовлене їх здатністю до сприйняття та координації. Тож як треба уявляти собі цей **суспільний продукт**, аби мова постала відокремленою від решти явищ? Коли б ми були у змозі охопити сукупність словесних образів, накопичених у всіх індивідів, ми б доторкнулися до **того суспільного зв'язку, який і утворює мову**. Мова – це скарб, відкладений практикою мовлення у мовців однієї спільноти, це граматична система, потенційно (віртуально) **наявна в кожному мозку, точніше, в мозках сукупності індивідів**; адже мова неповна в кожному з них, **вона існує вповні лише в колективі** [440, с. 25–26].*

Спробуємо верифікувати це положення рукописною спадщиною вченого:

последний [langue. – О. П.] является непрерывно обновляющимся результатом деятельности социальных сил и навязывается говорящему без всякого права выбора [437, с. 147];

*La langue est l'ensemble des formes concordantes **que prend** ce phénomène [langage. – О. П.] **chez une collectivité d'individus** et à une époque déterminée⁹⁶ [554, с. 129];*

⁹⁶ Мова є сукупністю відповідних форм, яку цей феномен [langage. – О. П.] бере в колективу індивідів й у певну епоху.

*La langue est **un fait social**. L'individu, organisé pour parler, ne pourra arriver à utiliser son appareil **que par la communauté qui l'environne**, – outre qu'il n'éprouve le besoin de l'utiliser que **dans ses rapports avec elle***⁹⁷ [там само, с. 178].

Як бачимо, психосоціальна онтологія мови, тобто розуміння мови як психічної функції, зумовленої суспільними відносинами, прописана в поданому фрагменті «Курсу» досить точно та згідно з поглядами самого Соссюра. Про це ж пише й Т. де Мауро в критичних коментарях до «Курсу», підсумовуючи свою оцінку онтології мови в Соссюра висновком: «Кожний індивід має в собі цей суспільний продукт, мову. Мова – це скарб, який складається з того, що віртуально перебуває в нашому мозку, і вкладений в мозки сукупності індивідів одного суспільства, скарб, повний у масі індивідів і деякою мірою повний у кожному індивіді» [277, с. 314].

Але у фрагментах рукописів більш чітко підкреслено причинно-наслідкові відношення між суспільною інтеракцією і появою й розвитком мови у свідомості людини. Отже, колективність чи суспільність мови це не онтологічна, а саме каузальна її характеристика. Мова формується внаслідок, по-перше, суспільної мовленнєвої практики (як суспільної інтеракції), а по-друге, внаслідок відкладання у свідомостях (тобто в пам'яті) учасників таких інтеракцій суспільно значущих семіотичних відношень. Саме завдяки суспільній значущості такої інформації постає «той суспільний зв'язок, який і утворює мову» (в оригіналі – *le lien social qui constitue la langue*). Колектив – це каузальний чинник виникнення мови, а не онтологічний її носій. Отже, у самому «Курсі» немає ствердження, що носієм мови є мовний колектив як певна метафізична сутність, як сукупний розум чи збірний мозок. Онтологічно мова є функцією суто особистісною. Варто звернути увагу на фразу «формування в мовців майже однакових для всіх психічних образів». Мова не йде про тотожність мовної інформації в межах онтологічно єдиної системи і навіть не про її рівність, ідентичність у різних мовців, а лише про аналогічність мовних систем, що реально існують у кожного з

⁹⁷ Мова є соціальним фактом. Індивід, здатний до усного мовлення, може використувати свої органи мовлення лише за наявності спільноти, яка його оточує, до того ж він відчуває потребу використовувати їх, лише вступаючи з нею у стосунки.

них окремо. Усупереч панівній у його часи індивідуальній психології, Соссюр проголошує суб'єктом мови людину, яка є не відірваним від суспільства організмом, а представником людського виду, усупільненою особистістю:

*La conquête de ces dernières années est d'avoir enfin placé non seulement tout ce qui est le langage et la langue à son vrai foyer exclusivement dans le sujet parlant soit comme être humain soit comme être social*⁹⁸ [554, с. 130].

Проблема полягає в нерозрізненні онтології (буттєвої сутності) і каузальної зумовленості існування об'єкта. З огляду на ознаку каузальності мова, яка існує онтологічно як інформаційна система семіотичних відношень у кожного носія окремо, дійсно задекларована й у «Курсі», й у самого Соссюра як явище суспільне за походженням, як продукт соціальної інтеракції, як спільний для певного колективу «скарб». То ж не дивно, що в радянській лінгвістиці (або ширше – у російськомовному лінгвістичному дискурсі) панівною була теорія, відповідно до якої соціальність мови в концепції Соссюра слід інтерпретувати суто онтологічно, а не каузально. Найчастіше такого зразка постулати мали своїм опертям неточність формулювань А. Сеше й Ш. Баллі або просто спиралися на вирвані з контексту фрагменти «Курсу»: «Розуміння мови як «fait social» суперечить навіть його визначенню мови «як знакової системи, у якій суттєвим є лише поєднання змісту з акустичним образом, і ці обидві частини мовного знака однаково психічні»» [480, с. 93].

Закид варто адресувати насамперед укладачам «Курсу», які дуже любили різкі й однозначні формулювання ad hoc, так і самому К. Хансену, який зігнорував усе сказане вище в тому ж розділі «Курсу» про соціальну значущість мовних відношень і часткове положення про однорідність мови (на противагу різнорідній за своєю онтологією мовній діяльності) підніс до рангу загальної сутнісної дефініції мови, закладаючи при цьому, що психічність мови обов'язково мусить перебувати поза її соціальністю. Зрештою, таке саме розуміння було й у творця концепту «соціального факту» – Еміля Дюркгейма, згідно з теорією якого ці

⁹⁸ Здобуттям цих останніх років є розміщення нарешті усього того, чим є мовна діяльність і мова, у їхньому істинному домі, у мовному суб'єктові і як в людській істоті, і як в соціальній сутності.

сутності мали понадпсихічний спосіб буття. Відповідно ж до концепції Габріеля Тарда, соціальне існує саме у формі психічного. Цієї ж думки дотримувався й Соссюр. Один із провідних радянських критиків Соссюра Р. О. Будагов цілком точно зрозумів головну онтологічну думку вченого щодо сутності мови, хоча його, як марксиста, така позиція і не влаштовувала. Звідси й реінтерпретація психічної реальності як суб'єктивності сприйняття: «мова, як і окремі слова, функціонує не об'єктивно, а лише в нашому сприйнятті. Не мова, як об'єкт дослідження, визначає наше судження про неї, а, навпаки, наша думка про об'єкт визначає і сам об'єкт, – переконує Соссюр читача. Слово *ни* існує не об'єктивно, у самій мові, а лише тією мірою, якою його сприймає мовець» [67, с. 13]. На жаль, Р. О. Будагов сплутав два зовсім різних аспекти – онтологічний (проблему характеру буття мови) та епістемологічний (спосіб наукового пізнання мови). Твердження «Курсу» (яке в цьому випадку цілком відповідає баченню самого Соссюра, представленому в нотатках і монографії) про творення мовознавцями свого об'єкта є твердженням суто епістемологічним, яке, хоча й має зв'язок з онтологічним чинником (визнанням мови психічною, інформаційною реальністю, не даною нам у сприйнятті), проте не має безпосереднього зв'язку з останнім. Так, наприклад, деякі науковці, які надавали мові аналогічного онтологічного статусу, утім не вважали її недоступною безпосередньому дослідженню. Навпаки, твердили, що саме така мова є об'єктом інтроспекції. Соссюр же відкидав таку можливість. За його спостереженнями, сама собою психічна реальність мови не є гарантією її даності як об'єкта спостереження й вивчення. На перешкоді стоїть саме її соціальна каузальна природа та синергетичний характер. Сам носій може вивчати свою мову лише в соціальній інтеракції і комунікативних процесах мовлення. Тому Р. О. Будагов глибоко помилявся, коли оцінював психологізм соссюрівської концепції як ізолювання її від мовленнєвої практики, до того ж – приписуючи Соссюрові епістемологічний конструктивізм: «Якщо для доказу удаваної незалежності системи мови від умов її існування й розвитку Соссюру треба було «визволити» мову, розглядати її поза її ж найважливішими функціями (комунікації та вираження думки), то в розв'язанні центрального гносеологічного

питання про те, що є первинним – матерія чи свідомість, Соссюр не міг не зайняти ідеалістичної позиції первинності свідомості. Така інтерпретація спонукала Соссюра до ствердження, згідно з яким реальною є лише думка про мову (свідомість), тоді як факти мови (реальність мови) фіктивні» [там само, с. 13–14]. Не можна залишити поза увагою суто логічні помилки, яких припустився в цьому фрагменті корифей радянського мовознавства. Питання первинності матерії чи свідомості він називає гносеологічним, хоча це є базове онтологічне питання в марксистській філософії. Р. О. Будагов називає ствердження первинності психічної реальності і фіктивності реальності матеріальної гносеологічною проблемою. Крім того, провідний ідеолог радянської лінгвістики міг би знати, що антропоцентричні погляди кантіанського різновиду не передбачають розв'язання онтологічної проблеми в опозиції «матерія – свідомість (дух)», оскільки закладають можливість існування реальних об'єктів, не дані нам в сенсорному досвіді; їхнє пізнання можливе лише через опосередкування (наприклад, вивчення мови через мовлення, а мовлення – через фізичні сигнали). При цьому пізнання стає можливим лише через методологічну дедукцію, яка дає інструменти до правильної інтерпретації чуттєвих даних. Саме це Соссюр і називає «точкою зору».

У радянському мовознавстві таке почасти метафізичне, почасти позитивістське (субстанціалістське й онтологічне) розуміння соціальності та колективності було загальноприйнятим. Лише зрідка можна було натрапити на спроби психологічного розуміння соціальності. Наприклад, В. Я. Миркін у 1970 р. публікує у «Вопросах языкознания» статтю про соссюрівську опозицію, в якій, цитуючи годелівські матеріали рукописної спадщини Соссюра, зауважує: «Мова соціальна (чи колективна) через її спільність (ідентичність) для всіх членів мовного колективу. Але, певною мірою, мова також і індивідуальна: вона зберігається у віртуальній формі у свідомості окремих індивідуумів. (...) Це розумів і Ф. де Соссюр. Під час читання свого першого курсу в Женевському університеті він говорив так: «Із цих двох сфер (тобто мовлення й мови. – В. М.) сфера мовлення більш соціальна, друга більш індивідуальна. Мова – індивідуальний скарб; все, що входить в голову, тобто у свідомість, індивідуальне» (...) Утім зразу ж Ф. де Соссюр додає: «Усе, що

насправді вважають внутрішньою сферою індивіда, завжди соціальне, бо ніщо не потрапляє сюди, не будучи раніше санкціонованим спільним використанням у зовнішній сфері мовлення»» [300, с. 103–104]. Як бачимо, Соссюр трактував індивідуальне й соціальне не онтологічно, а саме каузально й не мав жодних проблем концептуального плану в питанні психічного характеру мови. Мабуть, найбільш рішучим у трактуванні мови як онтологічно психічної, особистісної сутності серед радянських мовознавців був І. С. Торопцев, проте, не маючи доступу до інших матеріалів, він оцінював Соссюра суто крізь призму «Курсу» [461]. Цілком несвідомо воронезький учений прийшов до розуміння соссюрівської концепції мови через критику скрайньо соціологічних положень «Курсу».

Психосоціальне розуміння мови поступово починають позитивно сприймати й у пострадянському лінгвістичному просторі. Зокрема, М. Я. Блох пише: «якщо неупереджено усвідомити те, що мова як словесна система вираження думок і їх обміну в процесі спілкування є саме засобом побудови мовлення, а аж ніяк не самим мовленням, **то «переселення» мови із зовнішнього світу у внутрішній, тобто в мозок людини, стане єдиною розумним уявленням про статус мови** в кардинальній дихотомії «мова – мовлення». Мова у вузьколінгвістичному значенні перебуває в нашому мозку; поза мозком, поза головою людини мови немає й бути не може: поза мозком існує лише мовлення (тобто зовнішнє мовлення), побудоване репрезентантами мовних одиниць» [46, с. 56]. Саме таке онтологічне розуміння мови як соціально детермінованої психічної функції лежить також в основі концепцій українсько-польських мовознавців О. В. Лещака [256] і М. С. Лабашука [232], а також російського мовознавця В. І. Заїки [154], які значною мірою базуються саме на інтерпретації рукописної спадщини Соссюра. О. В. Лещак навіть дорікає Соссюрові за те, що той не подав у своїй концепції однозначної тези про ідіолект як єдину онтологічно реальну форму мови [256, с. 87]. Слід все ж зважити, що на зламі століть таке розуміння було досить поширеним у колах молодого граматикизму, а Соссюр бачив своє завдання саме в тому, щоб відкинути розуміння мови як індивідуальної мовної здатності й утвердити її розуміння як одночасно соціального продукту та соціальної функції.

Проблема мови як соціально значущої системи семіотичних відношень, що існує у свідомості окремих мовців, має ще один дуже важливий напрям – питання про системну цілісність і єдність. Повернімось ще раз до фрагменту цитати з праці В. Я. Миркіна: «Мова соціальна (чи колективна) **через її спільність (ідентичність)** для всіх членів мовного колективу» [300, с. 103]. Нагадаємо, що в «Курсі» вжито менш радикальне формулювання – «формування у мовців **майже однакових** для всіх психічних образів». «Ідентичний» і «майже однаковий» – це далеко не те саме. Цікавим, але дуже нечітким є також окреслення «спільний». Якщо це спільний фізичний предмет, можна говорити про права власності чи про співучасть у його створенні, натомість у випадку таких функцій, як поняття, думка, знання, інформаційна система, слово *спільний* суттєво ускладнює розуміння. Яким чином (або ж у якому сенсі) мова, що є функцією мозку, може бути спільною для цілого етносу? Соссюр передбачав аналогічність індивідуальних мовних потенціалів у межах одного мовного колективу. Але в такому випадку проблемним стає розуміння єдності й цілісності мови, оскільки аналогічність автоматично передбачає відмінності та індивідуальну специфіку. Проблема ускладниться ще більше, якщо ми візьмемо до уваги різноманітність соціальних і функційно-дискурсивних форм конкретної мовної системи, так, як це робить Р. О. Будагов, дорікаючи Соссюрові (а фактично укладачам «Курсу») за тезу, що в мові «все пов'язано» (*tout se tient*): «У мові є не тільки система, але й численні підсистеми і навіть контрсистеми, вивчати котрі настільки ж необхідно, як і систему загалом. Не кожна зміна в мові фатально відбита в усій її системі. Можливі зміни локальні, що не впливають на систему в цілому, і зміни більш загальні, що викликають перебудову всієї системи» [69, с. 107]. Перше, що впадає у вічі, це абсолютизоване, тотальне розуміння системи як закріпленої структури або математичної формули, де все чітко зумовлене і не допускає жодної різноманітності. Уже те, що мовні системи в кожного носія не ідентичні, а лише аналогічні, а також емпіричний характер мовної еволюції (відомі тези, що всі зміни відбуваються в мовленні і що лише суспільно акцептовані відношення закріплюються в системі) змушує до розуміння усупільненої мовної системи як відносно цілісної й відносно єдиної. Звісно, ступінь єдності й цілісності мовної системи може залежати від низки чинників. Найголовнішим таким чинником є

ступінь соціалізованості. Чим більш суспільно релевантним є лінгвосеміотичне відношення (тобто чим більша кількість представників мовного колективу сприймає його як облігаторне), тим сильніше воно вбудоване в систему. Отже, кожна мовна система має своє цілісне ядро, що не заперечує наявності периферії (менш соціально значущих відношень). І це стосується не штучного утворення (літературної мови чи наукового конструкту), а індивідуальної мови кожного окремого носія, яка є продуктом його суспільного розвитку в певному мовному середовищі. Слід зважити на те, що Соссюр, по-перше, не брав до уваги соціальної чи діалектної стратифікації мови (оскільки кожна з таких форм за суттю своєю є організована на ідентичних засадах і фактично є мовою конкретної людини), по-друге, не брав до уваги ані літературної мови, ані штучних допоміжних мов (оскільки це кібернетичні продукти цілеспрямованого й свідомого мовотворення, а отже, мають вторинний і наслідувальний характер щодо натуральної мови), нарешті, по-третє, намагався не плутати мови і її наукового опису – конструкту (оскільки він є епістемологічним результатом раціональної діяльності, а мова є наслідком культурної синергії мовного колективу).

Проблема усвідомленості мови була однією з ключових у теоретичній спадщині Соссюра. Розрізняючи власне внутрішньолінгвістичну і зовнішньолінгвістичну проблематику, Соссюр вважав, що мова як онтологічна функція людської життєдіяльності не може бути кібернетично керованою так, як інші суспільні інститути, оскільки, найімовірніше, він виводив мову поза культурно-цивілізаційний рівень – у сферу людської сутності. Що ж до літературної мови чи штучних мов (так само, як і системи письма), то, як і І. Бодуен де Куртене, він відводив їм роль вторинних, допоміжних функцій, суто кібернетичних культурно-цивілізаційних знарядь, сформованих уже на основі натуральної мови, тобто мови як такої (на суттєвість синергетичного чинника у розвитку мови, тобто ситуацію, коли «робота над чистотою (...) мови практично не ведеться, і мова розвивається своїм шляхом» пише, покликаючись на ідеї О. О. Шахматова, українська вчена А. А. Лучик [260]).

Нерозуміння цього приводило багатьох критиків Соссюра до хибних висновків про незгоду між ним і І. Бодуеном де Куртене, який, як відомо, був

прихильником мовної політики. Зокрема про це йдеться в рецензії В. М. Алпатова на ювілейний том, присвячений Л. П. Якубінському. Автор, покликаючись на авторів рецензованої праці І. Іванову і П. Серію, висловлює думку, що, по-перше, Соссюр розумів мову епістемологічно, як науковий конструкт, а по-друге, що він абсолютно відкидав будь-яку можливість свідомого втручання в мову [13]. Щодо першого питання, то цьому суперечить і «Курс», і рукописні матеріали (на чому ми зупинимося далі). Очевидно, науковцям, орієнтованим на об'єктивістську методологію, важко прийняти антропоцентричну концепцію світу як «речі для нас», об'єктивної, але непізнаваної в самій собі. До того ж мовна діяльність у цілому і мова як система нам не дані в безпосередньому сенсорному досвіді, отже, їхня сутність представлена лише опосередковано через мовлення (причому лише зовнішнє). Це однак не означає, що в людському досвіді цих функцій немає і їх не можна досліджувати. Мова, як і мовлення, на думку Соссюра, є реальними функціями досвіду й об'єктами мовознавчого дослідження, а не його результатами. Ось що пише з цього приводу сам швейцарський мовознавець:

И сегодня любое исследование по морфологии начинается с изложения принципов, которые обычно сводятся к утверждению, что корень, тема, суффикс и т. д. являются чистыми абстракциями, что не следует думать, будто эти творения нашего разума реально существуют (...) Я хочу высказать несколько еретическое предположение. Неверно, что такие результаты членения, как корень, тема, суффикс, являются чистыми абстракциями (...) реальным является то, что говорящие субъекты хоть в какой-то степени осознают, все то, что они осознают, и только то, что они могут осознать [437, с. 71]

і далі:

Не надо забывать, что все то, что определяется языковым чувством говорящих, есть реальность [там само, с. 73],

врешті:

Реальность существования отношений, связывающих между собой элементы языка, будучи психологическим фактом огромной важности, не нуждается, так сказать, в доказательстве. Именно этим и определяется язык [там само, с. 147].

Неявність мови (тобто неможливість її безпосереднього спостереження) створює потребу опрацювання методологічного підходу в дослідженні й породжує багато концепцій у мовознавстві. Але це ще не значить, що мовознавці досліджують неіснуючий об'єкт і створюють його як епіфеномен чи як надінтерпретацію. Мова є психічною реальністю, що полягає у володінні нею носієм інформації, що розрізняє знаки, форми, значення і інші її функційно значущі елементи.

Що ж стосується другого питання, то проблема полягає знову ж у нерозумінні суті стосунків між мовою і мовленням, з одного боку, та мовою і мовною діяльністю, з іншого. Згідно з концепцією Соссюра, мова – це конвенційна система відношень, яка є незмінною в кожний момент свого існування; це не означає, що протягом віків мовна система першої спільноти не змінюється. Навпаки. Вона змінюється постійно. І відбувається це завдяки мовленню й індивідуальним інноваціям, запроваджуваним мовним колективом на засаді, описаній Г. Тардом, у відношенні «інвенція – наслідування». Проблема лише в тому, що безпосереднього впливу на мовну систему таку, якою вона є тут і зараз, не має ніхто – ні окремих індивідів, ні весь колектив (тобто всі носії мови одночасно, адже *мовний колектив* – це просто узагальнена назва сукупності реальних носіїв мови). Вони можуть здійснювати інноваційні кроки, проте їхні наслідки виявляються згодом і, цілком можливо, не так, як собі це планували ініціатори. Абсолютно неможливо, щоб усі носії мови одночасно захотіли внести у свою мовленнєву практику та мовні навички ту саму істотну зміну. Якщо додамо до цього факт, що для Соссюра найбільш істотними (типологічно значущими) у мові були граматики й фонологія, а не лексика (яку він зараховував до граматики), то у своєму розумінні мови як соціальної інерції він мав рацію.

Зрештою, звернімося до самого першоджерела. Проблемі перманентного історичного розвитку мови Соссюр присвятив досить багато місця під час своїх інавгураційних лекцій у Женеві (одну з них він присвятив проблемі тривання мови в часі, іншу – перманентним змінам у мові). Формулювання «мова має історію» і «мова постійно змінюється» там повторюються багаторазово (зрештою,

ця частина рукописної спадщини вченого перекладена російською мовою й увійшла до «Заметок по общей лингвистике» 1990 р., тому немає сенсу на ній особливо зупинятися [437, с. 39–55]). Якщо спробувати синтетично підсумувати сказане ним у лекціях, можна це зробити трьома цитатами: «Отже, ми постулюємо абсолютний характер засади неперервної зміни мов. Не можна знайти такої мови, котра перебувала б у стані спокою й нерухомості» [там само, с. 47], «Мова змінюється, завжди тільки змінюється, але ніколи не відбувається виникнення чи створення нової мовної даності, яка у своєму існуванні відрізнялася б від того, що їй передує, і від того, що за нею слідує» [там само] і «Ці дві засади неперервності й мінливості мови зовсім не суперечать одна одній, їхній взаємозв'язок настільки тісний та очевидний, що при спробі ігнорувати одну засаду ми відразу ж порушимо й другу, навіть не усвідомлюючи цього» [там само].

Мовна політика держави може знищити той чи той діалект (ту чи ту мову), змусивши наступні покоління відмовитися від рідної мови й перейти на спілкування іншим кодом (наприклад, іншим діалектом, соціолектом чи літературною мовою). Можна через мовну політику змусити частину населення вживати одні слова чи форми і не вживати інших (що матиме результати лише за якийсь час, але суттєво не змінить системи мови), проте немає жодної можливості зробити це на засаді свідомої реформи так, щоб якимось суттєво змінилася граматично-фонетична система цієї мови як знакової системи (наприклад, ввести додаткову граматичну категорію, додати чи усунути фонему чи фонематичну рису, впровадити реформою новий тип речень). Коли І. Бодуен де Куртене стверджував, що мова є інструментом спілкування й людина має право вдосконалювати свій інструмент, він мав на увазі мовну діяльність як прагматичну функцію, а не мовну систему як закорінену у свідомості семіотичну функцію. Нікому при здоровому глузді не спаде на думку впроваджувати мовні реформи, спрямовані на зміну мовної системи. На переконання обох учених (Ф. де Соссюра й І. Бодуена де Куртене), письмо не має прямого стосунку до мовної системи, а саме реформи письма найчастіше розуміють як «мовні реформи». Те саме стосується й літературної мови як кібернетичного утворення,

яке також не є органічним складником мовної системи, а лише вторинним продуктом культурної обробки мови, досить вузько спрямованим і вживаним лише невеликою частиною носіїв цієї мови. Слід і тут підкреслити, що всі дискусії про «мовну політику» і «мовні реформи» завжди пов'язані саме з літературною мовою, а не мовою як такою. Соссюр же досліджував не штучне культурно-цивілізаційне утворення, яким є літературна мова, а людську мову як антропологічну функцію суспільної життєдіяльності. Показово, до речі, що В. М. Алпатов навіть не намагається дати оцінку інтерпретаціям поглядів Соссюра з огляду на нові матеріали (1957, 1972, 1990 чи 2002 р.), а задовольняється цитуванням «Курсу» видання 1977 р. Коли ще в 1931 р. Л. П. Якубінський розпочинав дискусію із Соссюром навколо проблеми можливості чи неможливості проведення мовних реформ і провадження мовної політики [511], він фактично підмінив об'єкт аналізу. Говорячи про мовну політику, Л. П. Якубінський мав на увазі саме літературну мову, а також соціальну політику держави у сфері культури (тобто, у найкращому випадку, етнокультурну діяльність певних мовних колективів). Ні одне, ні інше не має прямого стосунку до мови як семіотичного коду в його розумінні Соссюром.

У другій інавгураційній женецькій лекції Соссюр зупинився на проблемі свідомого впливу на мову. Варто навести цей фрагмент, оскільки в ньому однозначно проступає позиція Соссюра щодо соціопсихічної синергетичної сутності мови й усвідомлення можливості впливу держави як на її носіїв, так і на певні форми її функціонування:

Язык не может умереть естественной смертью, сам по себе. Он может умереть только насильственной смертью. Он может прекратить свое существование только одним способом, путем насильственного упразднения его в результате действия причин, которые являются совершенно внешними по отношению к фактам языковой деятельности. Например, в результате полного уничтожения народа, говорящего на данном языке, как это скоро произойдет с языками индейцев Северной Америки. Или же в результате навязывания языка более сильного племени; обычно для этого необходимо не только политическое господство, но и превосходство культуры. Часто необходимо также наличие

письменного языка, который навязывается Школой, Церковью, администрацией, то есть всеми сферами общественной и частной жизни. (...) Но во всех этих случаях мы не видим действия лингвистических причин [437, с. 43].

Специфіку соссюрівського розуміння мови як чинника семіотичної самоорганізації соціуму підкреслює, наприклад, Б. П. Нарумов: «Попередники структуралістів, зокрема й Ф. де Соссюр і Г. Пауль, робили акцент на несвідомому характері мовлення, це дало змогу їм інтерпретувати мову як натуральне, незалежне від волі людини явище, яке має свої закони, подібні до законів природи, що й робило, на їхню думку, мовознавство наукою, а не ідеологічною конструкцією (звідси й нелюбов до вивчення літературних мов як довільних, «ненатуральних» соціальних установлень) [302, с. 216]. Вартий уваги зворот «незалежне від волі людини явище». Саме це й мав на увазі Соссюр, підкреслюючи соціальність мови, а не те, що мова має якийсь окремий, соціальний онтологічний статус існування поза свідомістю конкретної людини. Б. П. Нарумов помиляється лише у одному – згідно з розумінням Соссюра, у мові немає законів, «подібних до законів природи», бо це не натуральне, природне явище, а саме соціопсихічна функція, у якій можуть бути лише певні регулярності й аналогії, що не мають характеру необхідності. Термін *закон* у випадку фізичних явищ у Соссюра стосується лише природознавства, а у випадку явищ інформаційних – лише універсальних законів людського досвіду, встановлюваних у процесі номотетичних досліджень (що дуже нагадує кантівські трансцендентальні засади). Звернімось до рукописного джерела:

3310.8Item. *Lois* :

1° *Les lois universelles de la langue **qui sont impératives (théorématique)**.*

2° *Les «lois» phonétiques ! Aucun droit à ce nom.*

3° *Les lois idiosynchroniques, **non impératives**.*

*Nous ne faisons point de haute philosophie sur le terme de Loi, nous le prenons tel que le donne l'usage commun, le sens de tout le monde*⁹⁹ [554, с. 104].

⁹⁹ 3310.8Item. *Закон* : 1°Універсальні закони мови, що є обов'язковими (гіпотетично), 2°Фонетичні «закони». Не мають жодного права на цю назву, 3°Ідіосинхронічні закони,

В іншому місці Соссюр зауважує: *Ни один закон, действующий среди сосуществующих членов, не имеет <среди них [зачеркнуто]> обязательного характера* [437, с. 163]. Крім того, він відкритим текстом закликає вилучити цей термін із лінгвістики:

Нет никаких оснований использовать термин «закон» в отношении обоих видов явлений. Напротив, было бы величайшим благодеянием для лингвистических исследований радикальным образом избавиться от этого слова [там само, с. 125].

Як бачимо, єдині регулярності, що можуть претендувати (гіпотетично) на назву «законів» мови – це певні універсальні, загальнолюдські засади володіння засобами вираження й комунікації, натомість реальні етно- і соціокультурні коди, якими є окремі натуральні мови, постають і функціонують лише на основі випадкових синергетичних регулярностей, які стають «законами» для кожної з таких мов окремо, але не мають регулятивної сили поза ними.

Що ж стосується розрізнення мови як об'єкта та лінгвістичної теорії як наукового конструкту, то тут (поряд із попередньо цитованою працею В. М. Алпатова) можна навести приклад критики Соссюра Б. О. Серебренниковим: «Важко також погодитися з твердженням Соссюра про те, що граматична система існує потенційно в мозку індивіда чи цілої сукупності індивідів. Численні спостереження показують, що людина, яка не отримала хоча б мінімальної лінгвістичної підготовки, **не має жодного чіткого уявлення про систему тієї мови, якою вона говорить**. Вона або несвідомо відчуває її таксономічно, наприклад, знає, до якого типу відміни зарахувати незнайоме слово, або підходить до неї суто прагматично, операційно» [311, с. 90]. Поданий приклад дуже наглядно демонструє відмінність між соссюрівським, власне прагматичним, функційним розумінням граматики як семіотичного інструменту вираження інтенцій і комунікації та інституціональним, логістичним розумінням Б. О. Серебренникова, для якого *граматика* – це тільки назва наукового опису («чітке уявлення про систему мови»). У Соссюра ж цей термін означає власне внутрішню організацію мови як функційної системи, якою володіє й користується кожний її носій. Цей

необов'язкові. Ми не надаємо особливого філософського значення терміну *Закон*, ми його беремо таким, яким його дає загальний ужиток, загальний смисл.

приклад суто термінологічного непорозуміння нагадує відому фразу з п'єси Мольєра про пана Журдена («Міщанин-шляхтич»), який не знав, що говорить прозою. Власне концепція Соссюра і є концепцією такої натуральної мови, носії якої успішно володіють нею, але не усвідомлюють цього.

Тому так само досить дивно звучать закиди М. А. Кондрашова, який убачав у соссюрівській концепції мови ознаки позитивістського конструктивізму чи метафізичного інтелектуалізму: «Більш серйозною за своїми наслідками є помилкова думка Соссюра, який **вважає мову абстракцією**, «системою суто лінгвістичних стосунків», своєрідною **грою нашого розуму**, на зразок гри в шахи, до порівняння з котрею він часто вдається у своїх роздумах про **природу мови**» [203, с. 112]. На нашу думку, тут виникла серйозна проблема в невідповідності термінології. М. А. Кондрашов не бере до уваги пряму заяву упорядників «Курсу» (у 2 параграфі вступу), що мовні знаки – не абстракції, а психічні реальності (про це пише й сам Соссюр у своїх нотатках). Для М. А. Кондрашова як матеріаліста все, що психічне, – абстрактне (тобто узагальнене, інформаційне), а значить – нереальне (бо в матеріалізмі реальне лише матеріальне). Але термін *абстракція* в Соссюра означав не «інформаційне» (це в нього називається *психічним*), а «вигадане, штучно-логічне». Соссюр не вважав мовну діяльність *грою розуму*, навпаки, усіляко підкреслював, що це реальна синергетична функція, функція самоорганізації, що відбувається підсвідомо і на яку ми маємо досить обмежений вплив. Що ж до гри в шахи, то за аналогією до неї Соссюр пояснював не природу мови (він не опрацьовував принципово проблеми природи мови), а, з одного боку, сутність синхронного стану мови як інформаційної системи функційних відношень на відміну від: а) матеріального світу і б) процесу зміни, а з іншого – для ілюстрації синергетично-конвенційної зумовленості мовної системи. У матеріалах до статті про Уїтні Соссюр саме на прикладі гри в шахи демонструє суть ідеї мови як суспільної умови, яку окрема людина змінити не може. На питання, що уподібнює шахи як гру (сукупність постійно змінних позицій) і мову (як змінну систему), вчений відповідає:

В шахматной игре это предварительная договоренность, которая снова и снова вступает в силу после каждого хода в партии, а в языке это совершенно

неизбежное взаимодействие знаков независимо от разума, которое происходит само собой после каждого события, каждого хода [437, с. 90].

«Незалежно від розуму» у Соссюра не означає «поза розумом». Це не онтологічна оцінка, а каузальна. Конвенціоналізм мови, за Соссюром, має характер власне неусвідомлюваної суспільної умови, традиції, яка побутує у психіці кожного носія цієї традиції. Саме тому аж ніяк не можна погодитися із С. К. Шаумяном, котрий вважав, що «... розуміння фонему як конструкту імпліцитно міститься в характеристиці фонем як диференційних реляційних і негативних одиниць, яку ми знаходимо у Ф. де Соссюра» [492, с. 18]. Це далеко не так. Конструкти створюються довільно і є наслідком свідомої пізнавальної діяльності (зовсім необов'язково конвенційної). Мовні ж фонетичні одиниці як об'єкти наукового пізнання, за Соссюром, – це конвенційні психічні реалії, а не продукти наукової абстракції. Інша справа, що науковці можуть зовсім по-різному змодельовати ці об'єкти й по-різному їх описати у своїх концепціях. Єдине, що поєднує позитивістський конструктивізм С. К. Шаумяна й антропоцентризм Соссюра, це те, що обидва відкидають власне фізичний характер мовленнєвих сигналів за опису й конституюванні складників мовної системи.

Аналогічний, конструктивістський спосіб інтерпретації соссюрівської пари «мова – мовлення» спостерігаємо й у Н. В. Бугорської: «Базові терміни (*мова, мовлення, синхронія, діяхронія, система*) не означають якоїсь реальності, яку можна спостерігати, **вони мають суто інструментальний характер** і мають перш за все операційний сенс» [65, с. 24]. Те, що усі ці об'єкти не дані у спостереженні, говорить лише про те, що вони є не матеріальними об'єктами, а інформаційними психічними функціями. Але ствердження, що вони на цій підставі мають трактуватися як суто інструментальні конструкти – це прояв логічного позитивізму. Таке розуміння припустиме, але не за аналізу концепції Соссюра. Для Соссюра як мова, так і мовлення – це реальність, перша – психічна, друга – психофізіологічна, натомість, три наступні поняття (*синхронія, діяхронія і система*) – це взагалі не об'єкти, а лише характеристики вказаних об'єктів, а отже теж мають характер суто інформаційної, психічної реальності.

Теза про психосинергетичний, неусвідомлений характер мовної діяльності (включаючи саме володіння мовою, її використання у мовленні) був для Соссюра ключовим. Ще у своїй першій женеvській лекції він присвятив час цій проблемі:

*Les faits linguistiques peuvent-ils passer pour être le résultat d'actes de notre volonté? Telle est donc la question. La science du langage, actuelle, y répond affirmativement. Seulement il faut ajouter aussitôt qu'il y a beaucoup de degrés connus, comme nous savons, dans la volonté consciente ou inconsciente; or, de tous les actes qu'on pourrait mettre en parallèle, l'acte linguistique, si je puis le nommer ainsi, a ce caractère [d'être] le moins réfléchi, le moins prémédité, en même temps que le plus impersonnel de tous*¹⁰⁰ [554, с. 150].

Пасивна роль мовного суб'єкта жодною мірою не позбавляє його творчих індивідуальних можливостей, адже вони стосуються не мови, а мислення. Мова є лише семіотичним знаряддям вираження його інтенцій. І у цьому аспекті його творчі можливості дуже незначні.

Таким чином, з точки зору онтології мова для Соссюра є індивідуально-психічною функцією, детермінованою соціальними чинниками. Отже усі спроби онтологізувати соціальність мови, так само, як і протиставити мову й мовлення на засадах опозиції у межах однієї онтологічної категорії, слід вважати невірними інтерпретаціями поглядів Соссюра. У ряді випадків ствердження вченим соціального характеру мови інтерпретується як гіпостазування і творення метафізичної сутності:

«В концепції де Соссюра протиставлені одне одному «мовлення» (мовленнєвий акт), як індивідуальне явище, і мова, як соціальний продукт мовної діяльності. Звідси робиться висновок, що мова може існувати незалежно від

¹⁰⁰ Рос. переклад: «Можно ли считать **языковые факты** результатом наших волевых актов? В этом заключается вопрос. Современная наука о языковой деятельности отвечает на него утвердительно. Но тут же следует добавить, что, как известно, имеется большое количество степеней осознанности или неосознанности волевых актов; так вот, из всех сопоставимых действий **языковой акт**, если его можно так назвать, имеет характер наименее осознанного, наименее обдуманного заранее действия и в то же время наиболее безличного из всех действий» (Соссюр, *Заметки...*, с. 41). Слід прокоментувати цей переклад. Річ у тому, що з погляду Соссюра, у мові немає і не може бути жодних актів і дієвих змін (окрім чергування, яке фактично є модельним співвідношенням морфем), отже вжитий у перекладі зворот «языковой акт» (в оригіналі *l'acte linguistique*) є концептуально неправильним. Навіть сам Соссюр обмовився, що це *так званий l'acte linguistique*. У попередньому підрозділі ми вже звертали увагу на те, що соссюрівський термін *linguistique* у більшості випадків стосується не *langue*, а *langage*, отже краще його перекладати словом *лінгвальний* чи *лінгвістичний*.

мовця як певна надіндивідуальна сутність, що відноситься до сфери соціальної психології» [150, с. 9];

«У «Курсі загальної лінгвістики» Ф. де Соссюр сформулював ряд основних положень своєї лінгвістичної концепції, зокрема метафізичне протиставлення мови як надіндивідуальної системи (*langue*) окремому конкретному використанню (*parole*)» [244, с. 89];

«Де Соссюр розглядає мову як такий **соціальний факт**, котрий існує поза людиною і «нав'язується йому як члену даного колективу»» [42, с. 180]¹⁰¹;

«Мова є конкретним предметом у різносистемній сукупності явищ мовної діяльності, її соціальним компонентом, що є суто зовнішнім стосовно особистості» [466, с. 107];

«Мовлення виступає у вигляді одиничних актів, творених даним індивідом. Мова ж належить усьому даному мовному колективу, вона соціальна, а її одиниці відтворюються у безкінечній кількості мовленнєвих актів» [451, с. 21];

«Наступним етапом є **мисленнєве відділення мови (*langue*) як загального для мовного колективу від індивідуальних реалізацій – мовлення (*parole*)**. Для визначення поняття «мова» (*langue*) треба було протиставити йому настільки ж окреслене, як і воно саме, суміжне явище, яке має протилежні властивості. Для цієї мети вводиться новий термін – *мовлення (parole)*. Визначення поняття «мова» (*langue*) будується методом від супротивного (мова для нього це те, що не є мовленням), однак завдяки цьому протиставленню поняття «мова» набуває конкретної ознаки. Основа для протиставлення даних понять достатньо прозоро викладена в тексті «Курсу...» і фактично ніким з дослідників не оспорується: *мова і мовлення протиставлені як загальне (соціальне) і індивідуальне (психічне)*» [66, с. 23].

Якщо звернемося до соссюрівської монографії і нотаток, то зауважимо цілковиту безпідставність усіх закидів про гіпостазування мови й «відривання» її від людської особи:

¹⁰¹ Ф. М. Березін у наступному ж абзаці сам собі заперечує: «На його думку, тільки „поверховний спостерігач” може припускати реальність існування мови. Слова існують лише тією мірою, якою вони сприймаються мовцем» (там само), стверджуючи, що для Соссюра мова є невід’ємною функцією людської свідомості і виявляє стосунок винятково до психічної реальності.

*La première expression de la réalité serait de dire que la langue (c'est-à-dire le **sujet parlant**) n'aperçoit ni l'idée *a*, ni la forme *A*, mais seulement le rapport *a/A*¹⁰² [554, c. 39];*

*qu'à chaque moment de son existence il **n'EXISTE linguistiquement que ce qui est aperçu par la conscience**, c'est-à-dire ce qui est ou devient signe¹⁰³ [там само, c. 45];*

*On appelle forme une figure vocale qui **est déterminée pour la conscience des sujets parlants**. (La seconde mention est en réalilé superflue, parce **qu'il n'existe rien que ce qui existe pour la conscience**; donc si une figure vocale est déterminée, c'est **qu'elle l'est immédiatement**)¹⁰⁴ [там само, c. 49];*

*L'existence qu'on peut accorder au **signe n'est pas ailleurs, en principe, que dans l'association qui en est faite par l'esprit avec une idée**¹⁰⁵ [там само, c. 54];*

*Un mot n'existe véritablement, et à quelque point de vue qu'on se place, **que par la sanction qu'il reçoit de moment en moment de ceux qui l'emploient**. C'est ce qui fait qu'il diffère d'une succession de sons, et qu'il diffère d'un autre mot, fût-il composé de la même succession de sons (...) Ainsi le lieu du mot, **la sphère où il acquiert une réalité, est purement l'ESPRIT, qui est aussi le seul lieu où il ait son sens**: on peut après cela discuter pour savoir si la conscience que nous avons du mot diffère de la conscience que nous avons de son sens; nous sommes tenté de croire que la question est presque insoluble¹⁰⁶ [там само, c. 83];*

¹⁰² Першим вираженням реальності було б сказати, що мова (тобто той, хто говорить) не вбачає ні ідеї *a*, ні форми *A*, але тільки співвідношення *a/A*.

¹⁰³ що в кожний момент свого існування лінгвально існує тільки те, що передбачає свідомість, тобто те, що є або стає знаком.

¹⁰⁴ Формою називають фонетичну фігуру, залежну від свідомості тих, хто говорить. Це повторювання зайве, бо все, що існує, існує тільки для свідомості; тож, зумовленість фонетичної фігури абсолютна.

¹⁰⁵ існування, яке ми можемо приписати знаку, полягає, у принципі, тільки в об'єднанні, здійсненому розумом і поняттями.

¹⁰⁶ Справді, слово існує, з урахуванням декількох точок зору, тільки з того моменту, як воно отримує санкцію користувачів. Це те, що його відрізняє від послідовності звуків, і те, що його відрізняє від іншого слова, яке створене з тієї ж послідовності звуків. (...) Таким чином, місце слова, сфера, де воно знаходить реальність, це тільки РОЗУМ, який теж є єдиним місцем, де слово має смисл: ми можемо дискутувати, щоб дізнатися, чи існує відмінність між нашим розумінням слова і нашим розумінням його значення; нам дуже б хотілось вірити, що це питання практично не має рішення.

*Il n'y a aucun moment où le sujet soumette à une révision le trésor mental de la langue qu'il a en lui*¹⁰⁷ [там само, с. 95],

Іноді ж, йдучи тією самою логічною стежкою, що не допускає психічної онтології суспільних функцій, деякі онтосоціологічно орієнтовані мовознавці роблять закиди Соссюрові у зв'язку з тим, що мова ним визнається суто психічною сутністю, локалізованою у мозку, що для них є однозначним з «відриванням» її від суспільства. Так, наприклад, І. В. Поляков називає соссюрівську концепцію мови *іманентно-диференційною*, тобто такою, «в рамках якої мова постає як **автономна і вільна від впливу суспільства** система» і протиставляє її підходу прагматиків як *функційно-комунікативного*, в якому мова є «чимось нерозривно пов'язаним з суспільством через комунікативні процеси» [333, с. 51]. І. В. Поляков помиляється. У концепції Соссюра однозначно вказується мовлення як джерело індивідуальних інновацій і розвитку мовної системи, при цьому проголошується постулат про довільність стосунку між позначенням і позначуваним, що фактично допускає довільність семіологічних відношень. Те, що з концепції була викинута мовленнєва комунікація (*discours*) і впроваджено постулат про замкненість мовної системи – не має нічого спільного з самим Соссюром, це «творчий» внесок А. Сеше і І. В. Поляков у 1987 р. повинен був це знати. Інша справа, що завданням Соссюра було визначити онтологічні межі мови, мовлення і мовної діяльності як таких. Проблема «впливу суспільства на мову» є досить дивною проблемою у межах антропоцентричного підходу. Мова існує у свідомості (підсвідомості) індивіда одночасно як суспільний інструмент і суспільний продукт. Суспільство – це свого роду форма гіпостазування міжлюдських стосунків. Тому говорити про відношення суспільства і мови можна тільки у рамках субстанційної метафізики, а задавати питання про вплив мови на суспільство чи суспільства на мову – це чисто історіософська абстракція. Мова – це суспільна властивість людини, без усупільнення людини не можна говорити про мову, так само як і суспільність – це сутнісна характеристика людини і без мови не може бути усупільненої людини. В

¹⁰⁷ Немає жодного моменту, коли суб'єкт вдається до перевірки розумового скарбу мови, який у ньому [у суб'єкті. – О. П.] знаходиться.

одній з нотаток 90-х рр. Соссюр, розвиваючи ідеї, висловлені у лекціях 1891 р., пише: «*Ainsi la langue constitue une tradition qui se modifie continuellement mais que le temps et les sujets parlants sont impuissants à briser*»¹⁰⁸ [554, с. 179]. Визнання мови спільною традицією ще не означає визнання її чимось, що існує поза людиною. До цієї теми Соссюр у своїх чернетках звертається не раз. Так, у нотатці 3342 він зауважує:

Она <семіологічна система мови. – О. П.> не просто основана на взаимной договоренности между соседями, но она основана также на традиции императивного характера, передаваемой от отца к сыну, и подвержена случайным изменениям, которые возникают в этой традиции [437, с. 196].

Звісно, передавання традиції «від батька до сина» не є актом передачі якоїсь сімейної реліквії як фізичної речі. Фактично це лише метафора: мова не передається як річ, а просто засвоюється наступними поколіннями, як будь-яка інформація, чи набувається шляхом наслідування, як кожне вміння. Як пише український дослідник І. І. Степанченко, «Оскільки думка є функцією мозку і не може бути від нього відірвана, теза про передачу думки чи інформації не може розумітися буквально» [447, с. 10]. Отже психологізм соссюрівської концепції мови є однозначно соціально детермінованим і фактично має трактуватись як соціопсихологізм.

Деякі, натомість, у онтологічному психологізмі Соссюра вбачають майже суб'єктивістський соліпсизм. Так, Е. А. Макаєв зауважує: «Не доводиться також забувати, що парадигматичні відношення Ф. де Соссюром були названі асоціативними, що підкреслювало їх «психічний», понятійний, у всякому випадку не чисто мовний характер» [265, с. 139]. Можна підозрювати, що Е. А. Макаєв передбачає можливість існування якогось специфічно мовного характеру буття поряд з фізичним (матерія), психічним (інформація) чи метафізичним (духовні сутності у відповідних світоглядних концепціях). Соссюр теж у своїх рукописах постійно вживає окреслення *linguistique* на визначення лінгвосеміотичних функцій на відміну від психофізіологічних (до яких відносить *entités de l'ordre vocal* або ж *figures vocales*) і суто понятійних (тобто *idées*) як нелінгвістичних чи

¹⁰⁸ мова становить собою традицію, яка постійно змінюється, але яку час і мовці знищити не в змозі.

несеміотичних, проте він не ставить знаку рівності між понятійним і психічним, як це робить Е. А. Макаєв. Лінгвальне (лінгвосеміотичне) для Соссюра – це функційний тип інформаційно-психічного за своєю онтологічною суттю об'єкта, а не сам спосіб онтичного буття. Вчений дуже просто відрізняє суто психофізіологічні чи суто психопонятійні функції від лінгвосеміотичних: кожний об'єкт, який може бути окреслений як *linguistique*, повинен бути відношенням між об'єктами першого і другого типу. Інакше кажучи, ані саме поняття, ані сам акустичний образ (чи артикуляційна фонетична фігура) без наявності між ними зв'язку не становлять лінгвальних функцій. Соссюр пише, що «*Ni les sons ni les idées ne sont des objets linguistiques*»¹⁰⁹ [554, с. 250].

Аналогічний закид психосоціальному антропоцентризмові Соссюра робить і Р. О. Будагов, який пішов ще далі і звинуватив вченого у тому, що той, розуміючи мову як інформаційну систему, не дану нам у чуттєвому сприйнятті, фактично заперечив саме її існування: ««непідготовленому спостерігачеві може здатися, – коментує швейцарський мовознавець, – що це конкретний лінгвістичний об'єкт; однак уважніший розгляд виявляє в *ни* три або чотири цілком різні речі, залежно від того, як ми будемо підходити до цього слова» [67, с. 33]. **Існує слово об'єктивно чи ні – про це, на думку Соссюра, ми судити не можемо.** Лише «непідготовлений спостерігач» може допустити реальність існування мови» [там само, с. 13]. У «Курсі» йдеться не про те, що мова нереальна (навпаки, однозначно вказується на психічну реальність мови), а лише про те, що вона не є матеріальним об'єктом, який можна сприймати чуттєво. Для марксиста-матеріаліста така реальність може бути несправжньою, бо ж для нього реальне лише фізичне. Соссюр же говорить про неочевидність, небезумовну реальність мовних фактів, про те, що це людина і різні аспекти досвіду визначають форму буття мовознавчого об'єкту [342]. Це типовий антропоцентризм кантівського типу, характерний частково й соціологам ХІХ ст. (Г. Тардові і, меншою мірою, Е. Дюркгеймові).

¹⁰⁹ Рос. переклад: «Ни звуки, ни понятия не являются объектами лингвистического исследования» (Соссюр, *Заметки...*, с. 135). З огляду на сказане раніше з приводу вживання Соссюром прикметника *linguistique* можна зазначити, що переклад є неправильним, оскільки Соссюр не заперечував можливості дослідження акустичних вражень й артикуляційних фігур в окремій лінгвістичній дисципліні – фонології (тобто фізіології мовлення), але постійно заперечував їхню безпосередню належність до фактів мовної діяльності, тобто до лінгвальних одиниць.

4.1.3. Мова як функція і семіологічний інструмент в концепції Ф. де Соссюра

Аналізуючи соссюрівське розуміння мови як психосоціальної системи і продукту суспільної інтеракції, ми порушили ще одне важливе питання, а саме – проблему телеології мови. Для Ф. де Соссюра мова – це не тільки і не стільки продукт суспільної інтеракції, скільки засіб спілкування і вираження інтенції. Цей момент присутній у «Курсі», але він виявився майже цілком прикритий проблемою каузальності мови. Це не випадково, адже для А. Сеше саме мовлення як сфера мовних змін і джерело інновацій було набагато важливішим об'єктом дослідження, ніж власне мова як комунікативне й експресивне знаряддя. Поглянемо на фрагмент його тексту: «Істотна відмінність між вченням Соссюра і нашою теорією полягає у тому, що в «Курсі загальної лінгвістики» з вказаних протиставлень не виводиться жодної строгої засади класифікації, але скоріше привертається увага до відношень взаємозалежності, які встановлюються між різними сторонами мовного явища. Так, за Соссюром, **мова існує для мовлення, але вона теж породжується з мовлення**; вона з нього виходить і вона ж робить його можливим, і нічого не змушує нас ставити мову раніше мовлення чи, навпаки, мовлення раніше мови. **Це щось ціле, що може бути розділене тільки в абстрактному аналізі. Для нас, навпаки, у самій цій абстракції виявляється засада підпорядкування і класифікації, і ми ставимо мовлення у його передграматичній формі раніше мови**» [407, с. 183]. Дивно, що сам А. Сеше, будучи упорядником, а, за великим рахунком, також і співавтором «Курсу», не зауважив номотетизму соссюрівської концепції. Питання, що раніше: мова чи мовлення – з номотетичної точки зору абсолютно неістотне. Факт, що мовою ми називаємо систему вербалізації інтенції у мовленні, а мовленням – процедуру висловлення інтенції і впливу на співрозмовника на засадах мови, є властиво вирішенням концептуальної проблеми як такої. Питання ж, що було першим (чи то філогенетично, чи онтогенетично), це часткове питання, що стосується історичного розвитку чи становлення системи у онтогенезі. Соссюр цими питаннями не займався, отже ніякого протиставлення соссюрівській концепції тут немає. Просто А. Сеше запропонував поширити класичну історичну

проблематику (яка завжди трактувалася як філогенетична) новою проблемою – онтогенезом мовної діяльності. Тим більше, що основи такої постановки питання закладені самим Соссюром, який вважав, що зміни, як і породження мови, відбуваються у соціальній інтеракції (у дискурсивному мовленні – *langage discursif*). А. Сеше, як видно, не лише сильно заузив проблематику (з дослідження засад до дослідження проблеми виникнення), але й суттєво відійшов від соссюрівських принципів функційності мови і єдності мовної діяльності. Адже ставлячи мовлення перед мовою у процесі становлення останньої, А. Сеше фактично відкинув одне з ключових положень теорії Соссюра про мову як засіб вираження і інструмент творення мовлення, не кажучи вже про те, що формула «мовлення передує мові» веде до онтологічного унезалежнення одного від другого. Це висловлення надзвичай показове, оскільки виявляє ключову відмінність між дихотомічно-класифікаційним, субстанціалістським баченням мовної діяльності у А. Сеше й функційно-типологічним, реляціоністським її розумінням у Соссюра. Дивує однак те, що читаючи «Курс», переважна більшість мовознавців прочитала саме субстанціалістськи, роблячи висновок, що для Соссюра найважливішим було не функційне взаємовідношення мови й мовлення, а саме жорстка дихотомія і ієрархія двох окремих сутностей. Можна припустити, що у цьому була безпосередня провина укладачів «Курсу», котрі спочатку виклали соссюрівські погляди по-субстанціалістськи (представляючи мову й мовлення як дві онтологічно самостійні сутності, а мову як іманентну систему, що існує «сама у собі і для себе»), а потім остаточно дистанціювались від тих моментів у «Курсі», які походили від самого Соссюра.

Втім у спорі: чи мова потрібна мовленню (як його знаряддя і модель), чи мовлення потрібне мові (як її джерело), немає однієї вірної відповіді, оскільки ці питання не диз'юнктивні, а цілком різнопланові. Перше питання – це питання телеологічне (про ціль існування мови), друге – каузальне (про її походження). Відповідь на обидва має бути ствердною. Парадоксально, але обидва ці питання, будучи принципово різноплановими, стосуються одного й того ж – соціальності мови. Як продукт мовленнєвої інтеракції мова має соціальний характер. Такий самий характер має мова й як інструмент мовленнєвої інтеракції. При цьому

жоден з цих аспектів не стосується онтологічної суті мови як інформаційно-семіотичної системи.

На інструментальне, тобто телеологічно значуще розуміння мови у концепції Соссюра вказує кілька моментів. У рукописі монографії Соссюр ототожнив усі мовні одиниці (і формальні, і семантичні) з їхнім функційним призначенням і використанням: *Nous n'établissons aucune différence sérieuse entre les termes **valeur, sens, signification, fonction ou emploi d'une forme**, ni même avec l'idée comme contenu d'une forme; ces termes sont synonymes*¹¹⁰. У зв'язку з цим наявність у знаків значень і вартостей, котрі конституують його одночасно з його формою, у іншому місці фактично ототожнюється з функцією (цю засаду він називає *l'identique capacité* – «самототожність через призначення»):

В организме функция может отмереть, а орган будет продолжать жить. Даже у трупа сохраняются органы, являющиеся предметом изучения в анатомии. В слове нет ничего анатомического, то есть нет никакого различия в составных частях, основанного на функциональных соотношениях, и от части, которая выполняла определенную функцию, ничего не остается, кроме последовательности фонации, полностью сходных между собой [437, с. 155–156].

Зауважимо, що метафору опозиції анатомії і фізіології організму Соссюр у своїх нотатках використовує кілька разів саме для того, щоб підкреслити функційний, а не структурно самодостатній характер мови. Фраза, що у мові немає нічого анатомічного, краще за все служить запереченням її трактуванню як замкненої у собі аутотелічної структури. Цьому присвячено ряд нотаток з загальним номером 3319 і 3327, у яких вчений доходить висновку, що якщо мовні одиниці позбавити функції, «залишиться один сирий матеріал», одне «мертве тіло». Більше того, у першому з цих фрагментів можна зустріти дуже цікаву фразу (особливо у контексті загальноприйнятого розуміння концепції Соссюра як структуральної чи преструктуральної): *Un mot n'a aucune structure. Dès qu'on fait abstraction du sens des différentes parties* (тобто, якщо абстрагуватися від смислу,

¹¹⁰ Ми не встановлюємо ніякої серйозної відмінності між термінами *значущість, смисл, значення, функція або використання форми*, ні навіть з таким поняттям, як *зміст форми*; ці терміни є синонімами.

функції слова, відразу ж виявиться, що у нього немає ніякої структури). Постійне звернення уваги на те, що «анатомія» мови (тобто її чиста, формальна структура) повністю підпорядкована «фізіології» мови, свідчить про те, що, якщо вже Соссюра вважати засновником якогось напрямку лінгвістики, то напевно не структуралізму, а саме функціоналізму.

І таке розуміння при уважному аналізі можна зауважити навіть у «Курсі» (хоча укладачі зробили усе від них можливе, щоб його завуалювати). Перш за все слід згадати, що мова там визначена як граматична система і як система знаків. Зазвичай на перше майже не звертають уваги, натомість друге інтерпретують як лексичну систему, тобто як номенклатуру. Особливо гостро атакували концепцію Соссюра з цього приводу генеративісти: «Породжуюча граматики відрізняється і від соссюрівської *langue*, яку Соссюр розумів як набір знаків з їх граматичними властивостями, тобто як набір словоподібних елементів, сталих сполучень і обмеженого числа речень. (...) Н. Хомський звинувачує сучасну лінгвістику в тому, що вона, знаходячись певною мірою під впливом де Соссюра, займається системами елементів, але не системою правил і не приділяє належної уваги творчому аспекту мови» [402, с. 158–159]. Зауваження слушне щодо копенгагенського чи дескриптивного структуралізму, але проблемне, якщо його адресувати до концепції Соссюра. Одне, з чим можна згодитись, у Соссюра проблема модельної функції мови чітко не вербалізована. Але якщо ми звернемося до тексту «Курса» та підтверджуючих його текстів, написаних рукою самого вченого, то знайдемо там однозначні ствердження, що, по-перше, мову ні в якому разі не можна розуміти як номенклатуру (а саме як знаряддя побудови мовлення), а по-друге, що система знаків – це система засобів вираження мислення, а не набір семіотизованих понять, врешті, по-третє, що мова, як і мовлення, – це лише функційні аспекти мовної діяльності (і це саме про неноменклатурність мовної діяльності загалом, а не лише мови, говорив Соссюр). Поняття, згідно з власне соссюрівським розумінням знака, не входить у склад знака, а значить і система понять не входить у склад мови (про це мова йтиме у наступному розділі). Якщо так, то номенклатурна інтерпретація мови є цілком хибною і не має нічого спільного з теорією Соссюра.

Уже в «Курсі» читаємо:

Передусім існують поверховні уявлення широкої публіки, яка вбачає в мові лише номенклатуру (...), а це унеможлиблює будь-яке дослідження справжньої природи мови [440, с. 29];

Дехто схильний вважати мову по суті номенклатурою, тобто розглядати її як перелік слів, кожне з яких відповідає окремій речі [там само, с. 86].

Проблема однак у тому, що упорядники «Курсу» не зуміли представити це положення соссюрівської концепції належним чином, зводячи проблему лише до одного аспекту – відсутності симетрії між понятійною сіткою і системою знаків, а також апіорно усталеної відповідності понять і знаків (названої *арбітральністю* чи *довільністю* структури знака). Таким чином можна узасаднити функційне призначення мови бути засобом вербалізації інтенцій, але з таким чином обмеженого трактування антиноменклатурності мови прямо не виникає її призначення бути засобом мовленнєвого спілкування. Звичайно, якщо бути логічно послідовним, то можна поставити питання – навіщо людині шукати знакового вираження своїм інтенціям, і дійти в результаті висновку, що це необхідно для того, щоб узгодити власну інформаційну досвідну систему з аналогічними системами інших членів цього ж соціуму. Але така логіка інтерпретування ідеї «мова – не номенклатура» експліцитно не міститься у «Курсі». Більше того, упорядники «Курсу», згідно зі своєю генеральною настановою, сильно завузили проблему, приписуючи антиноменклатурний характер лише мові (*langue*), тоді як Соссюр цю властивість приписував усій мовній діяльності:

*Mais il y a là, implicitement, quelque tendance que nous ne pouvons méconnaître ni laisser passer sur ce que serait en définitive le langage: savoir, une nomenclature d'objets*¹¹¹ [554, с. 230].

У рукописній спадщині знаходимо прямі вказівки на те, що поза власне знаками та їхніми взаємними стосунками у мовній системі Соссюр вирізняв також

¹¹¹ Рос. переклад: «Но здесь мы имеем дело с некоторой имплицитной тенденцией, которую нельзя недооценивать и которой нельзя позволить повлиять на окончательное определение языка, а именно с тенденцией считать язык номенклатурой предметов» (Соссюр, *Заметки...*, с. 121). Як бачимо, російський перекладач також допускає ту саму помилку й переносить функціональність як властивість усієї мовної діяльності на мову, хоча в оригіналі виразно вказано, що йдеться про *langage*, а не *langue*.

правила, засади й принципи творення мовних і мовленнєвих одиниць, узагальнюючи їх ідеєю мови як механізму – *mécanisme de la langue // la langue comme le mécanisme* (часом на окреслення елементів такого механізму Соссюр навіть вживає термін *модель*):

Отсюда следует, что все изменения, все новообразования (...) всегда зависят от основополагающего принципа, который действует в данной сфере и коренится в глубине человеческой души, а не где-либо еще [437, с. 94];

общую модель их расположения и функционирования [там само, с. 79];

Для создания ὀῤρεσσι нужна была модель; разумеется, этой модели надлежало быть хорошо известной тому, кто пустил в обращение неологизм [там само, с. 77].

Суспільний конвенціоналізм мови є однією з найважливіших тез для концепції Соссюра. Він полягає у тому, що мова як інформаційна система виникає лише у результаті суспільної конвенції (про це мова йшла вище). Але це ще не все. Конвенціональним стає те, що «працює», що допомагає досягти своєї суспільно значущої мети, а також те, що забезпечує дієву комунікацію. Отже семіологізм і конвенціоналізм мови слід розуміти не лише як каузальну тезу, але, перш за все, як тезу функційну й телеологічну. Власне те, що мова – не номенклатура назв для понять, а засіб вираження і суспільної інтеракції, створює специфіку мови як семіологічного коду комунікативного типу. Читаємо у рукописах Соссюра:

*il faudrait poser dès la première page ce dilemme: Veut-on considérer la langue comme le mécanisme servant à l'expression d'une pensée? Dans ce premier cas, qui est aussi important que l'autre, sinon infiniment plus, nous n'avons que faire d'une considération historique des formes, et tout le travail de l'école linguistique depuis un siècle, uniquement dirigé vers la succession historique de certaines identités servant d'un moment à l'autre à mille fins, est en principe sans importance*¹¹² [554, с. 46];

¹¹² (...) уже на самому початку треба сформулювати проблему: чи ми хочемо розглядати мову як механізм вираження думки? У такому разі, так само важливого, якщо не набагато важливішого, ніж інші, нам не залишається нічого іншого, як тільки перейти від історичних роздумів до розгляду форм, і тоді вся робота лінгвістичної школи протягом останнього

*с совершенно новой стороной знака, а именно: она показала, что мы по-настоящему поймем сущность знака только тогда, когда убедимся, что его не только можно передавать, но что он по самой своей природе **предназначен для передачи*** [437, с. 103];

*Язык по преимуществу является средством, орудием, которое **предназначено** для постоянного и немедленного **достижения соответствующей цели и результата** – взаимопонимания* [там само, с. 66].

Як бачимо, Соссюр вбачав у мові одночасно засіб вираження думки (експресії) і засіб семіотичного впливу на інших людей (комунікації). Отже проблема семіологічності мови може і повинна розглядатися саме як телеологічна, а не каузальна проблема. Знаки не виникають самі по собі. Їх породжує потреба або у розпізнаванні певних явищ і ситуацій (некомунікативні знаки), або ж у сигналізації своїх інтенцій іншим членам семіотичного колективу (комунікативні знаки). Іноді науковці не розуміють цієї різниці. Їм здається, що мовні (комунікативні за своєю функцією) знаки постають не «тому що» є така потреба, а «для того щоб» постати. Звідси принципове незрозуміння ідеї Соссюра не лише про довільність зв'язку між знаком і поняттям, але (і перш за все) між знаком і його матеріальним субстратом (звуком, жестом чи слідом на фізичній поверхні). Так, О. Г. Рєвзіна пише: «Пафос Соссюра у стосунку загальної семіотики полягав у тому, що мова не відрізняється від інших знакових систем, що знаки дорожнього руху і мовні знаки – це одне і те ж, що мовне значення може легко трансформуватися в іншу матеріальну субстанцію («мова – це домовленість, і цілком байдуже, яка саме природа її умовно обраного знака»). Цей пафос є фальшивим, природа мови укорінена в людському тілі, в його органах мовлення, в його розумі» [385, с. 12]. Це явне перекручення думки з «Курсу» і поглядів самого Соссюра. По-перше, ця фраза не є дослівною читатою з Соссюра, а посиленням на Уїтні, з яким Соссюр погоджується (це підтверджують також рукописні матеріали до статті про Уїтні [554, с. 299–304]). Для того, щоб знак був знаком, важлива є процедура заміщення певної понятійної інформації певним психофізіологічним

століття, що була спрямована лише на вивчення історичного успадкування певних ідентичностей, які щораз служать тисячам різних цілей, власне кажучи, втрачає свій смисл.

уявленням (акустичним, оптичним, дотиковим чи кінестетичним). Знаряддям такого заміщення є саме знак як вартісна і значуща форма. Значенням знака є, з одного боку, його семіотичний стосунок до певного поняття, а з другого, – сукупність його стосунків з іншими знаками:

*1 Un signe n'existe qu'en vertu de sa signification; 2 une signification n'existe qu'en vertu de son signe; 3 signes et significations n'existent qu'en vertu de la différence des signes*¹¹³ [554, с. 37].

Отже знак не є субстанцією, а лише інформаційним відношенням. При цьому Соссюр не наполягав на тому, що знаки людських мов апріорно були приречені на акустико-артикуляційну форму. Він розважав також можливість їхньої жестової форми. Крім того, проблема суті мови як семіологічної системи повинна відрізнятися від проблеми мови як одного з типів таких систем. Фраза Уїтні, до якої висловлював свій стосунок вчений, торкалася саме першої проблеми. Контраргумент О. Г. Рєвзіної, що «природа мови укорінена в людському тілі, в його органах мовлення, в його розумі» не заперечує, а лише підтверджує тезу Соссюра про психоінформаційну сутність мови. Не заперечує вона й постулату про другорядність сигнального носія, адже формою знака є не сам цей носій, а його психічний образ.

По-друге, уважне прочитання нотаток вченого вказує на те, що він не ставить знаку рівності між штучними конвенціональними системами і мовою. Більше того, видалення письма з роздумів про сутність мови й мовлення, а також незгода на розуміння літературної мови як типового лінгвістичного коду найкраще доводять, що Соссюрові не було все одно, що є засобом сигналізації для *langue*. Соссюр просто намагався довести функційну, інформаційну сутність мовних явищ і не поділяв погляду про детермінацію мови самою фізіологією артикуляційного апарату.

По-третє, О. Г. Рєвзіна тут плутає дві зовсім різні проблеми – суті системи знаків і типу знакової системи. У першому аспекті усі системи знаків тотожні за суттю (у т.ч. система дорожніх знаків це теж система знаків), у другому ж аспекті

¹¹³ 1. Знак існує тільки на підставі свого значення; 2. значення існує тільки на підставі свого знака; 3. знаки і значення існують тільки на підставі різниці знаків.

йдеться про різні типи таких систем. Є системи, що виникають синергічно, шляхом культурно-історичної конвенції, а є такі, що створюються як кібернетичні проекти. Мова належить до перших (хоча не виключається можливість створення штучного проекту на зразок натуральної мови, який може згодом перетворитись на мову – нагадаємо, що Соссюр був добре обізнаний з інтерлінгвістичною проблематикою, якою займався його брат-есперантолог Рене). Але нагадаємо, що жоден інтерлінгвіст не наважиться назвати лінгвістичний проект мовою аж поки не відбудеться його соціалізація і психологізація, тобто поки він не перетвориться у функційну систему вираження інтенцій і комунікації у певному соціумі, яка має стати не лише свідомим кодом, але цілком неусвідомлюваною психічною функцією.

Розглядаючи інструментально-семіотичний телеологічний характер мови, варто особливо наголосити на тому, що, згідно з розумінням Соссюра, поняття, що у системі становлять внутрішній когнітивний досвід людської особистості, не є складовою мови, а лише є її семіологічним об'єктом. Саме так слід розуміти відому з «Курсу» тезу про довільність мовних знаків. Підтвердження цьому знаходимо у монографії «Про двоїсту сутність мовної діяльності» і нотатках:

*il n'y a pas un seul objet matériel, nous l'avons vu, auquel s'applique exactement et exclusivement un mot; cela ne supprime pas l'existence de ces objets matériels. De même, il n'y a pas un seul fait moral, qu'on puisse exactement et exclusivement enfermer dans un certain terme; mais cela n'atteint pas un seul instant l'existence de ces faits moraux. Ce qui peut être proposé comme une question d'examen, c'est jusqu'où le mot correspond à un fait moral déterminé, de même qu'on est obligé de rechercher jusqu'où l'idée d'ombre par exemple correspond à un fait matériel déterminé. Les deux séries d'investigations ne relèvent plus de la linguistique*¹¹⁴ [554, с. 37–38].

¹¹⁴ як ми побачили, немає жодного матеріального об'єкта, якого стосується точно і тільки це слово; і це не заперечує існування цих матеріальних об'єктів. Абсолютно так само немає жодного морального факту, який можна точно охопити певним і тільки одним терміном; але це ні на мить не ставить під сумнів існування цих моральних фактів. У ролі питання, що заслуговує на розгляд, можна запропонувати те, наскільки слово відповідає певному моральному факту; ми змушені також шукати, якої мірою, наприклад, поняття тіні відповідає певному матеріальному факту. Ці два типи досліджень абсолютно нерелевантні в лінгвістичному плані.

Як бачимо, Соссюр закладає можливість незалежного від системи мовних знаків існування системи понять (у даному випадку моральних), які можуть (але не мусять) виражатися тими чи іншими знаками, а також понять, які можуть, але не мусять співвідноситись з матеріальними явищами. Обидві ці когнітивні проблеми Соссюр виносить поза дужки власне мовознавчого дослідження. Зв'язок між поняттями й знаками має етнокультурні і психосоціальні (тобто довільні з точки зору законів природи) підстави:

*Domaine non linguistique de la pensée pure, ou sans signe vocal et hors du signe vocal, se composant de quantités absolues (...) Ce n'est pas au linguiste d'examiner depuis où peut réellement commencer cet affranchissement du signe vocal, si certaines catégories préexistent et si d'autres postexistent au signe vocal; si par conséquent certaines sont absolues et nécessaires pour l'esprit et d'autres relatives et contingentes; si certaines peuvent continuer d'exister en dehors du signe pendant que les autres ont un signe, etc.*¹¹⁵ [там само, с. 43].

Тут теж однозначно вказується на те, що властиво самі поняття не входять в склад мови. Вони є лише об'єктами семіотизації. У цьому ж, 8 розділі монографії знаходимо пояснення Соссюра до такого розуміння границі між лінгвосеміотичним і нелінгвосеміотичним. Якщо сфера понять є прелінгвальною і пресеміотичною (*domaine non linguistique*), то сфера чистих акустичних вражень (*domaine linguistique du son pur ou de ce qui sert de signe considéré en lui-même et hors de toute relation avec la pensée = PHONÉTIQUE*) – є фактично постсеміотичною. Властиво лінгвальною є власне система знаків, що поєднують між собою поняття та звукові фігури (акустичні образи).

Функційно-семіологічний характер мови імплікує ще один важливий висновок, що суперечить відомій тезі про мову як об'єкт «сам і собі і для себе», а саме те, що як мова загалом, так і кожний її елемент є інструментальним засобом (функцією) «для», а не аутотелічною річчю «в самій собі». Згадаємо фрагмент з

¹¹⁵ нелінгвістична сфера чистої думки, що складається з абсолютних величин без фонетичного знака або поза фонетичним знаком (...). Не є справою лінгвіста вивчати, звідки насправді розпочинається свобода від фонетичного знака, чи деякі категорії існують до нього, а інші виникають після нього; чи деякі з них є абсолютні й необхідні для розуму, а інші відносні та випадкові; чи деякі з них можуть продовжувати існувати поза знаком, тоді як інші повинні мати знак і т. ін.

рукописів Соссюра про повну залежність шахових фігур як функцій від гри в шахи як системи певного роду діяльності [554, с. 67], який ми вже наводили вище, чи звернемо увагу на наступні ствердження, у яких фраза «не виконує знакової функції» має розумітися як «не має лінгвальної вартості»:

1° La figure vocale en elle-même ne signifie rien.

2° La différence ou l'identité de la figure vocale en elle-même ne signifie RIEN.

3° L'idée en elle-même ne signifie rien.

*4° La différence ou l'identité de l'idée en elle-même ne signifie RIEN*¹¹⁶ [554, с. 73].

Тож і дослідження мови і кожного її елемента повинно реалізуватись не «у собі і для себе», а саме у функційних пов'язаннях, з одного боку, з мовленням (тобто мовленнєвими одиницями), а з другого, з іншими одиницями мови (у т.ч. з мовними одиницями інших носіїв цієї мови). Читаємо далі у нотатках вченого:

За мыслью о том, что для выявления сущности форм надо лишь «проанализировать эти формы» подобно тому, как анализируют химические вещества или производят препарирование, кроется бездна наивности и вызывающих удивление концепций [437, с. 123].

Саме постійно підкреслюваний Соссюром телеологічно-дієвий характер мови (тобто її призначення бути знаряддям семіологічної діяльності) схиляє нас до висновку, що його концепція була не стільки структурально-системною, скільки системно-функційною, а методологія наукового дослідження мови – не іманентною, а операціональною (прагматичною) [365].

4.2. Концептуальні дискусії на тему співвідношення мови й мовлення

Загальним місцем соссюрівської концепції, визнаваним практично всіма дослідниками його творчості, є вирізнення в межах мовної діяльності двох принципово відмінних функційних семіологічних структур – інваріантної системи

¹¹⁶ 1. Фонетична фігура сама собою не виконує знакової функції. 2. Різниця або ідентичність фонетичних фігур самих по собі не виконує знакової функції. 3. Поняття саме по собі не виконує знакової функції. 4. Різниця або ідентичність понять самих по собі не виконує знакової функції.

засобів означення (яку Ф. де Соссюр стабільно називає *langue* – мова) та актуального семіологічного процесу суспільної інтеракції на основі мови (*discours*), під час якого мовці реалізують свої семіотично-комунікативні потреби у формі актів висловлення (*parole*). На жаль, упорядники «Курсу» не помітили цієї концептуально-термінологічної специфіки й нівелювали її, спрямовуючи цілісний процес соціальної інтеракції до поодиноких волітивних актів окремих мовців. Тому в класичній версії «Курсу» поняття *discours* загалом не з'являється, а сам термін *discours* використано 9 разів: або в межах загальноприйнятого лінгвістичного кліше *partie du discours* «частина мови» (4 рази), або як абсолютний синонім *parole* (2 рази) або як «ораторська мова» (2 рази), і лише двічі цей термін використаний в близькому до соссюрівського значенні:

Sans doute les sujets parlants ne connaissent pas ces difficultés; tout ce qui est significatif à un degré quelconque leur apparaît comme un élément concret, et ils le distinguent infailliblement dans le discours [553, с. 148];

On comprend des lors le jeu de ce double système dans le discours [там само, с. 179].

У них чітко видно, що Соссюр говорить про мовлення як про двобічну комунікацію й регулярну діяльність, а не як про окреме висловлення. Не дивно, що ані російські, ані український перекладачі не зважили на цю специфіку, оскільки в них обидва терміни – *discours* і *parole* перекладено ідентично: як *речь* / *мовлення*. Показово, що термін *discours* навіть не потрапив до предметних покажчиків – ні в оригіналі, ні в перекладі.

Порівняємо оригінал із перекладами:

Певна річ, мовцям невідомі ці труднощі; все, що хоча б якоюсь мірою має значення, сприймається ними як конкретний елемент, і вони безпомилково розпізнають його у мовленні [440, с. 134];

Тепер стає зрозумілим функціонування у мовленні цієї подвійної системи [там само, с. 164];

Говорящие не знают, разумеется, этих затруднений. Все, что в какой-либо мере является значимым, воспринимается ими как конкретный элемент, и они безошибочно распознают его в речи [438, с. 106] і

Так выясняется *функционирование* этой двойкой системы в речи [там само, с. 130].

Але відмінності між *discours* і *parole* ми розглянемо трохи пізніше. Найважливіше те, що з формально-онтологічного погляду сутність обох об'єктів ідентична – це процесуальні функції, актуальні лінвосеміотичні феноменальні акти. Тому розрізнення між ними, хоча й є теоретично надзвичайно важливим, принципово не змінює суті розрізнення між ними і мовою як інваріантною системою семіотичної інформації. І саме це розрізнення є ключовим у концепції швейцарського мовознавця. Тому до курйозних варто зарахувати інтерпретації соссюрівської пари «мова – мовлення» як простої синонімії: «Самі терміни *мова* і *мовлення* є абсолютними синонімами, котрі своїм змістом визначають той самий об'єкт – комунікативну систему знаків» [88, с. 53].

Трапляються також сплутування обох об'єктів і перенесення характеристик одного на інший, що також свідчить про розуміння мови й мовлення як рівноправних сторін чи частин мовної діяльності. Одним із найчастіших таких сплутувань є приписування мові усного чи письмового характеру, тобто характеристик типово мовленнєвих: «Більшість лінгвістів керується положенням про генетичну первинність (примарність) **усної мови** й у зв'язку з цим вважає, що **письмова мова** є вторинною (*sekundär*) і неповною порівняно з усною. Ф. де Соссюр на основі вказаної тези, так формулює завдання лінгвістики: «Коли йдеться про живу мову, єдино раціональний метод полягає в тому, аби: а) встановити систему звуків, яка постає з безпосереднього спостереження; б) порівняти її із системою знаків, призначених для зображення звуків (нехай і неточного)». Із того факту, що ми пізнаємо рідну мову спочатку в усній, а лише потім у письмовій формі, зовсім не випливає, що **письмова мова** є вторинна й «неповна»» [295, с. 90]. По-перше, згідно з концепцією Соссюра, усною чи письмовою може бути не мова, а актуальна форма семіологічного виразу, тобто усне висловлення (промовляння) або письмовий текст. По-друге, первинність усного мовлення виникає не тільки з того факту, що «ми пізнаємо рідну мову спочатку в усній, а лише потім у письмовій формі», але й з того, що всі мови спочатку використовували в усному мовленні (і навіть більшість мов, які нині існують у світі, не має писемної форми комунікації). Це абсолютно достатні

аргументи не лише на користь первинності усного мовлення, але й на користь його онтологічної повноти. Письмо завжди є додатком до природної комунікації, натомість усне мовлення – облігаторна форма мовної комунікації. Тому не дивно, що в концепції Соссюра немає поняття усного чи письмового мовлення, бо мовлення (як обов'язковий аспект мовної діяльності) завжди має акустично-артикуляційний характер. Усі інші форми є або допоміжними технічними засобами, або заміниками в разі розладу властивого мовлення. Виразне розрізнення мовлення та письма в Соссюра – це принципова позиція.

Висловлення як усний акт мовлення декілька разів Соссюр протиставляє письмовому запису (графічній синтагмі):

*Il n'y a pas de parole, il n'y a que des assemblages de lettres. Un premier pas se fit: de la lettre on en vint à considérer le son articulé et du papier on passa au sujet parlant [...]. Il n'y a pas encore de langage, il y a déjà la parole*¹¹⁷ [554, с. 130];

*La stylistique, sans se désintéresser de ce **qui est écrit**, voit avant tout son objet dans l'observation de ce **qui est parlé**, dans **les formes de langage vivantes**, consignées ou non dans un texte*¹¹⁸ [там само, с. 272].

Л. Єльмслев і Г. Гійом виступили проти соссюрівського вибору терміна «parole»: «Небезпечним було в лінгвістиці поняття й термін parole» [532]. Пропозиція Г. Гійома замінити соссюрівський термін *parole* терміном *discours* була прийнята лінгвістами, і гійомовський *discours* зрештою витіснив *parole* швейцарського лінгвіста. Така пропозиція мала на меті послабити адресований Соссюру докір про зосередження уваги тільки на звуковій формі діяльності

¹¹⁷ Немає висловлення, є тільки об'єднання літер. Перший крок зроблено: від літери перейшли до розгляду артикульованого звуку, а від паперу ми перейшли до мовця [...]. Ще немає мовної діяльності, але є вже висловлення.

¹¹⁸ Рос. переклад: «Стилистика, хотя и интересуется **письменной речью**, находит свой предмет прежде всего в наблюдениях над **устной речью**, в формах **живой речи** независимо от того, зафиксированы они или нет в письменных текстах» (Соссюр, *Заметки...*, с. 206). Звернемо увагу на те, як перекладач створює тріаду, якої немає в Соссюра, *живе мовлення* – *усне мовлення* – *писемне мовлення*, хоча в оригіналі йдеться, по-перше, про акт говоріння (*parlé*) і письмо (*écrit*), а по-друге, не про живе мовлення, а про живі (тобто функціонально актуальні) форми мовної діяльності (*langage*). Ніде Соссюр не отожднює писемності і мовлення (*écrit* і *parole* чи *écrit* і *discours*), і ніде не намагається поєднати їх в одну категорію. І це не випадково, адже письмо, на думку Соссюра, не самостійна форма спілкування чи семіологічної експресії, а вторинний засіб сигналізації, якоюсь мірою узалежнений від власне мовлення, котре у всіх відбувається в усній формі (навіть під час писання чи читання ми використовуємо внутрішнє промовляння).

(langage): «*l'on peut parler autrement que par parole, par toute sorte de signes, par geste, par écrit*» (можна говорити по-іншому, не тільки словом, але й різними знаками, жестами, письмово) [там само]. *Parler autrement* є радше предметом вивчення семіотики, а не лінгвістики, і термін *discours* в сучасному значенні більше містить письмової частини *langage*, ніж термін *parole*. Сьогодні виявляється (зі знайдених рукописів), що *parole* в Соссюра тільки іноді, тільки в деяких контекстах (тобто коли важко точно сказати, що саме мається на увазі) є синонімом *discours* [554, с. 277] (одинична версія – *langue discursive* [там само, с. 117]). У більшості ж контекстів видно, що соссюрівський *discours*, на відміну від *parole*, містить в собі набагато більше: по-перше, соціальний момент інтеракції за допомогою мови, по-друге, сукупність *parole* (висловлень), по-третє, граматико-семантичні структури т. зв. *parole potentielle* (при дослідженні соссюрівської формули *langage = langue + parole* першою диференціацією, яку належить зробити лінгвістові, є диференціація не тільки фактичного висловлення (*parole effective*) і висловлення в потенції, тобто моделі такого висловлення (*parole potentielle*), але й конкретного одиничного акту висловлення (*parole*) та комунікативної мовленнєвої події (*discours*). Справді, Соссюр використав термін *parole* передусім для опису фонетичного (артикуляційного) акту продукування мовних сигналів, але водночас використовував не сам термін *parole*, а додавав до нього визначення із семантикою фонетичної характеристики: *chaîne de parole acoustique*¹¹⁹ [там само, с. 325]; *chaîne de parole phonatoire*¹²⁰ [там само, с. 326]; або ж описово пояснював ці характеристики: *une suite quelconque d'éléments dans la parole: ce que nous appelons la théorie de la chaîne sonore*¹²¹ [там само, с. 39]; *la juxtaposition des phonèmes dans la parole*¹²² [там само, с. 245]; *Est de l'Individu, ou de la Parole: a) Tout ce qui est Phonation, b) tout ce qui est combinaison – tout ce qui est Volonté*¹²³ [там само, с. 299]. Остання фраза засвідчує, що Соссюр розумів

¹¹⁹ ланцюжок акустичного висловлення.

¹²⁰ ланцюжок фонаційного висловлення.

¹²¹ будь-яка послідовність елементів у висловленні: те, що ми зараховуємо до теорії звукового ряду.

¹²² безпосереднє сусідство фонем у висловленні.

¹²³ Індивідуальним або ж таким, що належить до висловлення є: а) все, що є Фонетичним, б) все, що є комбінацією елементів – все, що є Волітивним.

parole не тільки як індивідуальний акт фонації, але також (що не раз підкреслював в інших чорнових записах) як акт волі та процедуру комбінаторного мовного структурування, здійснюваного мовцем у конкретній мовній ситуації. Отже, можна сказати: по-перше, *parole* – це не мовлення як таке (не спілкування, не розмова), не мовленнєва ситуація чи подія, а індивідуальний мовленнєвий акт; по-друге, це усний мовленнєвий акт, протиставлений письму як сутнісне – вторинному, як облігаторне – додатковому. Якщо так, то що ж тоді таке мовлення?

Слід наголосити, що термін *parole* не був єдиним у термінологічному репертуарі Соссюра. Наступним таким терміном був *discours*, використовуваний вченим на позначення мовного спілкування чи мовленнєвої події або сфери.

Абсолютна більшість мовознавців приймає соссюрівський дуалізм мовної діяльності за данність. Проте зовсім не однаково вони інтерпретують відношення між мовою й мовленням у межах мовної діяльності. Ключовим моментом стосунку між мовою й мовленням у соссюрівському розумінні є функційний стосунок між стабільною інформаційною системою і її використанням у суспільній інтеракції. У радянській мовознавчій традиції під впливом панівної ідеології цей функційний зв'язок був переосмислений у т. зв. «діалектичну єдність», що, безперечно, є ознакою впливу марксистсько-гегелівської методології.

Так, О. М. Галкіна-Федорук у виступі «Про мову й мовлення» у 1962 р. сказала: «Мова і мовлення співвідносяться як **сутність і явище** й перебувають у діалектичній єдності, відбитій в їхньому взаємозв'язку і відмінності» [19, с. 159]. Про це писав і Ф. П. Філін: «Соссюрівська антиномія *langue – parole*, з протиставленням обох членів, як відірваних одна від одної протилежностей, становить зачароване коло. Насправді ж ці протилежності перебувають у діалектичній єдності» [471, с. 42]. Підтримує цю ідею й М. А. Кондрашов: «Відзначені Соссюром відмінності мови та мовлення справді існують, але вони **не дають підстав їх абсолютизувати**, оскільки ці два аспекти мовної діяльності в кожному окремому випадку **становлять неподільну діалектичну єдність**, жоден із них не можна собі уявити незалежно один від одного, обидва вони взаємно зумовлені, оскільки «мова» – **це загальне, а «мовлення» – часткове, особливе**» [203, с. 112]. Проблемність тези М. А. Кондрашова полягає в тому, що він

переформулював відому тріаду «загальне – одиничне – особливе» у діаду, що суперечить класичній діалектичній логіці. Подібне співставлення соссюрівської концепції з діалектикою Гегеля знаходимо й у С. П. Гірняк: **«Мовлення щодо мови є частковим, окремим, індивідуальним. Воно є однією з багатьох форм загального, що виникає в устах окремих осіб за різних життєвих обставин як наслідок застосування мови для передавання конкретних думок»** [95, с. 18]. Тут допущена подібна логічна помилка, адже згідно з діалектичною логікою об'єкт не може бути одночасно частковим (окремим) та одиничним щодо загального. Окреме має риси одиничного й загального. Гегелівська діалектична єдність передбачає протиставлення двох об'єктів як тези і антитези, що, своєю чергою, зумовлює усвідомлення їх як принципово однорідних, а також як тотожних і протилежних водночас. Проте, за Соссюром, мова й мовлення далеко не тотожні і навіть не схожі. Вони суміжні, як субстанційний об'єкт і об'єкт процесуальний. Не можна їх трактувати також у категоріях сутності і явища чи загального й індивідуального, адже для цього вони також мають становити сутнісну тотожність, просто перше (явне) є виявом другого (прихованого). Мова, зреалізована у формі мовлення, повинна бути або трансцендентною суттю мовлення (тобто своєрідним «духом»), або ж міститися в самому мовленні, а не у свідомості людини (як це передбачав швейцарський науковець).

Є й інші способи розглянути діаду «мова – мовлення» у філософських термінах. Наприклад, крізь призму аристотелівської пари «субстанція – форма». Ідеї «мовлення – це форма існування мови» або «мовлення – це мова у своєму дієвому прояві» були й залишаються чи не найпоширенішими в російсько- та українськомовному мовознавстві. Ось декілька саме такого зразка характерних оцінок співвідношення мови й мовлення, навіяні «Курсом» і філософією Аристотеля:

«Ці ж труднощі у визначенні правильного співвідношення часткового і загального виявилися неподоланими і для Ф. де Соссюра, котрий протиставляв мову як систему лінгвістичних знаків індивідуальному мовленню, у якому реалізується ця система» [329, с. 60], «[...] живе мовлення є формою існування і розвитку мови» [203, с. 111], «Самі ж конкретні речення, які безперервно висловлюють люди усно й формулюють письмово, належать не до мови, а до

мовлення: вони творять мовний матеріал, у якому тільки реально й існує мова» [395, с. 43], «Мову він розглядав як систему умовних засобів (норм), мовлення – як форму існування цієї системи» [187], «мовлення – натуральна форма існування мови» [300, с. 104], «Допускається можливість співвіднести з цим об'єктом окремий мовленнєвий акт і виниклу внаслідок цього сполучення знаків (синтагму), вважати мовлення реалізацією мови» [452, с. 147], «Ф. де Соссюр, котрий вперше чітко розмежував ці явища, соціальною вважав лише мову як систему; у мовленні ж він убачав індивідуальний вияв мови як соціального явища» [305, с. 493] (в останньому випадку до ідеї феноменально-ноуменальної діалектичної єдності додано репрезентацію індивідуального як вияву соціального; крім того, тут допущена суто логічна помилка, адже з логічного погляду не може бути «вияву явища»: явище – це і є вияв).

Саме через таке гегельянсько-марксистське чи аристотелівське розуміння мови й мовлення виник один із найчастотніших і найстійкіших закидів на адресу Соссюра – ідея відриву мови від мовлення. Соссюр багаторазово підкреслював, що мова існує лише завдяки мовленню (виникає й розвивається у процесі мовленнєвої інтеракції) і лише для мовлення (потрібна як інструмент творення такої інтеракції). Водночас мовлення може існувати лише завдяки знаковим відношенням і граматичним правилам мови. Розрив між ними неможливий хоча б тому, що вони є лише суміжними функційними аспектами мовної діяльності. І все ж теза про «відрив мови від мовлення» (завдяки інтерпретації А. Сеше й Ш. Баллі) стала загальновизнаною й повторюваною майже в кожному підручнику та словнику.

Ще одним популярним способом інтерпретації відношення мови й мовлення є похідна від аристотелізму ідея представлення відношень мови й мовлення як потенції та акту: «у працях тих послідовників де Соссюра, котрі сповідують ідеї найбільш глибокого дослідження діалектики «мови» і «мовлення» як «потенційного» та «актуалізованого»» [314, с. 8].

Це розуміння може бути прийнятне лише частково, якщо за узагальнювальну їхню сутність узяти мовну діяльність (мовний досвід) людини. Абсолютно неправомірно вбачати між потенцією мови й актами мовлення простий стосунок потенційного ноумену й актуального феномену. Таке розуміння

вилучає із семіологічного відношення головний складник – усупільнену людську особистість. У Соссюра їхнє відношення складніше: мова як модельне знання й уміння людини функційно пов'язане з її використанням при творенні та відтворенні мовлення.

Проблему співвідношення мови й мовлення не могли розглядати відокремлено від традиційного чинника соціальності (мови) й індивідуальності (мовлення). Дуже часто закиди про «розрив» поєднуються з закидами про роз'єднання мови й мовлення за цією ознакою або й базуються на таких закидах. Зокрема Ф. М. Березін у своєму відомому підручнику пише: «Заслугою де Соссюра є **визначення внутрішніх протиріч в мовленнєвих процесах**. Але виявивши ці протиріччя, він не помітив органічного зв'язку між ними. **Його протиставлення мови як соціального продукту мовленню як індивідуальному факту неправильне. Мова є засобом спілкування між людьми, цим визначається її соціальний характер. Розвиток мови зумовлений розвитком того суспільства, потреби котрого вона обслуговує. Відтворення мови багатьма людьми не може бути однорідне: виникають різні індивідуальні відхилення, котрі, більшою мірою стосуючись лексики, ніж граматики і фонетики, не змінюють соціального характеру мови. Але й індивідуальне мовлення не може існувати ізольовано від мови. Якщо б у мовленні не було нічого соціального, воно б не могло слугувати засобом засвоєння мови**» [42, с. 164]. Проблему індивідуального та соціального чинника в мові розглянуто вище. Тому зосередимося лише на проблемі соціальності мовлення.

Що мав на увазі Соссюр, приписуючи мовленню волітивний (а отже індивідуальний) статус, підкреслюючи до того ж соціальність мовної системи? Йшлося про каузальний чинник. Питання, на яке відповідав Соссюр, мало звучати так: як виникає мова на відміну від того, як виникає мовлення. Звісно, мовлення як процес комунікативного вираження інтенції (семіотизації мислення) аж ніяк не може бути продуктом соціальним і синергетичним. Для цього мав би існувати або збірний суб'єкт (колективний мозок) із спільним колективним знанням і спільною колективною волею, або ж мовленнєві акти мали б бути довільними й

випадковими похідними довільного вживання звуків різними суб'єктами. А в таку метафізичну істоту і в таку гру природних сил Соссюр не вірив. Тут важливо не плутати категорії причини з категорією мети. Мовлення виникає **тому, що** мовець згідно з правилами мови й на основі мовних знаків волітивно реалізував мовленнєвий акт, але зробив він це **для того, щоб** виразити інтенцію й встановити комунікативний зв'язок з адресатом. Натомість мова як конвенція, як соціальна частина індивідуального досвіду може виникнути лише внаслідок суспільної, власне синергетичної інтеракції. Окремій людині мова не потрібна. Крім того, за Соссюром, суто індивідуальним актом волі є не *discours* (власне мовленнєва інтеракція), а саме *parole* – одноразовий акт висловлення. Мова – це не окреме слово і навіть не набір слів чи відтворюваних фраз, а цілісна система формальних принципів («граматична система», як її називав Соссюр), виникнення якої в нормальних («природних») умовах може бути наслідком інтеракції не одного покоління її носіїв.

Що ж стосується чинника телеологічного, тобто цілеспрямованості мовлення, то вся концепція Соссюра однозначно вказує на розуміння ним мовлення (особливо на рівні *discours*) як соціальної інтеракції, у процесі якої власне й відбувається творення мови і її еволюція.

Однією з найбільш послідовних прихильниць соссюрівського розуміння відношення мови й мовлення в радянській і пострадянській лінгвістиці була Н. О. Слюсарева, котра з приводу обговорюваної тут проблеми цілком слушно зауважила: «Підкреслюючи відмінність мови і мовлення, Ф. де Соссюр не тільки **не заперечував їхнього зв'язку й взаємозалежності**, але не раз вказував на це: «ми знаємо мову тільки через мовлення»; «мовлення необхідне для встановлення мови»; «1) У мові немає нічого, що б не увійшло до неї (прямо або опосередковано) через мовлення... Навпаки, мовлення можливе лише завдяки такому продукту, як мова, що постачає індивідові елементи для побудови свого мовлення. 2) Колективна свідомість випрацьовує й фіксує цей продукт» (с. 155); «можна і треба розглядати мову, абстрагуючись від мовлення, але неможливо розглядати мовлення, абстрагуючись від мови» (с. 151). Водночас де Соссюр іноді використовує обидва терміни без чіткого їх розмежування. Це можна

прослідкувати у виданому «Курсі» й, особливо, у невиданих матеріалах, в яких натрапляємо на такі формулювання: мовлення найбільш соціальне, так як воно є «сумою того, що говорять люди» (с. 271), а мова – цілком індивідуальна, так як мова – «це все те, що міститься в мозку індивіда, у певній сукупності (le dépôt) зрозумілих, використовуваних форм і їхнього змісту» (с. 145, 266) [423, с. 127]. Отже, обидва **аспекти мовної діяльності можна розглядати як із соціального, так і з індивідуального погляду**: очевидно, сам Соссюр ще не уточнив використання термінології» [424, с. 127]. Як бачимо, Н. О. Слюсарева одна з перших у радянській лінгвістиці вказала на міф про протиставлення Соссюром мови й мовлення.

Щоб краще усвідомити розуміння Соссюром відмінності між мовою і мовленням (і як актом волі – *parole*, і як інтеракцією – *discours*), варто уважно проаналізувати ті фрагменти його нотаток, де йдеться про подію і стан. Принципове розрізнення стану й події (*la distinction de l'état et de l'événement*) Соссюр вважає настільки ключовим для мовознавства, що без нього «факти мало пов'язуються один з одним і є малозрозумілими» [554, с. 233]. Стани, на думку вченого, стосуються системи ідіосинхронічних відношень між знаками, а також між знаками й поняттями та між знаками й фонетичними фігурами (інакше кажучи, це й є мовна система як така), натомість події стосуються передусім явищ (фонетичних одиниць) і мають діахронічний характер (тобто це і є мовленнєвий потік, у якому відбуваються як використання мови, так і будь-які зміни в ній). Логічним висновком цієї тези є відомий (з «Курсу») поділ лінгвістики на лінгвістику мови й мовлення, на що лише натякав Соссюр у своїх роздумах про послідовне розмежування станів і подій:

*Тут возникает вопрос, позволяет ли это разграничение, будучи признанным и понятным, сохранять единство лингвистики, не заставляет ли оно нас видеть в языке два совершенно разных объекта, **требующих создания двух наук**, которые я назвал бы даже не параллельными, а [отдельными]* [437, с. 123].

Слово у квадратних дужках (перекладене в російській версії як *отдельными*) не представлено в оригіналі видання 2002 р. Відмінності між

оригіналом і російським перекладом виникають унаслідок того, що російський переклад здійснено на основі тексту, виданого в 1972 р. у другому томі критичного видання «Курсу» із соссюрівськими купюрами, закресленнями й правками, а також із правками та доповненнями Р. Енглера, а матеріал 2002 р. виданий без цих редакційних моментів. Але навіть збережений і написаний рукою самого Соссюра фрагмент свідчить про те, що ці дві лінгвістики – лінгвістику станів і лінгвістику подій – не варто розглядати як опозитивні (чим постійно дорікали й досі дорікають вченому).

Отже, можна частково погодитися з Я. М. Єремєєвим, який зауважив, що «Соссюр запропонував «з методологічною метою» розрізнити мову й мовлення. Його послідовники перетворили це розрізнення на онтологічну прірву і, перебуваючи з різних боків цієї прірви, досі ворогують між собою» [138, с. 48]. Цілком можливо, що будь-яка онтологічна відмінність для Я. М. Єремєєва – це прірва, але таке розуміння може бути лише, по-перше, за нерозрізнення онтики й онтології (сутності буття і його форми), а по-друге, за субстанціалістського розуміння онтології. Соссюр вважав мовну діяльність принципово семіологічною, отже зараховував її до сфери інформаційних функцій людського досвіду; це не означає, що з онтологічного погляду вона повинна бути однорідною. Мову він визнавав функцією статичною (*l'état*) – продуктом і моделлю (знаряддям), натомість мовлення – функцією процесуальною, процедурою спілкування й актами волі (*l'événement*). Саме ця різнорідність мовної діяльності викликала в нього думку про неможливість одночасного повноцінного вивчення як стану (системи), так і подій, що вилилось в ідею поділу мовознавства на дві взаємно доповнювальні субдисципліни – лінгвістику мови і лінгвістику мовлення. У висловленні Я. М. Єремєєва можна цілком погодитися тільки з тим, що Соссюр не зіставляв мови й мовлення, за нього це зробили його послідовники. Із логічного погляду неможливо протиставляти суміжні явища (а саме так потрактовує він відношення між мовою і мовленням у сфері мовної діяльності), оскільки для протиставлення необхідна подібність. Натомість мова й мовлення як суто можливість і реальний акт принципово не подібні. Але й онтично невіддільні одне

від одного, оскільки одне є дією за допомогою іншого. Тому класичний докір Г. В. Колшанського, що «неправомірне розщеплення комунікації на мову й мовлення створило ілюзію існування двох об'єктів мовознавства – окремо мови та окремо мовлення» [199, с. 57], можна зарахувати до принципового нерозуміння інформаційного (психічного) буття і його субстанційної чи процесуальної форм. Проблема окремого способу функціонування чи існування теоретично може бути застосована до матерії чи інформації, натомість субстанційна чи процесуальна форми інформації не можуть функціонувати окремо, хоч це не означає, що людина не може їх вивчати частково відокремлено, звертаючи увагу або на інформаційну систему (стан), або ж на інформаційні процеси (події).

Того ж зразка непорозуміння (авторами якого були укладачі й інтерпретатори «Курсу») змусило С. Л. Рубінштейна, критикуючи «Курс», фактично прийти до власне сосюрівського розуміння стосунку між мовою й мовленням: «Неприйнятні також підстави, на яких Соссюр розрізняв мову і мовлення, оскільки вони побудовані на протиставленні суспільного і індивідуального. Водночас саме розрізнення мови і мовлення – всупереч висловленим останнім часом поглядам – повинно бути збережено. Питання полягає лише в тому, за якими принципами їх слід розмежовувати. Розрізняючи мову і мовлення, треба також і співвіднести їх. Насамперед, не можна, на нашу думку, забрати з мовлення й зарахувати до мови всі мовні утворення, залишаючи за мовленням лише діяльність як таку, позбавлену всякого мовного змісту» [395, с. 43]. Саме так і розумів мовлення Соссюр: як комунікативне вираження людиною власних інтенцій за допомогою «мовного змісту». Важко, однак, зрозуміти, що таке «діяльність як така, позбавлена мовного змісту». Це мали б бути цілком позбавлені зв'язку зі змістом акустичні чи артикуляційні дії, які Соссюр принципово виносив поза сферу семіотики мовної діяльності [366].

Ще одним важливим моментом сосюрівського розуміння відношення мови і мовлення є питання генези мови. Із «Курсу» відомі формулювання: «Саме в мовленні перебуває зародок усіх змін: кожна з них започатковує певна кількість людей, перш ніж ці зміни проникають до загального вжитку» [440,

с. 125]. «Ніщо не може стати елементом мови без попереднього випробування в мовленні, і всі еволюційні явища започатковуються у сфері діяльності індивіда» [там само, с. 213]. У рукописах знаходимо підтвердження цих положень і навіть поширення їх на онтогенез мови: «будь-яку мову сприймає наш розум спочатку через мовлення (*par le discursif*)» і «ми, найімовірніше, спочатку вчимося вимовляти речення, а потім засвоюємо слова» (це при тому, що «речення існує тільки в мовленні, у дискурсивній мові, тоді як слово є одиницею, що перебуває поза будь-яким дискурсом в скарбниці розуму» [там само, с. 159]). Отже, мова не може ані виникнути (як у колективному вимірі, так і у вимірі індивідуальному), ані розвиватися поза її використанням у мовленні; це, зрештою, не значить, що вона існує як система саме в мовленні. Слід досить послідовно відрізнити аспект існування та аспекти виникнення (розвитку) чи використання.

4.3. Проблема концептуалізації актуального лінгвального буття й розуміння термінів *parole* і *discours*

4.3.1. Онтологічний характер і межі мовлення

Основна проблема розуміння Ф. де Соссюром актуальної процесуальної функції використання мови у мовній діяльності, як показують чернетки й нотатки вченого, полягає не так у самому факті її розрізнення з мовною системою, як у визначенні її функційної і прагматичної сутності. Ця проблема виявилась уже в самому «Курсі», натомість вона істотно поглибилася внаслідок перекладацької практики (особливо російської), де спочатку самі укладачі повністю зігнорували термін *discours* (надавши йому функції абсолютного синоніма до слова *parole*), а потім перекладачі як аналог *parole* замість *высказывание* чи *речевой акт* вжили слово *речь*. Складно їх звинувачувати, адже контексти, у яких А. Сеше й Ш. Баллі використовували *parole*, то вказували на одноразовий акт промовляння, то на комунікативну дію або й на низку таких дій. То ж не дивно, що Л. В. Щерба цілком у дусі російського платонізму вирізнив у мові (яка в нього є відповідником соссюрівської *langage*) певну узагальнену процесуальну сферу, яку він назвав

речевая деятельность [501]. Ученому, який сповідує послідовно антропоцентричні ідеї, важко зрозуміти, що таке *речевая деятельность*, оскільки мовлення для нього може бути або одноразовим актом висловлення (чи сприйняття чийогось висловлення), або ж окремою інтерактивною дією (діяльністю є в такому випадку лише пізніше узагальнення всіх таких дій). Парадоксально, але вперше концептуально правильний переклад терміна *parole* російською мовою подали критики теорії Соссюра (за версією «Курсу», звичайно) ще до видання офіційного перекладу в 1933 році: «відзначимо, що у МФМ («Марксизм і філософія мови». – О. П.) термін Ф. де Соссюра, який ми зараз звикли перекладати як «мовлення», перекладено як «висловлення»» [10, с. 117].

Оцінка соссюрівського вживання термінів *parole* і *discours* (*discursif*) свідчить саме про антропоцентричне розуміння вченим поняття мовлення. Проте ми повернемося до цього питання трохи далі, після аналізу рецепції соссюрівської концепції мовлення науковцями радянської та пострадянської епохи.

Насамперед ця рецепція ускладнена тим, що деякі провідні вчені намагалися на тлі соссюрівської концепції (або ж концепції «Курсу») або ж на її критиці побудувати власну концепцію. На жаль, замість того, щоб однозначно вказати на власне авторство, вони зазвичай намагалися подати різні версії «поправленої» соссюрівської теорії. Нерідко мовлення ставало єдиною реальною сутністю і єдиним об'єктом мовознавчого дослідження, хоча й під назвою *мови*. Наприклад, В. В. Пассек, опираючись на концепцію О. І. Смирницького, вказував, що цей науковець «виявив помилку де Соссюра, який відірвав мову від матеріальності й допускав її лише в мовленні. Те, що де Соссюр називає «мовою», насправді тільки знання мови, а не сама мова. Мова – **це органічне поєднання звучання і значення**» [387, с. 115]. Це досить типове перенесення термінологічної суперечки на концептуальні протиріччя. Соссюр мав право вживати термін *мова* так, як хотів. Тому суть дискусії полягає не в тому, що таке мова «насправді», а в тому, що позначають цим терміном. Концептуальна суперечка ж полягає в тому, що вважати об'єктом мовознавства – «органічне поєднання звучання і значення» чи «психосоціальну систему відношень». Позиція

О. І. Смирницького (у переказі В. В. Пассека) досить еклектична. Він не пояснює, як можна «органічно» поєднати матеріальний звук і психологічне значення (хіба що значення теж буде потрактоване як матеріальне, напр., фізично-фізіологічне) або допустити можливість іманентної наявності інформації в матеріальних звуках (як це властиво реалістичній метафізиці). У Соссюра, натомість, як суто моторно-фізіологічне (артикуляційне), так і суто рецептивно-фізіологічне (акустичне) перебуває поза межами суто лінгвального. Фонетичне – це психічно-мовне узагальнення й «засвоєння» обох типів інформації – артикуляційної та акустичної. Тому знак, за Соссюром, поєднує фонетичну форму (психофізіологічне узагальнення) із поняттям, не включаючи їх в себе, а лише створюючи зв'язок між ними (утім цю проблему розглянуто в наступному підрозділі).

Варто звернути увагу на міркування В. В. Пассека, згідно з якими Соссюр допускав матеріальність лише в мовленні. Терміни *матерія* і *матеріальний* у Соссюра мають зовсім інше значення, ніж те, яке було прийняте в радянській традиції. Ці слова науковці вживали тоді, коли треба було підкреслити суто фізіологічні дії, що супроводжують артикуляцію звуків мовлення, формуючи т. зв. фонетичні фігури (*figures vocales*), котрі Соссюр виводив поза межі семіотичних відношень. Варто вчитатись у зміст нотатки 3295, де обговорюється проблема нерелевантності суто матеріального аспекту для знака. Лінгвальність фактів мовної діяльності породжується їхньою значущістю для мовної системи. Як зазначав учений,

(...) ничто, ни один объект не дан нам хотя бы на мгновение сам по себе. Это верно даже тогда, когда речь идет о самом что ни на есть материальном факте, казалось бы заранее определенном со всей ясностью, как, например, последовательность произнесенных звуков [437, с. 110].

Отже, звуки мовлення як такі онтологічно визначаються не самим своїм звучанням чи артикуляцією, а своєю значущістю, цінністю для мовця як носія певної мови. Тому твердження, що Соссюр «допускав матеріальність мовлення», далеке від істини. Без сумніву, сама артикуляція фонетичних фігур, як і творення акустичних образів при сприйнятті чужого мовлення, потребують наявності

матеріальних дій і явищ (наприклад, звукових хвиль), але це лише суміжні з мовленням акустико-артикуляційні чи фізичні явища, а не саме мовлення як фонетично-волітивний і семантичний акт (докладніше цей аспект розглянено в підрозділі, присвяченому соссюрівській семіології).

У попередньому підрозділі ми вже цитували фрагмент із монографії Соссюра про те, що знак як такий потребує суміжного відношення з акустико-артикуляційними діями, але, щоб міг виникнути знак, повинно виникнути психофізіологічне відношення між таким акустико-артикуляційним явищем і певним поняттям. Лише внаслідок встановлення такого відношення виникає фонетичний факт як перша суто семіологічна формальна функція. Декілька разів у нотатках трапляються пасажі про нерелевантність для мовознавства такого явища, як звук, якщо це не тільки не звук мовлення в ролі психічної форми знака:

Мы категорически отрицаем <и впредь будем последовательно придерживаться того же мнения во всех частностях>, что материальному звуку может быть противопоставлено среди прочего и понятие. Материальному звуку можно противопоставить только сочетание звук – понятие, но ни в коем случае не одно понятие [437, с. 111].

Тому, імовірно, до непорозумінь слід зарахувати твердження на зразок: «Розділ предметних явищ психосемантики і психолінгвістики базується на погляді Ф. де Соссюра, котрий вважав мовлення предметом психологічного дослідження, а мову (як стійку систему знаків) – предметом лінгвістичного дослідження [469]. Дискусійність концепції Ф. де Соссюра підтверджує факт виникнення психолінгвістики: мовлення може існувати лише на основі використання мови» [406, с. 166]. Невідомо, на якій підставі Соссюрові приписували таке тлумачення (у будь-якому разі, автор не наводить якихось висловлень ученого, які б її підтверджували). Навпаки, як матеріали монографії, так і нотатки, і чернетки Соссюра переконливо свідчать, що він зараховував до мовної діяльності (тобто мови і мовлення, узятих разом) лише семіологічні факти. До «відання» психології (чи, вірніше, психофізіології) від зараховував сферу суто фонетичних фігур, позбавлених зв'язку з мовою (зі значеннями).

Важливо усвідомити, що до якої б дисципліни не зараховував Соссюр мовлення (мовознавства чи психології), він однозначно не визнавав за мовленням властивості самотійного буття як фізичного (суто матеріального) феномену. Тому навряд чи можна погодитися з інтерпретацією соссюрівської концепції мовлення, запропонованої В. Я. Миркіним: «центр дискусії зосереджено на понятті мови, тоді як поняття мовлення – спостережуваного, чуттєво сприйнятого, словом, безсумнівно реального феномена мовної діяльності – не викликає особливих протиріч» [300, с. 102]. При цьому російський науковець намагається підсилити свою тезу цитатами з праць М. С. Трубецького й С. Ульманна: «Кожного разу, коли одна людина говорить щось інший, ми маємо справу з мовленнєвим актом, або ж мовленням. Мовлення завжди конкретне, воно прив'язане до певного місця й до певного часу. Воно передбачає наявність мовця («адресанта»), слухача («адресата») і предмета, про який ідеться» [465, с. 7] і «Мовлення – це використання мови окремою особою в конкретній ситуації, це – індивідуальний акт» [560]. Неважко помітити, що В. Я. Миркін допускається надінтерпретації, адже ані в М. С. Трубецького, ані в С. Ульманна немає у визначенні мовлення інформації про те, що мовлення – це чуттєво сприйняте, тобто фізичне, матеріальне явище. Такими в мовленнєвій інтеракції людей є лише самі фізичні звуки, але у фізичних звуках немає ані фонетики, ані граматики, ані семантики, а саме це становить мовлення.

Психічно-інформаційний характер мовлення найтіснішим чином пов'язаний із його антропологічним характером. Мовлення – це завжди чиясь мовлення (акт індивідуальної людської волі), і як висловлення якоїсь конкретної людини, і як чиясь рецепція чийогось висловлення. В одній із нотаток Соссюра читаємо:

*Par le fait qu'aucun élément n'existe (...), on voit qu'aucun élément n'est (à plus forte raison) en état de se transformer; mais qu'il peut seulement arriver qu'ON lui substitue autre chose, même quand il s'agit de «phonétique» et que, par là, toute opération généralement et toute la différence des opérations réside dans la nature des substitutions auxquelles nous nous livrons en parlant*¹²⁴ [554, с. 266].

¹²⁴ Рос. переклад: «В силу того что ни один элемент не обладает собственным существованием (...), становится ясным, что с еще большим основанием ни один элемент не в

Водночас варто звернути увагу ще на один суттєвий момент. Зміни в мові (які, як вже було зазначено раніше, згідно з Соссюром, завжди відбуваються лише в мовленні), по-перше, мають завжди суб'єктний характер (виникають не самі собою, а мають свого, хоч і анонімного, але автора), а по-друге, фактично є не так трансформаціями (на зразок транссубстанціальних перетворень чогось одного в щось якісно інше), як замінами одного чимось іншим. Це вкрай важливе зауваження, яке Соссюр повторює у своїх нотатках декілька разів, адже воно звертає нашу увагу на суто інформаційний характер усякої процесуальності в мовній діяльності. Навіть фонетичні процеси є психічними процедурами, а не «об'єктивними» матеріальними перетвореннями. Усі розмови, наприклад, про перетворення *g, k, x* в *ž, č, š*, чи перехід *ou* в *u* або *a* в *e* є тільки науковими метафорами. На переконання Соссюра, носії мови в якийсь момент починають вимовляти замість одних звуків інші, замість одних форм вживати інших, замість одних семантичних чи граматичних розрізень застосувати інші.

Водночас усе це відбувається дуже повільно й непомітно для безпосередніх учасників мовленнєвої комунікації. Нові покоління спочатку пасивно сприймають і несвідомо інтерпретують форми й відмінності, що вже функціонують в актуальному мовленні (Соссюр називає цей етап мовлення *Passivité ou réceptivité. Interprétation du signe, ce qui est une activité toute réceptive*¹²⁵), потім, після етапу координації й засвоєння (*coordination, digestion*), розпочинають самотійно використовувати засвоєну функцію, впроваджуючи інновації (*Activité d'après la coordination conçue (création au sens de nouvelle application)*¹²⁶ [554, с. 266]). Запропонована Соссюром схема засвоєння мови (як і інновацій) дуже нагадує схему психологічної соціалізації досвіду в Г. Тарда.

состоянии изменяться. Может только случиться, что НЕКТО заменит его на другой элемент, даже если речь идет о «фонетике»; тем самым все операции вообще и все различия между операциями основаны на природе субституций, к которым мы прибегаем в речи» (Соссюр, *Заметки...*, с. 200). Зауважимо, що перекладач дещо надінтерпретує соссюрівську термінологію, перекладаючи фразу *en parlant* – ‘під час говоріння, коли говоримо, висловлюючись – як в речі. У такий спосіб стирається відмінність між мовленням як мовленнєвою інтеракцією чи подією та висловленнями як одиничними мовленнєвими актами, співвідносними з дієсловом *parler*.

¹²⁵ Пасивність чи рецептивність. Інтерпретація знака є цілком рецептивною активністю.

¹²⁶ Активність згідно із засвоєним під час координації (творчий акт у значенні нового застосування).

Психоінформаційна сутність мовлення як його онтична (буттєва) сутність у концепції Соссюра виникає з такої самої сутності всієї мовної діяльності, а отже, у цьому аспекті мовлення нічим не відрізняється від мови. І перше, і друге є інформацією, що існує у свідомості (і підсвідомості) мовця. Однак з онтологічного погляду ці два об'єкти дослідження відрізняються суттєво. Один із них (мова) є станом, статичною системою інформаційних відношень, другий (мовлення) має характер актуального інформаційного процесу. Тому є сенс розглянути проблему такого специфічного лінгвального об'єкта, яким є текст. Як відомо, Л. В. Щерба вирізняв його (під назвою *мовного матеріалу*) як третій складник мовного цілого (*langage*) поряд із мовною системою (соссюрівським *langue*) і мовленнєвою діяльністю (яку іноді помилково ототожнюють або з *parole*, або з *discours*). У Соссюра поняття тексту як самостійної одиниці *langage* не трапляється, а сам цей термін функціонує зрідка лише щодо «продукту» письма. Письмові ж «продукти» Соссюр не зараховував до мовної діяльності, вважаючи їх культурно-цивілізаційними утвореннями, що постають на шляху вторинної семіотизації мовлення.

Утім значна частина дослідників спробувала «відкоригувати» соссюрівську діаду «мова – мовлення», впроваджуючи до неї третій елемент: або як самостійну онтологічну сутність, або як проміжний етап між мовою і мовленням.

Показовим у цьому плані є фрагмент зі статті В. Я. Миркіна, у якій порушено вказану проблему: «Найбільш повно розрізнення мовлення й абстрагованого з мовлення позаситуаційного об'єкта подав Е. Бюїссанс, котрий запропонував «назвати функційну частину мовлення *discours* і розмістити це поняття як середній термін в опозиції *langue – parole*... La *langue* є в такий спосіб абстракцією щодо *le discours*, котрий, своєю чергою, становить абстракцію щодо *la parole*». Уточнення цієї середньої ланки між мовленням і мовою, котру російською краще позначити терміном «текст», подає К. Гаузенбляз, який вважає, зокрема, що текст (*discourse*) – це феномен мови (*language*) як «вищої одиниці мовлення (*speech*)» і вказує на низку рис, що характеризують текст як феномен мови й відрізняють його від інших близьких феноменів, зокрема й від актів

мовлення» [300, с. 107]. Про це ж у «Вопросах языкознания» писав і М. Коен: «Було висунуте (...) протиставлення французьких термінів, що функціонують в особливому вузькому значенні: «*langue*» і «*parole*». Ця відмінність між системою вираження і характером (способом) використання була актуальна в мовознавстві. Вона лягла в основу багатьох концепцій; причому часто вводили третій термін, що **займає проміжне місце між двома соссюрівськими полюсами**, а саме термін «*discours*»» [209, с. 60].

Розглянемо цю пропозицію у світлі концепції мовлення, поданої в рукописах Соссюра. Насамперед зауважимо, що немає принципової онтологічної відмінності, з одного боку, між текстом і надфразовою єдністю (чи т. зв. складним синтаксичним цілим), а з іншого – між складним синтаксичним цілим і реченням (адже трапляються цілісні тексти, які складаються навіть з одного речення). Найважливіше, що в усіх цих випадках ми маємо справу з предикативною одиницею (утвореною за мовними синтаксичними моделями на базі мовних знаків, а пізніше, можливо, відтворюваної як цитати чи прецеденту, якщо вона такою стане). Можна продовжити цей логічний ланцюг і запитати: яка принципова відмінність між повним і неповним, зокрема й синтаксично нечленованим реченням, вираженням, наприклад, вигук. Чи таке речення онтологічно є чимось іншим, ніж складне речення з багатьма різнотипними відношеннями? Отже, проблема виділення тексту як третьої сутності однаковою мірою стосується будь-якої знакової мовленнєвої одиниці: починаючи від словоформи і словосполучення до речення і типового тексту (як синтаксично найбільшого мовленнєвого продукту). Не важко помітити, що Соссюр, вживаючи терміни *parole* і *discours*, принципово не розрізняв процедури і продукту так, як це зробили Л. В. Щерба [501] і Е. Бюїссанс [525]. І це не випадково. Якщо мовлення є невід'ємною особистісною волітивною функцією говоріння чи слухання, а мова існує лише у свідомості кожного мовця (а отже, вони перебувають у стосунку взаємодоповнювальної функційної суміжності), то принципово не передбачається можливості існування якогось структурно цілісного онтологічного об'єкта (як висловився В. Я. Миркін – «абстрагованого з мовлення позаситуаційного

об'єкта»), який міг би існувати сам по собі – як поза мовною системою, так і поза мовленням. Якщо щось «абстраговане з мовлення», то воно внаслідок такого абстрагування повинно фіксуватися у пам'яті, тобто входити до «скарбниці мови». Якщо ця одиниця не ввійшла як елемент (наприклад, прислів'я, афоризм, текст вірша чи анекдот) у цю «скарбницю», вона з погляду антропоцентричної концепції мовної діяльності просто перестає існувати. Звісно, вимовлену словоформу, словосполучення, речення чи текст можна записати. Але в самому записі як фізичній фіксації є лише матеріальний субстрат. Там немає ані змісту, ані граматичного значення, ані навіть фонетичного значення. Потрібне мовленнєве зусилля читача, який володіє певною мовою, щоб із цього матеріального субстрату утворити текст. Висновок простий: текст (як і будь-яка менша структурна його одиниця) онтологічно існує тільки під час процедур мовлення. І на це однозначно вказує Соссюр (дозволимо собі ще раз навести цитату про принципову відмінність слова як одиниці мови і речення як одиниці мовлення):

предложение существует только в речи, в дискурсивном языке, в то время как слово есть единица, пребывающая вне всякого дискурса, в сокровищнице разума. (...) Память может подсказать нам крайне ограниченное количество готовых предложений. Иначе и быть не может, если учесть неограниченное число возможных комбинаций довольно небольшого количества элементов (...) Можно считать, что слово существует «до» предложения, то есть независимо от него [437, с. 159].

Тому фрази на зразок «Соссюр вагався стосовно статусу речення як одиниці мови чи мовлення» [221, с. 107] є явними непорозуміннями. Але якщо, згідно з концепцією Соссюра, речення існує лише в дискурсивному просторі спілкування та в окремих актах мовлення, то чому два, десять чи сто пов'язаних між собою речень мають існувати деінде? Текст не сам собою становить цілісну граматичну і семантичну структуру. Такою робить його суб'єкт мовлення (мовець, слухач, читач чи особа, яка його записує) завдяки тому, що є носієм цієї мови і має оперативну пам'ять. Звичайно, Соссюр не торкнувся у своїх дослідженнях

проблеми онтологічної єдності цілісного висловлення. Але це зовсім не означає, що його розуміння сфери мовлення (*discours*), яке твориться актами висловлення (*parole*) як сукупності окремих дій, не об'єднаних у цілісну систему, втратило свою актуальність. В одній із нотаток вченого читаємо:

В свою очередь никакая совокупность событий, рассматриваемых в их собственной упорядоченности, не образует системы; самое большее, что можно увидеть в подобной совокупности событий, это определенное общее направление изменения, которое, однако, не связывает между собой события в качестве исходной величины (...) Событие всегда само по себе имеет частный характер [437, с. 201].

У зв'язку з цим положенням слід однозначно відмежувати концепцію мовлення Соссюра від усяких пізніших інтерпретацій, котрі на підставі двох суміжних і незалежних фактів – системності мови і творення мовлення на основі мови – висували цілком неправомірний висновок, що мовлення як продукт мовної системи теж є системою: «... лінгвістика, починаючи з 60-х років, вирішила, що Соссюр не обов'язково має рацію. Досліджуючи текст і мовленнєву діяльність, науковці почати припускати, що мовлення/текст – теж «система» і теж – «система знаків»» [257]. Систему в мовленні розглядали, з одного боку, як структурні зв'язки, а з іншого – як віддзеркалення мовної системи (насамперед парадигматики). Згодом з'ясували, що все, назване «системою» в мовленні, є лише «модельністю», а самі моделі перебувають не в мовленні, а в мові.

Що ж до коенівської пропозиції впровадити третій, проміжний компонент «між двома соссюрівськими полюсами» на засадах опозиції «соціальне – індивідуальне», то, як ми вже зазначали вище, це цілком помилкове трактування концепції Соссюра, оскільки в ній немає однієї суцільної типологічної шкали об'єктів, на одному кінці якої перебуває суспільна за своєю сутністю *langue*, а на іншому – індивідуальні *paroles*, між якими можна було б механічно вставити індивідуально-соціальну сутність – *discours*. Соссюр справді використовує термін *discours*, але не в значенні тексту (як пропонує услід за К. Гаузенблязом В. Я. Миркін), ані в значенні абстрактної сфери комунікації (як це бачить

Е. Бюіссанс, а також Л. В. Щерба, називаючи цю сферу *мовленнєвою діяльністю*), а саме в значенні мовленнєвої дії або низки таких дій. І це в Соссюра не третій складник мовної діяльності, а саме мовлення як таке. Фактично найбільш вдалим нам видається співвіднесення терміну *мовлення* (рос. – *речь*) не з *parole*, а саме із сосюрівським *discours*. До цього питання ми повернемося трохи далі за розгляду структури мовлення.

Завершуючи розгляд проблеми сутності й меж мовлення згідно з сосюрівським баченням, можна процитувати слушну думку дослідника рукописів ученого Р. Годеля [531] (зрештовану В. Г. Кузнецовим): «Узагальнюючи різноманітні визначення мовлення Соссюром, Р. Годель зводить їх до сучасного розуміння дискурсу: «Користування соціальним кодом передбачає реалізацію мовних здібностей: перша, що керує мовленнєвим апаратом, виявляє себе в процесі реалізації знаків... Друга, поєднуючи в знакові (акустичному образі) «ідею зі звуковим знаком», позначуване з позначенням, здійснюється, безсумнівно, в процесі відбору знаків залежно від визначеної ситуації; третя здібність, нарешті, організовуючи знаки в систему, виявляється через комбінації, здійснювані індивідом для вираження своєї думки. Реалізація позначення голосом, реалізація позначуваного ситуацією, конструювання фраз, – ось що становить собою мовлення...» [Godel 1957: 154]» [226, с. 114]. Уточнюючи наведені в цитаті міркування, зазначимо, що описане Р. Годелем явище мовлення стосується саме сосюрівського, а не «сучасного» терміна *discours*. Як вказують дослідники вживання термінів *discours* / *dyskurs* / дискурс, у сучасному мовознавстві та суміжних із ним науках ці терміни функціонують для означення від 8 до більш як 40 понять, серед яких поняття мовлення посідає аж ніяк не перше місце [188; 405; 541]. Навпаки, більшість сучасних розумінь терміна *дискурс*, по-перше, синтезує мовленнєві акти в їхню понадчасову єдність (і визначається через поняття «спілкування» чи «комунікативна діяльність»), по-друге, вводить у таке спілкування відповідний мовний код (а отже, може бути скорельоване з поняттям мовної діяльності, *langage*), зрештою, по-третє (і це видається найважливішим), передбачає прагматистичну спрямованість такої діяльності (тому найчастіше йдеться про

політичний чи науковий, ліберальний чи консервативний, підлітковий чи жіночий, публічний чи приватний *дискурс*). Перш ніж обговорювати соссюрівський термін *discours*, варто однозначно підкреслити, що він є, найімовірніше, відповідником термінів *мовлення / речь*, ніж поширеного зараз *дискурс*.

Підсумовуючи розгляд питання про онтологічну сутність мовлення, наведемо приклад однієї з найточніших її інтерпретацій, що належить дослідникові історії Женеvської школи, одному з небагатьох мовознавців, які послідовно використовують у своїх дослідженнях рукописну спадщину Соссюра, В. Г. Кузнецову: «Мова і мовлення подані як два аспекти того самого соціального факту – мовної діяльності (*языковой деятельности*). Обидва аспекти можна спостерігати в індивіда. Мовлення – соціальна діяльність, зреалізована в індивідуальних актах. Мова – «фіксація того, що проходить перевірку в мовленні» й існує в пам'яті кожного індивіда як сховище, тезаурус. І мову, і мовлення можна в такий спосіб розглядати як із соціального, так і з індивідуального боку, причому останній підпорядкований першому» [226, с. 110]. На підкреслення заслуговують три моменти: по-перше, В. Г. Кузнецов використовує на позначення *langage* термін *языковая деятельность* (а не *речевая деятельность*, як це надалі поширено), по-друге, розглядає чинники соціальності й індивідуальності як аспекти функціонування, а не онтологічні характеристики, зрештою, по-третє, розуміє мовлення як сукупність мовленнєвих актів. У соссюрівській термінології це мало б такий вигляд: *le discoursif* (*discours*) – це сукупність актів *parole*. Проблемним, однак, залишається окреслення мовлення діяльністю. Але розглянемо цю проблему далі в контексті структурних відношень *discoursif* (*discours*) і *parole*.

4.3.2. Структура мовлення

4.3.2.1. Диференціація понять *parole* і *discours*

Поняття мовлення як актуального процесуального буття в межах мовної діяльності (*langage*), принципово відмежованого від поняття мови як статичної системної форми буття семіологічної інформації в мовній діяльності (але не

протиставленого їй) помилково було приписане одиничним волітивним актам усного мовлення – *parole*. Це непорозуміння, найімовірніше, виникло у процесі укладання «Курсу» А. Сеше й Ш. Баллі, котрі зігнорували всю групу концептуально значущих термінів, якими Ф. де Соссюр (про що свідчать його рукописи) позначав мовлення як комунікативну подію в межах мовної діяльності. Ідеться про термін *discours*, похідний від нього прикметник *discursif / discursive* та іменник *le discursif*, що виник унаслідок субстантивзації вказаного прикметника.

У рукописній спадщині ми знайшли 25 уживань цих термінів (ми не зважали на ті випадки, коли форма *discours* входила до складу кліше *partie du discours* «частина мови»), що може видатися невеликою кількістю порівняно з часто вживаними термінами *langue* і *langage*, але є цілком репрезентативною величиною, якщо порівняти це число з 33 випадками вживання терміна *parole*. При цьому 11 уживань термінів *discours*, *discursif / discursive* і *le discursif* припадає на рукопис монографії та нотатки, знайдені й опубліковані після 1996 р. (але й термін *parole* у цих матеріалах трапляється 10 разів, що виразно свідчить про паритетне трактування цих понять вченим). Отже, дослідники рукописної спадщини вченого мали змогу зауважити, що сам Соссюр, обговорюючи проблему використання мови як знаряддя міжособистісного спілкування й вираження інтенцій індивідами, в міру регулярно використовував як термін *parole*, так і терміни *discours* і *le discursif*. Тож важко пояснити, чому ані Р. Годель у 1957 р., ані Р. Енглер у критичному «Курсі» не звернули належної уваги на цю термінологічну особливість соссюрівської концепції.

Утім, в одній із статей В. Г. Кузнецов зауважив, що «в рукописних джерелах «Курсу» трапляється слово *discours*. У 2-му курсі лекцій *discours* визначено як «мовленнєвий ланцюг» і протиставлено «внутрішньому тезаурусу, пам'яті» [Godel 1957: 259]. Готуючи «Курс», його видавці Ш. Баллі та А. Сеше замінили *discours* на *parole*. Прикметник *discursif* Соссюр використовував у значеннях «синтагматичний» (2-й курс), у сполученнях «дискурсивний порядок» (1-й курс) і «дискурсивні одиниці» (2-й курс)» [226, с. 114].

Саме використання термінів *parole* і *discours (le discursif)* ще не свідчить про їхнє концептуально-понятійне розрізнення. У деяких випадках вони використані в

одному ряду, що могло б свідчити про їхню категорійну подібність (тоді один із них доповнює чи конкретизує інший) або ж про їхню синонімію (тоді таке вживання повинно б було мати характер простої риторичної фігури підсилення, що навряд чи, якщо зважити на схильність Соссюра до тонкої концептуалізації). Крім того, слід узяти до уваги скептичне ставлення вченого до синонімії:

Если бы лингвистика была систематизированной наукой, а она могла бы стать ею без всякого труда, но до сих пор она таковой не является, одним из первейших ее положений было бы следующее: невозможность создания синонимов следует признать наиболее абсолютным и примечательным свойством языка при рассмотрении всех проблем, относящихся к знаку [437, с. 199].

Отже, маловірогідно, щоб Соссюр, який стільки зусиль докладав з'ясуванню понятійних нюансів, що відрізняють мовну діяльність від мови та мови від мовлення, знака від фонетичної фігури, станів від подій чи семіологічних явищ від фізіологічних, зовсім несвідомо використовував би терміни *parole* і *discours* (*le discursif*), до того ж ці поняття він розглядає окремо: поняття *parole* у 17 розділі монографії «*De l'essence double du langage*» *Parole effective et parole potentielle* та у нотатці *Langage – Langue – Parole, a le discursif* – у нотатці *Le discursif, lieu des modifications – Divisions de ce livre*.

Звернемо увагу на другу нотатку, у якій знаходимо такий пасаж:

*Toutes les modifications, soit phonétiques, soit grammaticales (analogiques) se font exclusivement dans le discursif. Il n'y a aucun moment où le sujet soumette à une révision le trésor mental de la langue qu'il a en lui, et crée à tête reposée des formes nouvelles (par ex. calmement []) qu'il se propose, (promet) de «placer» dans son prochain discours. Toute innovation arrive par improvisation, en parlant, et pénètre de là soit dans le trésor intime de l'auditeur ou celui de l'orateur, mais se produit donc à propos du langage discursif*¹²⁷ [554, с. 95].

¹²⁷ Усі зміни, чи фонетичні, чи граматичні (аналогічні), мають свій вияв лише в мовленні. Немає жодного випадку, коли суб'єкт вдається до перевірки розумового скарбу мови, яка є в ньому, і створює на дозвіллі нові форми (наприклад, цілеспрямовано []), котрі має намір (планує) «розмістити» у своєму наступному мовленні. Кожна інновація відбувається імпровізовано, під час говоріння і проникає звідти або в інтимний скарб слухача чи мовця, але водночас виявляється у мовному досвіді'.

Тільки в цьому фрагменті маємо відразу кілька важливих концептуальних положень:

- 1) дискурсивна сфера (*le discursif*) є місцем інновацій,
- 2) вона збігається темпорально з процедурою говоріння (*en parlant*),
- 3) вона є джерелом поповнення ментального сховища інформації в мові (*le trésor mental de la langue*),
- 4) таке поповнення мовної системи мовленнєвими інноваціями стосується рівною мірою як мовця (*l'orateur*), так і слухача (*l'auditeur*),
- 5) дискурс (*discours*) є цільовим полем використання цих інновацій учасниками спілкування в майбутньому, зрештою,
- 6) сфера дискурсу має безпосередній стосунок до процесуально-діяльнісного аспекту мовного досвіду, тобто до *langage discursif*.

Неважко помітити, що описана дискурсивна сфера має, по-перше, процесуальний, по-друге, інтерактивний характер і, по-третє, співвіднесена з мовою одночасно в причинно-наслідковому (як джерело інновацій) і цільовому плані (як поле реалізації мови).

Натомість, якщо ми вчитаемось у фрагмент монографії, присвячений *parole*:

Nous appelons syntagme la parole effective,

– ou la combinaison d'éléments contenus dans une tranche de parole réelle,

– ou le régime dans lequel les éléments se trouvent liés entre eux par leur suite et précédence.

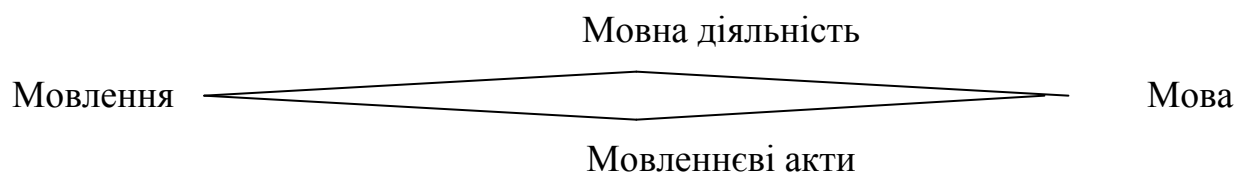
*Par opposition à la parallélie ou parole potentielle, ou collectivité d'éléments conçus et associés par l'esprit, ou régime dans lequel un élément mène une existence abstraite au milieu d'autres éléments possibles*¹²⁸ [там само, с. 61],

доведеться визнати, що тут ідеться не так про сферу актуального лінгвального буття (як це було з *discours* чи *le discursif*), як про конкретний акт висловлення, що реально відбувається тут і зараз (*parole réelle*) і реалізовується у формі

¹²⁸ Ми називаємо синтагмою реалізоване потенційне висловлення; або ж поєднання елементів, що містяться у відрізку реального висловлення; або ж конструкції, в яких елементи поєднані між собою послідовно або способом передування. Протилежно до паралелізму чи потенційного висловлення, або ж сукупності елементів, розглянутих і пов'язаних з розумом чи схемою, в якій елемент абстрактно співіснує з іншими можливими елементами.

синтагм, тобто лінійних структур (*parole effective*), збудованих на засадах взаємної послідовності елементів (*par leur suite et précédence*). І цей реальний акт висловлення чітко поставлено в опозиції до т. зв. паралелізму (абстрагованих системних відношень), панівних у мові, та т. зв. потенційного висловлення (*parole potentielle*) або, інакше кажучи, мовним моделям висловлювань.

Тому досить дивним видається те, що, розвиваючи схему Гodelя – Слюсареві (з опертя на яку ми розпочали розгляд проблеми мови й мовлення в концепції Соссюра в цьому розділі), О. С. Кубрякова запропонувала додати до неї додатково ще й мовленнєві акти, але не лише як конкретні вияви мовлення як такого (*discours*), а як самостійний елемент. До того ж у пропозиції О. С. Кубрякової мовна діяльність перестає бути єдністю всіх форм мовного досвіду, а стає метафізичною сутністю, протиставленою конкретним мовленнєвим актам на засадах опозиції «те, що не спостерігається безпосередньо» і «те, що безпосередньо спостерігається» [218, с. 8]. Схема, яку пропонує О. С. Кубрякова, має досить дивний вигляд:

Може скластися враження, що, опозиція «мова – мовлення» (як суспільне й індивідуальне) має ідентичне відношення як до мовної діяльності, так і до мовленнєвих актів, а це призводить до досить суттєвих наслідків концептуального плану:

по-перше, мовлення можна трактувати як індивідуальну форму мови (тобто як ту саму мову, тільки індивідуальну, ідіолект),

по-друге, мова за такого розуміння як суто соціальна сутність, протиставлена мовленню, набуває ознак метафізичної сутності (і може існувати поза людиною),

по-третє, якщо мовлення й надалі трактувати як процесуальну функцію, а не інваріантну систему, виявляється, що мовлення це щось принципово відмінне за своєю суттю, ніж мовленнєві акти (а О. С. Кубрякова сама зазначає, що говоріння (мовлення) «складається з індивідуальних актів спілкування»),

нарешті, по-четверте, у цьому ж випадку виявиться, що мовлення поряд і на рівні з мовою є чинником виникнення мовленнєвих актів, а отже, має становити якусь сутність, що не виникає внаслідок мовленнєвих актів (а це суперечить концепції самої дослідниці).

Не кажучи вже про те, що протиставлення мовної діяльності та мовленнєвих актів фактично вилучає останні з *langage*, що разюче суперечить поглядам самого Соссюра. Таке трактування перетворює Соссюра в гегельянця чи марксиста-метафізика, оскільки ставить знак рівності між чинником непізнаваності і неможливістю спостерігати у сенсорному досвіді. Згідно з концепцією Соссюра, неможливо спостерігати за інформаційною стороною мовної діяльності, безпосередньо спостерігати можна лише за фізичними сигналами. Мова в цьому аспекті – це сутність, цілком прихована від спостереження, але її вивчати можна через її вияви в мовленні (тобто у висловленнях – *parole*). Мовна діяльність – це панхронічна функція як у часовому плані, так і в просторовому, тобто людський досвід мовного спілкування як такий, отже, його не можна не лише спостерігати, але й пізнати у всій його цілісності; це не змінює факту, що саме вказана цілісна функція є повноцінним об'єктом лінгвістичного дослідження. Те, що її не можна пізнати, ще не означає, що її не треба вивчати. Просто шлях до її вивчення лежить через різні методології, кожна з яких може давати власну картину об'єкта.

Парадоксально, що після впровадження такої тетрихотомічної конструкції людського мовного досвіду, О. С. Кубрякова ототожнює мовлення і мовну діяльність (*langage*, у традиційній термінології – *речевую деятельность*), покликаючись на розуміння цього терміна Л. В. Щербою (про що йшлося вже в попередньому розділі), унаслідок чого вимальовується наступна картина: «мовна діяльність (*речевая деятельность*) становить, на нашу думку, таку сукупність мовленнєвих дій і мовленнєвих операцій з боку мовця, що створює мовлення (мовленнєвий акт), і слухача, що його сприймає, котра викликається певними потребами, ставить перед собою певну мету і здійснюється в конкретних умовах» [103, с. 10]. Отже, мовленнєві акти ототожнюються з мовленням, а мовлення – з мовленнєвою діяльністю, у процесі якої (за словами О. С. Кубрякової) «використовується мова». У результаті із соссюрівської схеми залишається лише

мовлення і мова як його джерело (оскільки в мовленнєвій діяльності відбувається «не стільки використання мови, скільки звернення до мови і її невичерпних можливостей» [там само]. Проблема соціалізації чи, крім того, історичного розвитку, практично зникає, а проблема мови як чинника в мовній діяльності загалом виноситься поза індивідуальний досвід. Фактично це дуалістична модель метафізичного зразка, оскільки в її центрі лежить перманентний процес творення та сприйняття висловлень (індивідуальний процесуалізм), а роль фону виконує метафізична мовна система, до якої мовці час від часу «звертаються» (соціальний субстанціалізм). Можна лише припустити, що окремі (розділені в часі і просторі) мовленнєві акти окремих індивідів механічно складаються в цілісну мовленнєву діяльність за рахунок саме цього метафізичного загальнонародного джерела. Проте така картина немає нічого спільного із сосюрівським розумінням мови як психічної функції соціалізації конкретної людської особистості. Така інтерпретація, найімовірніше, стала результатом незнайомства з рукописною спадщиною Соссюра.

Тому варто звернутися до самого першоджерела й розглянути контексти, у яких Соссюр вживав вказані терміни, аби зрозуміти, що саме він називав *parole*, а що – *discours (le discursif)*.

4.3.2.2. Концептуалізація терміна *parole*

Найважливішою характеристикою *parole* в Ф. де Соссюра є його акустико-артикуляційний характер. Розглянемо кілька контекстних уживань цього терміна в рукописах вченого. У наведеному нижче фрагменті йдеться про здатність вимовляти, артикулювати звуки мовлення:

*À supposer même que l'exercice de la parole constituât chez l'homme une fonction naturelle, ce qui est le point de vue éminemment faux où se placent certaines écoles d'anthropologistes et de linguistes, il faudrait encore absolument soutenir que l'exercice de cette fonction n'est abordable pour la science que par le côté de la langue ou par le côté des langues existantes*¹²⁹ [554, с. 146].

¹²⁹ Рос. переклад: «Даже если предположить, что **говорение является естественной функцией человека**, а это совершенно ошибочная точка зрения, которой придерживаются некоторые школы в антропологии и лингвистике, то все равно придется безусловно

Термін *parole* тут ужито в контексті розгляду природної облігаторності артикуляційної сигналізації (яку Соссюр заперечує), що передбачує інші можливості (наприклад, жестикуляцію), проте ці інші способи – не *parole*. Тому проблемним виявляється використання російського *речь* чи українського *мовлення* як відповідників *parole*, бо в цих мовах цілком можливе вживання конструкцій *письменная (жестовая, дактильная, тактильная) речь* / *письмове (жестове, дактильне, тактильне) мовлення*, а для Соссюра це було абсолютно неможливо. Цю ж проблему він обговорює за розгляду лінійного характеру знака як форми. Порівнюючи артикульований знак із написаним, Соссюр пише:

*Difficile seulement parce que en revenons à la parole sans nous en douter, quand on offre un autre sémisme*¹³⁰ [там само, с. 111],

тобто лінійність форми властива лише артикуляційно-акустичному знаку, знаку *parole* як конкретного усного висловлення. Раніше ми вже наводили фрагмент нотаток, у якому, обговорюючи методологічні протиріччя зі школою компаративістики, Соссюр виразно використовує термін *parole* для підкреслення акустико-артикуляційного висловлення на противагу письму: на його думку перехід (молодограматиків) від *assemblages de lettres* і *papier* до *parole* і *sujet parlant* був першим кроком до виникнення системної лінгвістики, і хоча це ще не була лінгвістика мовної діяльності, проте вже була лінгвістикою мовлення як такого [554, с. 130].

Про чітко окреслений сигнальний характер *parole* йдеться й у контекстах, де це поняття безпосередньо пов'язане із семіологією і психофізіологією артикуляції; це знову доводить, що вказаний термін у Соссюра позначав передусім усне висловлення:

укажем, что мы называем Фонологией то, что обозначается известным термином Lautphysiologie «физиология звуков», то есть изучение фонации, физиология речи [437, с. 130];

констатировать, что наука может подойти к изучению этой функции только через язык или через существующие языки» (Соссюр, *Заметки...*, с. 37).

¹³⁰ Рос. переклад: «Трудность только в том, что мы снова обращаемся к речи, всецело полагаясь на нее, когда нам предлагают другую систему сем» (Соссюр, *Заметки...*, с. 154). У цьому перекладі важливим було б підкреслення фонетичного характеру висловлення, тому доречніше було б написати *устной речи* або *говорению*.

*De même, si l'on avait pu non pas photographier mais **phonographier** au jour le jour dès l'origine tout ce qui a été **exprimé en parole** sur le globe...*¹³¹ [554, с. 157];

*Il est de simple évidence que le mouvement ineffectif (non perçu) qui se **produit dans la parole***¹³² [там само, с. 256].

Тут додатково підкреслено процесуально-актовий характер parole як висловлення, котре залишає після себе продукти,

*Le style dépend de la lettre, et la stylistique se place de préférence hors de la lettre, **dans la sphère de pure parole***¹³³ [там само, с. 272].

«Чисте» (тобто усне) висловлення тут явно протиставлене писемній формі комунікації.

За аналізу проблеми фонетичних і морфологічних змін Соссюр звертає увагу на те, що перше з цих явищ *représente le côté physiologique et physique de la parole* [там само, с. 159], тобто «належить до фізіологічного і фізичного аспекту мовлення», а це ще раз підкреслює акустико-артикуляційний характер parole.

Коли вчений визначає предметне поле *la théorie de la chaîne sonore* («теорії звукових послідовностей»), він пише саме про послідовність елементів у висловленні (*quelconque d'éléments dans la parole*) [там само, с. 239]. У нотатці 3305 він дорікає деяким англійським і норвезьким ученим, що вони все менше уваги звертають на послідовності фонем у конкретному акті мовлення (*la juxtaposition des phonèmes dans la parole* [там само, с. 245]), тобто фактично визнає усний характер parole.

Наведені приклади переконливо свідчать про те, що термін *parole* в Соссюра означає тільки **акт усного мовлення** (висловлення) як базову форму людської мовленнєвої сигналізації.

¹³¹ Рос. переклад: «Подобным же образом если бы мы могли каждый день не фотографировать, а **производит** **звукозапись** всего того, что с самого начала было выражено с помощью слова на всем земном шаре...» (Соссюр, *Заметки...*, с. 46). Звернемо увагу на те, що, протиставляючи візуальний образ акустичному (звукозапис), Соссюр підкреслив фонетичний характер поняття parole, який зник у російському перекладі. Можна було написати *устного* або *артикулированного слова*.

¹³² Рос. переклад: «Совершенно очевидно, что неэффективное (не воспринимаемое слухом) движение, которое имеет место во время говорения» (там само, с. 140). Треба зауважити, коли перекладач відчуває важливість фонетичного характеру поняття parole, він перекладає це слово російським *говорение*.

¹³³ Рос. переклад: «Стиль зависит от письма, а стилистика находит свое место преимущественно вне письма, в сфере настоящей речи» (там само, с. 206). Кращим перекладом було б *власне висловлення* або *власне усне висловлення*.

Друга типологічна ознака *parole* – це конкретно-індивідуальний його характер. Про конкретність фонетичних одиниць *parole* (як усного висловлення) йдеться у фрагменті:

*Les faits de parole, pris en eux-mêmes, qui seuls certainement sont concrets, se voient condamnés à ne signifier absolument rien que par leur identité ou leur non-identité*¹³⁴ [там само, с. 32].

Цікавим є теж словосполучення, в якому *langage* і *parole* розмежовано за принципом – «загалом» та «зокрема» (тоді як *langue* і *parole* протиставлені радше як «у системі» та «у вжитку»): *chaque élément du langage et de la parole*¹³⁵ [там само, с. 76].

Фраза лише за поверхового читання видається алогічною (адже, з формально-математичного погляду те, що є в *parole*, автоматично повинно перебувати в *langage*), але загальний контекст показує, що йдеться про інше: різним баченням та інтерпретаціям підпорядкований не тільки кожний елемент узагальненої мовної діяльності, але й кожний елемент кожного одиничного мовленнєвого акту (висловлення).

Parole як вольовий акт конкретного індивіда протиставляється мові як пасивному накопиченню соціалізованої інформації:

Язык узаконен обществом и не зависит от индивида. К Индивиду, то есть к Речи, относится: а) Все, что составляет Фонацию, б) Все, что является сочетанием элементов. – Все, что есть Воля [437, с. 171] (зауважимо, що тут краще було б вжити термін *высказывание*, а не *речь*).

Раніше ми вже розглядали соціальний статус мови в сенсі санкції та нав'язування її індивідууму (у суспільстві вона з'являється шляхом синергетичної, пасивної конвенції, а в індивіда – шляхом традиційно-санкційного нав'язування з боку оточення), *parole* ж – це одиничний акт мовленнєвого волевиявлення. У цій нотатці натрапляємо на дуальне розрізнення мови та акту мовлення як *passivité sociale* і *volonté individuelle* [там само, с. 299], тобто як суспільної пасивності й індивідуального вияву волі (а не як суспільної та індивідуальної сутності).

¹³⁴ Факти вимови, взяті самі по собі, котрі єдині, звичайно, є конкретними, не можуть означати абсолютно нічого поза власною ідентичністю або неідентичністю.

¹³⁵ кожен елемент мовної діяльності та висловлення.

Нарешті варто зацитувати фрагменти, які стали не менш визнаними, ніж відома фраза про мову, яку треба вивчати «у собі і для себе»:

*Dans le langage, la langue a été dégagée de la Parole, elle réside dans [...] l'âme d'une masse parlante, ce qui n'est pas le cas pour la parole*¹³⁶ [554, с. 333] і

*Quand on défalque du Langage tout ce qui n'est que Parole, le reste peut s'appeler proprement la Langue et se trouve ne comprendre que des termes psychiques*¹³⁷ [там само, с. 334].

Тут дуже важливим є правильна інтерпретація риторичної фігури, вжитої Соссюром для унаочнення відмінності між соціалізованою пасивною системою мови і безліччю індивідуальних актів мовлення. Тільки неухильне читання (або загалом ігнорування) автографічних текстів Соссюра може призвести до інтерпретації цих фраз як твердження, що мовна діяльність структурно складається з двох незалежних частин – *langue* і *parole*, які можна відділяти одну від іншої чи приєднувати одну до іншої, як речі. Формулювання про очищення мови чи віднімання мовлення в цьому випадку не можна трактувати інакше, як абстрагування, адже йдеться не про однорідні фізичні речі, а про різнопланові інформаційні функції – системно-статичну і процедурну.

Варто звернути увагу на певну проблемність поняття *parole*. Може видатися, що в ньому бракує функції сприйняття (актів слухання – *аудіювання*). Проте в нотатці 3335 знаходимо не лише вираз *chaîne de parole acoustique* («ланцюжок акустичного висловлення»), але й обговорення цілої низки проблем, пов'язаних зі сприйняттям усного висловлення. І це не єдине місце нотаток, де розглянуто рецептивний бік акту мовлення. У монографії та нотатках власне фонетичну сферу (суміжну із семіологічним мовленням) Соссюр описує як *le domaine de l'acoustique, ou de la physiologie* [554, с. 20; 26], *le terrain physiologico-acoustique*

¹³⁶ Рос. переклад: «Мы получаем язык из языковой деятельности, отделив его от речи, и имеем такую часть, которая остается в душе говорящих, чего нельзя сказать о речи» (Соссюр, *Заметки...*, с. 191).

¹³⁷ Рос. переклад: «если из Языковой деятельности (Langage) вычтешь все, что является Речью (Parole), то оставшуюся часть можно назвать собственно Языком (Langue), который состоит исключительно из психических [элементов]» (там само, с. 192). В обох наведених перекладах логіка соссюрівської концептуалізації потребує все ж вжити терміни *акти мовлення* або *висловлення*, залишивши термін *мовлення* (*речь*) для позначення мовленнєвої інтеракції чи події.

[там само, с. 23], серед її одиниць виділяє *acoustiquement l'impression* [там само, с. 27], *impression acoustique* [там само, с. 241; 244; 247–248; 325], *image acoustique* [там само, с. 248; 330]¹³⁸, *sensation acoustique* [там само, с. 248], *effet acoustique* [там само, с. 140; 238–241; 326], *identité acoustique* [там само, с. 32], *entité acoustique* [там само, с. 32], *unité acoustique* [там само, с. 142; 243; 249; 326], *série d'actions (physiologico-acoustiques)* [там само, с. 197], *fait acoustique* [там само, с. 238–239; 249; 253], *figures acoustiques* [там само, с. 249; 256], *chaîne acoustique* [там само, с. 325], що функціонують не лише в процедурах артикуляції, але й у *la transmission acoustique* [там само, с. 112], а розглядатися вона має в межах *de la physiologie et de l'acoustique* [там само, с. 27], *discussion physiologico-acoustique* [там само, с. 24], *au point de vue physiologique et acoustique* [там само, с. 27], *d'après des caractères physiologiques et acoustiques* [там само, с. 182], а також у межах допоміжної щодо лінгвістики дисципліни – фонології. Уся нотатка 3283, присвячена фонології, фактично розглядає мовлення як з погляду його фізіологічної, так і акустичної реалізації у формі сигналів. Отже, хоч усю цю сферу Соссюр трактує як нелінгвістичну й несеміотичну, проте це той необхідний сигнальний субстрат, у якому реалізується мовлення. Впадає у вічі, що для вченого обидва аспекти мовленнєвої сигналізації – активний (фізіологічний) і рецептивний (акустичний) були цілком рівноважними й обидва мають безпосередній стосунок до актів мовлення (висловлень) – *parole*. До того ж у нотатці 3303 він однозначно зазначає, що вони облігаторно повинні поєднуватись у фонологічне ціле (а окремо жодна з них не має значення для мовлення):

ни механический, ни акустический факт, каждый в своей сфере, не составляют фонологического факта, который должен быть отправной и конечной точкой нашего исследования; фонологическим фактом мы называем постоянную корреляцию механического и акустического факта [437, с. 129] і

¹³⁸ Варто підкреслити, що термін *image acoustique*, який завдяки «Курсу» став одним із найпопулярніших у т. зв. «соссюрівській теорії знака» (можна навіть сказати – концептуально базовим), використовував сам учений усього лише як один із багатьох і то вкрай рідко (у всіх опублікованих рукописах ми знайшли лише 3 випадки його вживання, чого навіть не можна порівняти з набагато частіше вживаними термінами *impression acoustique*, *effet acoustique*, *fait acoustique* чи *unité acoustique*, не кажучи вже про концептуально ключовий для теорії Соссюра термін *figure vocale*).

Согласно концепции, которой мы неизменно придерживаемся, фонационное противопоставляется как чисто механическому, так и чисто акустическому. Речь идет о соответствии <между механемой и акустемой> [там само, с. 135].

У соссюрівській концепції мовленнєвого акту (висловлення), на жаль, немає того, що в сучасній лінгвістиці називають внутрішнім мовленням, тобто немає процесів семантичного кодування і декодування. У будь-якому випадку про це не йдеться експліцитно. Проте й цього не можна стверджувати однозначно, оскільки в нотатках є фрагмент, з якого явно випливає, що речення Соссюр розглядав як одиницю одночасно *discours* і *parole*: *la phrase n'existe que dans la parole, dans la langue discursive* [554, с. 117], а речення трактував як граматичну (синтаксичну) і семіологічну одиницю. Отже, для того, щоб висловлення (*parole*) могло містити в собі речення, воно, по-перше, повинно бути продуктом мовного граматичного та семантичного (а не лише фонетичного) кодування, а по-друге, саме бути граматично й семантично значущим (мати значення) [364].

4.3.2.3. Концептуалізація терміна *discours*

У контексті соссюрівського терміна *parole* складно говорити про таку результативну лінгвальну функцію, як текст, оскільки висловлення є одиничним актом мовлення, а текст має бути зв'язним й осмисленим комплексом таких актів і їхніх продуктів, важливих не лише для мовця, але й для його адресатів. Не йдеться лише про текст, поданий у писемній формі, але й про усний текст (промова, розповідь, довша репліка в бесіді тощо). Не може бути, щоб Ф. де Соссюр, який стільки значення надавав соціальному аспекту *langage* і наполягав на емпіричних і соціальних витоках мови як системи, не розумів, що сама система мови без граматично-семантичної інтеракції не забезпечить спілкування, а спілкування не може бути зведене тільки до продукування та сприйняття одиничних зовнішніх усних висловлень (*parole*). На нашу думку, саме цю прогалину мав повністю заповнити термін *discours* і саме він, а не термін *parole*, треба перекладати на російську мову як *речь*, а на українську – як *мовлення*.

Le discursif / discours (у поодиноких випадках також вжито терміни *langage discursif* і *langue discursive*) у Соссюра представлено як сфера використання

пропозицій і слів у граматичних формах та протиставлена системі, де слова існують в інваріантній цілісності:

*Tandis qu'il faut une analyse pour fixer les éléments du mot, le mot lui-même ne résulte pas de l'analyse de la phrase. Car la phrase n'existe que dans la parole, dans la langue discursive, tandis que le mot est une unité vivant en dehors de tout discours dans le trésor mental*¹³⁹ [554, с. 117];

*Donc le mot n'a pas pour premier mode d'existence d'être un élément de phrase, il peut être considéré comme existant «avant» la phrase, c'est-à-dire indépendamment d'elle, ce qui n'est pas le cas pour les éléments du mot vis-à-vis de l'unité du mot. Au reste, même dans le discursif, il y a cent cas où on est amené à prononcer un mot, non une phrase (tous les vocatifs entre autres)*¹⁴⁰ [там само].

Le discursif – це сфера соціалізації людини й інтеріоризації мови як системи. Зрозуміло, що йдеться про комунікацію та суспільну інтеракцію, тобто просто про мовлення:

*toute la langue entre d'abord dans notre esprit par le discursif, comme nous l'avons dit, et comme c'est forcé. Mais de même que le son d'un mot, qui est une chose entrée également dans notre for intérieur de cette façon, devient une impression complètement indépendante du discursif, de même notre esprit dégage tout le temps du discursif ce qu'il faut pour ne laisser que le mot*¹⁴¹ [там само, с. 118].

¹³⁹ Рос. переклад: «Если для установления элементов слова необходим анализ, то само слово не является результатом анализа предложения. Ведь предложение существует только в речи, в **дискурсивном языке**, в то время как слово есть единица, пребывающая **вне всякого дискурса**, в сокровищнице разума» (там само, с. 159). Звертаємо увагу на те, що перекладач створює одночасно зайву синонімію й омонімію термінів, використовуючи як аналог *discours / discursif* то *дискурс* то *речь* (див. наступні цитати), натомість в інших місцях праці термін *речь* він використовує як еквівалент *parole*. Цим Б. Нарумов вносить непотрібний термінологічний хаос у текст, одночасно підсилюючи панівний у мовознавстві міф про те, що Соссюр сам не визначився щодо своїх термінів.

¹⁴⁰ Рос. переклад: «Можно считать, что слово существует «до» предложения, то есть независимо от него, чего нельзя сказать об элементах слова по отношению к самому слову как единице. Впрочем, **даже в речи** во многих случаях приходится произносить отдельное слово, а не предложение (в числе прочего сюда относятся все вокативы)» (Соссюр, *Заметки...*, с. 159). У цьому випадку вживання терміна *речь* більш виправдане, хоча значно адекватнішим був би переклад – *в речевой сфере*.

¹⁴¹ Рос. переклад: «всякий язык воспринимается нашим разумом сначала **через речь**, о чем мы уже говорили, и это по необходимости так. Как звучание слова, западая нам в душу, становится впечатлением, полностью оторванным **от речи**, так и наш разум постоянно устраняет **из речи** все, кроме слов» (там само, с. 159).

Як бачимо, в усіх цих фрагментах *le discoursif* є тим, де функціонують як речення, так і інші семіологічно значущі одиниці, а отже, це сфера, де поряд із фонетичними функціями реалізуються функції граматичні і семантичні. Не складно теж помітити, що тут однозначно сфера мовлення (як семіологічно значущої інтеракції) чітко відмежована від мовної системи (як семіологічно значущої потенції).

У нотатці 3327.2 Соссюр говорить про явище паронімії, яка зумовлює неоднозначність розуміння одиниць у *discours*:

*Et il faut cette inélégance plantureuse, profonde, volontaire du terme pour que sois supprimée enfin toute voie à la paronymie perpétuelle faisant dans le discours l'équivoque []*¹⁴² [там само, с. 258],

тобто в цьому випадку під *discours* явно розуміється комунікативна інтеракція, оскільки важко уявити, щоб подібність звучання була проблемною для самого мовця, адже йому відомо, що він має на увазі. Проблема паронімії може виникнути лише через схожість форми семантично неідентичних одиниць у реципієнта, тобто *discours* – це, по-перше, мовлення як комунікація, а по-друге, мовлення як оперування семантично і граматично значущими одиницями.

Обговорюючи проблему мовлення, протиставленого мовній системі, до складу якої входять відтворювані лексичні знаки, Соссюр запитує:

*À quel moment ou en vertu de quelle opération, de quel jeu qui s'établit entre eux, de quelles conditions, ces concepts formeront-ils le DISCOURS?*¹⁴³ [там само, с. 277],

з чого видно, що, по-перше, від стану мови він відрізняє саме подієву (*opération*) сферу мовлення, яку називає *discours*, а по-друге, передбачає участь у її творенні значущих одиниць мови. Завершує свої роздуми він експліцитним розрізненням мовлення (*discours*) і мови (*langue*) насамперед з огляду на засаду

¹⁴² Рос. переклад: «Нужна именно такая нарочитая, серьезная, кричащая неэлегантность термина, чтобы устранить наконец всякую возможность возникновения извечной паронимии, которая ведет к путанице в речи между [словом (= акустический образ) и словом (= психическая ассоциация акустического образа с психическим образом)]» (там само, с. 162). Як бачимо, переклад ширший за наведений оригінал. Річ у тому, що у виданні 2002 року значна частина закреслень і невиразно написаних фраз Соссюра була пропущена, тоді як у виданні Р. Енглера, з якого робили російський переклад, ці пропуски залишені.

¹⁴³ 'У який момент і на підставі якої операції, якої гри, встановленої між ними, за яких умов ці концепти утворюють МОВЛЕННЯ?'.

поєднання в мовленні значущих одиниць у ряди й відсутність таких поєднань між ними в мові (говорячи сучасною мовою, йдеться про предикативні і напівпредикативні відношення між лексичними одиницями в тексті і власне номінативні їхні властивості в мовній системі):

*C'est la même question que de savoir ce **qu'est le discours**, et à première vue la réponse est simple: **le discours consiste**, fût-ce rudimentairement, et par des voies que nous ignorons, à **affirmer un lien entre deux des concepts qui se présentent revêtus de la forme linguistique**, pendant que **la langue** ne fait préalablement que réaliser des concepts isolés, qui attendent d'être mis en rapport entre eux pour qu'il y ait signification de pensée*¹⁴⁴ [там само, с. 277].

Звісно, було б перебільшенням стверджувати, що Соссюр продумував абсолютно кожне вживання своїх термінів. У рукописах зрідка натрапляємо й на семантично нерелевантні контексти, в яких однаковою мірою можна було б вжити як термін *parole*, так і термін *discours*:

*La difficulté qu'on éprouve à noter ce qui est général dans la langue, dans les signes de parole qui constituent le langage...*¹⁴⁵ [там само, с. 265];

*Notamment elle comporte deux parties: l'une qui est plus près de la langue, dépôt passif, l'autre qui est plus près de la parole, force active et origine véritable des phénomènes qui s'aperçoivent ensuite peu à peu dans l'autre moitié du langage*¹⁴⁶ [там само, с. 273].

Ідеться про звичайне протиставлення системи процесові спілкування й вираження інтенції; і це лише підтверджує, що з онтологічного боку *parole* і

¹⁴⁴ Питання полягає в тому, щоб дізнатися, що таке мовлення, і, на перший погляд, відповідь виглядає простою: мовлення, навіть у зародковому стані і поки що незнаним нам способом, полягає у встановленні зв'язку між цими двома поняттями в їхньому лінгвальному оформленні, тоді як мова попередньо лише реалізує окремі поняття, які очікують на те, щоб бути сполученими між собою для вираження думки.

¹⁴⁵ Рос. переклад: «Трудность, возникающая при выделении общих особенностей языка, общих особенностей знаков речи, которые образуют язык (langage)...» (Соссюр, *Заметки...*, с. 199). Слід підкреслити концептуальну помилку російського перекладача. У цьому випадку йдеться про те, що і специфіка мови, і специфіка мовлення разом конституують мовну діяльність. Тут абсолютно неможливим є переклад *langage* як *язык*, бо фраза стає алогічною.

¹⁴⁶ Рос. переклад: «она состоит из двух частей: одна часть ближе к языку и представляет собой пассивный запас; другая же часть ближе к речи и представляет собой активную силу, подлинный источник тех явлений, которые затем постепенно проникают в другую часть языковой деятельности» (там само, с. 206).

discours – це не дві принципово відмінні сутності, а та сама. Не слід їх розділяти за принципом «фонетичне – семантичне», оскільки так само як до складу parole можуть входити семіологічні одиниці (форми слів і речення), до складу мовленнєвої сфери (le discursif) входять власне фонетичні одиниці – фонетичні фігури, апосеми:

*Je crois que dans le discursif on peut parler d'aposemes (de figures vocales)*¹⁴⁷
[там само, с. 105],

тобто одиниці, що загалом мають нелінгвальний, несеміологічний характер.

Відмінність між цими поняттями має лише кількісний вимір. Якщо parole – це одиничний мовленнєвий акт, то discours – це мовленнєва дія, що пов'язує між собою такі акти в цілісну єдність актуальної мовної комунікації.

Отже, термін *parole* варто було б перекладати як *усне висловлення* або *мовленнєвий акт*, а *discours* як *мовлення*, оскільки поняття мовлення обов'язково повинно передбачати комунікативно-експресивну інтеракцію, а в значенні терміна *discours* як бесіди це наявне. Parole – це тільки одnobічний і одноразовий вольовий акт, саме тому Соссюр наполягав, що його природа індивідуальна, чого ніяк не скажеш про discours як явно соціальну інтеракцію, оскільки в цьому випадку завжди мають на увазі або вплив, або відповідь на вплив, тобто завжди передбачений двобічний характер лінгвального контакту. Важливо вказати на відмінність у регулярності й множинності процедур у discours та одиничності й відірваності parole. Можна зробити припущення, що російські перекладачі допустили помилку, але парадоксально правильно розв'язали проблему глобальної структури langage. Чому і як так вийшло? Найімовірніше, на них вплинуло те, що langue – це статична система, parole – динаміка використання мови у спілкуванні, а разом вони повинні дати загальну емпіричну соціальну діяльність – langage. Якщо розуміти parole суто по-соссюрівськи, то втрачаються власне комунікація, спілкування, інтеракція. Звідси в перекладачів могла

¹⁴⁷ Рос. переклад: «Я полагаю, что в дискурсивном ряду можно говорить об апосемах (фонетических фигурах)» (там само, с. 149). Запровадження терміна *дискурсивный ряд* загалом концептуально допустиме, але впроваджує додатковий зміст у семантичне поле соссюрівського тексту. У таких випадках треба вказувати оригінальний термін у дужках, щоб читачі розуміли, що йдеться про мовленнєвий простір, тобто le discursif.

виникнути гіпотеза, що концептуально роль другого аспекту *langage* мають відігравати не якісь розрізнені висловлення (мовленнєві акти) чи якийсь абсолютно некомуникативний, а суто експресивний за своєю суттю процес говоріння, певне цілісне комуникативне явище. Тому й з'являється в перекладі звичне російське слово *речь*. У ньому наявна не лише семантика процесуальності, але й соціальності, тобто комунікації, спілкування, є в ньому цілісність і регулярність. Так замість слова *parole* в російському перекладі «Курсу» з'являється *речь* – неправильне в перекладознавчому плані, але абсолютно точне в плані концептуальному. За іронією долі російські перекладачі виявилися далекогляднішими за А. Сеше й Ш. Баллі. Вони впровадили в науковий обіг ідею, відповідно до якої *langage* структурують *langue* і *parole* – і це «прижилося». Але, читаючи, наприклад, нотатку «*Note sur le discours*», можна з таким самим успіхом ствердити, що, згідно з теорією Соссюра, *langage* становить поєднання *langue* і *discours*:

*La langue n'est créée qu'en vue du discours, mais qu'est-ce qui sépare le discours de la langue, ou qu'est-ce qui, à un certain moment, permet de dire que la langue entre en action comme discours ?*¹⁴⁸ [там само, с. 277].

Л. В. Щерба у своєму структуруванні мовлення зробив один крок задалеко й цілісну за суттю «речь» розбив на «речевую деятельность» (цілеспрямовану й регулярну діяльність) і «языковой материал» (тобто текст, висловлення як результативне явище). Проте, читаючи «нового» Соссюра, виявляється, що він внутрішню структуру мовлення (і мовної діяльності як такої) розумів не зовсім так, як А. Сеше й Ш. Баллі, але й не так, як Л. В. Щерба. Розрізняючи індивідуально-одиничний і соціально-цілісний аспекти вживання мови у процесах семіологічної інтеракції, він використовував два терміни – *parole* (для окремих індивідуальних актів усного висловлення) і *discours* (для цілісної інтерактивної функції, структурованої не тільки поодинокими процедурами, але й текстами у їхній комуникативній взаємодії). Тому цілком можна припустити, що першим, хто ввів у французький науковий обіг слово *discours* як термін на позначення мовлення в його соціальному вимірі, був не Е. Бенвеніст, як про це іноді пишуть,

¹⁴⁸ Мова створена тільки з огляду на мовлення, але що відрізняє мовлення від мови, або що в якийсь момент дозволяє сказати, що мова виконує дію як мовлення.

а саме Фердинанд де Соссюр. Варто зазначити, що термін *parole* Соссюрові був потрібний передусім для підкреслення акустико-артикуляційного, фонологічного характеру мовленнєвих актів, тоді як для підкреслення семіологічної, а отже – граматичної і семантичної цілісності комунікації йому потрібен був термін *discours / le discursif*.

Останній аспект, на якому треба зупинитися, розглядаючи поняття мови й мовлення, – їхній темпоральний характер. Кожного разу, коли Соссюр хоче окреслити темпоральний характер мови, він говорить про ідіосинхронічність, системність, стан чи паралелізм, натомість мовлення в нього завжди подане як подія, процес, а його темпоральний статус – як діяхронія чи послідовність / слідування (*identités transversales*). Причиною такого розрізнення є саме акустико-артикуляційний характер мовленнєвих актів, у процесі яких фонетичні одиниці сліднують у часі одна за одною, творячи фонетичні фігури чи акустичні ланцюжки, а також більші синтагми – *parole effective*. Мовлення навіть у його цілісному вимірі – як *discours / le discursif* – не може позбавитися цієї властивості. Як фонетичні одиниці повинні слідувати одна за одною, так і семіологічно прив'язані до них знаки (словоформи) і їхні комбінації (речення) повинні, на думку Соссюра, підпорядковуватися цій самій zasadі. Проте зрозуміти граматичний і семантичний аспект *discours / le discursif* чи *parole* можна лише з позиції ідіосинхронічних системних відношень, що панують у мові. Отже, навіть коли ми хочемо досліджувати речення чи тексти, ми повинні це робити в аспекті мови як такої (*point de vue de l'état de langue en lui-même* [554, с. 21]). Якщо ж нас цікавить суто фонетичний (акустико-артикуляційний) потік мовлення, позбавлений семантики (як лексичної, так і граматичної), таке дослідження має відбуватися з діяхронічного (тобто суто фонетичного) боку – *point de vue des identités transversales, non différent du point de vue diachronique, non différent du point de vue phonétique (...), non différent aussi du point de vue des éléments isolés*¹⁴⁹ [там само]. А оскільки всі зміни в мові з'являються лише в мовленні, діяхронічне дослідження як тип дослідження мовленнєвих актів було сплутане упорядниками «Курсу» з

¹⁴⁹ підхід з точки зору поперечних тотожностей, що не відрізняються від діяхронічного підходу, не відрізняються від фонетичного підходу (...), не надто відрізняються від підходу з точки зору окремих елементів.

дослідженням історичним. На жаль, через помилкову інтерпретацію А. Сеше й Ш. Баллі відмінності між ідеосинхронією мови (семіологічною системністю) і діяхронією мовлення (фонетичною послідовністю), які, за спостереженнями Соссюра, треба досліджувати відповідно системним або діяхронічним методом, у мовознавстві закріпився стереотип про два типи досліджень мови – синхронічний (дослідження сучасного стану) і діяхронічний (дослідження історичних змін). Важко зрозуміти, чому ніхто з дослідників «Курсу» не звернув увагу на те, що в праці є два розділи – про діяхронічну лінгвістику (присвячений фонетиці) і про ретроспективну лінгвістику (присвячений історії мови). Цю проблему ми розглянемо в наступному підрозділі.

4.4. Міфологізм опозиції «синхронія – діяхронія» в концепції Ф. де Соссюра

Розуміння тих чи тих соссюрівських метафор та аналогій може бути правильно зінтерпретоване лише за умови розуміння суті його концептуального задуму. А таким було створення номотетичного лінгвістичного проекту, сутність якого полягає в представленні трансцендентальних принципів організації людського лінгвосеміотичного досвіду на протигагу ідіографічним описам окремих фактів, що існують у конкретному культурно-історичному середовищі і, навіть більше, на протигагу самим історичним змінам, що відбуваються в мовній діяльності тієї чи тієї конкретної мови. Це саме стосується й відомої музично-оркестрової метафори вживання мови. В. М. Бріцин і В. В. Мозгунов, на нашу думку, намагаючись зінтерпретувати ідею вживання мови як виконання музичного твору, правильно зауважили неповноту цієї аналогії: «Таким чином, звертаючись до наведеної вище аналогії Ф. де Соссюра, у якій він порівнював мовців із музикантами, варто наголосити, що вона не зовсім точна: виявляється, що мовці зазвичай (якщо не брати до уваги периферійні випадки, пов'язані з вивченням на початковому етапі іноземних мов) прямо не відтворюють даних граматики і словників, вони покладаються у своїй мовній діяльності на власний комунікативний досвід, на засвоєні стереотипи спілкування в колективі, в соціумі.

Через приблизність знань мовних норм, закріплених у граматиках і словниках, мовець постійно не тільки відтворює мову, а й створює нове в мові, несвідомо забезпечуючи її розвиток» [64, с. 132]. Із цією оцінкою можна було б погодитися, розглядаючи психолінгвістичний аспект мовної діяльності або проблему її онто- і філогенезу. Але Соссюрові ці аспекти в момент створення номотетичної концепції лінгвосеміотичного досвіду були неважливими. Соссюр досить послідовно відрізняв аспекти еволюційного розвитку мовної системи в мовній діяльності (а саме про це йдеться у поданому фрагменті – «мовець постійно не тільки відтворює мову, а й створює нове в мові, несвідомо забезпечуючи її розвиток») і проблеми встановлення й вивчення системної сутності мови в кожний конкретний момент її існування. Метафора симфонії досить точно передає ідею цілісності мовної системи, яка в кожний конкретний момент свого існування безпосередньо не залежить від окремих варіацій чи інновацій. Такі варіації та інновації можуть вплинути на мову, по-перше, не відразу, а лише після досить довгого часу сталого їх повторення, а по-друге, не безпосередньо, а лише опосередковано, адже для того, щоб певна інновація чи відхилення від наявного стану увійшла на постійній основі до соціалізованої мовної системи (а не залишалася тільки ідіостилістичною ознакою окремих ідіолектів), вона мусить бути заакцептована й поширена іншими носіями мови. А таке не відбувається навіть протягом одного покоління. Звісно, тут ідеться не про окремі лексичні одиниці чи граматичні форми, а саме про системні опозиції на зразок фонологічних, морфологічних, синтаксичних чи дериваційних. Що ж до лексичних і семантичних інновацій, то системними можна вважати не появу сотні чи тисячі нових слів, кліше чи фразеологізмів, а появу нових типів лексичних одиниць або ж виникнення нових для певної мовної системи способів організації семантичної системи мовних значень. Такі зміни, з одного боку, відбуваються настільки непомітно, що їх важко зауважити, навіть порівнюючи тексти, віддалені один від одного на сто чи більше років, а з іншого боку, – всі зміни такого зразка мають не мовний, а когнітивний (мисленнєвий) характер і повинні досліджуватися не так мовознавцями, як етнокультурологами чи когнітивними психологами. Якщо ж їх

вивчають мовознавці, то вони повинні це робити в межах аналізу мовної картини світу, а це дослідження, які Соссюр вважав сферою т. зв. зовнішньої лінгвістики. Отже, розгляд тих чи тих положень соссюрівської концепції (зокрема його метафор та аналогій) не може бути ізольованим, безсистемним і самодостатнім. Він повинен бути підпорядкованим системному аналізу концепції як номотетичного проекту.

На правильність відображення метафори симфонії в «Курсі» вказує фрагмент у рукописі монографії Соссюра, де він порівнює фонетичне мовлення з виконанням музичного твору (одночасно протиставляючи його картині). Соссюр ставить питання – де існує музична композиція і відповідає на нього антиномією. З одного боку, *réellement cette composition n'existe que quand on l'exécute* («реально ця композиція існує лише в момент її виконання»), а з іншого – *considérer cette exécution comme son existence est faux* («визнання цього виконання за її реальне існування є помилковим») [554, с. 32]. Висновок з цієї антиномії досить показовий із методологічного погляду: *Son existence, c'est l'identité des exécutions* («Її існування – це ідентичність виконань») [там само]. Як бачимо, метафора музичної композиції не є абсолютною. У цьому випадку йдеться не про те, що музична композиція (наприклад, симфонія) як художній твір, музичний текст чи як фізичний звукоряд є прямою аналогією мовлення, а про те, що музичний текст як ціле відтворюється через його виконання і тією мірою, якою ці виконання є ідентичними (тобто є відтвореннями, а не інтерпретаціями чи варіаціями), музичний твір для Соссюра становив аналогію мови, адже саме ідентичне в наших індивідуальних актах мовлення становить сутність мови. Парафразуючи Соссюра, можна сказати: «існування мови – це ідентичність її виконань у мовленні». Все, що становить відхилення від мовної системності в індивідуальних актах мовлення, є okazіонально привнесеним мовцем від себе, від власної волі, власного мислення. Це може згодом стати узувальним і нормативним, але не це становить суть мови як суспільної конвенції. Те саме стосується й музичної композиції. Її можна виконувати краще чи гірше, за різних обставин і на різних інструментах, дотримуючись канону чи дозволяючи собі варіації й інтерпретації.

Музичним твором вона буде лише тією мірою, наскільки ці виконання будуть ідентичними (чи аналогічними). Це не заперечує факту, що з часом спосіб виконання чи навіть структура твору може змінитись, але це має стати загальновизнаним каноном, аби можна було стверджувати, що це той самий твір.

Водночас там, де потрібно показати власне інноваційну сутність мовленнєвого акту, Соссюр вживає метафору музики зовсім інакше. Пор.:

*Un rite, une messe, ne sont pas comparables du tout à la phrase, puisque ce n'est que la répétition d'une suite d'actes. La phrase est comparable à l'activité du compositeur de musique (et pas à celle de l'exécutant)*¹⁵⁰ [554, с. 94–95].

Через незнання власне автографічних джерел соссюрівської спадщини й формування власного бачення соссюрівської концепції тільки на основі «Курсу» (до того ж тенденційно зінтерпретованому), деякі критики Соссюра не могли побачити цих ключових рис його поглядів. Зокрема В. І. Абаєв писав: «Специфічним для соссюріанства є не вчення про мову як про структуру, а: 1) погляд на мову як на замкнену систему знакової техніки, не пов'язану з об'єктивною дійсністю; 2) визнання реального значення тільки за чистими відношеннями, незалежно від характеру й значення співвідносних величин; 3) розрив між синхронією і діахронією, тобто відмова від історичної інтерпретації, яка стала найбільшим досягненням науки першої половини XIX ст.» [1, с. 28]. У процитованому фрагменті допущено відразу кілька неточностей і логічних помилок. По-перше, В. І. Абаєв експлікує певну метафізичну сутність як сукупність міфічних «соссюріанців», не вказуючи, кого саме має на увазі, оскільки наведені тези можна було б приписати хіба що Л. Єльмслеву. Усі інші школи т. зв. «структуралізму» й інші послідовники Соссюра більшою чи меншою мірою відходили від наведених постулатів. Замкненість системи й антиісторизм фактично визнавали А. Сеше й Ш. Баллі (котрі, зрештою, ці тези й придумали), натомість алгебраїчно «чисті відношення» у мові вбачав лише Л. Єльмслев. Ні пражці, ні лондонці, ні американці цих тез не підтримували. До того ж не

¹⁵⁰ Ритуал, месу не можна порівнювати з реченням, оскільки вони є лише повтореннями якоїсь послідовності дій. Речення можна порівняти з діями композитора, що створює музичний твір (але не з діяльністю його виконавця)».

підтримував їх і сам Соссюр, котрий наполягав на нерозривному зв'язку мови з психікою і мовленням, а через нього – із соціальною сферою, культурою та історією, не мислив семіології без зв'язку з когнітивним і фізіологічним аспектами людського досвіду, а також, розмежовуючи системне (семіологічне), діяхронічне (фонетичне), ретроспективне та історичне вивчення мовної діяльності, закликав не до припинення вивчати історію мови, а лише до того, щоб не плутати сутнісних об'єктів: семіологічних відношень, які треба вивчати системно (синхронічно), та фонетичних рядів, дослідження яких він називав діяхронічним, та власне епістемологічного конструкту (штучного витвору науковців), яким є історичний стан мовної системи чи етап розвитку мовної діяльності, котрий можна досліджувати або ретроспективно (етимологічно чи анахронічно, оцінюючи минуле через сучасне), або власне історично (квазісистемно, зіставляючи різні системні зрізи). Цьому аспекту Соссюр присвятив розділ 2е монографії та низку нотаток, серед яких виділяється 3293,4 = 2768 – 2770 «§2. La méthode de l'analyse morphologique rétrospective ou de l'anachronie morphologique» («Метод морфологічного ретроспективного аналізу або ж морфологічної анахронії»). Згідно з функційно-прагматичною епістемологічною логікою Соссюра, неможливо дати власне наукове пояснення вилученим із системи морфологічним фактам, натомість системно оцінити їх може лише реальний носій мови, та людина, що має мовне системне відчуття. Соссюр не заперечує такого зразка наукового дослідження, проте він попереджає своїх читачів і слухачів:

*Eh bien, c'est cette morphologie-là qui est la base de toutes les grammaires gréco-latines. C'est cette morphologie-là que nous allons faire nous aussi, dans la moitié des cas. Seulement, vous aurez été dûment avertis et mis en état, je l'espère, de vous rendre compte de sa véritable valeur*¹⁵¹ [554, с. 186].

Ретроспективний аналіз має сенс лише настільки, наскільки він *se justifie par le sentiment conforme de la langue*¹⁵² [там само, с. 187] дослідника. На цій антропологічній основі Соссюр творить генеральний принцип – *grand principe*:

¹⁵¹Що ж, саме ця морфологія є основою всіх грецьких і латинських граматик. Саме таку морфологію ми будемо частково досліджувати. Тільки ви будете належним чином попереджені і, я сподіваюся, зможете усвідомити її справжню вартість.

¹⁵²має підтвердження в мовному чутті.

*ce qui est réel dans un état donné du langage, c'est ce dont les sujets parlants ont conscience, tout ce dont ils ont conscience et rien que ce dont ils peuvent avoir conscience*¹⁵³ [там само, с. 192].

Кваліфікаційною ознакою історичних моментів, які Соссюр називає ретроспективними й етимологічними, є відсутність їх у мовній свідомості, отже, вони є штучними утвореннями вчених-істориків – конструктами:

*circonstances étymologiques ou rétrospectives, lesquelles sont absentes de la conscience*¹⁵⁴ [там само, с. 68].

Тоді, коли такого відчуття немає ні в носіїв мови, ні в самого науковця, весь аналіз стає лише гіпотетичним і мало вірогідним. У нотатці 3293,5 «Історична морфологія» вчений зауважує, що, намагаючись вивчати латинську мову через французькі відповідники для окремих латинських форм, він вдається до власне ретроспективної морфології і:

*Cette morphologie-là est, au fond, détestable. Elle est directement contraire à notre principe: elle ne s'appuie plus sur le sentiment de la langue. Et par conséquent, elle ne répond à aucun fait du langage*¹⁵⁵ [там само, с. 195].

Суть ретроспективного аналізу, згідно з тлумаченням Соссюра, полягає в тому, що

*l'on commence par laisser s'infiltrer dans un état réel A un autre état réel B, antérieur, donnant par union monstrueuse un état complètement imaginaire*¹⁵⁶ [там само, с. 50].

Описаний вид дослідження, який Соссюр називає ретроспективним (анахронічним чи етимологічним), – це і є власне те, що після видання «Курсу» стали називати діяхронічним дослідженням, цілком спотворюючи соссюрівський термінологічний задум: системно-семіологічне дослідження – дослідження власне семіологічного (передусім мовного) аспекту мовної діяльності, оскільки в

¹⁵³ реальною річчю у цьому стані мовної діяльності є те, що усвідомлюють мовці, і тільки те, що вони усвідомлюють.

¹⁵⁴ етимологічні чи ретроспективні обставини, котрих немає у свідомості.

¹⁵⁵ Така морфологія є, по суті, жахливою. Вона прямо суперечить нашій zasadі, тому що не базується на мовному чутті. І, як наслідок, не відповідає жодному фактові мовної діяльності.

¹⁵⁶ починають допускати проникнення до наявного стану А іншого, попереднього стану В, що породжує через такий жахливий зв'язок цілковито надуманий стан А / В.

системних опозиціях одиниці співіснують у ідіосинхронії, та діяхронічне дослідження – дослідження фонетичних рядів і процесів, тобто того, що в мовленні становить заміну, різночасову послідовність (слідування). Згідно з міркуваннями упорядників «Курсу», обидва види досліджень – синхронічне і діяхронічне – є просто різними способами дослідження тих самих об'єктів і, відповідно до концепції Соссюра, їх, по-перше, не треба плутати, а по-друге, синхронічне дослідження є набагато важливішим, ніж діяхронічне.

У нотатках і монографії Соссюра ситуація є принципово іншою: насамперед слід відділити власне семіологічний аспект langage (суть якого визначає мова) від несеміологічного (фонетичного ряду) і досліджувати їх різними методами: перший – системно, у режимі одночасності відношень, другий – діяхронічно, у режимі послідовностей, адже

*un principe de première importance que les faits morphologique se passe entre formes diverses et simultanées, les faits phonétiques entre des formes identiques et successives*¹⁵⁷ [554, с. 188].

Отже, синхронне і діяхронічне дослідження, за спостереженнями Соссюра, – це абсолютно відмінні дослідження принципово відмінних об'єктів. Утім обидва ці підходи, за словами вченого, – *résultant de la nature des faits mêmes du langage* [там само, с. 21], тобто «походять із природи самих фактів мовної діяльності».

Наступний епістемологічний рух, який робить Соссюр, – розрізнення, з одного боку, ідіосинхронічних станів мовної системи (та панхронічної сталості мовної діяльності як такої) і часткових чи системних змін, які відбуваються в мовній діяльності в процесі використання мови в актах мовлення. Єдиним повноцінним і натуральним об'єктом системного дослідження є власне ідіосинхронічний стан мови, що ґрунтується на мовному чутті суб'єкта мовної діяльності й відображується в його мовленнєвих діях. Зміни ж, особливо часткові, можна досліджувати ретроспективним способом – найгіршим із можливих, бо він є і несистемним, і неантропоцентричним (не базується на мовному чутті носія). Цей підхід Соссюр називає:

¹⁵⁷ засадою первинної важливості є те, що морфологічні факти становлять форми різні і симультанічні, а фонетичні факти – ідентичні і послідовні.

*Point de vue ANACHRONIQUE, artificiel, voulu et purement didactique, de la PROJECTION d'une morphologie (ou d'un «état de langue ancien») sur une morphologie (ou sur un autre état de langue postérieur)*¹⁵⁸ [там само, с. 21–22].

Єдина можливість наукового вивчення змін (історії мови) полягає в спробі роздільної реконструкції системних відношень на окремих етапах (попередніх станах мови), а потім їхнього зіставлення і встановлення системних змін. Такий аспект лінгвіст називає історичним. Виконати таке дослідження без сучасних упереджень вкрай тяжко, оскільки виникає спокуса застосувати логіку *post hoc ergo propter hoc*, тобто «якщо щось виникло пізніше від чогось, значить виникло з його причини». Сучасний дослідник може дізнатися, як було раніше і як стало пізніше, але це ще не означає, що він може абстрагуватися від цього знання і зрозуміти, яку функційну вартість мала праформа в тій системі, де вона реально функціонувала, адже він не має цілісного мовного відчуття тієї системи як функційного семіотичного знаряддя.

Підсумовуючи свої методологічні роздуми про суть ретроспективного дослідження, Соссюр не зупиняється на негативній програмі і пропонує позитивне розв'язання проблеми історичних змін у мовній системі. Керуючись припущенням, що

*il n'y a aucune sorte de généralisation possible, si on continue à considérer chaque produit dans sa genèse et dans son essence à la fois*¹⁵⁹ [там само, с. 217],

і переконанням, що

*La morphologie étymologique ne voit que l'état le plus primitif et applique imperturbablement l'analyse du premier jour aux périodes subséquentes. Pas de fusion possible puisque la morphologie étymologique est la négation même du principe historique*¹⁶⁰ [там само, с. 188],

¹⁵⁸ АНАХРОНІЧНОЮ, штучною, інтенційною і чисто дидактичною точкою зору, що ґрунтується на ПРОЕКЦІЇ певної морфології (або ж якогось «попереднього стану мови») на якусь іншу морфологію (або ж пізніший стан мови).

¹⁵⁹ неможливе будь-яке узагальнення, якщо кожне утворення ми розглядаємо одночасно з огляду на його суть і на його розвиток.

¹⁶⁰ Етимологічна морфологія бачить тільки найбільш первісний стан і цілком спокійно переносить дослідження початків на пізніші періоди. Їх злиття неможливе, тож етимологічна морфологія є, по суті, запереченням засади історизму.

Соссюр доходить висновку, що поряд із ретроспективним дослідженням окремих лінгвальних фактів є можливе й власне історичне дослідження, котре:

*sépare les époques et les compare, tandis que la morphologie rétrospective les confond*¹⁶¹ [там само, с. 188],

і становить собою

*la fixation de deux états de langue successifs pris chacun en lui-même, d'abord, et sans subordination de l'un à l'autre, suivie de l'explication*¹⁶² [там само, с. 22].

На жаль, у науковій літературі утвердилося подане в «Курсі» переконання, що «Соссюр розрізняв у мові два аспекти – синхронію і діяхронію. Синхронія – це одночасне існування мови, статичний аспект, мова в її системі. Діяхронія – це послідовність мовних фактів у часі, історичний чи динамічний аспект. Із цього протиставлення він робив категоричний висновок: «Протиставлення двох поглядів – синхронічного і діяхронічного – цілком абсолютне й не терпить компромісу» [203, с. 113]. Те саме читаємо в С. Д. Кацнельсона: «Усупереч Соссюрові, який вважав, що «протиставлення двох поглядів – синхронічного та діяхронічного – цілком абсолютне і не передбачає компромісу», – є серйозні підстави вважати, що синхронія органічно пов'язана з діяхронією. Синхронна система мови пронизана генетично-дериваційними зв'язками, які визначають не тільки взаємовідношення між елементами системи, але й спосіб їхнього вживання в процесах мовленнєвої діяльності» [184, с. 427]. Аналогічну думку знаходимо в пізнішому дослідженні І. В. Глухоман: «Синхронія позначає стан мови, її будову, її звуки, слова, граматику, правила тощо, що існує у певному місці у певний час, тоді як діяхронія позначає еволюцію мови, зміну останньої у часі. Саме тому мова уявляється системою, усі частини якої потрібно розглядати в їхньому синхронічному зв'язку, зміни ніколи не відбуваються в усій системі в цілому, а лише в окремих її елементах, і можуть вивчатися лише поза системою» [97, с. 7].

Те, про що пишуть вказані автори, лише частково правда, але значною мірою не відповідає дійсності. По суті, правильним є те, що Соссюр виразно

¹⁶¹ відокремлює епохи і порівнює їх, тоді як ретроспективна морфологія їх сплутує.

¹⁶² встановлення двох, які розміщені один за одним, станів мови, узятих спочатку кожний окремо і без підпорядкування один одному, і наступного з'ясування.

відрізняв стан мови як системи відношень (у свідомості мовця) і перманентну зміну мовних фактів у їхньому використанні в мовній діяльності суспільною групою як два відмінні об'єкти дослідження, але термінологічно вчений окреслював їх не як синхронію і діакронію, а як стан свідомості та історичний стан. Інколи ця пара понять функціонувала зі значенням, що відповідало його розумінню статичності (статус, стан) і динаміки (мотус, подія) мови, де друге завжди є причиною першого.

Натомість синхронічним, чи радше ідіосинхронічним, він називав одномоментний стан системних відношень у мові як інформаційній (насамперед морфологічній) функції, протиставляючи його діакронічному (бо постійно змінному і послідовному) фонетичному ряду: *la perspective diachronique applicable aux faits phonétiques*¹⁶³ [554, с. 69]. На відміну від укладачів «Курсу», Соссюр не зводив темпорального статусу лінгвальних фактів до дихотомії «ідіосинхронія – діакронія», а вбачав у langage ще один темпоральний модус побутування – панхронію, котру розумів як сукупність усіх моментів ідіосинхронії і противагу модусу. Без такого протиставлення важко було б погодити факти постійної змінності і щомоментної незмінності та цілісності мови як системи. У такий спосіб термін *ідіосинхронія* Соссюр протиставляв терміну *діакронія* не в значенні сучасне – історичне, а мовне (системне) – мовленнєве (лінійне), а обидва терміни входять у тріаду з терміном панхронія на тій самій zasadі, на якій мова й мовлення творять тріаду з мовною діяльністю, що узагальнює їх. Натомість Соссюр не вживає терміна синхронія чи ідіосинхронія для протиставлення сучасного стану мови її історії. Для цього існують у нього терміни *état* і *status*.

Слід сказати, що таке розуміння опозиції «синхронія – діакронія» ввели в текст «Курсу» його упорядники від себе. Саме їм, а не Соссюрові, належать міркування: «Синхронічним є все, що стосується статичного аспекту нашої науки, діакронічним – усе, що виявляє стосунок до еволюції. Поняття синхронія і діакронія відповідно означатимуть стан мови і фазу еволюції» [440, с. 105] і «Протилежність двох поглядів – синхронічного та діакронічного – абсолютна і не передбачає компромісу» [там само, с. 107].

¹⁶³ діакронічна перспектива стосується фонетичних фактів.

Це цілковито хибна думка, яка абсолютно не відповідає поглядам самого Соссюра. Насамперед тому, що через термінологічну діаду «синхронія – діахронія» виявилися сплутаними часові стани самих лінгвальних фактів (яких у Соссюра три, а не два) та епістемологічні підходи до їхнього дослідження (яких у Соссюра чотири, а не два). А крім того, тому, що подане протиставлення синхронії і діахронії є цілковито абстрагованим від діяльності конкретного носія мови – людського суб'єкта. Саме звідси виникають й усі інші непорозуміння на зразок: «На нашу думку, опис мови в синхронії (певному стані) є описом певного шматка об'єктивної дійсності, зрізу, вибраного із загального потоку розвитку мови (історії) на підставі низки певних ознак, зокрема, за відсутності змін» [219, с. 117], де виявляється власне метафізичне розуміння мови як самостійної сутності, що існує в історії, а не в реальному досвіді і реальній діяльності конкретної людини, як це розумів сам Соссюр.

Головна суперечність, яка виникла після «Курсу» у розумінні ідеї синхронії, полягала в тому, що синхронію традиційно розуміють як сучасний стан мови на противагу її історії. У Соссюра немає такого потрактування терміна синхронія. Але немає й такого, як у «Курсі», розуміння сучасного стану мови. Традиційне (після «Курсу») поняття синхронії є досить розмитим, оскільки незрозуміло, який це період – 10 років, 50 чи 100 і хто є носієм мови в її синхронії. У Соссюра ідея ідіосинхронії означала одномоментний стан мови, тобто стан під час її використання. І протиставлена вона була не історії, а самому використанню в мовленні, тобто діахронії. Соссюр насправді протиставляв «історичний стан» і «стан свідомості» (*l'état historique et l'état conscient* [554, с. 117]), що зовсім не те саме, що протиставлення абстрактної історії абстрактній сучасності. Натомість це протиставлення мало в Соссюра виразно епістемологічний характер, адже поки ми не визначимося, яку епістемологічну позицію займемо – системну (для вивчення стану свідомості) чи історичну, наш об'єкт дослідження просто не існує, він, на думку вченого, *n'est rien* («є нічим»).

Суттєвий семантичний зсув понять одномоментного стану і стану свідомості на досить неокреслений «сучасний період», втілений у терміні синхронія, був

здійснений саме укладачами «Курсу», тож закиди Соссюрові з приводу протиставлення сучасного стану та історії є цілком недоречними: «Баллі мав рацію лише тому, що він відзначав особливості і своєрідність сучасної системи тієї чи тієї мови, важливість її ретельного й усебічного вивчення. Але швейцарський мовознавець глибоко помилявся, коли, услід за Соссюром, завзято доводив, ніби сучасна система будь-якої мови завжди незалежна від її історичного минулого, завжди суперечить історичним тенденціям мовного розвитку. Мовні факти самі повстають проти цих стверджень» [66, с. 7]. Ніде в Соссюра немає такого положення. Це абсолютно голослівний закид Р. О. Будагова. І навіть більше, у женецьких лекціях 1891 р. Соссюр докладно показує, як непомітно, але перманентно розвивається мова і кожний її стан – це лише зріз на її еволюційному шляху. Розуміння співвідношення сучасного стану й розвитку мови в Соссюра було аналогічним його тлумаченню І. Бодуеном де Куртене. Проте неправильне вживання терміна синхронія часом приводить лінгвістів до протиставлення позицій обох учених. Зокрема, О. С. Ахманова пише: «У цитованій вище роботі Бодуен де Куртене писав, що «періоди розвитку мови не змінювалися по чергові, як один вартовий іншим, але кожний період створив щось нове, що за непомітного переходу в наступний становить основу для наступного розвитку». У де Соссюра ж виходить саме зміна систем «як одного караульного іншим» [24, с. 27]. Сказане є абсолютною фальсифікацією не лише поглядів самого Соссюра (яких у 1953 р. Ахманова мала право не знати), але й «Курсу», де є виразні вказівки на протилежне трактування зміни станів мови в соціологічному плані. Читаємо «Курс»: «історичний чинник спадкоємності є в ній панівним і заперечує будь-яку можливість загальної раптової зміни в мові (...), зміни мови не пов'язані з чергуванням поколінь, які зовсім не надбудовані взаємно, наче шухляди в комоді, а змішані й переплетені, охоплюючи людей різного віку» [440, с. 94], «Цей розвиток неминучий, і жодна мова не може чинити йому опір. Через певний час завжди стають помітними відчутні зміни» [там само, с. 99] і «Насправді стан мови є не математичною точкою, а більш-менш тривалим проміжком часу, протягом якого сума змін залишається дуже малою. Він може дорівнювати десяти рокам, життю

одного покоління, одному сторіччю і навіть більше» [там само, с. 128]. З усього видно, що Ахманова або досить поверхово прочитала «Курс», або ж, реалізуючи ідеологічне замовлення, висловлене редакцією «Вопросов языкознания» і В. В. Виноградовим, що назвав погляди Соссюра буржуазно-ідеалістичними, цілеспрямовано перекручувала ключові положення його концепції.

Історія мови для Соссюра – це проблема, яку слід розглядати в межах т. зв. «зовнішньої лінгвістики». Саме так можна пояснити те, що ані ретроспективне, ані власне історичне дослідження не було розцінене Соссюром як таке, що відповідає самій суті мовної діяльності. Про це ж пише Н. О. Слюсарева в рецензії на книгу Р. Годеля: «Видавці «Курсу» не підкреслили й того, що історію мови Ф. де Соссюр зараховував до зовнішньої лінгвістики. Перенесення видавцями питань, пов'язаних із розмежуванням зовнішньої і внутрішньої лінгвістики, у вступні розділи навело багатьох дослідників на думку про те, що це протиставлення важливіше, ніж розмежування синхронії і діячронії. На основі аналізу рукописних матеріалів Р. Годель зазначає, що між зовнішнім і внутрішнім аспектами мови немає такого радикального протиставлення, як між синхронічною і діячронічною лінгвістичними, яке є центральним у концепції Соссюра» [423, с. 129]. Висновок Р. Годеля в інтерпретації Н. О. Слюсарєвої можна вважати цілком раціональним. Історія мови є справді одним із зовнішніх чинників, але водночас не єдиним. Іншими такими чинниками є психологія, соціологія, культурологія, нейрофізіологія мови і т. д. Усі їх більшою чи меншою мірою можна брати до уваги у власне лінгвістичних дослідженнях. Проте всі ці чинники (зокрема й історія культури певного народу чи сусідніх народів) мають функційний характер, і тільки чинник розвитку самої мови в мовній діяльності виявляє власне онтологічний характер. Він істотно відрізняється від чинника системного буття в панхронії чи ідіосинхронії. Тому ці чинники треба розглядати окремо. Поєднання чинника історичного і сучасного, на думку Соссюра, руйнує об'єкт мовознавчого аналізу, адже з історичного погляду індоєвропейська прамова, латинська і французька мови – це та сама еволюційно єдина сутність. Відрізняються вони лише синхронними системами, тобто мовами у прямому

значенні. Цьому аспекту Соссюр присвятив свої інавгураційні лекції 1891 р. в Женевському університеті. Для унаочнення своєї ідеї перманентного розвитку мови в мовній діяльності Соссюр використав метафору із щотижневим фотографуванням пана Богуславського, який згодом зробив виставку хронологічно представлених 480 своїх портретів, на яких кожен два сусідні майже не відрізнялися один від одного, а перший і останній (із двадцятирічною різницею) зображували зовсім іншу постать [554, с. 156]. Саме в цих лекціях Соссюр опрацював і подав як постулат дві ключові засади руху мови в часі (*mouvement de la langue dans le temps*) – змінність і постійність (*deux principes de la continuité et de la mutabilité de la langue*) [там само, с. 157]. Але це онтологічні характеристики самого об'єкта, які не мають ніякого стосунку до славнозвісної опозиції «сихронія – діяхронія», але прямо відносяться до опозиції «статус – мотус».

Акцентуючи на розмежуванні системного та історичного аналізу мовної діяльності в концепції Соссюра, слід також остерігатися анахронічних висновків чи закидів. Свого часу М. С. Трубецькой дорікнув Соссюрові, що той «не зважився зробити логічного висновку зі своєї ж тези», оскільки «в історії мови багато що видається випадковим, але зупинятися на цьому історик не має права: загальні лінії історії мови за якоюсь мірою уважних і логічних роздумів завжди виявляються не випадковими (...) Осмисленість еволюції мови безпосередньо витікає з того, що «мова є системою»». Слід пам'ятати, у які часи працював Соссюр і які завдання методологічного плану стояли перед ним. На переломі століть молодогограматичне переконання в абсолютності фонетичних законів у поєднанні із загальнонауковим сцієнтизмом, упровадженням позитивістами майже у всі галузі науки, створювали враження цілковитої аналогії між природознавством і гуманітарно-суспільними науками. Вважали, що еволюційні зміни в мовах відбуваються абсолютно так само, як у матеріальному світі, а їхнє дослідження не залежить від світоглядно-методологічної позиції науковця. Соссюрові доводилося боротися з цим поширеним міфом. Тому автоматичне перенесення терміна «закон» із природознавства на мовознавство, соціологію чи психологію видавалося йому неможливим і глибоко неправильним, так само як нав'язане позитивізмом і

поширене в його часи нехтування методологією, зокрема в галузі історії. Розвиток суспільних і гуманітарних наук після першої світової війни призвів до того, що набуло поширення нове розуміння терміна «закон», яке вже було зорієнтоване на специфіку закономірностей поведінки окремих осіб чи суспільних груп і функціонувало в стосунку до явищ психосоціальних, зокрема й до мови. Крім того, у 20–30 рр. методологізм (усвідомлення методологічного становища свого й інших вчених) став цілком нормальним явищем у гуманітарних і суспільних науках. До того ж він поступово почав поширюватися на природничі й точні науки (особливо в тих галузях знання, де звичайне спостереження й наочне уявлення були неможливими, напр., макро- і мікрофізика, теорія множин, топологія). Коли М. С. Трубецькой пише, що «осмисленість еволюції мови прямо впливає з того, що «мова є системою», він, сам того не зауважуючи, вказує на семантичний зсув з епістемологічного чинника (осмислення еволюції мови як об'єкта істориком мови як суб'єктом цього ж осмислення) на чинник онтологічний (на саму еволюцію). Якби не була відома позиція М. С. Трубецького в інших аспектах, можна було б зінтерпретувати його слова суто метафізично й дорікнути в гіпостазуванні мови й історії, а також наділенні їх трансцендентним змістом. Те, що «Соссюр не наважився зробити логічного висновку зі своєї ж тези», свідчить не так про його алогізм чи неспіливість, як про наукову відповідальність та обачність. Це увиразнюють його твердження про наукову безперспективність вивчення анахронічної та ретроспективної морфології. Набагато перспективнішою він вважав історичну лінгвістику, що ґрунтується на засадах системного порівняння синхронних зрізів. До речі, саме такий спосіб історичного аналізу закріплений під впливом Соссюра в японському мовознавстві: «... у XX ст. в Японії зазвичай описують ті чи ті синхронні зрізи історії японської мови й набагато рідше трапляються історичні дослідження у звичному для нас розумінні. Якщо ідеї синхронної лінгвістики XX ст. швидко досягли Японії (наприклад, книга Ф. де Соссюра вперше була перекладена саме там у 1928 р.), то порівняльно-історичне мовознавство вже понад століття майже не приживається в цій країні» [12, с. 18]. Тому цілком недоречним нам видається

зауваження Г. А. Климова: «значний тягар ілюзій супроводжував процес удосконалювання історичного підходу до мови і в наступний період: пор. нездатність Ф. де Соссюра зрозуміти, яким чином може бути історичним в повному значенні слова мовознавство за усвідомлення ним історичності самої мови» [190, с. 3–4]. «Усвідомлення історичності мови» є онтологічним аспектом дослідження, натомість «усвідомлення історичності дослідження» – аспект епістемологічний. І ці два аспекти зовсім не повинні бути каузально пов'язаними чи, що більше, детермінувати один одного. Можна бачити й розуміти змінність мови, але це ще не означає наявності у дослідника адекватних засобів і методів наукового дослідження цього явища. І це чітко розумів Соссюр на відміну від його критиків.

Що стосується терміна *діахронічне дослідження мови*, то, найімовірніше, значення «ретроспективне дослідження мови» йому приписав А. Сеше, котрий, можливо, не зрозумів сповідуваної Соссюром концепції про тісний зв'язок діахронії (як змінно-послідовного існування) із фонетикою. Зокрема, аналізуючи погляди А. Сеше, В. Г. Кузнецов помічає певну концептуальну проблему: «Сеше критикує Соссюра за те, що, визнаючи за організованим мовленням право на існування, він зараховував до діахронії те, що належить лінгвістиці організованого мовлення, зокрема такі явища, як аналогія, народна етимологія, аглютинація. Діахронічна лінгвістика лише порівнює два послідовні мовні стани, щоб встановити зміни, що відбулися» [221, с. 101]. Ми вбачаємо в цій критиці логічну помилку, яка полягає у сплутуванні суміжних, але нетотожних соссюрівських понять діахронії мовлення, мотусу як зміни в системі та історичного дослідження. В. Г. Кузнецов вирізняє фактично дві проблеми. По-перше, зарахування Соссюром аналогії, народної етимології й аглютинації до діахронії (що є цілком можливим, бо узгоджується з логікою мислення Соссюра), по-друге, зарахування цих явищ до історичної лінгвістики (що є набагато сумнівнішим, адже Соссюр не ототожнював діахронії й історичного дослідження). Розглянемо обидві проблеми.

Чому Соссюр зарахував ці явища до діахронічних, адже вони не є фонетичними? Навіть якщо це так (а не інтерпретація самого А. Сеше), то

пояснення можна знайти в тому, що як аналогія чи народна етимологія, так і аглютинація – це все, по-перше, протяжні в часі процеси, а не системні стани (а все, що протяжне в часі, Соссюр розглядав у межах мовлення: всі процеси, що зумовлюють зміни, відбуваються лише в мовленні, бо в мові ніяких процесів бути не може, це система статичних відношень), а, по-друге, процеси формальні, тобто фонетичні зміни форми. Отже, їхнє дослідження повинно відбуватись у діяхронічній перспективі. Діяхронічне, проте, не означає в Соссюра «історично-мовне». А. Сеше сам став використовувати термін діяхронічне в такому розумінні. Коли об'єктами дослідження стають зміни в мовній системі, їх треба (чи можна) досліджувати або ретроспективно (у послідовності вирваних із системи змін), або історично (як зіставлення послідовних системних станів). Описана А. Сеше процедура порівняння двох послідовних мовних станів, відповідно до концепції Соссюра, – це не діяхронічна лінгвістика, а історична.

Нерозрізнення ретроспективного та історичного аналізу змін у мові, термінологічно об'єднане упорядниками «Курсу» в поняття діяхронія, зумовило критику «соссюрівського» протиставлення дослідження стану й історичних змін. Зокрема, О. С. Ахманова дорікає Соссюрові (а фактично «Курсу»), зазначаючи: «З огляду на неправильне трактування того, що систему мови принципово, за самою своєю природою можна вивчати тільки статично, неймовірно збіднивши саме розуміння мови («система знаків, що виражає ідеї»), де Соссюр прийшов до думки про необхідність побудови «семіології» як широкої наукової дисципліни, котра «вивчає життя знаків всередині суспільства» [24, с. 26]. Критиковане положення Соссюра є цілком логічним і впливає із розуміння мови як системи відношень, які існують у психіці конкретної людини. Люди не живуть в історії. Вони не користуються протягом свого життя різними історичними системами тієї самої мови. Для них це завжди ця сама мова, у цьому самому її стані. Отже, потрактовану в такий спосіб мову можна досліджувати лише системно, статично (в історичному плані), але це не означає, що статично у функційному плані. Мова нам не дана як наявний об'єкт, тому досліджувати її можна лише через спостереження актів і продуктів мовлення, тобто в її функціонуванні. Термін

«статика» у Соссюра не відповідає його сучасному розумінню. Крім того, сам Соссюр (у нових матеріалах) не наполягає на тому, що неможливо системно досліджувати історію мови, лише вказує, що історичний аналіз повинен ґрунтуватися на зіставленні двох чи більше системних досліджень, але О. С. Ахманова в 1953 р. про це не могла знати. Аналогічні докори Соссюрові вона висловлювала й у статті, написаній спільно з О. І. Смирницьким у тому самому році: «Антиісторизм у де Соссюра та соссюріанців – у тому, що вони визнають можливість історичного вивчення лише окремих фактів мови, взятих поза їхнім співвідношенням з іншими фактами, тобто поза системою мови, тоді як система мови становить, на їхню думку, щось таке, що принципово через саму свою природу можна вивчати тільки статично» [428, с. 69]. Усі дорікання авторів тут мали б бути адресовані упорядникам «Курсу», адже таке протиставлення запровадили в концепцію Соссюра саме вони. У Соссюра описаний підхід названо ретроспективним й анахронічним. Те, що саме такий різновид історичних досліджень характерний для часів молодогограматиків, зовсім не означає, що Соссюр вважав його цілком науковим. Навпаки, він називав його суто дидактичним. Якщо цей підхід не науковий, то він повинен (або може) бути замінений науковим – історичним, що базується на засадах синхронної системності. Але про це можна було дізнатися лише після публікації рукопису соссюрівської монографії.

Аналогічно можна оцінити й зауваження Ж. Фурке, котрий у 1958 р. дорікав Соссюрові, що його цілком влаштовувала програма суто системного дослідження мови й ретроспективного дослідження змін, які в ній відбуваються: «Ф. де Соссюра ця програма цілком задовольняла. Але абсолютно зрозуміло: як тільки вона буде виконана, лінгвісти опиняться перед новою проблемою – необхідністю побудови нового історичного мовознавства, на цей раз структурного, на основі нової описової лінгвістики. Саме в такому вияві вказана проблема постала перед М. С. Трубецьким, коли він закладав основи описової фонології; він вже приступив до нарису еволюційної, історичної фонології, котрий смерть не дала йому довести до кінця» [478, с. 100]. Як показують знайдені й опубліковані у 2002 р. матеріали, Ж. Фурке фактично інтуїтивно відчув

соссюрівський план створення нової історичної лінгвістики замість ретроспективної. Проте Соссюра такий стан абсолютно не задовольняв.

Однією з найчастіших помилок за інтерпретації понять, пов'язаних із системною інваріантністю і змінністю мови, є нерозрізнення коментаторами онтологічного та епістемологічного рівнів концепції Соссюра. Соссюр на рівні онтології вирізняв три темпоральні аспекти в самій мовній діяльності – панхронію (тривання), ідіосинхронію (одномоментний стан) і діяхронію (мінливість і змінність часового ряду), а на рівні епістемології – чотири підходи в дослідженні: два внутрішніх і притаманних самій сутності мовної діяльності (системно-синхронний і діяхронічний) і два штучних, зовнішніх щодо мовної діяльності (ретроспективний та історичний).

Важко оцінювати критичні зауваження дослідників цієї проблеми, якщо вони жодним чином не окреслюють, як саме трактують ті чи ті соссюрівські терміни. Н. В. Бугорська, наприклад, зауважує: «Запровадження термінів синхронія, діяхронія, система [...] підпорядковане розв'язанню завдання, як це вивчати. Вказані поняття є гносеологічними предикатами» [65, с. 23]. Важко оцінити це зауваження осібно від аналізу рукописних джерел. Перш ніж так стверджувати, варто з'ясувати, чи поданим термінам притаманні значення «синхронний аналіз», «діяхронічний аналіз» і «системний аналіз» (і тоді запропоноване дослідницею твердження могло б мати сенс, якби не той факт, що синхронний аналіз у Соссюра – це і є системний аналіз), чи значення «стан мови», «зміни в мовній діяльності» і «спосіб організації мови» (а в таких значеннях вони часто функціонують у «Курсі»), бо в цьому випадку подане положення є хибним. У монографії та нотатках часто можна натрапити на терміни синхронія (частіше – ідіосинхронія) і діяхронія саме в онтологічному, а не гносеологічному плані, натомість термін система має суто онтологічне значення.

Таке саме сплутування онтології й епістемології можна спостерігати й у випадках, коли ототожнюють дослідження відношень парадигматики й синтагматики (як об'єктів) та системне й історичне дослідження (як методи): «... можна припустити, що поєднання парадигматичного і синтагматичного описів

саме собою призводить, хай навіть і в деяких випадках, до поєднання синхронічного і діяхронічного опису. Якщо ця теза матиме підтвердження на основі ширшого матеріалу, то вона змусить нас, можливо, ввести постулат, зворотній до відомого постулату де Соссюра про протиставлення останніх» [444, с. 48]. У Соссюра відношення системної одночасності і синтагматичної суміжності – це не підходи і не способи опису, а характеристики об'єкта – мовної системи. Натомість те, що Ю. С. Степанов називає синхронічним і діяхронічним описом (беручи до уваги посилання на «Курс»), – це дослідницька перспектива, як її зрозуміли укладачі, тобто дослідження сучасного стану мови чи історичних змін.

Яскравим прикладом сплутування темпоральної онтології об'єкта й епістемології дослідження є поданий далі фрагмент критики Соссюра, запропонований Р. О. Будаговим: «У своєму намаганні відділити синхронію від діяхронії Соссюр пішов так далеко, що став стверджувати ніби синхронний план однієї мови набагато ближчий до синхронного плану іншої мови, ніж до свого власного минулого (діяхронічного) стану. Оскільки синхронна лінгвістика, за спостереженнями Соссюра, має свої особливості, абсолютно відмінні від власної діяхронічної (історичної) лінгвістики, [...] то зближення синхронного стану однієї мови із синхронним станом будь-якої іншої мови видавалося швейцарському лінгвістові набагато правомірнішим, ніж зближення синхронії та діяхронії в межах однієї мови. Виходило так, ніби «прийоми вивчення» сучасного стану, наприклад, французької мови набагато ближчі до «прийомів вивчення» сучасного стану корейської чи японської мови, ніж до прийомів вивчення історії самої французької мови. Іншими словами, між синхронними рядами різних, навіть неспоріднених мов Соссюр бачив набагато більше спадкоємності, ніж між синхронією та діяхронією кожної, окремо досліджуваної мови» [67, с. 20]. Р. О. Будагов, судячи з усього, не розумів відмінності між об'єктом дослідження і самим дослідженням. Лише до певної міри вина такого сплутування онтології й епістемології лягає на упорядників «Курсу», які впровадили омонімію термінів синхронія (як стан мови) і синхронія (як підхід у дослідженні мови) та діяхронія (як процес історичної зміни) і діяхронія (як підхід до вивчення таких змін). Проте в самій книзі ці поняття не сплутані, як у праці Р. О. Будагова. Науковець

постійно з методики дослідження висновки переносить на сам об'єкт, що є абсолютно неприпустимим. Абсолютно правий С. С. Єрмоленко, стверджуючи, що в мовознавстві «слід бути максимально обережним у тому плані, щоб не змішати досліджуване і той науковий апарат, що здійснює дослідження, тобто щоб не перенести риси, властиві виключно моделі аналізу, безпосередньо у площину аналізованого за її допомогою фактичного матеріалу» [139, с. 247–248]. Крім того, Р. О. Будагов впроваджує абсолютно неможливе для «Курсу» поняття «діахронічний стан мови». Говорячи про близькість методик дослідження синхронних станів різних мов, «Курс» просто стверджує абсолютно очевидну ідею – номотетика вивчає системні засади, а не факти еволюційних змін, а засади у всіх мовах однакові, інакше їх не можна було б назвати мовами. А от методи вивчення й зіставлення історичних ідеографічних фактів із різних епох й укладання їх у послідовні ряди зовсім інші, принципово відмінні. Соссюр ніде і ніколи не говорив про більшу близькість систем неспоріднених мов, ніж різних історичних фаз становлення системи однієї мови. Проблема полягає в тому, що ми не маємо доступу до якогось іншого стану мови, ніж сучасний, бо минулого стану вже немає й реконструювати його повною мірою не можна. Крім того, минулий стан мови – це, наприклад, минулорічний, вчорашній чи той, що був десять хвилин тому. Тому говорити про його подібність чи відмінність від нинішнього треба, користуючись тією самою методикою, що й дослідженням змін, які відбулися за останні десять, сто чи тисячу років. Але й методика реконструкції минулорічної системи чи системи з минулого тисячоліття мала б бути така сама (інша річ, що даних для такої реконструкції в нас би не було). Останнє зауваження має стосуватися будаговського слова «спадкоємність» («преемственность»), яке він вжив у своїй критиці Соссюра. Недоречність його вживання щодо неспоріднених мов, мабуть, очевидна. Наведемо лише одну цитату із женевської інавгураційної лекції вченого (вона увійшла в російськомовне видання «Заметки по общей лингвистике», тому наведемо її у російському перекладі):

(...) образное выражение, над которым мы собираемся устроить экзекуцию вместе с г-ном Гастоном Парисом, – это выражение французский язык – сын латыни, или латынь – мать романских языков. Среди языков нет ни сыновей, ни

матерей, нет и никогда не было. В каждом регионе земного шара существуют языки, определенное состояние которых медленно изменяется каждую неделю, из месяца в месяц, из года в год и из века в век, в чем мы вскоре убедимся, но никогда предшествующий язык не производил на свет и не давал толчок к рождению нового языка; подобное находится за пределами наблюдаемого и воображаемого, если учитывать обычные условия, в которых каждый из нас говорит на своем родном языке [437, с. 43].

Мова як суспільно-психологічна функція, на думку Соссюра, не породжує іншої мови, не переходить у стан іншої мови, вона просто ніколи не припиняє свого існування (за винятком випадків, коли просто фізично вимирають її носії, не залишаючи після себе мовних нащадків). Психосоціальний вимір мовної діяльності забезпечує їй тривання в часі. Українська мова в історичному аспекті – це та сама давньоруська, праслов'янська, праіндоевропейська тощо, лише зараз і для етносу, котрий нею сьогодні спілкується. Говорити про «успадкування» українською мовою чогось від давньоруської, праслов'янської чи праіндоевропейської – це типове метафізичне й субстанціоналістичне гіпостазування мови, надання їй рис феномену, що існує «сам в собі і для себе».

Помилкове – двовимірне (синхронія vs. діяхронія) – бачення темпоральності в «Курсі» призвело до пізніших помилкових рецептивних інтерпретацій, наприклад, І. В. Полякова, котрий унаслідок аналізу тексту «Курсу» дійшов висновку, що Соссюр саме так розумів часову перспективу мовної діяльності: «Час протяжний або послідовний. Протяжність часу дана в одному вимірі – лінії. Час як протяжність чи послідовність складається з моментів часу» [333, с. 10]. На переконання І. В. Полякова, у «Курсі» синхронія є складником або послідовності, або протяжності. У Соссюра виділено три форми темпоральності – ідіосинхронія (у мовній системі), діяхронія (у мовленні) і панхронія (у мовній діяльності загалом). Без сумніву, окремі моменти часу мають відповідати соссюрівській ідіосинхронії (синхронії – за термінологією «Курсу»). Важко зрозуміти, чому відповідають «протяжність» і «послідовність» І. В. Полякова. Якщо протяжність – це лінеарність, то вона має бути відповідником мовлення

(синтагми), а мовлення, згідно з соссюрівською термінологією, діяхронічне. Отже, «послідовність» – це або соссюрівська панхронія (тривалість, незмінність у часі), або щось інше. І. В. Поляков не пояснює, що це за форма темпоральності. Проблема ототожнення послідовності з панхронією виникає на основі трьох зауважень. По-перше, в «Курсі» панхронії як форми існування об'єкта загалом немає (укладачі згадують про панхронію лише як неможливий спосіб лінгвістичного дослідження). По-друге, послідовність, якщо її розуміти як поступову заміну в часі одного стану об'єкта іншим станом цього самого об'єкта, також передбачає ідею протяжності (лінеарності), але не реальної (у просторі), а віртуальної. Додатково можна зауважити, що сам термін «послідовність» більшою мірою відповідає опису мовленнєвої синтагматики, а термін «протяжність» – панхронічній незмінності (тривання). Нарешті, по-третє, у Соссюра панхронія є темпоральною формою, що поєднує в динамічне системне ціле одномоментні мовні стани та мовленнєві ряди змін, натомість в І. В. Полякова послідовність і протяжність – дві рівні форми, а момент часу – лише їхній структурний складник. Отже, найімовірніше, інтерпретація І. В. Полякова не має ніякого стосунку ані до «Курсу», ані до соссюрівської концепції темпоральності мовної діяльності. Можливо, послідовність і протяжність в І. В. Полякова – це не загальні форми темпоральності, а просто дві темпоральні характеристики мовлення, адже мовна система навіть у «Курсі» описана як синхронічно організована. Якщо це так, то для І. В. Полякова час притаманний лише мовленню, мова ж перебуває поза часом. Це цілком логічний розв'язок для позитивізму чи матеріалізму, але не має нічого спільного з концепцією Соссюра (як «рукописною», так і «курсівською»).

Саме тому на проблему темпорального статусу кожного зі складників *langage*, а також на саму мовну діяльність як динамічну систему треба обов'язково зважати за визначення їхнього онтологічного статусу. Спроби перетворення поданої темпоральної тріади на діаду – наслідок нерозуміння ідеї Соссюра упорядниками «Курсу». На це яскраво вказав В. М. Алпатов: «Поняття синхронії у Ф. де Соссюра було певною мірою двозначне. З одного боку, вона позначала як одночасне існування тих чи тих явищ, як певний стан мови, чи, як потім стали

писати, «мовний зріз». Однак у той самий момент часу в мові можуть співіснувати різносистемні явища, а також явища з діахронічним забарвленням: архаїзми, неологізми тощо. З іншого боку, підкреслювали системність синхронії, повну відсутність у ній чинника часу. Двоєке розуміння синхронії давало можливість вибору одного з послідовніших трактувань: або синхронію можна було розуміти як стан мови, або як систему мови. Перший підхід пізніше сповідували пражці, другий – глоссематики, хоча перші та другі керувалися концепцією Ф. де Соссюра» [9, с. 138-139]. Варто підкреслити, що панхронія – це не «повна відсутність чинника часу», а специфічне розуміння часового виміру тривання (аналогічного до того, який упровадив І. Кант у своїй «Критиці чистого розуму»), пор.: «сам час, у котрий ми вміщуємо ці уявлення і котрий навіть попереджує про усвідомлення їх у досвіді, перебуваючи в їхній основі як формальна умова того способу, завдяки якому ми вміщуємо їх у душі, вже реалізує відношення послідовності, одночасності й того, що існує одночасно з послідовним буттям (того, що є сталим)» [175, с. 84], і далі – «Три модуси часу – це постійність, послідовність і одночасне існування» [там само]. Неважко зіставити це ствердження І. Канта з тезою з нотаток Соссюра, у якій йдеться про темпоральну сутність лінгвального факту:

Mais il a exactement trois manières d'exister :

Il est quelque chose PANCHRONIQUEMENT,

Il est quelque chose IDIOSYNCHRONIQUEMENT,

*Il est quelque chose DIACHRONIQUEMENT*¹⁶⁴ [554, с. 262].

Отже, лінгвальний факт (а не факт мови – як переклали в російському виданні) передусім є панхронічним – постійним за всіх змін у часі, потім ідіосинхронічним –

¹⁶⁴ Рос. переклад: «Он имеет только три способа существования: А) Он есть нечто, существующее в ПАНХРОНИИ, Б) Он есть нечто, существующее в ИДИОСИНХРОНИИ, В) Он есть нечто, существующее в ДИАХРОНИИ» (Соссюр, *Заметки...*, с. 197). На таку саму тріаду натрапляємо й у нотатці 3310.8, де Соссюр виділяє три різновиди закономірностей – універсальні (теорематичні), фонетичні та ідіосинхронічні [104]. У контексті російського перекладу вживається окреслення *языковой факт*, що може створювати враження, ніби мовна одиниця перебуває в цих трьох часових станах. Натомість Соссюр послідовно вживає термін *fait linguistique*, тобто одиниця мовної діяльності – лінгвальний факт, який може бути представленим функцією системного стану – ідіосинхронічним фактом мови, функцією протяжно-змінною в часі – мовленнєвим фактом, а за цих обставин залишається панхронічно тією самою одиницею.

незмінно співвіднесеним з іншими фактами в кожний момент свого існування (у цій темпоральній формі він є фактом мови) і, нарешті, діяхронічним – протяжно мінливим і змінним у часі (у цій формі він є фактом мовлення).

Якщо мова (як ідіосинхронічна сутність) і мовлення (як сутність діяхронічна) становлять єдність у формі мовної діяльності (langage), то темпоральна сутність цієї останньої не може бути ані ідіосинхронічною, ані діяхронічною. Її сутність полягає в тому, що, попри інновації, які постійно відбуваються в мовленні, а мова в кожний момент її стану є статичною системою, мовна діяльність повинна одночасно і розвиватись, і залишатися собою самою. Це і є панхронія. Те, що В. М. Алпатов вважає непослідовністю Соссюра, є результатом нерозуміння або навіть незнання соссюрівської темпоральної тріади – панхронія, ідіосинхронія й діяхронія. Те, що В. М. Алпатов називає «станом», у Соссюра є темпоральним виявом ідіосинхронії мови, а те, що називає «системою», – просторовим виявом онтологічної сутності мови як сукупності відношень подібності та суміжності. Навряд чи можна погодитися з тим, що пражці відкинули соссюрівську ідею системності. Саме в них була розвинена соссюрівська ідея диференційних (дистинктивних) опозицій і негативних характеристик, які реалізуються в мовленні в межах незмінної мовної діяльності. На відміну від них, Л. Єльмслев абстрагувався від поняття мовної діяльності і тому зосередився лише на власне ідіосинхронії («алгебрі мови»). Випадок єльмслевської глосематики є найкращим доказом того, що може статися, якщо ігнорувати таку базову функцію, як мовна діяльність, і перетворити соссюрівську тріаду «мовна діяльність: мова – мовлення» на діаду «мова – мовлення».

Варто зупинитися на проблемі діяхронічного статусу мовлення та ідіосинхронічного статусу мови, яку порушила О. С. Кубрякова. Її роздуми були скеровані в цілком слушному напрямку, хоча й вона залишалася під впливом термінологічної діади, запровадженої А. Сеше й Ш. Баллі: «За визначенням Соссюра, синхронія – це такий статус чи такий стан мови, для якого основними є відношення, що пов'язують елементи мови, які співіснують і творять систему; навпаки ж, для діяхронії, чи фаз еволюції мови, притаманні інші відношення – ті,

що пов'язують елементи мови в порядку їхньої послідовності і тому не сприйняті тією самою колективною свідомістю. На відміну від відношень першого різновиду ці зв'язки системи не утворюють. Як влучно зауважив ще Г. Шухардт, протиставлення синхронії і діакронії нерідко збігається в Соссюра з опозицією мова – мовлення. Синхронія і діакронія передбачають також різні аспекти дослідження: діакронічна лінгвістика опрацьовує переважно фонетику, синхронічна ж – загальну граматику» [219, с. 112–113]. Не розуміючи власне соссюрівського потрактування терміна діакронія, неможливо пояснити, чому діакронічна лінгвістика повинна досліджувати фонетику, а синхронічна – граматику. Хіба не змінюються граматичні парадигми, значення слів, правила словотвору чи синтаксису? О. С. Кубрякова чи не перша в радянському мовознавстві (покликаючись на праці Г. Шухардта) вказала на цю концептуально-термінологічну особливість соссюрівського поняття «діакронія». Більшість лінгвістів стали прибічниками міркувань А. Сеше й Ш. Баллі, котрі ототожнили діакронію з історією. Натомість Соссюр запропонував значно чіткіше розрізнення. Ідея ідіосинхронії полягала в тому, щоб відділити системність як стан одночасних співвідношень, що конститує мову як функцію, зреалізовану тут і зараз, від потоку фонетичного мовлення, у якому відбуваються різні зміни й заміни, де в силу психофізіологічних особливостей людського організму звуки мовлення творять лінійні (а отже, часові) послідовності, де ніколи і нічого не буває одночасно, бо завжди пов'язується з тим, що було раніше, і тим, що має настати.

Але чи можна назвати цей часовий фонетично-мовленнєвий потік історією? Навряд чи. Свого часу І. Бодуен де Куртене виразно розрізняв зміни, що відбуваються в конкретній мовленнєвій діяльності реального носія (церебрації та фонації), називаючи їх розвитком, і зміни, які не здатна помітити одна особа чи групи осіб у реальній дійсності (у тому, що О. С. Кубрякова називає «тією самою колективною свідомістю»), але їх можна зафіксували лише на тлі порівняння мовних звичок різних вікових груп носіїв мови. Останні І. Бодуен де Куртене називав історією. Аналогічно робить Соссюр. Його діакронія – це онтологічне окреслення аспекту темпорального буття для потоку актуального фонетичного (лінійного) мовлення (а відтак – і мовлення як такого). Тут наявне і звичайне

використання мовних засобів (творення й вимова форм), і непомітні зміни, інновації, що відбуваються внаслідок підсвідомої чи певною мірою свідомої творчості носіїв мови. Натомість це не є історія в її еволюційному розумінні. Історія мови для Соссюра вкорінена в мовленні, але не зведена до нього. За великим рахунком, історія для Соссюра – це певний науковий конструкт, який виникає внаслідок спеціальної наукової або стихійно-наївної рефлексії над фактами минулих актів мовлення в зіставленні із сучасними. Саме тому він не вважав ані ретроспективну, ані історичну лінгвістику такими, які базуються на самій сутності *langage*. Це типова для антропоцентризму постановка питання. Тільки для метафізика історія є чимось реальним, що існує саме собою, а не є простою розповіддю, рефлексією людини, що намагається якось пояснити наявність певних фактів, які їй дісталися у спадок від попередників.

Попри те О. С. Кубрякова (у якої в 1968 р. також не було доступу до пізніше опублікованих соссюрівських матеріалів) не змогла побачити відмінності між онтологічним поняттям діахронії і власне епістемологічним поняттям історії. Звідси її пояснення «для діахронії, чи фаз еволюції мови», що неминуче мало привести її до сумнівів у доречності прив'язування історії (за її термінологією – діахронії) лише до фонетики, а синхронії – до граматики. Підсумовує свої роздуми вона фразою: «Ні синхронія не вичерпується однією граматиною, ні діахронія – однією фонетикою» [там само, с. 115–116], яка виразно вказує на те, що дослідниця також не відрізняла характеристик самого об'єкта (мови й мовлення) від характеристик його дослідження (семіотичного, діахронічного, ретроспективного чи історичного – згідно із соссюрівською номенклатурою).

У своїх роздумах над еволюцією мови О. С. Кубрякова, критикуючи Соссюра, парадоксальним чином доходить тих самих висновків, що й сам швейцарський лінгвіст: «Усе діахронічне в мові, – стверджує Соссюр, – є таким через мовлення». Інакше кажучи, еволюціонує тільки мовлення, мова ж залишається поза цим процесом і лише опосередковано відображає його. Полемізуючи з цього приводу з Ф. де Соссюром, Е. Косеріу правильно вказує, що «не тільки все діахронічне, але також і все синхронне в мові є таким тільки

завдяки мовленню, хоча мовлення своєю чергою існує лише завдяки мові». Отже, оскільки всі явища мови базуються в результаті на явищах мовлення, а мовлення змінне, з часом змінюється й мова» [там само, с. 116]. Висновок про те, що еволюціонує лише мовлення, оскільки в ньому все діяхронічне, абсолютно помилковий, адже він побудований на ототожненні термінів діяхронія (послідовність у часі) і еволюція (історія). На цьому ж непорозумінні оснований і докір Е. Косеріу: синхронія – це не сучасність (на противагу діяхронії як минулому), а системність, що ґрунтується на стані одномоментного взаємозв'язку. Тому мовлення є, звичайно, завжди сучасним (у цьому Косеріу має рацію), але водночас йому не притаманний статус системної одночасності. Мовлення завжди відбувається в часовій зміні, а отже, його не може вважати ідіосинхронічним у соссюрівському розумінні цього терміна.

Далі О. С. Кубрякова пише: «Звичайно, можна розуміти статику значно ширше, як абсолютну протилежність динаміці і тому як повну відсутність руху. Можна тлумачити статику і як відсутність змін, що зовсім не те саме. Оперуючи поняттям статики, Соссюр мав на увазі саме друге значення терміна» [там само, с. 117]. У такий спосіб О. С. Кубрякова намагається «захистити» Соссюра, що є цілком несправедливим. Статика є станом, а отже, не передбачає жодного руху. Саме так розумів Соссюр мову, рух притаманний лише мовленню – як зміни, так і вживання (функціонування). І це є ідея Соссюра (згадаємо його зауваження про чергування як єдину імплікацію руху в мові, описане в попередньому розділі). Проблема критиків Соссюра, як і упорядників «Курсу», полягає в тому, що вони не зрозуміли онтологічного статусу понять ідіосинхронії, діяхронії і панхронії та сплутали їх із дослідницькою перспективою. До того ж вони, по-перше, применшили роль *langage* і панхронії, бо через мовну діяльність цілком можна пояснити всі проблеми історії й еволюції, які не можна розв'язати на рівні мови чи мовлення, а по-друге, не помітили відмінності між одномоментним актом *parole* і сферою *discours*, у якій соціалізуються зміни, що виникають в окремих актах висловлень.

Узагальнюючи аналіз темпорального аспекту соссюрівської методології, зазначимо, що в Соссюра виразно розрізнені три темпоральні системи, дві з яких

мають онтологічний вимір (тобто належать до темпоральності самого об'єкта дослідження):

- 1) стан мови (статика, *status, état*) – розвиток мови (динаміка, *motus, événement*),
- 2) ідіосинхронічний статус мовних одиниць і мови як системи (*idiosynchrone*) – діяхронічний статус фонетичних рядів мовлення (*diachronique*) – панхронічний статус мовної діяльності як такої (*panchrone*)

й одна епістемологічна (що має стосунок до темпорального характеру мовознавчого дослідження):

- 3) системно-семіологічне дослідження (*instantané, sémiologique, antihistorique, grammatical, point de vue des éléments combinés*) – діяхронічне (тобто фонетичне) дослідження (*diachronique, phonétique, point de vue des identités transversales, point de vue des éléments isolés*) – ретроспективне дослідження (*anachronique, rétrospectif, étymologique*) – історичне дослідження (*historique*).

Тому зауваження Р. О. Будагова про тотожність у Соссюра мовної статичності чи динаміки із синхронічним чи діяхронічним статусом лінгвальних фактів не має жодних підстав: «(...) спроба довести, що синхронія і діяхронія не становлять протиставлення статичності і динаміки мови, виявилася невдалою. У самого Соссюра таке протиставлення синхронії і діяхронії, мабуть, було нав'язане положенням Е. Дюркгейма про те, що в суспільних науках «завжди треба розрізняти статичну і динаміку» (*la statique et la dynamique*). У цьому разі статичну ототожнювали із синхронією, а динаміку – з діяхронією» [72, с. 38]. Оскільки в мовознавстві міцно укоренився міф про Е. Дюркгейма як натхненника Ф. де Соссюра, проблема співвідношення їхніх поглядів розглядається нами окремо у Додатку 2.

Висновки до розділу 4

У розділі проведено концептуальний критичний аналіз базових понять соссюрівської концепції – *langue, parole* і *discours* – одночасно на двох рівнях: на рівні автографічних текстів та на рівні рецептивних інтерпретацій цих понять у радянській і пострадянській лінгвістичній літературі.

Поняття, номіновані Ф. де Соссюром як *langue*, поєднують три взаємодоповнювальних семантичних аспекти: конкретний інформаційний етнічний код, що існує у свідомості (у мозку) людини, спільний з аналогічними інформаційними системами в представників цієї самої етнокультурної спільноти, певний синхронний потенційно-інваріантний і статичний стан системи, що входить до складу мовної діяльності, та як структурно-функційну сутність на протигагу мовній діяльності як сутності культурологічній та загальноантропологічній. Концептуальний аналіз поняття мови на тлі конкретних контекстів уживання терміна *langue* в рукописах Соссюра засвідчив, що науковець виразно розрізняв, але не протиставляв мову мовленню. Традиційні протиставлення мови як суспільного явища мовленню як явищу індивідуальному в лінгвістичній рецепції є звичайним нерозумінням суті функційної концепції вченого, де мова й мовлення ідентичні з онтичного погляду: це інформаційно-психічні функції людського семіологічного досвіду, а відрізняються вони лише темпорально (за часовою формою існування) і прагматично (тобто за метою й за характером породження). Крім того, вони функційно (як відношення) й прагматично (як вартості) пов'язані в одне ціле в понятті мовної діяльності (*langage*). Система даних (мова) і процес їхнього використання (мовлення) – це не складники мовної діяльності, а її аспекти. Вони не можуть становити суми, так само як не можуть становити дихотомії чи протиставлятися. До того ж саме мовлення Соссюр розуміє двояко – як акт волі учасника спілкування, тобто висловлення (*parole*) і як сферу обміну інформації за допомогою мови (*discours* або ж *le discursif*). *Discours* складається з багатьох актів *parole*.

Хибним є намагання розірвати цей дуалізм, так само як і приписати мові суспільний онтологічний характер. Цей дуалізм відрізняє мову від мовної здатності як психофізіологічної передумови володіння мовою. Варто підкреслити, що цей дуалізм лежить в основі подвійної ролі мови в мовленні: з одного боку, вона служить засобом вираження позамовної інтенції (за Соссюром, понятійна система існує поза мовою й належить до т. зв. домовної сфери досвіду), з іншого боку, вона служить знаряддям встановлення семіотичної інтеракції з іншими

особами за допомогою передусім фонетичних сигналів (котрі теж не входять до складу мови).

Ключем до розуміння відношення «мова – мовлення» у Соссюра є співвідношення його онтологічних й епістемологічних поглядів. У онтологічному плані він виразно відділяє проблему функціонування мовної діяльності в трьох часових аспектах – панхронію (мовна діяльність), ідіосинхронію (мова) і діяхронію (мовлення) від проблеми історичного буття мови як системи, котра може перебувати в стані рівноваги (статус) і при цьому постійно змінюватися (мотус). Натомість з епістемологічного боку Соссюр однозначно відділяв адекватні до самого об'єкта методи дослідження (семіологічний – для мови й діяхронічний – для мовлення) від методів зовнішніх щодо об'єкта, за допомогою яких можна намагатися досліджувати мотус мови. До того ж один із цих методів – ретроспективний – він вважав мало науковим, інший – історичний – таким, що потребує попереднього семіологічного дослідження. Ніде у своїх автографах Соссюр не протиставляє синхронії і діяхронії як сучасного стану чи історичного розвитку мови. Так само ніде не стверджує, що слід протиставляти синхронний метод дослідження діяхронічному. Обидва положення є поширеними міфами, створеними видавцями «Курсу» і його численними рецептивними інтерпретаціями.

Матеріали розділу висвітлено в працях автора [342; 355; 360; 364–366; 371].

РОЗДІЛ 5

АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПОСТУЛАТІВ КОНЦЕПЦІЇ Ф. ДЕ СОССЮРА У СВІТЛІ ЇХНЬОЇ МОВОЗНАВЧОЇ РЕЦЕПЦІЇ

5.1. Базові онтологічні характеристики мовної діяльності в концепції Ф. де Соссюра

5.1.1. Реляціонізм соссюрівської онтології мовної діяльності

Крім розглянутого в попередньому розділі антропоцентричного розуміння мови як психосоціальної сутності, концепція негативності в Ф. де Соссюра імплікує ще й те, що лінгвосеміотична інформація (здійснювані людиною розрізнення і взаємні підпорядкування фонетичних фігур – акустико-артикуляційних структур і понять – форм позамовного знання) має несубстанціальний характер, тобто за своєю онтологічною формою є відношеннями та функціями.

У передмові французьких видавців до «*Écrits de linguistique générale*» знаходимо важливе зауваження щодо онтологічної позиції Соссюра з покликанням на критичне видання «Курсу» [551]:

«Toute espèce d'unité linguistique représente un rapport, et un phénomène aussi est un rapport. Donc, tout est rapport. Les unités ne sont pas phoniques, elles sont créées par la pensée. On n'aura que des termes complexes:

(a/A) (a x b)

Tous les phénomènes sont des rapports entre des rapports. Ou bien parlons de différences: tout n'est que différence utilisée comme opposition, et l'opposition donne la valeur». Et, de nouveau, le cours de 1910–1911: «[Sur] le mot terme employé ici. Les termes, ce sont les quantités avec lesquelles on a à opérer: terme d'une opération mathématique – ou: termes ayant une valeur déterminée. Cela revient dans ce sens à unité linguistique»¹⁶⁵ [554, с. 10].

¹⁶⁵ «Усі види лінгвальних одиниць становлять собою певне відношення, а довільне явище також є відношенням. Отже, все є відношенням. Одиниці мають не лише фонічну сутність, їх творить розум. Не існує нічого поза складними одиницями: *(a/A) (a x b)*. Усі явища є відношеннями між відношеннями. Або ж краще говорити про відмінність: все є відмінністю, що

Таке онтологічне поняття субстанціальної негативності (або ж негачії субстанціальності) передбачає необхідність розгляду кожного лінгвального (і насамперед мовного) об'єкта в розрізненні та зіставленні, протиставленні й ототожненні з іншими (при цьому категорія негативності – *quantités négatives* – у Соссюра майже завжди перебуває у зв'язку з категоріями відношення – *relation*, *quantités relatives*, *rapport*, різниці – *différence*, опозиції – *opposition*, різнорідності – *diversité* і вартості / значущості – *valeur*). Ступінь насичення соссюрівського тексту цими термінами, як і концептами негативності загалом, дуже високий:

*... tout, et dans les deux domaines (non séparables d'ailleurs), est NÉGATIF dans la langue – repose sur une opposition compliquée, mais uniquement sur une opposition, sans intervention nécessaire d'aucune espèce de donnée positive*¹⁶⁶ [554, с. 70];

*c'est là la première application rudimentaire, mais déjà incontestable, du principe des OPPOSITIONS, ou des VALEURS RÉCIPROQUES, ou des QUANTITÉS NÉGATIVES et RELATIVES qui créent un état de langue*¹⁶⁷ [там само, с. 25];

*Ici on peut remplacer, si l'on veut, signification (ou emploi) par idée ou autre chose, sans inconvénient grave parce que, tout consistant en une diversité, par conséquent relatif, on ne sera pas tenté de donner une existence positive et finie à l'un des deux termes hors de l'autre, ou à partir d'un des deux termes plutôt qu'à l'autre, quels que soient les mots dont on se serve*¹⁶⁸ [там само, с. 52–53],

нарешті

la science du langage soit placée à part: en ce que les objets qu'elle a devant elle n'ont jamais de réalité en soi, ou à part des autres objets à considérer; n'ont absolument

виникає з опозиції, а опозиція дає цінність». І знову в курсі з 1910–1911 року: «[Щодо] використовуваного тут слова *член*. Члени це одиниці, якими ми оперуємо: члени певних математичних операцій або ж члени, що мають певну вартість. У цьому випадку йдеться про лінгвальну одиницю» (Saussure, *Écrits de linguistique générale*, р. 10).

¹⁶⁶ все і в обох сферах (утім нероздільних) є в мові *негативним* – базується на складній опозиції, але тільки на опозиції, без необхідності участі будь-яких позитивних даних (*обидві нероздільні сфери, про які пише Соссюр, – це сфера значень і сфера форм (знаків)*. – О. П.).

¹⁶⁷ саме це перша базова, але цілком незаперечна засада *опозиції* чи *взаємних вартостей*, або *негативних і відносних величин*, які творять стан мови.

¹⁶⁸ Тут можна, якщо комусь хочеться, замінити без загрози серйозної невідповідності *значення* (або *використання*) *поняттям* або чимось іншим, оскільки все полягає в розрізненні, отже, є відносним, і ми не намагатимемося приписати позитивного й абсолютного існування одному з двох членів незалежно від іншого або одному з двох членів більше, ніж другому, незалежно від того, які слова використовуються' (*під «членами» Соссюр тут розуміє значення і форму як члени семіологічного відношення*. – О. П.).

*aucun substratum à leur existence hors de leur différence ou en DES différences de toute espèce que l'esprit trouve moyen d'attacher à LA différence fondamentale (mais que leur différence réciproque fait toute leur existence à chacun): mais sans que l'on sorte nulle part de cette donnée fondamentalement et à tout jamais négative de la DIFFÉRENCE de deux termes, et non des propriétés d'un terme*¹⁶⁹ [там само, с. 65].

Насамкінець у розділі 28 монографії Соссюр ясно окреслює свою позицію щодо поняття субстанції:

*Nous tendons perpétuellement à convertir par la pensée en substance les actions diverses que nécessite le langage (...) Il n'y a point à admettre de substance fondamentale, recevant ensuite des attributs*¹⁷⁰ [там само, с. 81].

Ще радикальніше цей принцип подав науковець у нотатках до книжки із загального мовознавства, датованих 1893–1894 роками:

*(...) le langage n'offre sous aucune de ses manifestations une substance, mais seulement des actions combinées ou isolées de forces physiologiques, physiques, mentales, et comme néanmoins toutes nos distinctions, toute notre terminologie, toutes nos façons de parler sont moulées sur cette supposition involontaire d'une substance, on ne peut se refuser, avant tout, à reconnaître que la théorie du langage aura pour plus essentielle tâche de démêler ce qu'il en est de nos distinctions premières*¹⁷¹ [там само, с. 197].

Отже, Соссюр однозначно розглядав поняття субстанції поза лінгвальною та семіологічною сферами. Позиція, згідно з якою формальну сутність об'єкта визначають як відношення, у філософії окреслюють назвою *реляціонізм*. Реляціонізм протиставляють найчастіше як субстанціалізму (ствердженню, що

¹⁶⁹ наука про мовну діяльність належить до іншої сфери в тому сенсі, що об'єкти, які вона має, не позначають реальності самі собою чи поза іншими досліджуваними об'єктами; вони не мають абсолютно ніякого субстрату свого існування, поза їхньою різницею та іншими різницями, які свідомість знаходить спосіб поєднати з фундаментальною різницею (водночас усе їх існування засноване на їхній взаємній різниці); але не виходячи за межі цієї фундаментально і назавжди негативної різниці між двома членами, проте не між властивостями кожного члена окремо.

¹⁷⁰ Існує постійна тенденція в думках спрямовувати різні дії, обов'язково віддзеркалені у мовній діяльності, до субстанцій (...) Немає базової субстанції, яка потім набуває різних атрибутів.

¹⁷¹ мовна діяльність у жодному вияві не становить субстанції, а лише дії, комбіновані чи ізольовані від фізіологічних, фізичних та ментальних факторів, і через те, що також усі наші розрізнення, вся наша термінологія й усі способи говоріння наслідують це мимовільне припущення субстанціальності, ми не можемо не зауважити, що теорія мовної діяльності повинна з'ясувати, що витікає з наших первісних розрізень.

вирізнявані в предметному полі одиниці мають характер іманентно самотутніх речей, феноменів чи сутностей – субстанцій), так і вузькому процесуалізму (відповідно до якого в предметному полі вирізняють лише акти, події чи дії – процеси). Найпоширенішою у філософії реляціоністичною концепцією була концепція І. Канта та його послідовників із Марбурзької і Баденської шкіл. Саме до цих концепцій в онтологічному плані тяжіла лінгвістична концепція Соссюра.

Відомий структураліст С. К. Шаумян, розуміючи сутність онтології мовної діяльності в Соссюра, навіть порівняв її з теорією відносності А. Ейнштейна: «... уся важливість інваріантності визнана тільки після того, як у 1916 році був сформульований закон відносності в книзі Ейнштейна про теорію відносності. Те саме можна сказати про лінгвістику, де в 1916 році з'явилася книга де Соссюра, видана його учнями за записами його лекцій. Де Соссюр розглядав відносність як фундаментальну проблему лінгвістики» [491]. Це досить сміливе зіставлення, хоча, на нашу думку, й не зовсім точне. В А. Ейнштейна йдеться про іманентну відносність світу як об'єкта спостереження й пізнання, а в Соссюра про відносність (а точніше – формальний реляціонізм) мовної діяльності як людського досвіду. Теорія А. Ейнштейна (за впливу І. Канта й Е. Маха на цього вченого) постулює відносність самого світу як такого, натомість концепція Соссюра більш епістемічно стримана: він говорить не про відносність світу, а лише про реляційний характер мовної діяльності і її функційних іпостасей (мови й мовлення), інакше кажучи – про відносність людського досвіду.

Один з найрішучіших супротивників концепції Соссюра в радянському мовознавстві академік В. І. Абаєв, правильно зауваживши цю онтологічну специфіку, із типово субстанціалістських, марксистських позицій дорікав Соссюрові за «формалізм»: «Соссюр не робить жодної таємниці з того, що в розумінні сутності мови він є принциповим і послідовним формалістом (маючи на увазі формалізм як ідеологію, а не як зацікавлення формою). «Мова є формою, а не субстанцією», – каже Соссюр. При цьому залишається незрозумілим, **формою якої субстанції є мова** і яка наука повинна вивчати ту субстанцію, **чиєю формою є мова**. Елементи мови, за Соссюром, існують не самі собою, а лише **через ті формальні відношення, котрі між ними встановлюються**. Ці відношення,

своєю чергою, **не відповідають нічому в об'єктивній дійсності**, вони цілком визначені внутрішньомовною формально-реляційною системою» [1, с. 28–29]. Як помітно, В. І. Абаєв стоїть на міцних субстанціально-об'єктивістських (метафізичних) позиціях і не припускає думки, що субстанція – це лише витвір людської думки і субстанціалістичне бачення мови чи мовлення – це лише одна з можливих версій наукового розуміння об'єкта дослідження. Загалом він чітко реферує реляціоністичні погляди Соссюра, які, власне кажучи, правильно інтерпретували упорядники «Курсу» (що підтверджують рукописи). Але водночас В. І. Абаєв приписує Соссюрові суто формально-логічні погляди Л. Єльмслева. Сам Соссюр постійно підкреслював якнайтісніший зв'язок знаків із поняттями й акустичними образами (виділяючи їх в окремий тип інформації), до того ж, ці останні, у розумінні Соссюра, перебувають в облігаторному функційному відношенні зі звуками мовлення. В. І. Абаєв, найімовірніше, не розрізняв понять форми й відношення (реляції). Аж ніяк не всі відношення є формальними (напр., відношення між поняттями чи значеннями, а також між складниками понять чи значень мають суто семантичний характер). Чітку позицію з приводу міркування про те, формою чого є знак (чи мова загалом), відстоював Соссюр: вони є формою людського семіотичного досвіду, формою вираження думки та формою осмислення сигналів.

Питання т. зв. «чистих» відношень у радянському мовознавстві стало одним із найпопулярніших приводів до закидання Соссюрові формалізму й ідеалізму (до того ж, зазвичай, не розмежовували погляди, викладені в самому «Курсі», та погляди різних представників т. зв. структуралізму, зокрема Л. Єльмслева, котрий зредукував реляціонізм Соссюра тільки до внутрішньомовних відношень, тоді як у швейцарського вченого реляціонізм мав тотальний характер). Реляціонізм є методологічним ключем до розуміння усієї концепції Соссюра. Саме це поняття було абсолютно незрозумілим величезній більшості радянських мовознавців і залишається. І саме у цьому аспекті можна констатувати найбільшу кількість непорозумінь і невірних інтерпретацій соссюрівської концепції. Тому наведемо ряд такого роду критичних оцінок і піддамо їх концептуальному аналізу:

«... система чистих відношень (пор. у Ф. де Соссюра: «мова є формою, а не субстанцією»)» [502, с. 21].

Це типове приписування Соссюрові відомої формули Л. Єльмслева, яку використовують як певний міф-слоган, що мав би виражати сутність соссюрівської концепції. Є принципова відмінність між «формою» і «чистими відношеннями». Соссюрівська ідея мови як форми логічно виводиться з положення про мову як знакову систему. Сутність знака полягає у тому, щоб уявлювати, заміняти явними засобами те, що є неявним, чуттєво несприйнятним. Отже, будь-який знак виконує оформлювальну функцію, є формою щодо того, знаком чого він є. Формальність – це функційна, а не онтологічна ознака мови. А відношення – це спосіб буття мовних одиниць. Кожна з них існує завдяки її значущій відмінності від інших одиниць і значущому зв'язку з ними. Значущість загалом є «одним з провідних термінів у теорії Ф. де Соссюра» [430, с. 311], якщо не ключовим терміном. Натомість проблемною залишається т. зв. «чистота» відношень, оскільки це поняття впровадив Л. Єльмслев для «очищення» мови від понятійної і психофізіологічної інформації. Відомо, що данський мовознавець зробив це під суттєвим впливом логіцизму Віденської позитивістської школи. На його думку, мова – суто інтелігібельна, позапсихічна сутність, що абсолютно не відповідало світобаченню Соссюра. Тому помилковим є не лише ототожнення відношення та форми, але й відношення і чистого відношення.

«Структуралізм як методологія мовознавства неприйнятний для нас тому, що він, услід за Ф. де Соссюром, **обмежує мову системою чистих відношень**, заперечуючи реальність елементів мови» [18, с. 19].

У цьому зауваженні відомих ленінградських фонологів допущена аналогічна помилка: Соссюрові приписано погляд Л. Єльмслева. Із логічного погляду вони мають цілковиту рацію: для позитивістів «чисті відношення», які творить людина на базі позитивних фактів (чуттєвих даних) є нереальними, проте, Соссюр приписував мовній діяльності (і мові зокрема) не фізичну чи матеріальну, а саме психологічну реальність. За логікою Соссюра лінгвальні відношення мають повне право на окреслення словом *реальність*.

«У наші дні навряд чи хтось буде відстоювати без істотних застережень відоме положення Соссюра про те, що «в мові немає нічого, крім відмінностей, у

мові існують лише відмінності без позитивних членів». (...) **відмінності можуть бути тільки між чимось і чимось іншим.** Саме тому для структури мови суттєвими є як відмінності, так і самі елементи чи «**позитивні моменти**», між якими встановлюються ці відмінності» [34, с. 50].

Перед нами типова реакція субстанціаліста на реляціоністичну концепцію. Зауважимо, що сама цитата з «Курсу» перекладена вкрай недбало: Л. С. Бархударов вилучає з неї суттєвий фрагмент, який передував другій частині цитати, а саме – «Що більше: **всяка відмінність передбачає наявність позитивних членів**, між якими вона встановлюється; однак...» [440, с. 152]. Як видно, упорядники «Курсу» свідомо тлумачать реляціоністичний хід думки Соссюра, але не допускають логічної помилки, як це намагається подати Л. С. Бархударов. Ця фраза означає, що «відмінність передбачає наявність позитивних членів», «однак у мові існують лише відмінності без позитивних членів»? Найімовірніше, ідеться про те, які відмінності передбачають позитивні члени, а які можуть обійтися без них. Судячи з усього, що в «Курсі» написано про відношення, Соссюр (а також упорядники книжки) писав про протиставлення мови (як інформаційної семіотичної функції) фізичній дійсності з її позитивними сутностями – речами, предметами, фізичними частинками (наприклад, звуками як хвилями). Слід пам'ятати, у який час виникли й поширились ідеї реляціонізму. Якщо не брати до уваги І. Канта як одного з творців цього способу мислення, реляціонізм XIX століття можна вважати реакцією на фізикалістичний позитивізм, який намагався ототожнити всі психічні та соціальні сутності з фізичними, «позитивними» явищами. Тому в часи Соссюра словом «позитивне» називали матеріальне й фізичне, а саме проти наявності в мові та мовній діяльності загалом фізичних, матеріальних сутностей й боровся Соссюр. Отже, вказану фразу Соссюра про необхідність «позитивних членів» саме так і треба розуміти: «у фізичному досвіді». У самому ж мовному досвіді таких «позитивних членів» немає. Навіть акустичний образ, артикуляційна одиниця чи т. зв. фонетична фігура – це вже одиниці інформаційного плану, а значить – відношення, тобто негативні сутності.

«Поширення конвенціоналістських поглядів у мовознавстві можна пояснювати також однобічним розумінням природи мови й предмета лінгвістичної

науки. Так, воно зумовлене певною мірою визнанням як єдиного об'єкта лінгвістики мовної системи (мови у вузькому значенні слова, *langue* Ф. де Соссюра) і **реляціоністським розумінням природи мовних одиниць»** [453, с. 70], і далі:

«Але стверджувати з цього приводу, що мовні одиниці – це лише концепти, а не об'єктивно існуючі явища, значить ігнорувати той факт, що мовна система не є єдиним (хай і найважливішим) об'єктом лінгвістики, що її справжнім об'єктом є вся мовна дійсність загалом, тобто мова в широкому значенні слова, яка містить у собі і мовленнєві акти, і мовленнєві продукти, і мовну здатність, **яким властива та чи та субстанційна данність**. Одиниці мови становлять собою відповідно не просто реляційні і дематеріалізовані елементи системи, а багатоаспектні утворення, **що втілюються в кожному з вказаних аспектів в певну субстанцію»** [там само, с. 71].

І. П. Сусов, імовірно, не зовсім чітко усвідомлював сутність реляціонізму як світоглядної позиції. Він плутає реляціонізм (як онтологічну позицію) із конвенціоналізмом чи позитивізмом (як епістемологічними програмами). По-перше, саме «втілення в певну субстанцію» мовних чи мовленнєвих одиниць, а надто сама можливість такого «втілення» ще не означає їхнього субстанціонального характеру (хіба що «втілення» розуміється спіритуалістично – як транссубстанціалізація, тобто щось на зразок субстанціалізації ідей, властивій різним містикам). По-друге, поняття субстанціональності не є тотожне поняттю матеріальності, як помилково вважав І. П. Сусов (можливо, під тиском панівного в радянському мовознавстві матеріалістичного світогляду). Субстанція – це не фізичний предмет, а лише суто просторовий і позачасовий спосіб розуміння об'єкта. Тому субстанціалістська критика І. П. Сусовим реляціонізму є до певної міри хибна. По-третє, реляціонізм не означає ані суб'єктивного ідеалізму, ані конструкціонізму, які приписує Соссюрові І. П. Сусов у фразі «мовні одиниці це лише концепти, а не об'єктивно наявні явища». Якщо психічні явища існують, то вони об'єктивні, а якщо концепти (поняття) – це психічні функції, то й вони є цілком об'єктивні. Якщо ж І. П. Сусов мав на увазі конструкційний, свідомо створений, вигаданий характер мовних одиниць, то це зауваження не стосується Соссюра, бо, як ми вже продемонстрували в попередньому розділі, він вважав, що мовні одиниці – це цілком реальні психічні функції, а не продукти пізнавальної діяльності мовознавців.

««На противагу хибній думці, з якою ми часто погоджуємося, – писав Соссюр, – мова не є механізмом, створеним і впорядкованим для вираження понять» (с. 92). **Мовна система – це система «чистих відношень» і тільки.** Нічого матеріального вона не виражає. **Жодних значень не передає.** Людська думка лише випадково використовує для себе мовну форму та мовні знаки, так як та сама думка може використовувати для себе будь-які інші «знаки» – жести, символи телеграфної азбуки Морзе чи особливості морської сигналізації за допомогою прапорів» [67, с. 25].

Р. О. Будагов приписує Соссюрові свою хибну інтерпретацію. У «Курсі» йдеться про те, що мовна система акустично-артикуляційних засобів не була системою вираження, штучно створеною під вже готову систему понять, а поставала еволюційним шляхом, формуючись разом з понятійною системою. Розглядається там також жест як альтернативна версія натурального сигнального засобу. Але в «Курсі» мова виразно відмежована від штучних систем комунікації (на зразок Морзе чи прапорців) саме тому, що всі вони були створені як лінгвістичний проект під вже готові системи понять. Далі вже традиційно Р. О. Будагов дорікає Соссюрові, що мовну систему він розуміє як систему «чистих відношень», але при цьому додає, що ця система «нічого не передає», а це вже цілком неприпустимо як у концептуальному, так і в логічному плані. Передусім мова як система потенційних засобів нічого не може й не повинна «передавати». Передають люди. І не мовою чи в мові, а за допомогою мовлення. І «передають» вони, дослівно розуміючи це слово, не думки чи значення, і навіть не знаки чи їхні форми, а саме щось матеріальне – звуки. Думка теж сама нічого не робить. Це наступна гіпостаза, вжита Р. О. Будаговим і приписана Соссюрові. Крім того, зі ствердження, що мова – це система відношень (тобто суто онтологічного ствердження) аж ніяк не випливає, що вона ніяк не пов'язана зі значеннями чи поняттями. Усе залежить від того, системою яких відношень є мова. Згідно з численними висловленнями Соссюра, мова – це семіологічна система, тобто така, що повинна (за визначенням) служити для позначення понять у межах міжлюдських інтерактивних стосунків. До того ж це система відношень

між поняттями й фонетичними фігурами (що теж сам Соссюр повторює в рукописах багаторазово). Отже, закид, що мова як система відношень «нічого не передає» у концептуальному плані також неправомірний. Основна ж претензія Р. О. Будагова до Соссюра полягає в тому, що мовні знаки «випадково пов'язують думки зі звуками». Можливо, Р. О. Будагов очікував природної або метафізичної (суспільної чи культурної) закономірності організації мовної системи (того, що певний звук з якихось причин закономірно повинен означати саме це поняття, а це поняття згідно з об'єктивними законами розвитку суспільства повинно було бути виражене певними звукосполученням). Але Соссюр рішуче проти цього виступав. Для нього (як для багатьох інтелектуалів Заходу кінця XIX ст.) «закони» – це регулярні й безумовні послідовності функціонування матеріального світу. Мовна діяльність до нього не належала, отже й законів і закономірностей (у розумінні цих термінів, прийнятих у XIX ст.) тут бути не може. Є лише певні психологічні та суспільні конвенції, котрі (живучи в суспільстві) можна й треба застосовувати як правила поведінки. Р. О. Будагов же як марксист вбачав у мові сферу об'єктивного матеріального життя, тому всі роздуми Соссюра про довільність знака й відношення між поняттями та фонетичними фігурами, не детерміновані законами, можуть викликати в нього протест. І це цілком зрозуміло.

«Відомо, як Ф. де Соссюр встановив протиставлення без позитивного зіставлення: відзначивши, що російський род. відмінок мн. слов, який вирізняється нульовим закінченням, протиставляється наз. відмінку од. *слово* так само, як він протистояв йому і тоді, коли закінчувався на *ъ*, Соссюр доходить висновку, що в мові для протиставлень немає необхідності і в позитивних зіставляваних одиниць. Недоречність такої аргументації легко довести: можна з таким же успіхом отримати протиставлення **як між двома значущими одиницями, так і між однією значущою та однією незначущою**, оскільки в останньому випадку **відсутність становить собою ту ж позитивну одиницю**» [107, с. 63–64].

А. Граур як онтологічний метафізик вважає, що мовні одиниці самі собою є або значущими, або незначущими та між ними встановлюються незалежні від

людини відношення. Соссюр же говорить про відношення, значущі чи незначущі для носіїв певної мови. Для носіїв російської мови важливо те, що відмінкові форми відрізняються між собою (і саме тому вони є відмінковими формами), що відрізняються значення відмінків, а не саме звучання цих форм. Закінчення як морфема – це не звук, протиставлений іншому звукові, а інформація (відношення), протиставлена іншій інформації (іншому відношенню). Набагато важче зрозуміти, як «відсутність становить собою ту ж позитивну одиницю». Якщо тиша чи пустота сама собою становить факт, ми явно маємо справу з крайньою форою негативної метафізики, у межах якої практично зникає відмінність між тим, що є, і тим, чого немає.

«... концентрація уваги лише на протиставленнях призвела до обмеження змістового боку мови: «у мові немає нічого, крім відмінностей», «у мові є тільки відмінності без позитивних моментів». Виникає питання – **що ж приховане** за цими відмінностями? **Адже вони повинні відрізняти якісь реальні об'єкти.** На жаль, де Соссюр не дає відповіді на це питання, він замовчує про те, **які конкретні одиниці за цими відношеннями приховані, й закликає обмежити завдання лінгвістики дослідженням категорії відношення»** [42, с. 186].

Не важко помітити, що Ф. М. Березін також стоїть на позиціях об'єктивістської метафізики. Для нього мова – це реально наявний об'єкт, або матеріальний (якщо під «реальними об'єктами» чи «конкретними одиницями» він розуміє матеріальні предмети), або ідеальний (якщо це якісь духовні сутності). Це типово субстанціалістська онтологічна позиція. Для Соссюра ж як реляціоніста у сфері онтології інформація (а все психічне – це інформація, а не енергоматерія, мова ж за онтологією – психічна функція) – це відмінність, відношення, стосунок. Для зрозуміння мови як інформаційної системи стосунок до конкретних фізичних предметів зовнішнього світу (атомів чи молекул) неістотний. З одного боку, мова є відношенням до понять (картини світу), котрі є психічними функціями, тобто інформаційними сутностями, а отже, теж не становлять якоїсь субстанції. З іншого боку, мова виявляє стосунок до акустичних образів, тобто до чуттєвих інформаційних сутностей, котрі теж не мають субстанціального характеру. А це

означає, що власне мовні об'єкти за суттю своєю несубстанціальні, негативні (бо позитивними є лише об'єкти матеріального світу, з якими має справу наше тіло через сенсорику). Показове у висловленнях Ф. М. Березіна є слово «приховане». Із цього можна зробити висновок про метафізичні світоглядні уподобання науковця, адже лише з огляду на таку позицію вважають, що за феноменами можуть «ховатися» якісь ноуменальні сутності. В антропоцентричній світоглядній парадигмі за відношеннями можуть «ховатися», тобто перебувати, лише інші відношення. Нарешті неправдою є ніби Соссюр закликав мовознавців досліджувати лише ці відношення. Але це вже не провина самого Ф. М. Березіна, а А. Сеше, котрий спрямував у «Курсі» предмет мовознавства до мови, про що йшлося в попередніх розділах. Сам же Соссюр усюди підкреслював, що об'єктом мовознавства є цілісна мовна діяльність, тобто весь комплекс мовних систем і мовленнєвих проявів, зокрема й така несеміологічна сутність, як фонетична фігура.

Принципово тотожну з більшістю радянських мовознавців позицію в цьому питанні займав й один із провідних польських лінгвістів З. Штібер, котрий брав активну участь у радянському мовознавчому дискурсі: «Безсумнівно, сутністю структуралізму в широкому розумінні є трактування мови («langue» де Соссюра) як системи, всі елементи якої перебувають між собою в певних стосунках. Таке розуміння правильне і є великим кроком вперед у науці про мову. Однак дослідження відношень елементів певної мови може бути принаймні подвійним: або ці відношення вивчають з огляду на **особливості порівнюваних елементів**, або ж абстраговано зіставляють **лише відношення між елементами**» [497, с. 53]. І хоча польський вчений не настільки опозиційно ставиться до структуралізму, все ж із субстанціалістських позицій він суттєво спотворює соссюрівський реляціонізм. За спостереженнями Соссюра, мова – це сукупність відношень, а не сукупність субстанцій, між якими виникають відношення. Відношеннями є самі одиниці, з яких складається мова: знаки, їхня форма і їхнє значення, а також їхні сукупності – як синтагматичні структури, так і асоціаційні (за сучасною термінологією – *парадигматичні*) класи.

Певного роду «символом віри» соссюрівського розуміння об'єкту мовознавства може слугувати його фраза:

*On ne saurait assez insister sur ce fait que les valeurs dont se compose primordialement un système de langue (un système morphologique), un système de signaux ne consistent ni dans les formes ni dans les sens, ni dans les signes ni dans les significations. Elles consistent dans la solution particulière d'un certain rapport général entre les signes et les significations, fondé sur la différence générale des signes plus la différence générale des significations plus l'attribution préalable de certaines significations à certains signes ou réciproquement*¹⁷² [554, с. 28–29].

На жаль, субстанціалізм і в пострадянський період залишається провідним онтологічним вченням, про що свідчать критичні зауваження на адресу соссюрівського реляціонізму в працях 90-х рр. і тих, що виникли вже у XXI столітті. Варто у зв'язку з цим зупинитися на чотирьох ключових відношеннях, найбільш типологічно релевантних для реляціонізму як онтологічної позиції – різниці, опозиції, послідовності й вартості (значущості), оскільки саме на них Соссюр будує як теорію знака, так і теорію системи. П'ята категорія – асоціація – буде розглянута пізніше у зв'язку з проблемою онтологічної реляціональності знака.

5.1.2. Різниця як конститутивне відношення

Базовим відношенням, що конституює як кожен одиницю мовної діяльності, так і їхні структурні елементи, в концепції Ф. де Соссюра є різниця / відмінність (*différence*). Саме використовуючи відмінність, можна говорити про наявність того чи того об'єкта як у системі мови, так і в мовленнєвих синтагмах. При цьому поняття різниці ширше, ніж поняття опозиції чи протиставлення, з яким його часто плутають. У «Курсі» можна знайти такий пасаж: «Мовний механізм повністю тримається на тотожностях і відмінностях, до того ж останні становлять усього лише зворотний бік перших» [440, с. 138]. Варто підкреслити, що в самого Соссюра акценти розставлені зворотно. Різниця – це основа існування інформаційної одиниці, а тотожність – лише її зворотний бік. Це

¹⁷² Ми не можемо не підкреслити того факту, що цінності, які структурують систему мови (морфологічну систему), систему знаків, не містяться ані у формах, ані в смислах, ані в знаках, ані в значеннях. Вони побудовані на розв'язку конфігурації загального відношення між знаками і значеннями, що базується на загальній різниці знаків і загальній різниці значень разом із попереднім приписуванням певних значень певним знакам і навпаки.

принципова відмінність. Тотожність як засада – основа субстанціалізму й механізм отримання позитивного знання, а катафатика (ствердження) – основа позитивізму. Тотожність не потребує жодних підстав, крім самої констатації наявності об'єкта (котрий можна досліджувати «у собі й для себе»), тоді як відмінність потребує наявності відношення, у межах якого можна відрізнити й вирізнити об'єкт. Тотожність як позитивна засада виправдовує себе там, де ми маємо справу з матеріальними, фізичними речами. Інформація ж не дана нам у відчуттях, тому наявність тієї чи тієї інформаційної одиниці (а саме такими є всі лінгвальні одиниці) може конституюватися лише завдяки її відмінності від іншої одиниці. Тому Соссюр цілком свідомо висуває на передній план різницю й апофатику (заперечення) як прийом. Багато разів він підкреслював саме негативний характер мови й знака. Тому не все одно, як сказати: «тотожності і відмінності» чи «відмінності і тотожності». Цього не відчули упорядники «Курсу». На жаль, цього не зауважують і численні критики соссюрівської онтологічної концепції. Наприклад, О. В. Ісаченко, опираючись на інтерпретацію упорядників «Курсу», цілком логічно вказує на певну суперечність між ствердженням, що відмінність – зворотний бік тотожності, і ствердженням, що в мові є лише відмінності: «Визнаючи єдність тотожності і відмінності, Ф. де Соссюр цим самим заперечує **своє ж ствердження**, ніби в мові «існують лише відмінності без позитивних членів», оскільки **визначення тотожності без позитивних членів немислиме**. Е. Бюїссанс свого часу показав, що соссюрівський афоризм про відмінності «без позитивних членів» має бути визнане парадоксом» [170, с. 40]. Проте зауваження О. В. Ісаченка (як і доведення Е. Бюїссанса) справедливе лише для субстанціалізму, причому базованому на ідеї діалектичної єдності. У послідовному ж реляціонізмі (де є «тільки відмінності і немає нічого, крім відмінностей») ця думка є глибоко помилковою, оскільки відрізнятися можуть інші відмінності: сама мова є відмінністю від мовлення, а знак – відмінністю як від поняття, так і від фонетичної фігури. Кожна одиниця мови й мовлення існує завдяки її відмінностям від подібних чи суміжних одиниць, але й кожен складник їхніх одиниць (форма чи значення) конституюється відмінністю від інших:

*Il est complètement illusoire de vouloir isoler de ce jeu de signes d'une part les significations (syntaxe, etc.), ce qui représente simplement la différence ou la coïncidence des idées selon les signes. D'autre part les formes (ce qui signifie simplement la différence ou la coïncidence des signes selon les idées). Enfin les éléments vocaux du signe, ce qui signifie la différence ou la coïncidence de ces éléments vocaux selon les formes – c'est-à-dire selon les signes divers – c'est-à-dire selon les significations diverses*¹⁷³ [554, с. 35].

Часом проблеми виникають і через неправильну інтерпретацію співвідношення відмінності та інших типів відношень, насамперед через незрозуміння її конституційної функції: «Залишається незрозумілим, як можна було б визначити два типи відношень, послідовно керуючись засадою «у мові немає нічого, крім відмінностей (различий)» [9, с. 141]. В. М. Алпатов потрапляє в пастку російської мови. Російське слово *различие*, яким перекладено французьке *différence*, часто паронімічно сплутують зі словом *отличие*. З одного боку, як антонім до *сходство*, його сприймають як протилежність, протиставлення чи опозицію (і саме так його розуміє багато російських критиків «Курсу»), але як антонім до *тождество* воно є просто позначенням стосунку, розрізнення, відмінності, наявності різниці. Соссюр саме так розуміє зміст, значення чи функцію – як вирізнення й використання відмінності. Що ж до визначення «двох типів відношень», про які пише В. М. Алпатов, то мова йде про парадигматику і синтагматику. Очевидно, що як один, так і інший тип відношень може бути лише за умови наявності нетотожності у предметному полі, тобто тільки там, де є відмінність між об'єктами. У внутрішньо нерозрізненому об'єкті (на зразок парменідівської тотальної єдності), де немає жодних відмінностей, не може бути ані подібності, ані протилежності, ані цілого, ані частини.

¹⁷³ Абсолютно ілюзорним є бажання ізолювати з цієї системи знаків, з одного боку, *значення* (синтаксис і т. ін.), того, що просто експлікує різницю або збіг понять щодо знаків, з іншого боку, *форми* (того, що просто позначає різницю або збіг знаків у стосунку до понять), і нарешті *звукових елементів знака*, того, що означає різницю або збіг цих елементів у стосунку до форм – тобто щодо різних знаків – тобто у стосунку до різних значень.

5.1.3. Структурні відношення: опозиція (протиставлення) як класифікаційне відношення і лінійність (послідовність) як актуалізоване і конкретизоване відношення

Різниця – це лише передумова виникнення інформаційного об'єкта. Для актуального визначення об'єкта у полі функціонування треба встановити його відношення до інших об'єктів у часовому континуумі (у діахронії), а для визначення місця в інваріантній системі необхідно встановити відразу два типи відношень: відношення його протиставлення (опозиції) щодо інших об'єктів за подібністю в аспекті одночасності (ідіосинхронії) та відношення його суміжності (лінійного поєднання) з іншими об'єктами в аспекті часової послідовності (діахронії).

Нечіткість визначення упорядниками «Курсу» типів відношень та нерозуміння їхньої функційної і темпоральної природи дала багатьом мовознавцям підстави для критики Ф. де Соссюра. Зокрема О. В. Ісаченко пише: «Термін «відмінність» («difference») у де Соссюра непомітно замінюється терміном «протиставлення» («opposition»): «Фонеми насамперед характеризуються тим, що вони взаємно протиставлені («oppositives»), взаємно відносні і взаємно негативні». Для правильного розуміння вчення де Соссюра в цілому важливо відзначити загальну діалектичну основу його вчення. Ф. де Соссюр прекрасно розумів, що «відмінності» можна виділити лише на фоні «тотожності» і що в такий спосіб «тотожність» і «відмінність» є двома оберненими членами діалектичної єдності: «Увесь лінгвістичний механізм обертається суто навколо тотожностей і відмінностей, причому ці останні є тільки стороною («contre-partie») перших» [170, с. 40]. Як ми вже зазначали вище, фраза про первинність тотожності щодо відмінності – це «вклад» А. Сеше й Ш. Баллі, а не положення самого Соссюра. Натомість опозиція в Соссюра не заміняє відмінності, а лише конкретизує її. Щоб існувати, об'єкт має відрізнятися від інших, але щоб інваріантно окреслитися серед інших подібних об'єктів (і тим самим набути самототожності) він повинен бути їм протиставлений. Сумнівно, щоб для Соссюра було все одно – різниця чи опозиція, адже він виділяв два типи внутрішньосистемних чи структурних

відмінностей – опозиційну, власне системну (тобто «за асоціацією») і суміжну («синтагматичну»). Отже, О. В. Ісаченко помиляється, стверджуючи, що відмінність і тотожність перебувають у відношеннях «діалектичної єдності», бо така єдність передбачає опозиційність як первісне відношення. Натомість у Соссюра відмінність і тотожність є первісними й базовими відношеннями і розмежовані вони несиметрично (неопозиційно), а опозиція і суміжність є лише двома типами відмінностей. Втім, виділення цих двох типів системно-структурних відношень стало однією з лінгвістичних універсалій. Як відзначає Л. І. Шевченко, «теза Ф. де Соссюра про опозиції, що є сутністю мови як системно-структурної єдності, аксіоматична в сучасній лінгвістиці не лише тому, що дозволяє ієрархічно представити мовні складники як парадигматично/синтагматично структуровані даності та їх відношення, а насамперед за здатністю до конструктивного моделювання теорії функціонуючої мови» [494, с. 28–29].

Обидва ці типи різниць, що виникають між одиницями мовної діяльності в різних темпоральних аспектах, можна окреслити також як системно-уподібнювальні (парадигматичні) або структурно-поєднувальні (синтагматичні). Цікаво, що для перших Соссюр використовував, крім терміна *асоціативні відношення*¹⁷⁴, ще й термін *паралелізм* (*parallélie*). Часом мовознавці неправильно інтерпретують цей термін як ізоморфізм. Так, наприклад, М. В. Піменова пише: «Як відомо, вже найближчі колеги Ф. де Соссюра у Женевському університеті сумнівалися а абсолютній істинності його тези про існування в синхронії

¹⁷⁴ Варто зауважити, що термін *асоціація* був новим для Соссюра в період читання останнього в його житті циклу лекцій. Нові матеріали, які ввійшли до «*Écrits de linguistique générale*», свідчать про те, що протягом усієї своєї творчості цей термін науковець вживав тільки для окреслення відношення психічної єдності суміжних функцій, а саме – для називання зв'язку між інформацією про поняття та інформацією про можливі фонетичні фігури у знаку. Широко термін *association* у значенні відношення єдності уподібнених функцій у межах парадигматичного класу з'являється лише в «Курсі», а якщо точніше – у нотатках другого і третього курсу лекцій 1909 і 1911 років. Це дає певні підстави вважати, що ця термінологія була ним запозичена в М. Крушевського, який вперше вирізнив відношення асоціації та синтагматичні відношення у своєму «Нарисі науки про мову». Власним, суто соссюрівським терміном на окреслення такого зразка відношень був, найімовірніше, саме термін *parallélie*. Що ж стосується термінів *парадигматика* чи *парадигматичні відношення*, то їх, справді, у Соссюра немає. Проте кілька разів у нотатках він вживає термін *paradigme de déclinaison* саме в сучасному значенні парадигматики. Декілька разів натрапляємо на нього й у «Курсі» – у конструкції *paradigme de flexion*, *paradigme du parfait indicatif* чи *paradigme nominal*.

паралелізму між рядами позначуваних і позначень» [327, с. 23]. Автор не наводить жодних доказів того, що Соссюр висував саме таку ідею паралелізму, послуговуючись даною тезою просто як аксіомою. Це є типове використання фрагментів «Курсу», а навіть не самих цих фрагментів (бо М. В. Піменова навіть не цитує), а певних афоризмів, що кочують з одного підручника до другого і символізують собою «народну» версію концепції Соссюра.

Непорозуміння з поняттям паралелізму в Соссюра виникає у зв'язку з поверхневим розумінням спадщини вченого. У р. 18 монографії, названому *Parallélie*, йдеться про два види паралелізму – унілатеральний, тобто про парадигматику самих тільки значень, і білатеральний – коли паралелізм значень (узагальнене значення, що є результатом загальної різниці значень) має відповідник у вигляді знака (форми, напр., суфікса чи закінчення), тоді можна говорити про парадигматику цілісних мовних одиниць:

*Or sur quoi repose cette parallélie, puisqu'elle n'est pas donnée par les formes? Uniquement sur une somme infinie des différences avec d'autres parallélies (lesquelles seront en ce qui les concerne tantôt unilatérales, tantôt bilatérales)*¹⁷⁵ [554, с. 62] і далі:

*une parallélie bilatérale, offrant une certaine unité de forme et un lien de l'idée entre ces formes*¹⁷⁶ [там само].

Якщо ми зосередимося на текстах соссюрівських нотаток чи тексті монографії «Про двоїсту сутність мовної діяльності», то зауважимо одну закономірність: Соссюр вважав не цілком коректним говорити про мовні значення поза їхнім відношенням до форм (називаючи такий мисленневий експеримент тимчасовим творенням позитивного й незалежного від форми елемента – *la parallélie dont nous faisons momentanément une unité positive et indépendante des formes*, і, навіть більше, не мислив собі можливості розглядати знаки (форми) поза їхніми відношеннями зі значеннями. Будь-яке «опозитивлення» цих елементів

¹⁷⁵ Але на чому оснований цей паралелізм, якщо він не є даним у формах? Тільки на нескінченній кількості різниць з іншими паралелізмами (які можуть бути як однобічними, так і двобічними).

¹⁷⁶ двобічна паралель, що передбачає певну єдність форм і понятійний зв'язок між цими формами.

семіологічного відношення руйнувало, на думку вченого, суть цього відношення. Тому аж ніяк не можна припустити, що Соссюр міг говорити про якісь релевантні з боку мови ряди позначуваних (позначувані, позбавлені зв'язку з позначеннями, є власне поняттями і не мають ніякого відношення до мови), тим більше не міг він говорити про низку позначень, адже, згідно з його розумінням семіології, знак, позбавлений зв'язку зі значенням, перестає бути знаком і, в найкращому випадку, стає просто акустичним образом (звуковою чи фонетичною фігурою), тобто принципово несеміологічним явищем.

Непорозуміння, про яке тут йдеться, має все ж глибше коріння, ніж просто незнання джерел. Це коріння сягає нерозуміння суті соссюрівської концепції семіології самими упорядниками «Курсу», адже, найімовірніше, М. В. Піменова, посилаючись на «тезу Соссюра», мала на увазі цей фрагмент із «Курсу»:

*Людина, яка володіє мовою, розмежовує її одиниці (знакові єдності) досить простим способом, принаймні в теорії. Цей спосіб полягає в тому, щоб, розглядаючи мовлення як документ мови, зобразити його двома **паралельними ланцюжками**: низкою понять (а) і низкою акустичних образів (б) [440, с. 132].*

Однак досить вчитатися навіть у сам текст «Курсу», щоб зауважити, що термін *паралелізм*, який вживають упорядники, має мало спільного із соссюрівською ідеєю класів різниць значень і форм, а, з іншого – не має нічого спільного з тим трактуванням, яке надає цьому термінові М. В. Піменова, адже в «Курсі» йдеться про поділ мовленнєвого звукового потоку на дискретні фонетичні фігури, котрі можуть служити знаками-репрезентантами (формами) певних мовних одиниць.

Не менше непорозумінь виникло в пізніших рецепціях поглядів Соссюра і з приводу його розуміння синтагматичних, лінійних відношень, тобто відношень, в основі яких лежить процедура суміжного сполучення одиниць. В. Г. Кузнецов, обговорюючи проблему ревізії соссюрівського розуміння синтагми Р. Годелем, пише: «Під синтагмою Соссюр розумів одиниці будь-якої протяжності і будь-якого типу. Будь-яке речення, на його думку, є синтагмою. Годель звернув увагу на те, що поєднуючи під однією назвою різні утворення, Соссюр не зважив на

такий важливий критерій, як ступінь і тип зв'язку між елементами різних синтагм» [221, с. 105]. Частково можна погодитися з цією думкою, особливо взявши до уваги те, що Соссюр вживав термін *syntagme* як у стосунку до мовленнєвих одиниць, так і для лінійних структур, зафіксованих у мовній системі (фразеологізми, кліше, паремії). Але, на нашу думку, ключовий задум Соссюра полягав у тому, щоб, постулюючи інваріантно-системний характер мови, не відривати її від мовлення як реальної сфери її застосування і єдиного джерела її розвитку. Слід пам'ятати, що концепція Соссюра є одночасно номотетично-дедукційною (збудованою «згори до низу») та емпірично-апостеріорною (оскільки експлікує досвідний характер об'єкта). Саме тому суміжності, які ми виявляємо в мові у формі лінійних послідовностей чи у формі сполучуваності або ж моделей творення мовленнєвих висловлень, це «спадок», який дістався мові від мовлення (згідно з засадою, що в мові немає нічого, чого б перед тим не було в мовленні). Це стосується саме синтагматики. Тому цілком можна зрозуміти вченого, що він переніс назву мовленнєвого ряду – *syntagme* – на структурні відношення суміжності в самій мовній системі. Слід, однак, зважити й на те, що в другому курсі лекцій 1909 року Соссюр називає цей тип відношень *дискурсивним*. У сучасному мовознавстві цей аспект мовної синтагматики набув досить широкого розвитку, зокрема в аспекті семантичної та синтаксичної валентності мовних одиниць. При цьому вчені виявляють системні залежності між категоріальністю (*parallélie*) та валентністю (*syntagme*). Так, О. В. Тищенко зазначає: «Категорійна семантика (...) впливає на (...) здатність прогнозувати обов'язкові валентні позиції для заповнення їх семантично сумісними словоформами» [460, с. 115].

Часто науковці прямо приписують Соссюрові дистрибуцію парадигматики (паралелізму, асоціативних відношень) і синтагматики (дискурсивності, лінійності) між мовою й мовленням. Пор.:

«Синтагматичний і парадигматичний рівень можна розглядати як результат поділу мови, з одного боку, на базі власне лінійних відношень, з іншого – на основі асоціативних відношень різних одиниць. Поділ цей якоюсь мірою

уподібнюється насамперед соссюрівській дихотомії «мова – мовлення» [200, с. 14].

Тут ключовими словами є «якоюсь мірою», оскільки в мовній системі Соссюр вбачав обидва різновиди відношень, а в мовленні – лише синтагматичні. «Уподібнення» пари *парадигматика – синтагматика* і *мова – мовлення* є настільки ж умовним, наскільки й зрозумілим. Річ у тому, що мовленнєве висловлення (*parole*) як актуальна синтагма організоване саме на суміжності елементів згідно з засадою їхньої лінійної послідовності, а мовна система становить собою сукупність інваріантів і передбачає передусім наявність відношень опозиційності елементів у класах та опозиційності самих класів між собою. І все ж Соссюр відзначав, що стосунки лінійної послідовності елементів форм можуть стабілізуватися, ставати тривалими й відтворюваними (петрифікованими), а отже, зберігатися в мовній системі як цілісні формальні ряди. Так постають форми слів, ідіом, мовних штампів (кліше). Найімовірніше, це мав на думці Б. С. Хаїмович, коли писав, що «абсолютизована Ф. де Соссюром лінійність мови належить (із певними обмеженнями) тільки до одиниць плану вираження» [479, с. 30]. Звісно, фраза про лінійність мови – це недоречність. Б. С. Хаїмович не вказує, де саме в Соссюра (тобто в «Курсі») є хоча б натяк на лінійність мови, а надто на її абсолютизацію. У «Курсі» йдеться лише про лінійність плану вираження знака, тобто акустичного образу, який у найкращому випадку можна було б поширити на морфемну структуру словоформи як актуальної (мовленнєвої) одиниці. Можна говорити про лінійність у **мові** (а не про лінійність **самої мови**). Така лінійність – не що інше, як синтагматичні стосунки суміжності, сполучуваності, про які згадують навіть упорядники «Курсу», хоча й ці відношення не є суто лінійними, а лише містять у собі потенцію мовленнєвої лінійності [367]. Докладніше на цьому питанні ми зупинимося трохи далі, аналізуючи соссюрівську теорію знакових відношень.

Поки ж зосередимося на самій онтологічній сутності відношень опозиційності й лінійності, потрактованих у концепції Соссюра як цілком реальні структуротворчі функції. Проте далеко не всі дослідники адекватно трактують це

положення соссюрівської концепції. Іноді реальною визнають лише синтагматику, асоціаційні ж відношення трактують як конструктивні, тобто привнесені в об'єкт самим дослідником. Пор.: «Будь-яке лінгвістичне дослідження («синтаксичне», «морфологічне», навіть фонетичне) повинно базуватися на лінійному характері позначення. Все, що уявляється в «вертикальному» плані [асоціативні ряди, «відміни», «парадигми», лексика, схеми і стемі і, зрештою, мова (*la langue*) у соссюрівському трактуванні], є лише побудовою учених, подібно, наприклад, до періодичної системи елементів чи класифікації в зоології (природні реалії ніколи не розташовуються згідно цих систем)» [290, с. 133].

Це типово позитивістське, феноменалістичне розв'язання проблеми. Згідно з позицією Ф. Мікуша, мова просто не існує. Існує лише мовлення. Це єдина лінгвосеміотична реальність. Порівняння мови (що є психічною сутністю) із метафізичними класами тварин чи елементів природи абсолютно неправомірне, адже на відміну від самих тварин чи хімічних речовин одиниці мовлення – це не звичайні натурфакти, а продукти людської семіотичної (а отже, інформаційної і цілеспрямованої) діяльності. Сам по собі (без кваліфікації з боку мовної системи) звук мовлення є нічим. Тільки певна мовна система (українська, французька чи китайська) завдяки наявності системних відношень подібності (опозиції) чи суміжності (лінійності) робить його голосним чи приголосним, наголошеним чи ненаголошеним, шумним чи сонорним і т. д. Наступним послідовним кроком такої логіки, яка була представлена у висловленні Ф. Мікуша, має бути заперечення реальності психіки як інваріантного механізму, зокрема й реальності відчуттів як механізмів розпізнавання феноменів, а отже, і реальності самих фізичних предметів (бо їхня реальність гарантується лише нашими відчуттями, а кваліфікується психологічно – через поняття). Єдине, що не викликає сумніву, – ця концепція була абсолютно чужою Соссюрові і називати таке розуміння мови «соссюрівським» недоречно.

Останнє, на чому варто зацентувати увагу в межах розгляду проблеми двох типів базових структурних функцій (відношень), – однозначно заперечити досить поширену серед вчених думку, що концептуальне і термінологічне розрізнення

синтагматики й парадигматики запровадив саме Соссюр: «Чи ми говоримо про проблему дифтонгів чи про ієрархію фонологічних одиниць, ми – експліцитно чи імпліцитно – виходимо з різниці двох планів мови – парадигматики і синтагматики, вперше задекларованої Соссюром» [87, с. 160]. В. О. Виноградов і О. Л. Гінзбург помиляються, бо цей поділ фактично запровадив у мовознавство М. В. Крушевський, про що ми вже згадували, натомість саму термінологію запропонував Л. Єльмслев. Соссюр лише концептуалізував пропозицію М. В. Крушевського.

5.1.4. Вартість (значущість) як кваліфікаційне відношення

Центральним поняттям у низці реляційних концептів Ф. де Соссюра було поняття вартості / цінності (*valeur*), яке часом ще називають *значущість*. У розділі монографії 3f [*Valeur, sens, signification...*] читаємо:

*Nous n'établissons aucune différence sérieuse entre les termes valeur, sens, signification, fonction ou emploi d'une forme, ni même avec l'idée comme contenu d'une forme; ces termes sont synonymes. Il faut reconnaître toutefois que valeur exprime mieux que tout autre mot l'essence du fait, qui est aussi l'essence de la langue, à savoir qu'une forme ne signifie pas, mais vaut: là est le point cardinal. Elle vaut, par conséquent elle implique l'existence d'autres valeurs*¹⁷⁷ [554, с. 28], а

*Le sens de chaque forme, en particulier, est la même chose que la différence des formes entre elles. Sens = valeur différente*¹⁷⁸ [там само, с. 28].

Отже, поняття смислу визначається через поняття різниці цінностей (вартостей, значимостей), але при цьому весь ряд семантичних сутностей (значення, функції, смисли й цінності) принципово ототожнюються або ж підводяться під спільний знаменник – це все значущі для суб'єкта відмінності й різниці. У сучасному мовознавстві розуміння соссюрівського поняття вартості / цінності інтерпретують по-різному.

¹⁷⁷ Ми не вбачаємо ніякої різниці між термінами *значущість* (цінність), *смысл*, *значення*, *функція* або *використання* певної форми, ні навіть *поняття* як *змісту* певної форми; ці терміни є синонімами. І все ж треба визнати, що *вартість* виражає краще, ніж будь-яке інше слово, суть факту, яка є також суттю мови, а саме того, що форма не *означає*, а має *вартість*: у цьому *суть*. Вона *має вартість*, отже, передбачає існування інших *вартостей*.

¹⁷⁸ *Смысл* кожної форми, взятої окремо, це те саме, що різниця між формами. *Смысл* = *різна вартість*.

Зокрема, І. В. Поляков намагається зінтерпретувати вартість лише як ознаку певної позитивної одиниці, тоді як у Соссюра це є онтологічний кваліфікатор. Не досить сказати, що лінгвальні одиниці (факти) мають якусь вартість, вони самі є вартостями. Пор.: «Мова – це система вартостей (...). Як впливає з концепції Соссюра, у цьому випадку вартість не можна вважати елементом системи. Вартість – це, імовірно, визначеність елемента, тому термін «система» тут вжито не в строгому сенсі» [333, с. 12]. І. В. Поляков помиляється як у стосунку до поглядів, викладених у «Курсі», так і щодо поглядів самого Соссюра. Вартість (цінність, значущість) – це не лише основа системності, але й чинник, що конститує лінгвістичні та семіотичні одиниці. Але щоб це зрозуміти, треба відійти від субстанціалізму й поглянути на концепцію Соссюра з реляціоністичних позицій. Термін «система» у фразі «мова – це система вартостей» вжито в прямому, хоча й несубстанційному значенні. Система в розумінні Соссюра – це не множина позитивних елементів, а саме упорядкована сукупність значущих відношень (різниць).

На нашу думку, на відміну від термінів *відношення*, *відмінність* і *різниця* термін *вартість* / *цінність*, окрім власне онтологічного, має також епістемічний чи гносеологічний відтінок, адже в ньому закладений антропоцентричний вимір – це не просто відмінність / різниця, а така відмінність чи різниця, яка допомагає людині системно упорядковувати досвід, яка є корисною чи потрібною суб'єктові. Тому, на нашу думку, абсолютну рацію мала Н. О. Слюсарева, котра зазначила, що «головним у його [Соссюра. – О. П.] концепції є відкриття цінності (*valeur*) мовних одиниць, тобто виявлення в них реляційних властивостей» [424, с. 148–149].

Цінність – це облігаторна умова входження одиниці в систему мови чи синтагматичний ряд мовлення, окреслення її місця в системному чи лінійному оточенні, а також її самототожності. Ідентичні відмінності (різниці) у різних мовних системах чи в різному синтагматичному оточенні можуть мати різну значущість (цінність / вартість) для носія мови чи мовця, а отже, можуть бути різними одиницями мови чи мовлення. Саме ця думка становить антропоцентричне ядро соссюрівської концепції. Як пише Н. О. Слюсарева, аналізуючи соссюрівські нотатки, «цінність множини в латинській і німецькій мовах не адекватна цінності

множини в санскриті (внаслідок наявності у останньому двоїни), хоча їхнє значення збігається» [423, с. 128].

Найчастіша помилка в інтерпретації категорії цінності (вартості) є ототожнення її з поняттям семантики. З одного боку, Соссюр зводить всі інформаційні сутності до одного знаменника (див. цитату на початку цього підрозділу), але, з іншого – встановлює між ними певну ієрархію. Зміст, значення, як ми вже цитували вище, виникає внаслідок значущого розрізнення форм, але при цьому сама форма – не що інше, як різновид значення (інформація про фонетичну фігуру): *la forme est la même chose que la signification*¹⁷⁹ [554, с. 42], оскільки будь-яка інформація – це лише розрізнення. Залежно від того, що розрізняється – акустико-артикуляційні явища чи явища суто когнітивні, одна інформація набуває вартості форми, а інша – вартості значення. Натомість значуще відрізнєння співвідношення форми й змісту, з одного боку, від понять і фонетичних фігур, а, з іншого – від інших значень і форм, породжує таку вартість, як знак. Отже, вартість – це не функційна конституента семіотичних сутностей (такою є відмінність, різниця), а їхній прагматичний кваліфікатор (основа їхньої самототожності). Н. О. Слюсарєва (покликаючись на Р. Годеля) звернула увагу на концептуально важливе положення Соссюра, багаторазово експліковане в його нотатках до лекцій: «Значення (чи зміст) може абстрагуватися від цінності, але не навпаки» [423, с. 128], це свідчить про те, що значення (зокрема й формальне) може бути конституйоване, але при цьому не кваліфіковане. Лише ціннісна кваліфікація (окреслення прагмасеміотичної значущості для носія-користувача) робить його власне мовною чи мовленнєвою (або ширше – семіотичною) одиницею. Тому Н. О. Слюсарєва підсумовує свій аналіз цього питання фразою: «Термін «цінність» Соссюр воліє вживати щодо знаків загалом, вводячи семіологію в категорію наук, що вивчають цінності (див. порівняння семіологічних цінностей із цінностями політекономії» [там само]. Важливо підкреслити, що саме собою відношення значення до форми (яке конститує одиницю) ще не є вартістю. Вартістю (цінністю) воно стане лише після того, як буде скваліфіковане носієм мови як саме цей знак, відмінний від інших

¹⁷⁹ форма є те саме, що й значення.

знаків мови чи від інших знаків мовлення. Про це писав, наприклад, Т. Гамкрелідзе, аналізуючи енглерівське трактування поглядів Соссюра: «У частині «Курсу», присвяченій лінгвістичним значущостям (ч. II, розд. IV), Соссюр вводить поняття співвідношень між знаками, що символізують їхні значення (*signification*), однак значущість (*valeur*) у Соссюра не визначає характеру відношень між позначенням і позначуваним відповідних знаків. Поняття значущостей знаків більшою мірою залежить від принципу довільності зв'язку між позначенням і позначуваним, який розглядає Соссюр в ізольовано взятому знаку (пор.: R. Engler, *Théorie et critique d'un principe saussurien: L'arbitraire du signe*, Cahiers Ferdinand de Saussure, 19, 1962, р. 5–66) [90, с. 36]. Не важко помітити, що вартість (цінність) цілком слушно потрактовано тут як чинник систематизації, що довершує дію попередньо розглянутих відношень – різниці, опозиції і послідовного поєднання.

Тому навряд чи можна погодитися з вузьким трактуванням категорії цінності, запропонованим С. К. Шаумяном: «Поняття цінності лінгвістичного знака де Соссюр увів за аналогією до поняття цінності в економічній науці. Цінність лінгвістичного знака не залежить від його вживання в різних контекстах і ситуаціях, а також і від конотацій в індивідів – членів мовного колективу, що виникають у цих контекстах і ситуаціях. Цінність лінгвістичного знака визначається його відношенням до певних інших знаків мови» [491]. Імовірно, С. К. Шаумян (під впливом «Курсу») надто спростив поняття цінності, потрактовуючи його лише як структурно-інваріантну цінність. У монографії і нотатках можна знайти ширше розуміння – також і як прагматично-функційну значущість вживання одиниці (згадаємо хоча б ті моменти нотаток, де поняття цінності вжито як аналог поняття функції – напр., цитований вище фрагмент розділу 3f чи нотатка 3319.3, де терміни *valeur* і *fonction* вжиті як абсолютні синоніми). Отже, цінності семіотично кваліфікують не лише одиниці мовної системи (поза їхнім використанням), але й одиниці мовлення в безпосередньому вжитку [354; 359]. У цьому плані Соссюр випередив пізнього Л. Вітгенштайна, який значення мовної одиниці визначав її вживанням, функцією.

5.2. Семіологічна концепція Ф. де Соссюра

5.2.1. Асоціація як семіологічне відношення: знак і лінгвальна одиниця

Традиційно вважається, що сутність концепції Ф. де Соссюра становить його реляціоністична теорія знака. Це положення найчастіше повторюється при оцінці соссюрівського вчення, але одночасно семіологічна складова є чи не найменш адекватно зінтерпретованим фрагментом концепції вченого [344; 353]. Такі висновки можна зробити, аналізуючи тези про відношення, що структурно конституують усі без винятку знакові функції. Ці тези Соссюр висуває й обґрунтовує в чернетці монографії «Про двоїсту сутність мовної діяльності» (в розділах 3d, 3f, 3g, 5a, 6, 7, 8 і 11).

Традиційне розуміння знака (за «Курсом») як двобічної психічної сутності, котра включає в себе два цілком відмінні за онтологічною і функційною сутністю елементи людської психіки – поняття та акустичний образ – було Соссюрові приписане укладачами «Курсу». Воно не лише стало енциклопедичним положенням, але у вигляді «знак є двобічною сутністю, що складається з поняття й акустичного образу» перетворилось у свого роду прецедентний текст, знання й вживання котрого в культурних колах може свідчити про ерудованість людини. Фрази: «Кожний мовний знак має дві сторони: позначення (план вираження) і позначене (план змісту)» [203, с. 114], «Мовний знак – це сполучення, єдність двох початків: смислового й акустичного образу» [466, с. 107] – у такій чи іншій формі можна знайти в кожному підручнику з мовознавства. Цю ж формулу досить часто без жодної рефлексії повторюють мовознавці у монографіях і наукових статтях: «Знак – це система поняття й акустичного образу. Поняття й акустичний образ пов'язані в знаку строго визначеними відношеннями (...) Акустичний образ – це позначення. Поняття – це позначуване» [333, с. 12]. Часом таке спрощене розуміння мовної одиниці як знака піддається критиці у зв'язку з тим, що не є цілком новим, бо його можна було спостерігати вже в античній філософії. Зокрема, Т. Гамкрелідзе зауважує: «Поняття про знак як про єдність двох його складників – «позначення» і «позначуваного» – представлене вже в теорії стоїків, які розглядали «позначення» (*semainon*) як сутність, що сприймається відчуттями

(aistheton), а «позначуване» (semainomenon) як сутність, що сприймається розумом (noeton). Ця дихотомія між формою і змістом, яка розрізняє в мові «позначення» і «позначуване», лягла в основу середньовічної філософії мови, а також, судячи з усього, пізніших знакових теорій Ч. Перса і Ф. де Соссюра, з термінологією, яка разюче нагадує доктрину стоїків» [90, с. 33]. Проте Т. Гамкрелідзе помиляється в оцінці білатеральної концепції, викладеної в «Курсі», як аналогічної до концепції стоїків, оскільки сутність «позначення» (згідно з «Курсом») полягає в тому, що це акустичний образ, а не фізичний звук. Як такий він не може «сприйматися відчуттями», а лише оцінюватися розумом, сприймаються лише звуки як повітряні хвилі, і все ж грузинський вчений має рацію в тому, що розуміння знака як білатеральної конструкції, структурованої двома неоднорідними сутностями – психічною і фізичною (як у стоїків), духовною і матеріальною (як у більшості метафізиків) чи психічною і психофізіологічною (як у «Курсі») не становить жодної нової якості. Зрештою, з цим погоджувався й сам Соссюр, називаючи таке розуміння побутовим – *vue habituelle* (див. розділ 7 монографії «Про двоїсту сутність мовної діяльності»).

Таке, досить спрощене і далеке від соссюрівського, субстанційне, але все ж білатеральне розуміння знака чи лінгвальної одиниці є однак набагато більш прийнятне, ніж різного роду унілатеральні трактування знака як чистого психофізіологічного явища: «Мовна одиниця – це відтинок звучання (психічного, а не фізичного), що позначає певне поняття» [35]. У цих словах виражене цілковите нерозуміння семіології й системної суті мовних одиниць. Перед нами опис не мовної одиниці, а фонетичної фігури. Провина появи такого типу трактувань певною мірою лежить на редакторах «Курсу», які, можливо, самі не повністю зрозуміли ідеї відношення між поняттям та акустичним образом як двома позасеміотичними функціями. А. Сеше й Ш. Баллі субстантивували реляційні семіологічні функції з соссюрівської теорії. Частково, однак, провина лежить і на самому Соссюрові, оскільки він досить часто дозволяв собі вживати термін *signe* не у термінологічній функції, зокрема як синонім термінів *фонетична фігура* або *форма* мовленнєвої одиниці. Упорядники «Курсу» зігнорували термінологічні пошуки і вагання свого старшого колеги, несвідомо перетворивши

його в консервативного догматика в очах лінгвістичної спільноти. Термін *signe* у теорії Соссюра, найімовірніше, був скоріше робочим і інструментальним, ніж концептуальним. Про це, зрештою, свідчить ряд фрагментів його нотаток, де вчений шукав інших, більш оптимальних і точних термінів. Редактори перетворили цей, не зовсім вдалий, на думку Соссюра, термін в базове поняття усієї його концепції, чим спотворили головну концептуальну ідею швейцарського лінгвіста про те, що знак – це не фізична чи психологічна річ (субстанція), не метафізична сутність, а **сукупність різнорідних взаємовідношень**, що виникають у свідомості носія мови й учасника мовленнєвих контактів.

Особливістю концепції Соссюра (водночас і найбільшою заслугою) мовознавці вважають, по-перше, те, що він створив (або відстоював) саме білатеральну теорію знака і заперечував унілатералізм, а по-друге, те, що вчений розумів форму знака як психічну або ж психофізіологічну лінеарну сутність, тобто що він трактував план вираження знака не як звук, а саме як акустичний образ, адже це давало можливість вважати знак двобічно психічною структурою. Проблема, на нашу думку, полягає у надмірному спрощенні й міфологізації обох цих положень, а також у тому, що вони не відповідають матеріалам автографів самого швейцарського вченого.

Насамперед міфологізоване було саме поняття знака як онтологічно субстанційної одиниці, що конструктивно складається з двох частинок, а точніше – з двох половинок – позначуваного (поняття) і позначення (акустичного образу). Дане положення явно сформульоване в «Курсі» й унаочнене усім відомим малюнком еліпса, горизонтально поділеного суцільною лінією навпіл, де верхня частина – це поняття, а нижня – акустичний образ:

(...) мовна одиниця є чимось подвійним, утвореним внаслідок поєднання двох складників (...) Лінгвістичний знак поєднує не річ і назву, але поняття та акустичний образ. Цей останній є не матеріальним звучанням, чисто фізичною річчю, а психічним відбитком цього звучання, уявленням, яке ми отримуємо про нього від наших органів чуттів, акустичний образ має чуттєву природу, і якщо іноді ми називаємо його «матеріальним», то лише з цієї причини і для

протиставлення його іншому, взагалі абстрактнішому, члену асоціативної пари – поняттю (концепту) [440, с. 87].

Можна зауважити, що упорядники «Курсу» акцентують увагу на тому, що психічна сутність знака базується на психічному ж характері складників. Це суто субстанційний спосіб мислення: який матеріал – така сутність, отже якщо щось має два боки, дві складові, то це субстанційний предмет (хоча й психічний, але все ж предмет). Такому розумінню могла сприяти й невірно зінтерпретована метафора аркуша паперу, якої вживав сам Соссюр, щоб унаочнити ідею єдності семіологічної одиниці. Згідно з логікою цієї метафори, сторони аркуша паперу символізували сторони знака. Слід, однак розуміти, що ці суто речові, предметні метафори є тільки метафорами. Вони не передавали сутності об'єкта (оскільки не це було предметом метафоризації), а лише повинні були певною мірою унаочнити щось, що не може бути сприйняте зором. Аркуш, сторони якого символізували функційні відношення лінгвальної одиниці з позасеміотичними сутностями (поняттям і фонетичною фігурою), мав унаочнити ідею абсолютної єдності, цілісності і нерозривності семіологічного відношення. Всередині семіологічного відношення немає онтологічної дуальності, вона є назовні – між поняттям і фонетичною фігурою. Значення ж і форма самої лінгвальної одиниці функційно становлять єдність. Звісно, аркуш є лише аналогією, причому досить слабкою, оскільки не передає цієї ідеї так, щоб не наділити при цьому семіологічну одиницю субстанційними властивостями. Зрозуміти онтологічну структуру знака можна, тільки беручи до уваги засаду реляціонізму. Знак – це не «що», а «як», «яким чином» і «навіщо», це не сума субстанційних (феноменальних) елементів, а суто функційне відношення. Це чиста негативність:

*Toute espèce de signe existant dans le langage (...) a une valeur purement par conséquent non positive, mais au contraire essentiellement, éternellement NEGATIVE*¹⁸⁰ [554, с. 48].

У нових нотатках Соссюра знаходимо пояснення цієї функційно-реляційної суті (як примітку до малюнка трикутника з прапорцем на його верхівці при літері A):

¹⁸⁰ Усі різновиди знаків, що існують у мовній діяльності, (...) мають суто непозитивну вартість, навпаки – їхня вартість завжди й по суті НЕГАТИВНА.

Où est «le signe» dans la conception immédiate que nous nous en faisons? Il est en A sur la montagne, et sa nature, quelle qu'elle puisse être, matérielle ou immatérielle, est simple, se compose de A.

Où est «LE SIGNE» dans la réalité des choses? Il est sous notre front, et sa nature (matérielle ou immatérielle, peu importe) est COMPLEXE; se compose ni de A, ni même de a, mais désormais de l'association a/b avec élimination de A, aussi bien qu'avec impossibilité de trouver le signe ni dans b ni dans a pris séparément¹⁸¹ [там само, с. 131].

Поданий фрагмент видається досить дивним, тим більше, що ані на самому малюнку, ані в контексті немає пояснення, що таке *a* і *b* та чим відрізняються *le signe* і *LE SIGNE*. Натомість уважне прочитання монографії «De l'essence double du langage» та аналіз усіх випадків вживання форми *signe* у рукописах Соссюра дають достатньо даних для правильної інтерпретації обох цих загадок. Зокрема, у 7 розділі монографії вчений впроваджує засаду позначення малими літерами позасеміотичних сутностей (понять та фонетичних фігур), натомість великими – сутностей власне семіотичних (лінгвальних). У цій нотатці Соссюр розрізняє дві сфери, на тлі яких можливо розглядати сутність і природу знака – власне психологічну («у нашому безпосередньому розумінні») та позапсихологічну («у світі речей»). Отже, у наведеному фрагменті *a* – це або чиста інформація (тобто сутність нематеріальна), або предмети дійсності (матеріальні сутності), про які людина має поняття, а *b* – або звукоряд (тобто чисто матеріальна сутність), або акустичний образ (сутність квазіматеріальна – психофізіологічна), натомість *A* – це сам знак як психічна функція (проста за своєю природою), у якій вже немає ані *a*, ані *b*, оскільки *A* є асоціацією, де вже немає складників, а лише сторони, до яких ця асоціація обернена. Така нерозривність є можливою лише в семіотичному просторі нашого «безпосереднього розуміння». З погляду світу речей, тобто у світі позалінгвальних сутностей, знака як простої єдності *A* немає, воно вилучається (*avec élimination de A*). У цьому світі є лише речі та поняття, але

¹⁸¹ Де є «знак» у нашому безпосередньому його розумінні? Він перебуває в *A* на вершині гори, а його природа, яка б вона не була, матеріальна чи нематеріальна, є простою, складається з *A*. Де є «ЗНАК» у світі речей? Є перед нами, а його природа (неважливо, матеріальна чи нематеріальна) є СКЛАДНОЮ, не становить її саме *A*, ані навіть *a*, але від цього моменту асоціація *a/b* з вилученням *A*, а також за умови неможливості виявлення знака в *b* чи *a*, взятих окремо.

жодне з них не є знаком. Тому в цьому світі природа знака є тільки складною (*COMPLEXE*) і становить стосунок *a* до *b*, тобто *a/b*. Попередній висновок, який можна зробити вже на цьому етапі аналізу, це те, що ані самі речі чи поняття про них, ані звукоряди чи фонетичні фігури самі собою не можуть бути знаками. Знак – це дійсно їх асоціація, поєднання, але не в тому сенсі, у якому поєднуються хімічні елементи в речовині, а в тому, у якому провід поєднує монітор і комп'ютер¹⁸². Унаслідок цього поєднання комп'ютер і монітор не стають складниками проводу, не входять у його склад. Так само не стають частиною знака ані поняття, ані фонетична фігура, які він семіологічно (а не фізично) сполучає. Їх поєднання творить якісно нову єдність, яку Соссюр називає семіологічною.

У тій же нотатці є ще один цікавий і вартий зачитування фрагмент:

*Si l'on veut, tout signe est une opération d'un ordre psychologique simple – c'est pour quoi [il] ne frappe pas –, mais on ne peut pas parler tout le temps de cette opération en face des délimitations*¹⁸³ [554, с. 132].

Знак як семіологічна операція чи диспозиція до такої операції – це чисто реляціоністичне розуміння знака. В іншій нотатці ця сама ідея реляційної суті знака висловлена так:

*(...) dans l'association constituant le signe il n'y a rien depuis le premier moment que deux valeurs existant l'une en vertu de l'autre (arbitraire du signe)*¹⁸⁴ [там само, с. 333].

Ідею реляційної єдності знака Соссюр підкреслює у нотатці 33410.5, де подано декілька варіантів графічного позначення єдності семіологічної лінгвальної одиниці як прямокутника або еліпса, поділених пунктирною лінією. При цьому вчений пише, що в жодному разі не можна зображувати внутрішню двоїстість цієї одиниці неперервною лінією. Це досить важливий момент, котрий не варто недооцінювати. Він може служити ключем, з одного боку, до розуміння

¹⁸² Метафора знака як проводу належить професорові О. В. Лещаку з Університету ім. Яна Кохановського в м. Кельце (Польща).

¹⁸³ Якщо хтось хоче, може сказати, що знак є просто *операцією* психологічного характеру і тому не заслуговує на увагу, але не можна постійно говорити про цю операцію щодо різних делімітацій.

¹⁸⁴ у зв'язку, який конститує знак, немає нічого поза двома *вартостями*, які існують через *взаємне співвідношення* (арбітральність знака).

семіологічної одиниці як стосунку, як асоціативне відношення, з другого – до розуміння самого терміну *double essence* («подвійна сутність»), винесеного Соссюром у заголовок монографії. У нотатках 3310.6 і 3310.7 вчений розвиває цю думку, стверджуючи, що

*c'est que s'il y a des réalités psychologiques, et s'il y a des réalités phonologiques, aucune des deux séries séparées ne serait capable de donner un instant naissance au moindre fait linguistique*¹⁸⁵ [там само, с. 103].

Проблема дуалістичної єдності знака в просторовому вимірі не раз породжувала спротив у мовознавців, які не бажали погоджуватися або з дуальністю, або з єдністю. Зокрема М. Коен свого часу в полеміці з прибічниками концепції семіологічної двоєдності зауважував: «Другий соссюрівський двочлен складається з «позначення» і «позначуваного». Не підлягає сумніву, що значення слова, прийняте й використовуване в суспільстві, не є самим предметом, який воно позначає. Однак задалеко посунуті роздуми щодо цієї очевидної істини можуть призвести до великої плутанини. Намагаючись захиститись від непорозумінь певними зауваженнями, які звичайно опускають при цитуванні, Соссюр ризикнув уподібнити «позначення» і «позначуване» до двох сторін листка паперу, один з яких неможливо розрізати, не зачепивши іншого. Різні реальні розміри різних виражень того самого поняття, – від одного слова чи його частини до цілого речення – достатні для доказу софістичного характеру цього порівняння» [209, с. 60]. Зауваження М. Коена абсолютно недоречне. Упроваджене упорядниками «Курсу» архаїчне розуміння знака як двобічної одиниці, а не як тетрихотомічної функції, звісно, породило величезну кількість закидів такого ж плану. Але М. Коен принципово неправильно розуміє суть семіологічної метафори про листок паперу. У Соссюра йшлося про доведення істотного онтологічного дуалізму (реляціонізму) семіотичної одиниці як такої. Соссюр не говорить про те, що неможлива омонімія чи синонімія (це було б абсурдом), він не має на увазі те, що якесь поняття повинно бути нерозривно зв'язане з якоюсь фонетичною фігурою (навпаки, положення про довільність зв'язку між ними

¹⁸⁵ хоча існують факти психологічні і фонологічні, жодна з цих двох серій окремо не здатна започаткувати навіть найдрібніше лінгвальне явище.

заперечує таку необхідність). Згідно з думкою Соссюра, понятійна інформація (інформація про поняття), відокремлена від фонетичної інформації (інформації про звучання й вимову), окремо **не становлять знака і не є семіологічними сутностями**. Семіологічні функції (діяльнісні відношення) виникають тільки внаслідок асоціації цих двох типів інформації. Така асоціація надалі є двобічною, але становить при цьому нерозривну єдність, як листок паперу. Зникнення відношення між поняттям і фонетичною фігурою означає зникнення мовної одиниці. При цьому саме поняття чи сама фонетична фігура можуть надалі існувати: перше як невиражене вербально знання, друга – як безсенсовний звукоряд. Із положення про нерозривність семіологічної одиниці слід зробити ще один важливий висновок. Кожне одиничне значення, поєднане з одиничною формою, становить окрему цілісну семіотичну функцію у мовленні. Те ж стосується і мовної одиниці як нерозривного функційного поєднання семантичної парадигми з парадигмою форм. Тому, логічно мислячи, у мовній системі не може існувати ніякої багатозначності. У всіх випадках знаки облігаторно повинні становити неподільну єдність семантики і форми.

Саме тому, на думку Соссюра, немає принципової відмінності між т. зв. прямим і переносним значенням. Цьому питанню Соссюр присвятив розділ 27 монографії «Про суть речей», де на прикладах розглядає суть понять синонімії та омонімії (не вживаючи проте останнього терміну, він пише лише про т. зв. пряме і переносне вживання знаків):

*(...) il soit impossible au fond de distinguer jamais l'emploi figuré de l'emploi direct*¹⁸⁶ [554, с. 79];

*Il n'y a pas de différence entre le sens propre et le sens figuré des mots – parce que le sens des mots est une chose essentiellement négative*¹⁸⁷ [там само, с. 80].

Вчений однозначно стверджує, що синонімічне і т. зв. переносне вживання знаків – це явища одного порядку. Слово як лінгвальна одиниця постає за поєднання поняття з певною формою, отже всі такі поєднання є у принципі рівнозначними. Жодна форма не приречена на конкретне поняття, так само як

¹⁸⁶ неможливо відрізнити переносного вживання від прямого.

¹⁸⁷ Немає жодної різниці між прямими і переносними значеннями слів, оскільки значення слів є явищами по суті негативними.

жодне поняття не приречене на саме цю форму. На думку Соссюра, слово легітимізує не лише поєднання поняття і фонетичної фігури, а значно більшою мірою коло опозиційних співвідношень цієї форми з іншими формами і цього значення з іншими значеннями. Пізніше цю ідею Соссюра описав в окремій роботі С. О. Карцевський [178].

Розглянемо ще раз ключову фразу з «Курсу»: *Лінгвістичний знак поєднує не речі і назву, а поняття та акустичний образ* і задумаємось над тим, що не так у даному твердженні? Чи міг Соссюр сказати щось таке на своїх лекціях? Мабуть, міг. Сама собою ця фраза є досить логічною. Але тільки за однієї умови: якщо буквально розуміти слово *поєднує* (*unit*) як «єднає», «є посередником», а не як «включає у себе», «містить у собі». Якби воно мало означати інклюзивний спосіб поєднання, то не мало б жодного сенсу заперечення поєднання речі й назви, бо нікому не спаде на думку вважати слово *дерево* чимось таким, що складається з рослини як фізичного явища і звукоряду, яким це слово може бути позначене у мовленні. Якщо укладачі «Курсу» розуміють те, що мовна одиниця не поєднує цих явищ, вони повинні вживати слово *unit* у значенні «поєднуєб але не включає». Отже й ту частину приписаної Соссюрові фрази, де стверджується, що знак поєднує (*unit*) поняття та акустичний образ, можна і треба розуміти ідентично: кожна лінгвальна одиниця як знакова функція є посередником, поєднувальною ланкою між поняттям та акустичним образом, а жодна з цих позамовних сутностей не входить до її складу.

Із сказаного випливає кілька теоретично важливих наслідків. По-перше, знак не є знаком речі чи сукупності речей, які насправді існують, а виконує свою семіологічну роль у стосунку до поняття. Як правильно зауважив Г. І. Богін, аналізуючи специфіку соссюрівської концепції семіології, «мовний знак – це не знак речі, а знак її психічного образу, знак ідеального» [48]. Єдине зауваження, яке варто зробити у зв'язку з цією інтерпретацією, це те, що ідеальний зміст, який є позначуванням знака, не обов'язково має бути психічним відображенням речі. Набагато частіше він є продуктом узагальнення й абстрагування, а часто – уявлення й конструювання. Адже далеко не всі поняття, які можуть бути позначені знаком, є поняттями про речі, що існують у матеріальному світі. Український дослідник номінативних процесів А. К. Мойсієнко розрізняє номінативні одиниці, що

номінують сигніфікати, за якими стоять якісь денотати і чисті сигніфікати, за якими таких денотатів немає. При цьому А. К. Мойсієнко так само, як і Соссюр, виразно відділяє означуване (т.зв. «номінат», який розуміє як «своєрідний мислительний конструкт, поняття») і властиво номінант як суто мовну номінативну одиницю, не впроваджуючи перше у друге на засаді частини і цілого [294, с. 4].

По-друге, якщо поняття – це те, що знак позначає, то знак є позначенням поняття, а поняття – позначуванням знака. Це відношення, вживаючи соссюрівські символи, можна виразити співвідношенням a/A . Звідси третій теоретичний наслідок: якщо знак – позначення поняття, то що в такому випадку є позначенням самого знака (A) у «світі речей»? Судячи з обговорення цього питання в 7 розділі монографії, це є фонетична (звукова) фігура – *figure vocale*. Саме за допомогою різних фонетичних комбінацій (b) можна позначити знак (A), а лише за його посередництвом – певне поняття (a). Тому знак є позначуванням для звукової фігури, а вона – його позначенням: A/b . Лише таке трактування може дозволити адекватно зрозуміти сутнісну відмінність знака як семіологічної функції та його позначуваного (поняття) і позначення (звукової фігури), які цього онтологічного статусу не набувають.

Соссюр це докладно описує в декількох розділах чернетки монографії, чи не найважливішими серед яких є розділи 7 *Changement phonétique et changement sémantique* і 8 *Sémiologie*. Перш за все варто звернути увагу у 8 розділі на поділ усього простору людського семіотичного досвіду на три сфери:

- *domaine non linguistique de la pensée pure* (нелінгвальну сферу чистого мислення),
- *sémiologie – domaine linguistique du signe vocal* (семіологію – лінгвальну сферу фонетичного знака) і
- *phonétique – domaine linguistique du son pur* (фонетику – лінгвальну сферу чистого звуку) [554, с. 43–44].

У чернетках третього курсу лекцій (3337=2195) Соссюр ще раз виділяє ці три сфери – поняттєву, абстракційну (окреслюючи її як позалінгвальну: *abstrait = pas linguistique*), семіологічну та фонетичну (називаючи останню *матеріальною*) [554, с. 327]. Тільки середня сфера має водночас суто знаковий і

лінгвальний характер. Перша є нелінгвальна (невербальна) й дознакова, третя – постзнакова («лінгвістична, але несеміологічна»). Одиницею першої сфери є поняття (*idée*) як репрезентант чистої думки (*de la pensée pure*), а одиницею останньої – фонетична або голосова фігура (*figure vocale*). Припускаючи можливість окремого існування фонетичних фігур або понять самих по собі, тобто без зв'язку зі знаком, вчений схиляється лише до останнього варіанта – окремо від мовних одиниць можуть існувати лише поняття, але не фонетичні фігури:

*Si l'un des deux côtés du signe linguistique pouvait passer pour avoir une existence en soi, ce serait le côté conceptuel, l'»idée comme base du signe*¹⁸⁸ [там само, с. 333], а

*Signifier veut dire aussi bien revêtir un signe d'»une idée que revêtir une idée d'un signe*¹⁸⁹ [там само, с. 109],

оскільки поняття – це істинна основа семіозису. Соссюр вважав значення набагато важливішим аспектом знака, ніж форму:

*Qui dit signe dit signification; qui dit signification dit signe; prendre pour base le signe (seul) n'est pas seulement inexact mais ne veut absolument rien dire puisque, à l'instant où le signe perd la totalité de ses significations, il n'est rien qu'une figure vocale*¹⁹⁰ [там само, с. 44].

Аналізуючи різноманітні можливості проведення лінгвістичного аналізу, зокрема пов'язаного з історичними дослідженнями, Соссюр багаторазово застерігає, щоб, по-перше, не зводити аналіз лише до форми, а, по-друге, не виходити лише від форми, оскільки сенс і суть семіологічного дослідження полягає в розгляді системної єдності позначення понять за допомогою знаків, а не в оперуванні самими знаками (як формами) незалежно від їхнього значення, а отже – і незалежно від тих понять, які вони позначають.

Проте в останніх двох цитатах є те, що потребує спеціального аналізу. І це є архіважлива термінологічна проблема. Треба звернути особливу увагу на термін

¹⁸⁸ Якби одна із двох сторін лінгвального знака могла існувати окремо, то це була би поняттєва сторона, поняття як основа знака.

¹⁸⁹ Означування є тією ж мірою надавання поняттю знака, як і надавання знаку поняття.

¹⁹⁰ Хто говорить *знак*, говорить *значення*, хто говорить *значення*, говорить *знак*; взяття за основу самого знака не лише неточне, але й абсолютно нічого не позначає, оскільки тоді як знак втрачає всі свої значення, він стає просто фонетичною фігурою.

signe. Лінгвісти за сто років після видання «Курсу» вже призвичаїлися до того, що термін *знак* це і є термін самого Соссюра (зрештою як і вся концепція білатерального знака, яку виклали упорядники «Курсу»). Як показав текстологічний аналіз, майже всі вживання терміна *signe* в соссюрівських автографах свідчать про те, що вчений мав неабиякі сумніви щодо функційності й адекватності цього терміна. Найчастіше Соссюр вживав його у значенні **форми** лінгвальної одиниці (форми знака – у сучасному розумінні цього поняття), часом також у значенні **словоформи** як мовленнєвої одиниці, хоча цього поняття вчений явно не впровадив, іноді ж, можливо, для простоти викладу він під терміном *signe* мав на увазі саму фонетичну фігуру в ролі **форми словоформи**. Дуже рідко цей термін вживається в значенні, дещо наближеному до того, до якого нас призвичаїли укладачі «Курсу», а також до того, яке зустрічається майже в усіх енциклопедіях і підручниках із загального мовознавства. Пор.:

*(...) n'y a point d'entité linguistique parmi celles qui nous sont données qui soit simple, puisque étant réduite même à sa plus **simple expression** elle oblige de tenir compte à la fois d'un **signe** et d'une **signification***¹⁹¹ [там само, с. 20].

Лінгвальна одиниця розглянута тут як єдність значення й форми, названої тут знаком – *un signe*, отже *signe* – не знак у сучасному розумінні, а форма знака.

*1° Un **signe** n'existe qu'en vertu de sa **signification**; 2° une **signification** n'existe qu'en vertu de son **signe**; 3° **signes et significations** n'existent qu'en vertu de la **différence des signes***¹⁹² [там само, с. 37].

Тут аналогічно термін *знак* вжито в парі з терміном *значення* (*signification*) як синонім терміну *конкретна форма*.

*(...) n'y a rien de commun, dans l'essence, entre **un signe** et ce qu'il **signifie***¹⁹³ [там само, с. 20].

Якби термін *signe* означав «знак як поєднання форми і значення», не можна було б сказати, що він не має нічого спільного з поняттям, адже значення – це

¹⁹¹ серед лінгвальних сутностей, які нам дані, немає жодної простої, оскільки навіть якщо її зредукувати до найпростішого виразу, необхідно зважати водночас на певний знак і певне значення.

¹⁹² Окремий знак, по-перше, існує завдяки своєму значенню; по-друге, окреме значення існує лише завдяки своєму знаку; знаки й значення існують завдяки різницям між знаками.

¹⁹³ немає, по суті, нічого спільного в знака і в тому, що він означає.

саме те спільне, що в них є. З іншого боку, пам'ятаючи, як Соссюр наполягає на єдності лінгвальної одиниці як значення-форми, цю фразу однозначно слід інтерпретувати як співвідношення поняття (*ce qu'il signifie*) і форми мовленнєвої одиниці (*un signe*).

(...) *la figure vocale dégagée de l'idée et dégagée de la fonction de signe*¹⁹⁴ [там само, с. 21].

Як бачимо, фонетична фігура може, на думку Соссюра, виконувати функцію знака, коли семіологічно пов'язується з поняттям. Якби термін *signe* тут означав білатеральну сутність, фонетична фігура аж ніяк не могла б виконувати його роль, адже вона не має значення. Отже, у даному контексті цей термін означає саме одиничну форму мовленнєвої одиниці.

Прикладів такого використання терміна знак у монографії «*De l'essence double du langage*» надто багато. Ані разу тут не зустрінемо цей термін у значенні, у якому він вживається в «Курсі» і в якому його часом вживав у власних працях А. Сеше. Отже варто звернутися до інших рукописних джерел, наприклад, нотаток до лекцій і чернеток ненаписаних книжок і статей, а також до окремих щоденникових поміток. У нотатці 6 [*Signe et signification – Réalités sémiologiques*] («Знак і значення – семіологічні реалії») можна прочитати:

*Il est donc entièrement illusoire d'opposer à aucun instant le signe à la signification. Ce sont deux formes du même concept de l'esprit, vu que la signification n'existerait pas sans un signe, et qu'elle n'est que l'expérience à rebours du signe (...)*¹⁹⁵ [там само, с. 96].

Легко зауважити наближення даної термінології до прийнятої в чорнетці монографії. *Знак* – це фактично синонім звороту *конкретна форма*.

Одним із найцікавіших, на нашу думку, є зауваження щодо терміна *знак*, яке Соссюр робить у нотатці 3310.11 у зв'язку з упровадженням терміна *sème*. Він намагається довести його перевагу перед терміном *signe* і зауважує:

¹⁹⁴ фонетична фігура очищена від поняття і позбавлена ролі знака.

¹⁹⁵ Є чимось абсолютно ілюзорним у який-небудь момент протиставляти знак значенню. Ці дві форми того самого розумового явища, оскільки значення не може існувати без знака і є нічим іншим, як тільки оберненим **свідченням** знака.

*Mais signe peut être = geste direct, c'est-à-dire hors d'un système et d'une convention*¹⁹⁶ [там само, с. 104],

це також свідчить на користь переконання, що термін *знак* у Соссюра міг асоціюватись, по-перше, з одиничним семіотичним фактом, а по-друге, з позамовною сигналізацією і через це втрачати на термінологічній прозорості.

Утім у щоденникових помітках можна знайти й спроби охопити цим терміном обидва семіотичні аспекти лінгвального факту – значення і форму (*знак* у вузькому значенні):

*Il représente le tout du signe, c'est-à-dire signe et signification unis en une sorte de personnalité*¹⁹⁷ [там само, с. 105],

що тільки поглиблювало нерозуміння, оскільки виявлялося, що *знак* складається із *знака* та *значення*.

Одночасно в інших нотатках того ж періоду зустрічаються протилежні спроби – вживання терміну *signe* у значенні фонетичної фігури як акустично-артикуляційного образу:

*Lors même qu'on dépouille un signe de son sens, toujours l'esprit met au moins dans le signe ou le sême au moins l'INTENTION qui met les MUSCLES en mouvement et prouve ainsi un volonté*¹⁹⁸ [там само, с. 113].

Тому не варто дивуватися, що в цю термінологічну «пастку» потрапляють часом навіть дослідники доробку Женеvської школи, наприклад, В. Г. Кузнецов: «Слово «знак» Сеше вживає в декількох, не завжди сумісних значеннях: конкретний елемент вираження, двобічний абстрактний елемент (збігається зі знаком у Соссюра), котрий він ототожнює із символом» [221, с. 122]. У цьому зауваженні на адресу А. Сеше натрапляємо на цікавий парадокс. На думку В. Г. Кузнецова, вживання терміна *знак* А. Сеше в другому випадку збігається з цим терміном у Соссюра, тоді як А. Сеше впровадив традиційне для сучасного

¹⁹⁶ знак може дорівнювати безпосередньому жесту, тобто локалізуватися поза будь-якою системою й конвенцією.

¹⁹⁷ Становить цілісність знака, тобто знак і значення, пов'язані в певну ідентичність.

¹⁹⁸ Навіть якщо позбавити знак його значення, розум завжди так вкладе в знак, тобто в сому, принаймні такий ЗАДУМ, котрий урухомить М'ЯЗИ і викаже таким чином вияв волі.

мовознавства розуміння знака й у власний твір, і до книги Соссюра. Соссюрівське вживання цього терміна в більшості випадків було саме як **конкретної форми** (вживаючи сьогоденішніх мовознавчих термінів, можна було б сказати – як *форми мовленнєвого знака*).

Чи це означає, що Соссюр стояв на позиціях унілатеральної теорії? У жодному разі. Він не був навіть прихильником білатеральної теорії. Його семіологічна концепція мала **тетричний, чотирибічний характер**, а якщо говорити про ізольовану з системи лінгвальну одиницю, то це відношення між конкретним значенням і конкретною формою, між одиничним значенням і загальною різницею значень, між окремою формою і загальною різницею форм, а також між різницею форм і різницею значень. Можна також сказати, що семіологічна концепція Соссюра мала навіть **різнобічний характер**, оскільки він не допускав можливості ізолювання розглянутої вище сукупності відношень від всієї системи загалом, бо кожна семіологічна одиниця існує лише завдяки відношенням з іншими одиницями в системі. Тому вживання А. Сеше у своїй книзі терміна *знак* у власне соссюрівському розумінні як конкретної семіологічної форми є цілком зрозумілим. Проте варто пам'ятати, що семіологічна концепція Соссюра це не теорія знака (*signe*), а теорія семіологічних відношень лінгвальних одиниць: а) із поняттями й фонетичними фігурами та б) між собою. «Завдяки» редакторам «Курсу» акценти в реляціоністичній за своєю суттю семіології Соссюра були зсунуті на білатеральну субстанцію, названу ними знаком (*signe*).

У якому б сенсі не вживав сам швейцарський лінгвіст термін *signe*: чи у значенні морфологічної форми мовленнєвої одиниці, чи в значенні самої фонетичної фігури, або ж фонетичної фігури, вжитої в ролі форми мовленнєвої одиниці, – найважливіше є те, що завжди розуміння Соссюром цього терміну було не субстанціальним, а принципово реляціоністичним. Це завжди тільки певного типу відношення, а не автономна субстанційна сутність. Найбільше непорозуміння, впроваджене укладачами «Курсу» у соссюрівську семіологічну

концепцію, – це непотрібне зосередження уваги на самому понятті знака як свого роду «атома» або ж «елемента» мовної системи, а також на терміні *signe*. Замість цього вони мали б зосередитись на засадах відношення розрізнення і відношення між відношеннями, бо саме вони становлять суть соссюрівської семіологічної теорії. На означення системи семіологічних відношень замість терміну *знак* точніше було б вживати окреслень *знаковість* чи *знакова ситуація*, так, як це роблять, наприклад, Н. О. Слюсарева [422] чи Л. Ф. Чертов [485].

Соссюра абсолютно не задовольняла омонімія форми *signe*. Власне тому він шукав радикальнішого розв'язку і спробував увести у свою концепцію цілком новий термін *сема* (*sème*) у значенні лінгвальної одиниці (*le fait linguistique*). *Сема* в термінології вченого є адекватним відповідником того, що в «Курсі» названо мовним знаком, а саме – конвенціональним знаком у системі (див. нотатку 3310.11). На цьому Соссюр не зупинився: усі інші функційні семіологічні відношення також отримали свої нові назви, утворені на базі цього терміна: поняття фонетичної фігури в ролі одиничної форми слова (форми конкретної словоформи) було назване *апосемою* (нотатки 3311.1 – 3311.1), сама ж фонетична фігура як психофізіологічне явище отримала назву *сома* (нотатка 3318.8), значення лінгвальної одиниці отримало назву *парасома* (нотатка 3320.3), а інформація, абстрагована від форми (фактично поняття), – було назване *контрсомою* (нотатка 3320.2), нарешті семи в системі одна щодо одної були окреслені як *парасеми* (нотатка 3313.2). І. В. Смуцинська називає такі продукти словотвірних процесів із залученням запозичених дериваційних засобів псевдогрецизмами [430, с. 190]. Соссюр свідомо звернувся до типового okazіонального словотворення. Неважко здогадатися, що такого роду термінотворення було спрямоване на більш докладне й однозначне розрізнення окремих лінгвальних та семіологічних функцій. Термін *знак* (*signe*) не підходив Соссюрові ще й тому, що ним можна було називати одиничні семіологічні одиниці в ужитку поза системою (зокрема й невербальні знаки). У дуже спрощеній формі семіотичний ланцюжок у вказаних термінах можна було б зобразити так:

контрсома (поняття) – **СЕМА / ПАРАСЕМА** = знак у системі [*парасома* (значення семи) / *апосема* (форма семи)] – **ЗНАК / АПОСЕМА** (знак як словоформа у мовленні, фонетична фігура у ролі конкретної форми) – **сома** (фонетична фігура як така).

Це була одна з пропозицій Соссюра, котра, на жаль, не була ним розвинута й допрацьована, а отже, не стала частиною цілісної теорії семіозису.

Значно цілісніший вигляд мають роздуми вченого над концепцією семіології, викладені в 7 розділі чернетки монографії. Тут ми не зустрінемо жодних стверджень щодо знака (ані як *sème* ані як *signe*). Основними трьома термінами, якими оперує Соссюр у даному фрагменті тексту, є *signification* (значення), *forme* (форма) і *figure vocale* (фонетична фігура). Схема дистрибуції семіологічних функцій репрезентує дві з описаних вище ділянок семіозису: семіологічну й фонетичну. Перша позначена цифрою I, а друга – цифрою II. Одиниці сфери II (*figures vocales*) винесено поза власне семіологічні відношення і визначені як такі, що служать конкретними формами для усієї сфери I. Це досить важливо з огляду на ототжнення поняття зовнішньої сторони семіологічних відношень, названих у «Курсі» *акустичною фігурою*, та т.зв. *позначення*. Аналіз даної схеми виразно вказує на те, що Соссюр цілком міг вжити у останньому курсі своїх лекцій терміну *signifiant* (позначення) як синоніму фонетичної фігури. Але у цьому випадку треба сказати, позначенням чого є *signifiant*: позначенням не поняття чи значення, а лінгвальної одиниці як такої, оскільки це вона становить елемент власне семіологічної сфери, позначеної на схемі цифрою I.

Підкреслимо, що вже на самому початку монографії «Про двоїсту сутність мовної діяльності» вчений декілька разів ідкреслює:

*Il est faux (et impraticable) d'opposer la forme et le sens. Ce qui est juste en revanche c'est d'opposer la figure vocale d'une part, et la forme-sens de l'autre*¹⁹⁹ [554, с. 17].

Позначення, таким чином, є не складовою знаку (форми-значення), а лише його репрезентацією у позасеміотичній, фонетичній сфері. З огляду на цей факт

¹⁹⁹ Є чимось помилковим (і неможливим) протиставляти *форму значенню*. Натомість цілком слушним є протиставлення *фонетичної фігури*, з одного боку, і *форми-значення*, з іншого.

слід зосередитися на самих семіотичних відношеннях (тобто на тому, що знаходиться у межах сфери I):

I		II
<i>Différence générale des significations (n'existe que selon la différence des formes)²⁰⁰</i>	<i>Une signification (relative à une forme)²⁰¹</i>	<i>Figure vocale (servant de forme ou de plusieurs formes dans I)²⁰²</i>
<i>Différence générale des formes (n'existant que selon la différence des significations)²⁰³</i>	<i>Une forme (toujours relative à une signification)²⁰⁴</i>	

[554, с. 42]

Як бачимо, зображені графічно відношення мають подвійно-дуальний, тобто тетричний характер – у просторовому аспекті (вертикально) вони дуже нагадують звичний семіотичний дуалізм значення і форми (що зазвичай окреслюють як білатералізм знака), а у темпоральному плані (горизонтально) ці відношення визначають функційний характер семіологічної сфери: одиничне конкретне значення (*une signification*) творить відношення з окремою конкретною формою (*une forme*), через функційні стосунки різниці (*différence*) з низкою інших значень у межах системи сигніфікативних цінностей – семантичної парадигми (*différence générale des significations*); водночас кожна одинична конкретна форма (*une forme*) в дискурсивному вжитку у поєднанні (і тільки у поєднанні – *toujours relative*) з одиничним значенням (*une signification*) може становити конкретний мовленнєвий знак, але при цьому обов'язково пов'язується через систему протиставлень з іншими формами в єдину формальну парадигму (*différence générale des formes*). Нарешті система відношень між семантичною та

²⁰⁰ Загальна різниця значень (існує у зв'язку з різницею форм).

²⁰¹ Одиничне значення (співвіднесене з одиничною формою).

²⁰² Фонетична фігура (служить формою чи низкою форм щодо I).

²⁰³ Загальна різниця форм (існує у зв'язку з різницею значень).

²⁰⁴ Одинична форма (завжди співвіднесена з одиничним значенням).

формальною парадигмою творить єдність мовної одиниці (*парасему*, якщо вживати терміни, запропоновані Соссюром). Важко не помітити, що в основі створеної Соссюром семіології лежить ідея відношень розрізнення та асоціювання, тобто де факто система вартостей / цінностей.

Описана схема є досить ємкою і має високий пізнавально-пояснювальний потенціал, оскільки її можна інтерпретувати на багатьох рівнях. По-перше, її можна трактувати як схему **окремого лінгвального факту** (знака мовної діяльності, за сучасною термінологією), так, як це було зроблено вище. По друге, це розуміння може бути звужене лише до **формального аспекту знака** і тоді відношення одиничного і системного значення можна трактувати як граматичну семантику слова, а відношення одиничної і системної форми – як його морфологію. У деяких випадках можна помітити, що Соссюр саме так інтерпретує цю схему. У такому разі термін *forme* в нього означає фонетичну форму мовленнєвої одиниці, а *signification* – її морфологічне, а не лексичне значення. Усю систему мови науковець трактує як морфологічну систему (див., наприклад, розділ 3g монографії). По-третє, вона може трактуватись і максимально розширено. Тоді відношення між одиничним значенням і формою можуть усвідомлюватись як окремий мовленнєвий факт, а відношення між семантичною і граматичною парадигмою – як **загальні системні відношення одиниць у мові**.

Описана вище концепція семіології Соссюра була б неповною, якби ми обминули увагою одне з ключових реляційних понять, яке, на жаль, не помітили не лише упорядники «Курсу», але й пізніші інтерпретатори рукописної спадщини вченого. Йдеться про термін *sens*, який можна було б спробувати перекласти українською як *смысл*. Якщо вчитатися в контексти його вживання, виявиться, що ця інформаційна функція не ототожнюється Соссюром ані з поняттям (*idée*), ані зі значенням (*signification*), оскільки це не семантичне, а власне прагматичне відношення, а саме – відношення вартісної різниці:

*Le sens de chaque forme, en particulier, est la même chose que la différence des formes entre elles. Sens = valeur différente*²⁰⁵ [554, с. 28].

²⁰⁵ Смысл кожної окремої форми є тим самим, чим є різниця між формами. Смысл = різна вартість.

Аналогічно смисл може мати кожне окреме значення (*signification*). Це просто різниця значень. Говорячи простіше, смисл – це та онтологічна характеристика, яка конституює лінгвальні одиниці і їхні складники через зарахування їх до системно-структурних відношень з іншими подібними чи відмінними, а також суміжними одиницями. Саме смисл і різниця вартостей / цінностей, які він імплікує, становить базу мовної діяльності. Особливо яскраво ця різниця вартостей виявлена у формуванні мовної системи. Як пише Соссюр у розділі 6b «[*Morphologie – État de langue*]» («Морфологія – Стан мови»),

*Il est complètement illusoire de vouloir isoler de ce jeu de signes d'une part les significations (syntaxe, etc.), ce qui représente simplement la différence ou la coïncidence des idées selon les signes. D'autre part les formes (ce qui signifie simplement la différence ou la coïncidence des signes selon les idées). Enfin les éléments vocaux du signe, ce qui signifie la différence ou la coïncidence de ces éléments vocaux selon les formes – c'est-à-dire selon les signes divers – c'est-à-dire selon les significations diverses*²⁰⁶ [там само, с. 35].

У поданій формулі в негативній формі Соссюр фактично дає функційно-реляційні дефініції значення та форми лінгвальної одиниці. Значення – це функція розрізнення або уподібнення понять з погляду фонетичного знака, форма ж – функція розрізнення або уподібнення фонетичних знаків з погляду поняття. Цікаво, що до цих двох окреслень він додає третє, що стосується фонетичних елементів знака (*éléments vocaux du signe*). Її виділення підпорядковане одночасно трьома функціям – фонетичного знака, форми лінгвальної одиниці і значення лінгвальної одиниці. Виразно впадає у вічі така термінологічна особливість: ужитий тут термін *signe* явно не тотожний терміну *forme*. Але якщо ми візьмемо до уваги, що у фрагменті йдеться про мовну систему, то стає зрозумілим: значення і форма тут – це значення і форма мовної (інваріантної) одиниці, а отже, це фактично загальна різниця значень і загальна різниця форм, натомість

²⁰⁶ Є річчю абсолютно ілюзорною намагатися в цій системі знаків відділити, з одного боку, *значення* (синтактику і т. ін.), те, що становить просто різницю чи тотожність понять з огляду на знаки. З іншого боку, *форми* (те, що означає різницю чи тотожність знаків з огляду на поняття). Нарешті – фонетичні елементи знака, те, що становить різницю чи тотожність цих фонетичних елементів з огляду на їхні форми, тобто на їхні знаки, а саме на їхні значення.

терміном знак (*signe*) тут, як і раніше, названо одиничну фонетичну форму мовленнєвої (актуальної) одиниці, безпосередньо співвіднесеної з фонетичною фігурою. Послуговуючись запропонованою Соссюром термінологією, зазначимо, що знак (*signe*) тут – це не що інше, як апосема, а фонетичні елементи (*les éléments vocaux du signe*) – сома чи фонетична фігура.

У цьому ж розділі Соссюр дає ще одне, тепер уже позитивне визначення форми:

*FORME = Non pas une certaine entité positive d'un ordre quelconque, et d'un ordre simple; mais l'entité à la fois négative et complexe: résultant (sans aucune espèce de base matérielle) de la différence avec d'autres formes COMBINÉE avec la différence de signification d'autres formes*²⁰⁷ [там само, с. 36],

у якому однозначно форма окреслена як негативна і складна одиниця, суть якої полягає у відмінності щодо інших форм, пов'язані й із різницею значень інших форм.

Таке бачення семіології істотно відрізняється від поданої в «Курсі» звичайної двобічної схеми знака. Соссюр протиставляє цій інтерпретації своє тетричне розуміння семіозиса (сам Соссюр назвав його словом *quadruple* – «четвіркове»).

Уже в самій цій схемі можна знайти докази того, що фонетична фігура (як акустичний образ чи як акустико-артикуляційне враження) не є складником семіотичних відношень і може бути оцінене лише як зовнішнє щодо семіологічної ситуації сигнальне позначення в конкретній мовленнєвій ситуації. У кращому разі *figure vocale* може відігравати роль апосеми (форми) щодо конкретного мовленнєвого знака в його зовнішньомовленнєвій реалізації. Саме цей різновид позначення Соссюр описував як лінійну за своєю сутністю синтагму. Отже, лінійним є не знак як єдність значення та форми, лінійною є лише фонетична фігура, яка його позначає в усному мовленні. У схемі немає поняття (*idée*), але є значення (*signification*), немає також звуку (*son*), зате є аж дві формальні функції –

²⁰⁷ Форма = не певна позитивна одиниця будь-якого порядку, при чому простого порядку; але одиниця негативна і складна водночас: похідна (без будь-якої матеріальної основи) різниці з іншими формами, пов'язаної з різницею значення інших форм.

figure vocale (винесена поза систему власне тетричних семіологічних відношень) та сама форма як така (*forme*). Із цього можна зробити висновок, що форма (навіть одинична й конкретна) не тотожна фонетичній фігурі. Але на тлі розглянутої у 8 розділі потрійності сфер семіологічного відношення (понятійна – семіологічна – фонетична) напрошується думка, що й значення не тотожне поняттю і схема має бути доповнена ліворуч ще одним компонентом, який можна було б нумерувати 0. Це власне поняття (*idée*), що може бути значенням для I (тобто власне знакового відношення), тією ж мірою, якою формою щодо I є *figure vocale* (як II). Саме таке бачення схеми семіозиса дає змогу по-новому прочитати соссюрівську тезу, висловлену ним у конспектах до третього курсу лекцій щодо двох сторін повного лінгвального факту (*le fait total*) – позначуваного (*signifié*) і позначення (*signifiant*):

*le fait total ne pouvait se traduire avec sûreté que par le mot de déplacement du rapport total entre signifiant et signifié, soit que l'altération soit dans le signifiant, soit qu'elle soit dans le signifié*²⁰⁸ [там само, с. 329].

Цю фразу вважаємо надто важливою, оскільки вона єдина (sic!), де Соссюр у нотатках вживає цю славнозвісну пару термінів, що є чи не найголовнішим у всьому «Курсі». Більше ніде ці терміни в Соссюра не трапляються. Акцентуючи на їхніх змістових параметрах, зазначимо, що йдеться не про сам знак (як семіологічний факт), а саме про функції, ролі в семіологічному процесі **поняття** (як концептуальної, тобто позамовної одиниці) та **фонетичної фігури** (як акустико-артикуляційної, а отже позасеміологічної одиниці). Цілісна ж семіологічно-психічна функція (*le fait total*), **що сполучує, але не поєднує** ці дві одиниці, є підпорядкованою їм: зміни у понятті чи у фонетичній фігурі можуть провадити до трансформації самого лінгвального факту (тобто одиниці, яку зараз звикли називати *знаком*). Сам собою такий факт (як єдність форми й значення) змінитися не може. Інакше кажучи, зміна його відбувається не через зміну значення чи форми (вони становлять єдине ціле й окремо не функціонують), а

²⁰⁸ певний факт як ціле не може бути з'ясованим інакше, як за допомогою змін у відношенні між позначенням та позначуваням, незалежно від того, чи зміна стосується позначення, чи позначуваного.

саме внаслідок якихось зовнішніх змін – або в понятті (тобто в когнітивній системі, картині світу), або ж у вимові.

Як бачимо, можуть виникнути певні й небезпідставні сумніви як у стосунку до класичної теорії знака, викладеної в «Курсі», так і щодо тих критичних зауважень, які неодноразово подавали, приписуючи їх Соссюру у зв'язку з «його», тобто «курсівською» теорією знака.

Розглянемо деякі з них.

Зокрема, В. І. Болотов, роздумуючи над питанням, чи слово – це знак, а якщо так, то одно- чи двосторонній, інтерпретує соссюрівську концепцію знака так. Позначуване для нього – не поняття, а лексичне значення, а позначення – сам фонетичний звукоряд. При цьому автор покликається на «Курс» без якихось поправок на «Нотатки», хоча стаття написана вже в 2008 році, тобто 17 років після публікації соссюрівських щоденників і рукописів російською та 6 років після оприлюднення у Франції рукопису «Про двоїсту сутність мовної діяльності [61, с. 82–83]. Роздуми В. І. Болотова вказують на глибоке незрозуміння реляціоністичної концепції Соссюра. Для нього позначення і позначуване – це субстанційні сутності, механічно поєднані між собою (бо як інакше можна поєднати в одне ціле інформацію й акустико-артикуляційну процедуру). Навіть у «Курсі», де з реляційної сутності зроблено субстанційну суму, є вказівка на те, що знак без зв'язку з поняттям – це чиста фонологія (фонетика у сучасному розумінні), а поняття без знака – чиста психологія. Це, однак, свідчить, що можливе окреме існування обох цих функцій (щоправда, з різним статусом), але порізно жодна з них не є семіотичною функцією. Органічне поєднання в семіологічне ціле потребує онтологічної однорідності. Цікаво, що в тому ж 7 розділі монографії Соссюр робить дуже істотне зауваження про форму – *la forme est la même chose que la signification*, тобто форма принципово є тим самим, що й значення. Але як можуть тотожні сутності входити в асоціативні відношення двох типів, по-перше, як одиничне значення з одиничною формою, а також як загальна різниця значень із загальною різницею форм? Очевидно, що йдеться про тотожність за типом онтологічного буття – і перше, і друге є інформацією. Але принципово різною інформацією: значення – це інформація про поняття (а також

про інші значення), а форма – інформація про фонетичну фігуру (низку фонетичних фігур) та про інші форми. Цю ж думку можна виразити ще в такий спосіб:

1) знак (як *sème* або як *le fait total*) є відношенням поняття (*idée*, *signifié*) і фонетичної фігури (*figure vocale*, *signifiant*) або, частіше, цілої низки фонетичних фігур;

2) значення (*signification*) є умовним відношенням поняття і форми;

3) форма, натомість, є таким самим умовним відношенням значення і фонетичної фігури.

Чому умовним? Річ у тому, що в мові (чи мовленні), тобто в знаку форма і значення творять семіологічне ціле і самі собою не функціонують, про що ми вже згадували. До того ж не існують вони й без системи відмінностей (*différence générale*) від інших значень і форм, з якими творять інваріантний знак і цілу систему знаків. Зрештою, про це однозначно пише сам Соссюр:

Nous déclarons que des expressions comme La forme, L'idée; La forme et L'idée; Le signe et La signification, sont pour nous empreintes d'une conception directement fausse de la langue.

*Il n'y a pas la forme et une idée correspondante; il n'y a pas davantage la signification et un signe correspondant. Il y a des formes et des significations possibles (nullement correspondantes); il y a même seulement en réalité des différences de formes et des différences de significations; d'autre part chacun de ces ordres de différences (par conséquent de choses déjà négatives en elles-mêmes) n'existe comme différences que grâce à l'union avec l'autre*²⁰⁹ [554, с. 42–43].

Це вкрай істотне зауваження, зрозуміти яке можна лише з позицій тотального онтологічного реляціонізму.

²⁰⁹ Ми стверджуємо, що такі висловлення, як *Ця форма, Це поняття; Ця форма і Це поняття; Цей знак і Це значення*, є, на нашу думку, віддзеркаленням однозначно помилкової концепції мови. Не існують форма і якесь поняття, що їй відповідає, не існує також значення і якийсь знак, який їй відповідає. Є лише форми і значення (що не кореспондують між собою); насправді ж існують лише *різниці* форм і *різниці* значень; з іншого боку, кожний із цих рядів (*ordres*) *різниць* (а отже, сутність вже сама собою негативна) існує як низка різниць, власне, тільки завдяки зв'язку з іншим рядом – не складно помітити, що в цьому випадку термін *le signe* («конкретний знак») означає не знак у сучасному розумінні, а саме фонетичну фігуру в ролі форми мовленнєвого знака.

У результаті можна говорити про якісне утворення, у якому вже немає ані фонетичної фігури як такої, ані поняття як такого, а є поєднання інформації про них, тобто асоціація форми і значення (мовленнєва одиниця) чи асоціація різниці форм і різниці значень (мовна одиниця). Це, власне, дуже добре зрозумів С. Карцевський, який пояснив своєю категорією асиметрії те, що одиниця мовної діяльності – це не форма, до якої можна довільно додавати різні значення, і не значення, до якого можна довільно додавати різні форми, а поєднання певного поняття і звукоряду, які самі собою не є семіотичними одиницями і можуть вступати в будь-які відношення, творячи при цьому омонімічні або синонімічні мовні одиниці. Поки вони не поєднані, не можна говорити ні про значення, ні про форму, ні про лінгвальну одиницю як таку загалом. Можливість їхнього поєднання довільна. Ця довільність зникає в момент поєднання, оскільки таке поєднання творить цілісну одиницю і її сторони – значення і форму. Аналогічне трактування стосунку т.зв. сторін знаку знаходимо також в праці В. Б. Кашкіна [185].

Зосередимося на одиницях, до яких звернений знак тією чи іншою своєю стороною – понятті і фонетичній фігурі – та спробуємо зрозуміти, чим вони є і які відношення їх пов'язують із лінгвальними (мовними і мовленнєвими) одиницями.

5.2.2. Поняття і лінгвальна одиниця: значення як відношення

Одним із ключових моментів соссюрівської концепції семіології є те, що лінгвальний факт чи одиниця позначає не якісь реалії об'єктивного світу речей, а поняття як функції людського мислення-пам'яті. Тому будь-які спроби подати соссюрівську семіологію як теорію кореспонденції знака і світу є недоречними: «у словесному формулюванні де Соссюр **стверджував** довільність зв'язку між позначенням і позначуваним у межах однієї мови, а на практиці **розумів** її як довільність відношення знака в цілому (з його двома сторонами – позначенням і позначуваним) **до предмета об'єктивного світу** і доводив це наявністю мовних меж – різких, дискретних відмінностей мови у просторі» [476, с. 304]. Із цією інтерпретацією поглядів Ф. де Соссюра, запропонованою Ю. С. Степановим, погодитися неможливо.

По-перше, як ми вже не раз підкреслювали, важко говорити про те, що «стверджував» чи «розумів» Соссюр на підставі книжки А. Сеше й Ш. Баллі,

оскільки ніде в самого Соссюра немає й натяку на те, що поняття входить до складу знака і що знак має якийсь безпосередній стосунок до т. зв. «об'єктивного світу». Як правильно зазначив М. В. Лебедєв, «Соссюр не оперував категорією «об'єктивний світ». До того ж він загалом уникав в теорії мови робити висновки про зовнішній у стосунку до мови світ» [235].

По-друге, вся концепція Соссюра побудована саме на тому, що акустико-артикуляційний знак (як граматично значуща форма) не має природного причинно-наслідкового зв'язку з поняттям, яке він позначає. Усі суперечки й проблеми навколо постулату довільності знака виникали й виникають із нерозуміння суспільно-психологічного, антропоцентричного характеру лінгвосеміотики (семіології). Людина є мірою семіологічності певної інформаційної функції. Знак не може виникнути природним способом у підсвідомості (наприклад, шляхом виникнення форми із самого поняття або поняття – із самої форми), а надто не можуть поєднатися в семіотичне ціле якесь фізичне явище і сигнал самі собою. Постулат довільності – це не що інше, як ствердження неприродності, антропоцентричності, психосоціальності знака. Стверджуючи, що знак не пов'язаний з поняттям стосунками детермінації, Соссюр фактично вилучив знаки зі світу природи, де все з усім пов'язане саме такими стосунками. Тому всі спроби переосмислити цей постулат в історичному чи семантичному плані не мають жодних підстав. Знак виникає з потреби виразити поняття, а не з потреби осмислити звукоряд. Мова потрібна людині не для того, щоб функціонувати у світі природи (це роблять усі тварини й без мови), а для взаємного порозуміння у процесі переосмислення й понятійного перетворення світу природи. Тому Соссюр однозначно відстоював примат понятійності в семіологічних відношеннях. У цьому плані Соссюр значно випередив багатьох пізніших, і навіть сучасних дослідників людського когнітивного досвіду (див.: [20; 105; 106; 120; 140]), не кажучи вже про тих, чії погляди у порівнянні з концептуальним розв'язком Соссюра сьогодні виглядають цілком анахронічно [82; 319].

Іноді цей підкреслений концептуалізм Соссюра деякі матеріалісти та метафізики-реалісти протиставляють поглядам М. В. Крушевського. Зокрема, один із найрішучіших критиків Соссюра в радянському мовознавстві Р. О. Будагов вбачав протиріччя між поглядами обох вчених, зіставляючи дві

фрази, причому одну – самого М. В. Крушевського («Розвиваючись, мова завжди прямує до повної загальної й часткової відповідності світу слів світові понять»), другу – з «Курсу загальної лінгвістики» («мова не є механізмом, створеним і впорядкованим для вираження понять»), оцінюючи їх як такі, що суперечать одна одній [73, с. 20]. Проблемність умовиводу Р. О. Будагова полягає в тому, що він ототожнив телеологічний і каузальний аспекти мовної діяльності (а відтак мови й мовлення). М. В. Крушевський фактично стверджував те, що мова є семіотичним засобом вираження думки (і це суто телеологічне положення, відповідь на питання «навіщо потрібна мова»), у фразі ж з «Курсу» йдеться про те, що мова як формальна система не є детермінованою понятійною системою, тобто про умовність і довільність зв'язку між поняттями й фонетичними фігурами, а також відсутність ізоморфізму між ними (а це є суто каузальне положення, що стосується походження мовних одиниць). Те, що мова в телеологічному аспекті є системою засобів вираження, вважав і Соссюр (цей аспект ми розглядали в попередньому розділі). Проте це не змінює факту, що можна бути засобом вираження думки і прямувати у своєму розвитку до якнайкращого виконання цієї ролі, проте з онтологічних і історичних причин не бути не тільки тотожним, але й ізоморфним системі понять. У цьому виражений, по-перше, антилогіцизм, а по-друге, – антивербалізм Соссюра. Логіцизм полягає в тому, що кожне поняття потребує для себе певного знака (наслідком є те, що мова повинна бути збудована на зразок мислення чи пам'яті) і повинна їх дзеркально відображувати. Вербалізм, натомість, виявляється в здатності кожного знака потребувати для себе власного поняття і спроможності понятійного мислення (картини світу) відповідати мові, бути її відображенням. В 11 розділі монографії «Різномірність знака» вчений дає різні варіанти співвіднесення одного поняття (значення) з різними знаками (формами), різних понять (значень) з одним знаком (однією формою) та різних понять із різними знаками (формами), не стверджуючи, що форми (знаки) й поняття (або значення) приречені на те, щоб бути саме цією єдністю, а також не стверджуючи, що без поєднання з формою поняття перестало б існувати.

Найважливіше в сказаному те, що, по-перше, знаки не мають безпосереднього стосунку до предметів т. зв. «об'єктивного світу», а по-друге, зв'язок знаків (як мовних форм) і понять – умовний і психосоціальний, а не природній.

Про це також пише в одній із своїх праць А. Б. Соломоник. Акцентуючи на семантичному аспекті знака, він підкреслює: «Соссюр вважав, що знак відображує не сам предмет у реальному світі, а його мисленнєвий образ, який він називав концептом» [435]. А. Б. Соломоник відзначив відразу два ключові моменти онтологічної концепції Соссюра, а саме: семіотичний зв'язок знака з поняттям і суто інформаційно-досвідне розуміння знакових відношень. Фактично це суттєво зближує соссюрівську семіологію з кантіанством. Знак у Соссюра є суто людською функцією і функціонує не в самому світі фізичних чи метафізичних реалій, а у психічному світі людського досвіду. Він не становить собою «мисленнєвий образ» предмета і навіть не «відображує» його (не є його «образом»), а лише семіотично його «замінює», «експлікує», «репрезентує» у комунікації. Однак варто зауважити, що в рукописах Соссюра, зокрема й у рукописі монографії «Про двоїсту сутність мовної діяльності», вчений лише один раз на окреслення позначуваного, тобто поняття, вживає термін *concept* (натомість досить активно це роблять укладачі «Курсу»). Набагато частіше в самого Соссюра трапляється термін *idée*. Ми проаналізували вживання Соссюром цього терміна, особливу увагу зосередивши на тих випадках, де йдеться про відношення між поняттям та одиницями мови чи мовлення.

*La suite de ces mots, si riche qu'elle soit, par les idées qu'elle évoque*²¹⁰
[554, с. 277],

тобто слово не містить у себе поняття, а лише до нього спрямовує, змушує реципієнта думати про нього, *évoque* – «викликає»;

*Des concepts variés sont là, prêts dans la langue, (c'est-à-dire revêtus d'une forme linguistique)*²¹¹ [там само],

тобто поняття виражені (дослівно – *покримі*) лінгвальними формами;

*... le discours consiste, fût-ce rudimentairement, et par des voies que nous ignorons, à affirmer un lien entre deux des concepts qui se présentent revêtus de la forme linguistique, pendant que la langue ne fait préalablement que réaliser des concepts isolés, qui attendent d'être mis en rapport entre eux pourqu'il y ait signification de pensée*²¹² [там само],

²¹⁰ Низка таких слів, незалежно від того, наскільки він багатий поняттями, які викликає.

²¹¹ У мові є готові до вжитку різні концепти (тобто лінгвально оформлені).

²¹² насамперед мовлення способом, якого ми ще не вивчили, твориться через сполучення двох понять, поданих у лінгвальній формі, тоді як мова служить насамперед лише для реалізації

тобто мовлення (*discours*, а не *parole* !) – це лінгвальна презентація (вербальне оформлення) суміжного сполучення понять (тобто судження), а мова – це вербальна реалізація окремих (ізолюваних) понять. Варто звернути увагу на декілька важливих моментів. Насамперед ідеться не про акт фонації (*parole*), а про *discours* – мовлення як семантично значуще висловлення думки. Крім того, Соссюр підкреслює принципову відмінність між поняттями як елементами системи, які називає ізолюваними (*concepts isolés*), і думкою, судженням (*pensée*), що становить актуальне сполучення понять. Водночас досить часто Соссюр ігнорує відмінність між власне понятійним та власне лінгвальним рівнем людського психічного досвіду. Це відбувається тоді, коли його думка зосереджена на базових властивостях мовної діяльності – її формально-значеннєвій дуальності і принциповій реляційності. У цих випадках науковець оперує термінами *значення* і *поняття* цілком взаємозамінно, синонімічно, протиставляючи їм таку саму синонімічну пару термінів – *форма / знак* (у значенні фонетичної фігури). Звідси досить часті, особливо в монографії «Про двоїсту сутність мовної діяльності», звороти про асоціацію поняття і знака, поняття і форми, значення і знака, значення і форми. Для з'ясування онтологічної сутності семіозиса розрізнення між поняттям та значенням, з одного боку, та формою і знаком, з іншого боку, стають неістотними. Найважливіше те, що значення не може в семіотичній одиниці не бути репрезентантом поняття, а форма / знак – не бути репрезентантом фонетичної фігури. У розділі 2с знаходимо досить цікавий пасаж:

*n'y a point d'entité linguistique qui puisse être donnée, qui soit donnée immédiatement par le sens; aucune n'existant hors de l'idée **qui peut s'y attacher***²¹³ [554, с. 20],

де, по-перше, абсолютно заперечується можливість лінгвальної одиниці реалізовувати свій статус незалежно від поняття, завдяки якому ця одиниця виникла, а по-друге, стверджується, що поняття може приєднуватися (*attacher*) до лінгвальної одиниці (а не ставати нею чи входити до її складу). Уживаний тут термін *attacher* видається нам досить визначальним семантичним маркером

ізолюваних понять, що очікують на встановлення їхнього співвідношення одне з одним із метою вираження думки.

²¹³ немає лінгвальної одиниці, котра могла б бути даною безпосередньо через її чуттєве сприйняття; жодна із них не існувала б без поняття, яке до неї приєднується.

семіотичних, а не структурно-інклюзивних відношень між одиницями мови й мовлення та поняттями.

Розглядаючи проблему функційного відношення поняття і лінгвальної одиниці (або ж знака в його сучасному розумінні), важко залишити поза увагою працю С. К. Шаумяна «Абстракція в сучасній лінгвістиці» 1999 року, присвячену інтерпретації соссюрівської концепції знака. Із певними постулатами С. Шаумяна важко не погодитися, деякі, натомість, потребують аналізу й спростовування.

Абсолютно правильно С. К. Шаумян відчув нелогічність зарахування до складу знака поняття: «Ми приймаємо глибоке теоретичне твердження де Соссюра, що в мові «єдине істотне це поєднання смислу й акустичного образу». Однак із цього ствердження аж ніяк не випливає, що знак поєднує в собі поняття. Важко погодитися з його твердженням, що слово *дерево* є знаком, тому що воно містить у собі поняття «дерево». Правда, звуковий сегмент *derevo* є знаком, оскільки він означає «дерево», але звідси не випливає, що позначене знаком поняття «дерево» є частиною знака *derevo*. Так само мужчина є чоловіком, бо він має дружину, але звідси не випливає, що дружина є частиною чоловіка. **Міркування де Соссюра помилкове**, тому що він сплутує два зовсім різні поняття: 1) предмет X належить до класу K, через те що він перебуває в певному стосунку до предмета Y; 2) предмет X належить до класу K, у зв'язку з тим що предмет Y є частиною предмета X» [491]. Звісно, закид С. К. Шаумяна повинен бути адресований не самому Соссюрові, а упорядникам «Курсу», оскільки це їхня ідея, що ми вже довели вище, аналізуючи власне соссюрівську інтепретацію семіологічних відношень. Проте, розвиваючи цю думку, С. К. Шаумян як онтологічний моніст (найімовірніше, матеріаліст) сам застосовує хибну логіку: «Як було сказано вище, знак справді має дві сторони, але зовсім **не в сенсі комбінації звука і позначуваного поняття, як вважав де Соссюр**, а в сенсі предмета, що має подвійний характер: з одного боку, **знак є фізичним предметом**, а з іншого — знак є членом відношення «бути знаком для», тобто предметом, що має значення. Аналогічно, чоловік є предметом, що має подвійний характер: з одного боку, чоловік — це мужчина, тобто біологічний феномен, а з іншого — цей біологічний феномен є членом відношення «бути чоловіком», тобто

має дружину» [там само]. Щойно зруйнувавши одну метафоричну гіпостазу – реїстично-субстанційну, – С. К. Шаумян будує іншу – антропоморфічну, до того ж досить неточну. Знак (а точніше – лінгвальна одиниця) як інформаційна функція в Соссюра не є ані фізичним предметом, ані біологічним організмом. Тому так само, як неправильно було б поєднувати в одне ціле фізику звука і психологію поняття, так само некоректно приписувати фізичному предметові здатності та характеристики біологічних організмів (у цьому випадку – мужчини). Метафора мужчини-чоловіка є недоречною вже хоча б тому, що в Соссюра **знак не є фізичним предметом** (навіть у тих контекстах, де цей термін вжито як синонім фонетичної фігури в ролі форми мовленнєвої одиниці, Соссюр підкреслює, що це не фізичний звукоряд, а психічне переживання, враження). Недоречність зазначеної метафори полягає в тому, що чоловіком стає (виконує функції чоловіка) не мужчина як біологічний організм (не людське тіло чоловічої статі), а мужчина як людська доросла особа і свідомо усупільнена особистість. Чоловіком є не матеріальне тіло, а людина як психосоціальна функція. Отже, якщо вже проводити паралель між чоловіком і знаком, то слід сказати, що чоловік, з одного боку, це людська особа й особистість (інформаційна система), а з іншого – партнер жінки в сімейних стосунках (окрема функція в суспільних інформаційних відносинах). Саме так розуміє семіологізацію звукового ряду Соссюр – фоно-граматична форма (фактично – значення, інформація про сприйняття звукового ряду) перебуває в семіологічних відношеннях, по перше, з певним мовним значенням (а через нього – з певним поняттям), а по-друге – з іншими фоно-граматичними формами цієї ж мови. Або, навпаки, можна говорити про семіологізацію поняття: певне лексичне значення (як інформація про поняття) вступає в семіологічні відношення, по перше, з певною мовною формою (а через неї – з певними фонетичними фігурами й звукорядами), а по-друге – з іншими значеннями цієї ж мови.

Тому С. К. Шаумян у своїх роздумах фактично зупиняється на півдорозі: **«Згідно з концепцією Соссюра, знак складається з позначення і позначуваного.** Насправді ж, позначуване перебуває поза знаком. Тому термін «позначення» має сенс тільки як синонім терміна «знак» (...). відповідно термінології де Соссюра

наше поняття про знак має такий вигляд: «*X* є позначенням для *Y*», і навпаки: «*Y* є позначуване через *X*» ; відношення позначення *X* до позначуваного *Y*, інтерпретоване як властивість позначення *X*, є значенням позначення *X*. Сам термін «знак» стає зайвим» [там само]. Якби С. К. Шаумян мав можливість у момент написання цих слів познайомитися з монографією Соссюра, то мусив би подати свою схему дещо інакше. А саме: не було б потреби ані ототожнювати терміни *знак* і *позначення*, ані вилучати термін *знак*. Просто аналогічну процедуру, яку він здійснив із метою **вилучення зі знака поняття** (як позначуваного) треба було б провести з позначенням, бо, на думку Соссюра, **воно теж не входить безпосередньо в склад семіологічних відношень** як таких (згадаємо схему з розділу 7 монографії, де фонетичну фігуру винесено поза межі семіологічних відношень).

Розпочати треба було б з того, що *X* як позначення – це не фізичний звук, а певне психофізіологічне явище – фонетична фігура чи акустичний образ. Воно може бути позначенням певного поняття *Y* не безпосередньо, а лише опосередковано – через систему семіологічних відношень, тобто, відповідно до сучасної термінології, через знак. Сам собою акустичний образ (чи фонетична фігура) не може функціонувати без зв'язку з мовною системою. Щоб певні звуки сприймалися як семіологічні замітники понять, їх насамперед треба сприймати як звуки мовлення (а не просто довільні шуми), а для цього вони мають розумітися як фонетичні одиниці тієї чи тієї мовної системи (французької, української, російської тощо). Ця вимога посилюється, якщо ми говоримо не про окремий звук, а про певний звукоряд, не випадкову, певним чином організовану послідовність таких фонетичних (фонологічно значущих) одиниць. Тому абсурдно вважати, що довільний ряд фізичних звуків може безпосередньо вступити у відношення з поняттями. Поняття ми розуміємо й пам'ятаємо, можемо їх згадувати й за їхньою допомогою творити судження, натомість фізичні звуки здатні лише чути у вигляді акустичного образу. Вже для того, щоб їх сприймати як фонетичну фігуру – власне мовленнєвий психофізіологічний акустико-артикуляційний ланцюжок – недостатньо просто чути. Сприятий цілісний акустичний образ повинен вступити в знакові відношення з формами, які вже

існують у певній мові, а це може статися лише у випадку, коли в мовця є потреба висловити, виразити в мовній формі думку (поняття), для якої в цій мові ще немає лінгвальної одиниці. Отже, уся логіка семіологічних відношень повинна зосереджуватися не так на фонетичних фігурах, як на формах. Пошук мовної одиниці для вираження поняття є фактично пошуком форми для знака, який власне в цей момент постає. Значення ж певною мірою є лише побічним ефектом встановлення семіологічних відношень поняття з певною формою. Отже, чотири базові семіологічні тези, які мав би сформулювати С. К. Шаумян після ознайомлення з новими матеріалами Соссюра, повинні звучати:

(1) «відношення поняття Y до фонетичної фігури X_1 , що інтерпретується як стала семіотична залежність X_1 і Y , є мовленнєвою одиницею A_1 ».

(2) «відношення поняття Y до фонетичної фігури X_1 , що інтерпретується як стала семіотична властивість X_1 , є значенням y_1 мовленнєвої одиниці A_1 »,

(3) «відношення поняття Y до фонетичної фігури X_1 , що інтерпретується як стала семіотична властивість Y , є формою x_1 мовленнєвої одиниці A_1 » і

(4) «відношення форми x_1 і значення y_1 , що інтерпретується як їхня стала семіотична залежність, є мовленнєвою одиницею A_1 »

Наступна група тез повинна була б торкнутися відношення того ж поняття Y до інших фонетичних фігур, наприклад $X_2, X_3, X_4, \dots X_n$, що, інтерпретуючись як сталі семіотичні властивості цих фонетичних фігур, є значеннями $y_2, y_3, y_4, \dots, y_n$, а інтерпретуючись як сталі семіотичні властивості поняття Y , є формами $x_2, x_3, x_4, \dots, x_n$. Нарешті, наслідком цих стверджень мали б бути тези про конституювання мовленнєвих одиниць $A_2, A_3, A_4, \dots A_n$ через відношення $y_2 / x_2, y_3 / x_3, y_4 / x_4, \dots, y_n / x_n$.

Але далі треба було б вибудувати ще низку тез, які мали б з'ясувати характер лексико-семантичних (у межах ряду $y_1, y_2, y_3, y_4, \dots, y_n$) і формальних (у межах ряду $x_1, x_2, x_3, x_4, \dots, x_n$) відношень між мовленнєвою одиницею A_1 та мовленнєвими одиницями $A_2, A_3, A_4, \dots A_n$, що інтерпретуються як їхня взаємна залежність, базована на відмінності і тотожності, та конститує мовну одиницю A . У результаті стає можливим формулювання тези: «відношення поняття Y одночасно до ряду фонетичних фігур $X_1, X_2, X_3, X_4, \dots X_n$, що інтерпретується як стала семіотична залежність цього ряду і Y , є мовною одиницею A ».

Тож зауваження щодо простоти соссюрівської концепції семіологічних відношень, які іноді трапляються в критичних статтях, на зразок: «... необхідно рішуче подолати спрощене соссюрівське поняття «двоплановості» як двомірного образу, що становить собою просте парне співвідношення «позначення» (signifiant) і «позначуваного» (signifié)» [104, с. 40], свідчить про елементарне незнання поглядів Соссюра. Те саме стосується й тверджень на зразок: «Соссюрівський «мовний знак» належав саме до автономної мови, а не до мовленнєвої діяльності, мовного мислення чи тексту» [257]. Оцінка абсолютно помилкова, що виразно демонструє соссюрівська тетрична схема семіозиса, де виразно видно, що знакові відношення можуть мати конкретно-одиничний характер (тобто поза системними відношеннями – у мовленнєвій ситуації, у висловленні, у тексті), але він обов'язково повинен бути пов'язаний відношеннями взаємної залежності зі знаком системним (загальною різницею значень і форм), тобто у мовній системі. Те, що в «Курсі» знак потрактовано як єдність поняття і акустичного образу та названо при цьому елементом мовної системи, аж ніяк не можна звинувачувати Соссюра, адже він цього не писав.

Дивно, але тоді, коли одні закидають білатеральній концепції знака, викладеній у «Курсі» надмірну простоту, інші вважають її занадто складною. Одним з найбільш поверхових способів розуміння суті лінгвальної (мовної чи мовленнєвої) одиниці як знака є унілатеральне спрямування її до чистої фонетичної форми, що якимось таємничим чином у людини за кожним разом поєднується постійно з тим самим поняттям (а у співрозмовників – з аналогічними поняттями). В. П. Даниленко пішов ще далі, ніж С. К. Шаумян, і вилучив зі знака не лише поняття (що було б цілком правильним), але й значення: «Що ж вийде, якщо ми зарахуємо до знака як такого і його значення? У цьому випадку ми повинні приписати властивість умовності і значенню, отже вважати, що воно не відображує об'єктивної дійсності, а є результатом суб'єктивної довільності мовців (якщо ми будемо мати справу з мовними знаками). Прихильники білатеральної теорії знака повинні прийти до вирівнювання зовнішньої і внутрішньої сторін знакових одиниць у стосунку умовності. Щодо семантики це неможливо, оскільки семантичний аспект будь-якої знакової одиниці не може бути визнаний

довільним. Він відображає собою той чи той фрагмент об'єктивної дійсності» [115, с. 20]. Роздуми В. П. Даниленка можуть комусь видатися цілком логічними. Але є в них кілька серйозних внутрішніх суперечностей.

По-перше, теза про те, що значення мовного знака, взяте ізольовано від самого знака, може чи реально відображає об'єктивну дійсність, не є аксіомою. Це треба довести. І про яке значення йдеться? Якщо йдеться про лексичне значення, то окремо від унілатерального знака це є саме поняття. Чи абстрактні поняття, поняття про об'єкти, яких немає в природі, про різні вигадки, фантазії відображають об'єктивну дійсність? Яку об'єктивну дійсність відображають значення слів *мама, мамка, мамуся, мамочка, мамуля, маман*? Конотація в значеннях цих лексичних одиниць різна, хоча можна було б сказати, що всі вони можуть номінувати той самий об'єкт «об'єктивної дійсності». Чи може конотації не входять до значень? Тоді вони мають бути частиною форми (наприклад, дериваційної, адже вона виражена в цих одиницях формально). Але, якщо В. П. Даниленко говорить лише про лексичне значення, а знак однобічний і становить собою тільки звукоряд чи фонетичну фігуру (акустичний образ), то де локалізуються граматичні чи дериваційні значення? Якщо не в самому знаку, то, за логікою В. П. Даниленка, вони не можуть бути умовними й повинні відображати об'єктивну дійсність. Яку об'єктивну дійсність відображає граматичний рід назв неістот, однина іменників, що називають класи явищ, складні чи збірні явища, теперішній час дієслів, що називають дії, які відбувались у минулому чи мають відбутися в майбутньому, на яку об'єктивну дійсність вказує відмінок, стан, вид, ступінь порівняння, не кажучи вже про те, що ці значення трапляються далеко не в усіх мовах. Розмірковуючи в такий спосіб, ми розглянемо проблему глибше, ніж Б. Л. Уорф, і прийдемо до висновку, що люди, які володіють різними мовами, живуть в різних об'єктивних дійсностях, оскільки значення їхніх мов повинні відображати дійсність.

По-друге, проблемним є саме поняття відображення, оскільки поза оптикою, наприклад, у психології, воно не означає ізоморфності відображуваного і відображення потребує серйозної концептуалізації. Як визначити характер і ступінь відображення дійсності значеннями слів *добре, погано, щастя*,

можливість, причина, розуміти, нічого, все, кожний, завжди тощо? Але навіть у випадку т. зв. конкретних понять (понять про фізичні об'єкти), таких, як ліс, дерево, листок чи камінь, важко говорити про відображення, адже жодне з цих понять не кореспондує безпосередньо з якимось реально конкретним об'єктом, а узагальнює величезну кількість різномірної інформації про об'єкти такого зразка. Як абсолютно точно зауважує І. І. Степанченко, «Відображення дійсності у слові не більш ніж лінгвістична метафора, котра часто розуміється лінгвістами буквально» [447, с. 14]. Тому не дивно, що Соссюр був агностиком і скептиком у питанні кореспонденційного відношення між світом і мовою:

*Enfin, il est à peine besoin de dire que la différence des termes qui fait **le système d'une langue ne correspond nulle part**, fût-ce dans la langue la plus parfaite, **aux rapports véritables entre les choses**; et que par conséquent il n'y a aucune raison d'attendre que les termes s'appliquent complètement ou même très incomplètement à des objets définis, matériels ou autres*²¹⁴ [554, с. 76].

Зрештою, по-третє, твердження, що може існувати якийсь феномен, позбавлений значення (а отже й призначення), і при цьому бути знаком, не витримує жодної критики, адже знак – це не онтологічне, а саме функційно-прагматичне окреслення. Щось не може бути знаком саме собою воно може лише виконувати таку функцію згідно з певною інтенцією заміни чогось одного чимось іншим. До того ж певний об'єкт може бути знаком не тому, що має якусь імманентну «знаковість», а тому, що його сприймає й використовує якийсь суб'єкт.

Звідси теж виникає четверта внутрішня суперечність унілатералістичного постулату В. П. Даниленка – позбавлений значення знак перестає бути не лише семіотичним чи лінгвальним явищем, але й явищем загалом, бо знаком де факто є не матеріальна субстанція – повітряна хвиля і навіть не саме акустичне враження (сенсорна інформація), а таке акустичне враження, яке є значущим за розрізнення однієї форми якоїсь мови від іншої, одного слова від іншого, одного поняття від іншого. Без зв'язку з поняттями (лексичними значеннями) самі по собі форми не

²¹⁴ Нарешті, навряд чи варто навіть говорити про те, що різниця між елементами, які творять систему мови, не відповідає ніде, навіть у найдосконалішій мові, реальним відношенням між предметами; і, отже, немає ніяких підстав очікувати, що ці елементи адекватно чи не зовсім адекватно належать до якихось окреслених об'єктів, матеріальних чи інших.

могли б семіотично розрізнятись. Як пише Соссюр: *La différence des formes entre elles ne peut être établie toute fois*²¹⁵ [там само, с. 28].

Проте проблема уні- чи білатеральності знака полягає не в тому, може чи не може семіотична одиниця містити в собі значення, а в тому, як формально розуміти існування знака, тобто, чи знак усвідомлюють як дещо субстанційне, як певний предмет, що складається з якихось сталих частинок, «атомів» значення і/або «атомів» форми, чи як певну сукупність відношень розрізнення й ототожнення. Для Соссюра це власне відношення, тому він, досліджуючи проблему семіології, говорить не про знак чи знаки, а про відношення між значеннями й формами та їх різницями.

Однією з найважливіших проблем структури знака як лінгвальної одиниці є, на нашу думку, проблема розрізнення й асоціативної єдності його сторін – значення (загальної різниці значень) та форми (загальної різниці форм). У цьому питанні важливо зрозуміти одночасну необхідність **обох** модусів буття лінгвальної одиниці: її **внутрішньої єдності** (вона є не сумою значення і форми, а значенням / формою чи формою / значенням) та її **функційної неоднорідності**, негомогенності (вона є не іманентною сутністю в собі і для себе, не самодостатньою монадою, а функційним відношенням між значенням та формою, а через них – з іншими одиницями мови). Іноді критики Соссюра намагаються спростити цю двоїстість модусу буття семіологічної одиниці та шукають т. зв. «чисті» мовні значення: «Якщо разом із де Соссюром, Вандрієсом і багатьма іншими визначними мовознавцями вважати, що цієї межі немає, тоді природно звернути увагу на визначення «чистих значень», які існують ідеально і втілюються в різних мовах чи то в словах, чи то в афіксах, чи то в особливостях синтаксичної побудови» [26, с. 119]. О. С. Ахманова звертає увагу на важливу проблему – типологічної чи генеалогічної аналогії, подібності чи тотожності мовних категорій і значень у різних мовах. Звідки виникають такі «спільні» категорії і значення та чи можна їх розглядати як «чисті», тобто вільні від поєднання з формою? Нам здається, що проблема складніша, ніж видається на

²¹⁵ Однак розрізнення форм лише в їхньому внутрішньому співвідношенні не може бути встановлене.

перший погляд. Когнітивні поняття як одиниці свідомості, пам'яті, тобто сфери, окресленої Соссюром як *domaine non linguistique de la pensée pure*, можуть бути відносно «чистими», тобто вільними від знаків і функціонувати як інформаційні блоки в системі мислення незалежно від знаків конкретної мови (це особливо яскраво виявляється в багатомовності, у ситуаціях інтенсивної комунікації, у творчих пізнавальних актах, у предметно-маніпуляційній арефлексивній діяльності, у низці афазій тощо). У випадку вербального позначення такого зразка інформації повноцінною (самостійною) лінгвальною одиницею (словом, кліше, фразеологізмом) ми говоримо про лексичний спосіб вербалізації (наприклад, слова *невеликий, жінка, за допомогою, закінчити*). Натомість якщо певне поняття набуває рис категорії (узагальненої інформації про широкий клас понять) і водночас втрачає статус самостійної одиниці, тобто стає постійним допоміжним елементом у структурі низки подібних понять, воно може входити у сталий зв'язок з якимись структурно несамостійними фонетичними фігурами, постають інструментальні, формальні лінгвальні одиниці (дериваційні чи граматичні) – морфеми. Але чи можна стверджувати, що наступні пари становлять навіть у межах однієї мови абсолютні синоніми, у яких ідентична інформація виражена в одному випадку лексично, а в іншому – дериваційно чи граматично: *невеликий ліс* – *лісок*, *жінка-лікар* – *лікарка*, *за допомогою олівця* – *олівцем*, *закінчив робити* (щось) – *зробив*? Чи можна стверджувати, що інформація про стать особи, виражена граматично (*лікар прийшла, молода лікар*) і дериваційно (*лікарка*) є ідентичною? Якщо так, то на якій підставі її називають *значенням*? Це класичне когнітивне поняття. Згідно з термінологією Соссюра, це *idée*, а не *signification*. Якщо ж ідеться не про категорію статі, а роду, то як цю граматичну категорію виразити лексично у випадку неосіб чи неістот – *шафа, стіл, крісло, день, ніч* чи *доба*? Чи у випадку, коли ми говоримо *йду на роботу, завтра йду на роботу* чи *вчора йду на роботу і бачу*, можна сміливо відмовитися від граматичних маркерів теперішнього часу у двох останніх випадках і сказати *завтра піду на роботу* чи *вчора йшов на роботу і бачив*, покладаючи надію на лексичну вербалізацію майбутнього через слово *завтра* та минулого через слово *вчора*? Адже в кожній із цих фраз йдеться про щось інше, вони не ідентичні за семантикою. Крім того,

сумнівним є ототожнення понять, виражених лексичними знаками, й граматичних чи дериваційних значень, які в номенклатурі Соссюра повинні називатися *різницями форм* або *граматичними вартостями (цінностями)*. Отже, якщо якась інформація може «очиститися» від регулярного й модельного для певної мови зв'язку з формою (наприклад, від форми *бегемот* чи *gipopotam* або *мовознавство* чи *лінгвістика*), то вона автоматично перестає бути значенням (*signification*) і стороною знака, а стає поняттям (*idée*) про певну тварину чи певну галузь науки, позначуваним одним зі слів з переліченими вище формами. Не можна в жодному разі говорити про якісь «чисті» значення – чи то лексичні, чи то граматичні. Значення – це суто лінгвальна функція, і як таке воно не може бути «чистим», тобто вільним від семіологічного зв'язку у знаку. І лексичні, і граматичні значення – це знакові функції. Вони завжди прив'язані до певної мови. За опису синонімів чи омонімів (полісемів), йдучи за логікою Соссюра, не можна говорити, що це слова з ідентичним значенням чи слова з ідентичною формою, але можна сказати, що синоніми – це слова з ідентичним позначуванням (тобто такі, що позначають те саме поняття), а омоніми – слова з ідентичним позначенням (тобто такі, що використовують той самий набір фонетичних фігур).

У одній зі своїх щоденникових нотаток Соссюр досить однозначно висловився на тему «семіотичності», «лінгвальності» значення:

*3320.3 Item. Ce qu'on appelle la signification est ce que nous appelons le parasôme et, à la différence du sôme, ne peut jamais être dégagée de manière à devenir pour elle-même un objet de recherche ou d'observation. Entendons-nous bien: elle peut devenir dans une certaine mesure un tel objet de recherche et d'observation à la condition qu'on en revienne sans cesse au sème, aux différents sèmes qui unissent ce parasôme à quelque chose de matériel, c'est-à-dire au sôme*²¹⁶ [554, с. 115].

Важко подане положення інтерпретувати інакше, ніж так, що значення – це семантична функція в межах семіологічної асоціації. Воно не існує поза

²¹⁶ Те, що звичайно називають *значенням*, а ми називаємо *парасомою*, не може бути ніколи, на відміну від *соми*, виділене таким чином, щоб воно саме собою стало об'єктом дослідження та спостереження. Ми повинні добре усвідомити: вона може певною мірою стати об'єктом такого дослідження й спостереження тільки за умови, якщо ми постійно будемо повертатися до *семи*, до різних *сем*, які поєднують цю *парасому* з чимось матеріальним, тобто із *сомою*.

стосунками з формою. Значення поза зв'язком із знаковою формою – це поняття, так само, як конкретна фонетична форма поза зв'язком зі значенням – це фонетична фігура.

Проблема, яку ми порушили вище, безпосередньо стосується проблеми розрізнення лексичного (власне знакового, відтворюваного) і граматичного (операціонального, твореного). Серед науковців триває дискусія з приводу того, що Соссюр визнавав цю різницю, чи, навпаки, ліквідував межу між лексичним і граматичним. Ці сумніви С. К. Шаумян висловив так: «Розрізнення двох класів значень – граматичних і лексичних – абсолютне, тобто це розрізнення необхідне в кожній мові. Однак зміст цих класів відносний для кожної мови: граматичні значення однієї мови можуть бути виражені лексичними значеннями іншої, і, навпаки, те, що виражають лексичні значення в одній мові може бути виражене граматичними значеннями в іншій» [491]. Як ми показали вище, ця думка правильна лише частково. Вона не до кінця точно передає розуміння соссюрівського бачення єдності значення як такого для мовної діяльності як такої. Справді, для Соссюра немає принципової відмінності між лексичним і граматичним значенням, оскільки і перше, і друге – це лінгвальне, семіотичне значення, інформація. Певні значення, що були спочатку лексичними (тобто інформували про поняття) можуть формалізуватися чи граматикуватися, переходячи з розряду *signification* в розряд *forme*. Отже, думка С. К. Шаумяна про те, що відмінність між лексичним і граматичним у кожній мові є і встановлюється по-своєму, абсолютно правильна. Те, що якась інформація, окреслена Соссюром як значення, вказуватиме на поняття (лексичне значення), а якась – на фонетичну форму (дериваційно-граматичне значення), належить до специфіки кожної мови зокрема. Однак до ідеї про те, що «граматичні значення однієї мови можуть бути виражені лексичними значеннями іншої, і, навпаки, те, що виражають лексичні значення в одній мові може бути виражене граматичними значеннями в іншій», слід поставитися дуже обережно. У таких випадках можна говорити лише про певні аналогії чи подібності, але не про тотожність чи повну адекватність. Однією з ключових тез соссюрівської концепції є ідея про цілісність кожної мовної системи й залежність часткових функцій і відношень від функцій і відношень

загальних, системних. У цьому сенсі теорію Соссюра можна розглядати як системоцентричну, набагато ближчу до різного зразка гештальт-концепцій чи концептуалістичних теорій, ніж до концепцій атомістичних і феноменалістичних. А це означає, що кожне значення (так само, як кожна форма) треба розглядати виключно в системі стосунків розрізнення (*différence générale*), яка склалась у цій мові, а не окремо, поза системним оточенням. Отже, немає безпосередньої можливості ототожнити якийсь фрагмент однієї мови з подібним чи аналогічним фрагментом іншої мови.

Системність є іманентною ознакою соссюрівського реляціонізму. Тому зауваження Т. Гамкрелідзе про відірваність знака від системи в теорії Соссюра, слід розцінити як звичайне непорозуміння, що виникло з неправильної білатеральної інтерпретації знака в «Курсі»: «Як відомо, мовний знак, як і знак будь-якої семіотичної системи, повинен визначатися не тільки через відношення позначення з позначуваним, але й через відношення цього знака до інших знаків системи, як на рівні позначень, так і на рівні позначуваних. (...) За такого диференційованого підходу до мовного знака й до відношень, що становлять його сутність, за розгляду мовного знака одночасно в семантичному і синтактичному аспектах, зникає ціла низка заперечень, висунутих проти соссюрівської тези про довільність лінгвістичного знака. Теза Соссюра неповна в тому сенсі, що він характеризує лише «вертикальні» відношення, її слід експлікувати як характеристику, що стосується лише до «вертикального» відношення між позначенням та позначуваним і не стосується характеру «горизонтальних» відношень. Оскільки мовний знак є лінгвістичною сутністю, яка визначається через обидва ці види відношень, усяка характеристика його винятково через одні відношення, без урахування інших, є частковою і неповною» [90, с. 35–36]. Досить познайомитися з описаною вище тетричною системою семіотичних відношень, викладеною Соссюром у 7 розділі монографії (де є не лише описана укладачами «Курсу» «вертикаль», але й пропонована Т. Гамкрелідзе «горизонталь»), щоб зрозуміти, що семіологічна концепція швейцарського лінгвіста цілком завершена й повна.

Саме тому, повертаючись до пропозиції С. К. Шаумяна представляти семіологічні відношення між позначуваним знака Y (поняття) та його позначеннями (фонетичними фігурами) $X_1, X_2, X_3, X_4, \dots, X_n$, можна висунути ще

низку тез, які впливають із соссюрівського розуміння знака (форми) як системи відношень з іншими знаками (формами), значення – як системи відношень з іншими значеннями, а лінгвальної одиниці – як системи відношень з іншими лінгвальними одиницями:

(1) «відношення поняття Y до ряду фонетичних фігур $X_1, X_2, X_3, X_4, \dots X_n$, що інтерпретується як стала семіотична залежність цього ряду і Y , є лінгвальною одиницею A »,

(2) «відношення поняття O до ряду фонетичних фігур $Z_1, Z_2, Z_3, Z_4, \dots Z_n$, що інтерпретується як стала семіотична залежність цього ряду і O , є лінгвальною одиницею B »,

(3) «відношення поняття Y до ряду фонетичних фігур $Z_1, Z_2, Z_3, Z_4, \dots Z_n$, що інтерпретується як стала семіотична залежність цього ряду і Y , є лінгвальною одиницею C »,

(4) «відношення подібності та суміжності на рівні значень та / або форм між лінгвальними одиницями A, B і C є необхідною умовою їхнього існування».

Прямим наслідком останньої тези є два твердження, що є обов'язковими для кожної аналогічної одиниці:

(5) «значення у лінгвальної одиниці A є одночасно похідною семіотичного відношення між поняттям Y і формою x та семантичних відношень між лінгвальною одиницею A і лінгвальними одиницями $B, C, D, E, F \dots N$ »,

(6) форма x лінгвальної одиниці A є одночасно похідною семіотичного відношення між значенням y і рядом позначень $X_1, X_2, X_3, X_4, \dots X_n$ та формальних відношень між лінгвальною одиницею A та лінгвальними одиницями $B, C, D, E, F \dots N$ ».

У такий самий спосіб можна пояснити класичні системні відношення синонімії й омонімії, про які писав послідовник і популяризатор концепції Соссюра С. Карцевський:

(7) «відношення знаків A і C є відношенням синонімії»,

(8) «відношення знаків B і C є відношенням омонімії».

Отже, суть соссюрівської концепції знакових відношень не може бути зведена до простої суперечки між уні- і білатералізмом. Знак не є ані одно-, ані

двобічним. Кожний з елементів семіологічного ланцюга – значення, форма, лінгвальна одиниця як така чи у якомусь зі своїх різновидів (як мовна чи мовленнєва одиниця) є сукупністю відношень, де жоден з елементів не можна розглядати як ізольовану сутність чи просте двостороннє сполучення. Значення завжди підпорядковане поняттю, формі й іншим значенням, а форма – значенню, фонетичній фігурі та іншим формам, мовленнєва одиниця завжди підпорядкована мовній одиниці, яку вона репрезентує, фонетичним сигналам, які її позначають, й іншим мовленнєвим одиницям, з якими вона пов'язана в тексті, натомість мовна одиниця – поняттю, яке вона позначає, мовленнєвим одиницям, які її репрезентують у дискурсі та іншим мовним одиницям, з якими вона пов'язана системними відношеннями.

Безпосередньо з проблемою відношення «поняття – знак» (у будь-якому розумінні терміна *знак*) пов'язані дві особливості соссюрівської концепції: довільність (умовність) семіологічної асоціації між поняттям і фонетичною фігурою чи формою лінгвальної одиниці та відсутність підпорядкування понять фонетичним фігурам і лінгвальним одиницям. На початку розгляду проблеми співвідношення лінгвальної одиниці й поняття ми окреслили ці дві характеристики як антилогіцизм і антивербалізм. Обидві позиції мають своїм опертям ідеї відсутності взаємної детермінації понять і мовних форм (а отже – фонетичних фігур). Іноді мовознавці, що послуговуються лише положеннями «Курсу» й дотримуються субстанціального білатералізму, плутають ці два положення з внутрішньою функційною взаємодією значення та форми в межах єдності лінгвальної одиниці. Таке розуміння домінує у більшості праць з теорії семіотики (див.: [33; 81; 163; 164; 400; 434]). Те, що поняття і фонетична фігура – це дві позасеміотичні функції, для Соссюра абсолютно фундаментальна теза. Це одиниці різних сфер людського досвіду – домовної (когнітивної, ще не семіологічної) і фонетичної (акустико-артикуляційної, психофізіологічної, вже не семіологічної). Власне знакова, семіологічна сфера перебуває між ними. Пор.:

Il s'agit de limiter dans leur sphère respective le sôme ou l'anti-sôme. Or le sôme se limite facilement dans sa sphère, qui est toute physique. C'est là l'origine et

*l'explication des orgies benefeyesques. L'antisôme n'est pas du tout limitable dans sa sphère. Entre deux le sème et la sphère du sème*²¹⁷ [554, с. 115].

Нагадаємо, що *сомою* Соссюр називав фонетичну фігуру, тобто акустично-фізіологічну одиницю усного мовлення (вживаючи в цьому випадку слова *physique* у значенні «фізіологічна»), а *контрсомою* (*антисомою*) – поняття, тобто інформацію, позбавлену зв'язку з одиницями мовної діяльності, натомість проміжна сфера між понятійною і фонетичною є саме сфера семіотична, сфера *семи* – лінгвальної одиниці, що поєднує весь комплекс семіологічних відношень (значення – форма, значення – різниця значень, форма – різниця форм і різниця значень – різниця форм). При цьому між двома протиставленими сферами немає ані органічного (природного) зв'язку, ані якихось метафізичних причинно-наслідкових чи телеологічних відношень. Інша справа лінгвальна одиниця, що становить єдність значення і форми. У монографії ця думка виражена в такий спосіб: семіологічна, серединна сфера – це сфера відносних понять, відносних фонетичних фігур і одночасно відношень між ними:

*Ce domaine est à la fois celui de la pensée relative, de la figure vocale relative, et de la relation entre ces deux*²¹⁸ [там само, с. 44].

Вказана «відносна думка» – це значення лінгвальної одиниці, а «відносна фонетична форма» – її форма. «Відношення між ними» – це, властиво і є сама лінгвальна одиниця.

Поєднання значення й форми у семіологічне ціле отримує зазвичай своє «виправдання» чи «обґрунтування» у системних відношеннях між однією одиницею та іншими одиницями – подібними до неї за значенням чи формою. Таке «виправдання» чи «обґрунтування» у мовознавстві називають *мотивацією*. Дуже часто критики Соссюра плутають два абсолютно не зв'язаних між собою семіологічних параметри – довільність (арбітральність) зв'язку між позначуванням (поняттям) і позначенням (фонетичною фігурою) та мотивованість зв'язку форми і значення в мовній одиниці.

²¹⁷ Ідеться про зарахування соми й контрсоми до відповідних для них сфер. Сома легко виділяється у своїй сфері, котра є цілком фізичною (...) Контрсома ж у своїй сфері не дискретна. Між ними двома – сема і сфера семи.

²¹⁸ Це сфера одночасно відносної думки, відносної фонетичної фігури та відношення між ними.

С. Г. Шулежкова пише: «Проти вчення про довільність знака виступив французький учений Е. Бенвеніст. Він доводив, що зв'язок між поняттям й акустичним образом не довільний, а природний, оскільки є необхідним. Одна сторона знака не існує без іншої. Але учні Соссюра А. Сеше і Ш. Баллі, захищаючи теорію довільності Соссюра, уточнили її: 1) знак довільний за вираження думки і недовільний за вираження почуттів й естетичних вражень (А. Сеше), 2) **при виникненні всі слова мотивовані, а потім мотивованість втрачається** (як вважає О. О. Потебня)» [499, с. 193]. Перед нами явне нерозуміння соссюрівської концепції. Ідеться про антропоцентричну довільність поєднання поняття (як людського знання про світ) і фонетичної фігури (як певної послідовності акустико-артикуляційних дій). Знак – не звичне явище, не природне поєднання звуків із речами чи акустичних уявлень із поняттями і не метафізична духовна субстанція, у якій (за своєю духовною природою) позначення поєднуються з позначуваними. Це продукт функціонування людської психіки. Якби поєднання акустичних образів із когнітивними, емоційними чи волітивними уявленнями було не довільне, то всі мови світу були б однакові, як однакові матеріальні структури, а відмінності мали б лише варіативний характер.

Ця проблема немає нічого спільного з проблемою лінгвістичної мотивованості внутрішньої форми. Друга проблема – структурна й суто лінгвістична. Оскільки мова системна, то системна вона й у формотворенні, а отже, творення одних форм на базі інших не може бути довільним. Як фонематичні ряди, так і морфемні ряди творяться за певними правилами мови, тобто закономірно й мотивовано (з огляду на одиниці, що вже існують, у зв'язку з ними і за аналогією до них). Ці процеси зумовлені певними причинами. Це не хаос, а система. Е. Бенвеніст, найімовірніше, не зрозумів каузальності постановки питання Соссюром. Соссюр говорить не про те, що сторони знаків, які вже існують, можуть собі довільно роз'єднуватись і з'єднуватись. Знак, що став цілісною одиницею, нерозривний (як аркуш паперу, який не можна поділити так, щоб він не мав двох сторін). Але це онтологічна єдність. І в цьому Е. Бенвеніст мав рацію. Те саме проголошував і Соссюр (пор.: *La même langue représente une convention arbitraire, est le produit non libre de faits*²¹⁹ [554, с. 203]). Проте

²¹⁹ Та сама мова становить одночасно арбітральну конвенцію і недовільний продукт фактів.

проблему довільності / мотивованості він формулює як каузальну. Ідеться про те, які причини лежать в основі цієї єдності, тобто завдяки чому мовна одиниця семіологічно поєднує саме це поняття та саме цей акустичний образ. І тут відповідь проста – завдяки людській волі або мимовільності, тобто довільності (і йдеться тут не про окрему людину, а про людину як вид). Ця мимовільність чи довільність виникає внаслідок своєрідної конвенції – *convention arbitraire* «арбітральної домовленості» (звісно, несвідомої, такої, що базується на співвідношенні інвенції і наслідування згідно з концепцією Г. Тарда). Немає природної чи метафізичної необхідності в тому, щоб у слові *стіл* в українській мові значення «різновид меблів» було пов'язане з морфологічно-фонемною структурою *стіл*. Свого часу міг бути обраний зовсім інший мотив для цієї номінації, ніж *стелити*. Навіть ономотопея в різних мовах різна. Тому фраза, що «знак (...) недовільний при вираженні почуттів і естетичних вражень» абсолютно не відповідає дійсності. Вода як фізична субстанція не видає звуку «кап-кап», а півень не видає звуків «кукуріку». Немає й природного зв'язку між сенсорикою (акустиком) і когніцією (мовні знаки – не ікони, а символи). Проте вже утворена лінгвальна одиниця як *le produit de faits* окреслюється Соссюром як *non libre* – недовільна, оскільки з цього моменту (а вірніше, від моменту входження цієї одиниці в системні відношення) її форма і значення можуть і будуть передбачати одне одного (звісно, за умови, якщо не виникнуть синоніми чи омоніми).

Не має рації й К. К. Бахвалова, котра, аналізуючи концепцію Соссюра, пропонує таку її реінтерпретацію: «Довільність знака може бути абсолютною і відносною. Лише частина мовних знаків абсолютно довільна. На відміну від звичайного знака, символ характеризується тим, що він завжди не до кінця довільний; у ньому є «рудимент» натурального зв'язку між позначенням і позначуваним» [35]. По-перше, сказане суперечить самому Соссюрові, оскільки в нього мовний знак (чи, скоріше, лінгвальний факт) за визначенням є довільним поєднанням інформації про поняття з інформацією про фонетичні фігури. По-друге, тут, як і в попередньому випадку, сплутано ідею семіологічної довільності з ідеєю мотивації внутрішньої форми, а якщо брати до уваги мотивованість зв'язку сторін знака, то й тут допущено перекидання, оскільки йдеться не про мотивованість форми певного знака формами інших знаків, а мотивованість форми

знака значенням цього ж знака (про таку часткову історичну мотивованість можна було б говорити лише у випадку одиничних звуконаслідувань, але й у цьому випадку зв'язок є довільним, бо людина не відтворює органами мовлення звуків, почутих у природі). По-третє, у наведеній цитаті можна помітити дуже дивне вживання терміна *символ*, оскільки загальноновживане його значення в семіотиці полягає саме в довільності зв'язку між сторонами на відміну від ікони чи індексу.

Врешті зупинимося на проблемі вербалізму, у котрому іноді звинувачують Соссюра, акцентуючи на його критичному ставленні до сталості понять. Основою для таких закидів став, найімовірніше, цей фрагмент «Курсу»:

Із психологічного погляду наша думка, якщо абстрагуватися від вираження її словами, являє собою аморфну й невиразну масу. Філософи та лінгвісти завжди доходили згоди в тому, що без допомоги знаків ми були б нездатні виразно й стабільно відрізнити одне поняття від іншого. Взята сама собою думка схожа на туманність, де ніщо чітко не розмежоване. Заздалегідь усталених понять немає, і ніщо не розрізняється до появи мови [440, с. 142].

Написане почасти суперечить розділу 8 монографії, де йдеться про домовну сферу чистих понять (*domaine non linguistique de la pensée pure*). Проблема в тому, що тут сплутані два рівні аналізу, які Соссюр закликав відрізнити – синхронно-функційний та історичний. Фраза, зокрема й висновок, що ніщо не розрізняється до появи мови, могла б частково мати сенс, якби йшлося про історію виникнення людського понятійного мислення. Але й вона неправильна, адже тварини не мають мови, а розрізняють об'єкти свого досвіду, зокрема й узагальнені. Крім того, ця фраза суперечить і самому «Курсу», де у фрагменті про термінологічне розрізнення ключових об'єктів мовознавства з'являється цілком слушна і компатибельна з соссюрівськими поглядами фраза:

*Немає жодного слова, яке б відповідало повністю хоча б одному з визначених вище понять; ось чому марно визначати окремі слова. **Погано, коли, визначаючи предмети, виходять зі слів** [там само, с. 26].*

Зрозуміло, що Соссюр не був вербалістом і не намагався звести когнітивні функції до вербально-семіотичних, а надто – підпорядкувати їх фонетичним фігурам. Туліо де Мауро, перший лінгвіст, який виступив з протестом проти

перекручення поглядів Соссюра видавцями «Курсу», у зауваженні, що стосувалося власне розділу, де йшлося про аморфність мислення, а саме ствердження, що

ряд «думка – звук» передбачає попередні поділи, а мова виробляє свої одиниці (знакові єдності), формуючись між двома аморфними масами [там само, с. 143],

рішуче заперечує намаганням ототожнити соссюрівську семіологічну концепцію теорії мовної відносності: «... у гіпотезі Сепіра – Уорфа думка не має автономного існування поза мовою, а отже, оскільки мови відрізняються одна від одної, те, що ми називаємо думкою, повинно бути різним у різних народів. Соссюрівській концепції вдалось уникнути цих невірогідних наслідків, оскільки Соссюр обмежився ствердженням, що думка поза мовою є **лінгвістично аморфною**. Соссюр не заперечує існування фонації незалежно від мов (навпаки, він прихильник прав науки про фонацію на незалежність), **не заперечує й існування способу сприйняття, ідеалізації і т. д. незалежно від мов і** можливості вивчення їх у межах психології: тут полягає явна відмінність із тезами Уорфа» [277, с. 374]. Мова тут іде не про аморфність як відсутність дистинкцій, а саме про лінгвальну аморфність. Вимовляти окремі звуки та розрізняти їх можна й безвідносно до якоїсь мови, де вони служать засобом творення фонетичних звукорядів, так само можна розрізняти поняття безвідносно до мови. Проблема виникає тоді, коли ми хочемо вжити ці звуки як елементи фонетичних фігур у мовленні, а ці поняття – як значення мовних одиниць. У мовній діяльності спосіб формування системи значень і форм може значною мірою відрізнятися від способів формування думки чи способів вимови, не пов'язаних із жодною мовою звукорядів. Варто теж звернути увагу, що вжита у процитованому фрагменті «Курсу» фраза *мова виробляє свої одиниці* упорядники замінили соссюрівський термін *langage* на *langue*. На це теж звернув увагу Т. де Мауро.

На думку дослідника концепцій Женеvської школи В. Г. Кузнецова, вказана фраза з «Курсу» про аморфність мислення разюче схожа на думку А. Сеше, висловлену в його праці 1908 року: ««Аналізуючи мовлення, не можна відділити те, що репрезентує значення, тобто форму, спосіб – від змісту, тобто значення. Існує взаємозв'язок між цими двома аспектами одного явища. Психофізіологічний

паралелізм залишається абсолютною засадою і є єдиним, у чому ми знаходимо дві сторони. Думка без форми і форма без думки більше не цікавлять лінгвістику. У випадку такої операції поділу для лінгвістики вже б нічого не існувало; сам об'єкт її досліджень був би знищений» [407, с. 102–103]. **Складається враження, що має місце випередження (...) пасажу з «Курсу» Соссюра»** [228, с. 122]. До того ж складається враження, що А. Сеше не тільки приписав Соссюрові думку про принципову аморфність мислення, але й додав до «Курсу» суттєвий відтінок субстанціалізму, оскільки й сам, напевно, дотримувався такого світогляду. На це вказує використання традиційної логіки бачення мовленнєвої одиниці як посудини (форми) з вмістом у вигляді значення (*in-formatio*). У Соссюра зовсім інші міркування: мовна одиниця – не річ – як феномен сам у собі з вмістом у вигляді значення, – а сукупність функційних відношень.

Н. О. Слюсарева у своєму аналізі відношення «поняття – знак» теж вказує на стосунок Соссюра до вербалізму: «Із матеріалів, опублікованих Р. Годелем, можна зробити висновок про те, що Ф. де Соссюр наближувався до розуміння вербального характеру мислення, так як він неодноразово повторює в нотатках і лекціях (аж до останнього курсу) думку, висловлену ним ще в 1891 г., про співвідношення звукової сторони і свідомості: «те, що протиставлене матеріальному звуку, є сполученням звук – ідея («son – idee»), але ні в якому разі не самою ідеєю» (с. 212)» [423, с. 127]. Рукопис книжки Соссюра, знайдений у 1996, пояснює те, що не змогла зрозуміти Н. О. Слюсарева й інші мовознавці, які намагалися в різний спосіб потрактувати суть структури знака. Фізичний звук протистоїть у Соссюра не поняттю, а, по-перше, акустико-артикуляційному враженню (сомі), по-друге, знаку як мовленнєвій формі (єдності цього враження і граматичного значення), по-третє, лінгвальному факту як двобічній функції (тобто знаку згідно із сучасною термінологією), і лише по-четверте, поняттю як одиниці превербальної сфери досвіду. Отже, Соссюр аж ніяк не схилявся до вербалізму мислення й чітко відрізняв семіологічну сферу як від суто фонетичної, так і від когнітивної (понятійної). Вказаний пасаж, запропонований Р. Годелем, у перекладі і рецензії Н. О. Слюсарєвої важко оцінити адекватно, оскільки вчена не наводить фразу в оригіналі. Складно сказати, якого слова вжив Р. Годель,

говорячи про зв'язок звуку й ідеї, але вжите у вказаній вище цитаті слово «сполучення» аж ніяк не відповідає соссюрівській думці. Вище (за розгляду сутності language) цей фрагмент уже був аналізований. Соссюр там говорить не про сполучення звуку й ідеї, але про психологічно-інформаційну сутність лінгвальних функцій, протиставлених фізичній, матеріальній сутності звуку. Це було необхідне Соссюрові для того, щоб вказати на принципову логічну (значення – форма) і онтологічну (смысл – звукова фігура) дуальність лінгвальних одиниць при їхній повній онтичній тотожності (лінгвальні факти є інформацією, а не матерією).

Інше міркування з приводу порушеної проблеми висловив А. Д. Кошелєв. Розрізняючи три підходи в розумінні формування картини світу залежно від мови, ту з них, у якій мова цілковито панує над мисленням, називає соссюрівською. На його думку, ідею аморфності мислення слід інтерпретувати в дусі теорії лінгвістичної відносності, де мова постає як механізм творення картини світу. Автор оперує лише «Курсом» (аж до постулату про мову як замкнену в собі систему), попри те що у 2008 році (коли була написана стаття) вже практично було доведено його неавтентичність поглядам Соссюра. А. Д. Кошелєв пише: «Як ми бачимо, Соссюр трактує **систему мовних значень (позначуваних чи понять)** як безпосередній інструмент диференціації і категоризації «аморфної» дійсності, що сприймається, тобто як інструмент формування життєвого (предметного) світу людини. Отже, значення фактично є концептом (виконує його функцію). (...) Без сумніву, у такому випадку життєвого світу, відділеного від мови, немає. **Цей світ створений мовою** (системою поіменованих концептів), яка й надає світові своєї системності» [208, с. 21]. На нашу думку, автор припускається абсолютної надінтерпретації й приписує Соссюрові типово неогумбольдтіанський панвербалізм. Ніде в Соссюра немає натяку на те, що дійсність (навіть сприйнята людиною – «воспринятая») є залежна від мови. Саме модель семіозиса як опосередкування позамовної (концептуальної) і фізико-фізіологічної (фонетичної) сфер свідчить проти тези про соссюрівський панвербалізм.

Парадоксально мав рацію великий супротивник концепції Соссюра В. З. Панфілов: «Відношення між матеріальним та ідеальним аспектами мовної одиниці не можна розглядати як мовний знак хоча б вже тому, що воно саме

собою не здатне виконувати знакової функції, замінювати, репрезентувати щось, що існує поза мовним знаком. До того ж за такого визначення мовного знака матеріальна й ідеальна сторони мовної одиниці все одно розглядаються як компоненти мовного знака, що ніяк не виводиться з визначення знака як відношення цих його сторін» [321, с. 31]. Якщо замінимо в роздумах В. З. Панфілова слова *матеріальне* та *ідеальне* більш відповідними концепції Соссюра термінами *форма* і *значення*, то виявиться, що він помітив істотну помилку упорядників «Курсу», а саме те, що знак, щоб бути знаком чогось позамовного (наприклад, поняття) не може містити самого цього поняття у своєму складі, бо це суперечить психоінформаційній онтології і прагматичній сутності знака як такого. Тож В. З. Панфілов цілком правильно вказує на те, як слід трактувати мовну семіологічну одиницю – як відношення між позамовним поняттям (означуваним, яке знак позначає) та позамовним позначенням (яке позначає сам знак). Тільки таке трактування, з одного боку, забезпечує знаку збереження власної онтологічної сутності (як двобічної психічної функції), а з іншого – забезпечує йому збереження сутності прагматичної (як формального замітника поняття і як інформаційного замітника акустико-артикуляційного враження).

Підсумовуючи наш аналіз, зазначимо, що соссюрівський термін *знак* (*signe*), найімовірніше, означав **форму мовленнєвої одиниці**, яка становила відношення між фонетичною фігурою (*figure vocale*), парадигмою форм (формою мовної одиниці) і конкретним понятійним (лексичним) значенням мовленнєвої одиниці (*une signification*). При цьому термін *форма* є в нього набагато важливішим й окресленішим, ніж *signe*. Форма як семіологічна функція містить подвійну інформацію – формальне значення (морфологічне і синтаксичне) та власне морфонологічне значення про звукоряд (фонетичну фігуру). Натомість те, що прийнято називати в сучасному мовознавстві *знаком* (мовним чи мовленнєвим), у Соссюра названо найчастіше *лінгвальним фактом*, *лінгвальною одиницею* або *лінгвальним феноменом* (*fait linguistique*, *unité linguistique* чи *phénomène linguistique*), а також спеціально визначеним для цього терміном *sème*. Одиначна лінгвальна одиниця у просторовому вимірі має два аспекти, дві сторони – значення і форму (знак), кожна з яких є також двостороннім відношенням. При

цьому терміни *signification* і *forme* на позначення цих сторін Соссюр використовував набагато частіше, ніж «класичні» знані з «Курсу» позначуване і позначення.

Цікаве зауваження з цього приводу зробив дослідник наукового доробку А. Сеше В. Г. Кузнецов: «Слід зауважити, що навіть популяризуючи вчення Соссюра, Сеше уникав термінів «позначення» і «позначуване». Він використовував слово «знак» для позначення вираження і «поняття» – для змісту. «Як звукові знаки мови, так і поняття, котрі вони репрезентують, існують тільки в силу відмінностей, котрі можна констатувати між звуковими знаками, з одного боку, і поняттями, – з іншого»» [228, с. 124]. Це досить характерне соссюрівське використання терміна *знак* на позначення мовної форми. Не властивими для Соссюра були й терміни *позначення* і *позначуване*: він вжив їх лише раз – у нотатці до останнього курсу 1911 року. Виникає однак питання, якщо сам А. Сеше уникав цих термінів, а термін *знак* вживав у соссюрівському значенні, то чому вони були залучені ним до «Курсу» і так активно в ньому використовувалися? Це питання залишається відкритим.

Проте відношення лінгвальної одиниці з поняттям не єдиний проблемний момент у семіологічній концепції Соссюра, який варто зінтерпретувати з огляду на нові матеріали, що були опубліковані на початку цього століття. Другим таким аспектом є співвідношення лінгвальної одиниці (знака в його сучасному розумінні) і фонетичної фігури (*figure vocale*), а також сутність понять форми і самої фонетичної фігури порівняно з іншим широко знаним з «Курсу» терміном – акустичний образ (*image acoustique*).

5.2.3. Лінгвальна одиниця і фонетична фігура: форма як відношення

Другий аспект просторового семіологічного відношення обернений до психофізіологічного об'єкта, описаного в соссюрологічній літературі як акустичне враження, а в нотатках самого Ф. де Соссюра найчастіше позначають терміном *figure vocale*, котрий ми пропонуємо називати фонетичною фігурою (хоча більш дослівним перекладом були б голосова фігура або акустично-артикуляційна фігура). Через фонетичну фігуру лінгвальна одиниця пов'язується з безпосереднім енергоматеріальним явищем – звукорядом. Відношення

лексичного значення до фонетичної фігури або ж до низки фонетичних фігур у термінологічній номенклатурі швейцарського вченого окреслене як *форма*. Нагадаємо, що сам Соссюр стверджував, що *la forme est la même chose que la signification* [554, с. 42] (тобто, по суті, форма є тим самим, що й значення). Отже, йдеться про психічну, інформаційну функцію, тобто семіологічне відношення. Дуже важливо при цьому зрозуміти, що фонетична фігура, позбавлена зв'язку з мовними значеннями, перестає бути формою і стає просто психофізіологічною сенсорною функцією. У одній із нотаток знаходимо однозначне ствердження Соссюра: *FORME. – N'est jamais synonyme de figure vocale*²²⁰ [там само, с. 81]. Як ми вже зауважили вище, Соссюр у монографії та в більшості нотаток вживає термін *signe* (знак) саме як синонім конкретної форми (*une forme*). Отже, розглядаючи формальний аспект семіологічних відношень, необхідно якомога чіткіше окреслити, як саме Соссюр розумів форму лінгвальної одиниці (лінгвального факту) і суміжні з нею психофізіологічні та фізичні досвідні функції. При всій нечіткості слововживань (нагадаємо, що вчений постійно перебував у концептуальному й термінологічному пошуку) деякі ключові положення його розуміння порушеної проблеми є досить однозначними:

1. Фізичний звук чи звукоряд (як повітряна хвиля) не має прямого стосунку до семіологічних відношень.

2. Сенсорна інформація, пов'язана з творенням чи сприйняттям звукоряду (повітряної хвилі), може мати безпосередній стосунок до семіологічних відношень, але сама собою не є семіологічною функцією.

3. Сенсорна інформація, яка безпосередньо асоціюється з якимось формальним (фонологічним, морфологічним і / чи дериваційним) значенням, може ставати формою мовленнєвого факту. У цей момент вона вступає в мовні відношення з іншими формами й перестає бути психофізіологічною функцією, трансформуючись у функцію суто психічну.

Цю ідею вчений висловив досить однозначно вже на самому початку монографії:

Les deux éléments de l'air sont dans l'ordre matériel, et les deux éléments du mot sont réciproquement dans l'ordre spirituel; notre point de vue constant sera de dire que

²²⁰ Форма. – Ніколи не може бути синонімом до фонетичної фігури.

*non seulement la signification mais aussi le signe est un fait de conscience pur*²²¹ [554, с. 19].

На жаль, іноді подане міркування деякі критики Соссюра трактують спотворено або без належного розуміння. Наприклад, Б. О. Серебренников опротестовує його так: «Неправильним є твердження Соссюра про існування мови тільки як відбитків у свідомості людей, що становлять собою суто психічні утворення. У мові сучасної людини поняття тісно пов'язане з його мовленнєвим вираженням, тобто зі словом, з певними акустичними образами» [311, с. 90]. Це досить нелогічне ствердження. Якщо поняття тісно пов'язані зі словами, а через них – з акустико-артикуляційними образами (які російський мовознавець називає *мовленнєвим вираженням*), то всі ці зв'язки, як ті, що творять мовну систему, так і ті, що творять мовленнєве висловлення, повинні мати психічний характер. Інакше вони не будуть інформаційно значущими і «тісно пов'язаними». Можливо, Б. О. Серебренников вважав, що акустичні образи – це не «суто психічні утворення», а психофізіологічні, проте самі собою акустичні образи як психофізіологічні функції (наприклад, сенсорні враження від чийогось усного мовлення людини, яка не знає цієї мови і ніколи раніше не чула подібних звукорядів) не творять ніякого зв'язку з поняттями чи лінгвальними одиницями і зазвичай не запам'ятовуються. Щодо самих фізичних звукорядів, то вони існують лічені долі секунди і зникають відразу після їхньої вимови, отже, не творять жодних зв'язків з інформаційною базою людини, до того ж «тісних» і сталих. Щоб перебувати в сталих відношеннях із поняттями в пам'яті людини, вони мають бути узагальненими й позбавленими свого суто психофізіологічного характеру, тобто бути заміщеними щонайменше фонемами або й морфонемами чи морфемами, тобто функціями власне психічними. Цікавим є те, що в дискусії про онтологічний характер мови Б. О. Серебренников фактично відкидає класичне розуміння слова як мовного знака і називає його мовленнєвим виразом поняття й акустичним образом. Якоюсь мірою він наблизився до соссюрівського розуміння терміна *знак* як функції

²²¹ Обидва елементи повітря є матеріальними, обидва елементи слова натомість належать до сфери духовного; наше постійне переконання змушуватиме нас завжди стверджувати, що не тільки значення, але також і знак – це явище власне свідомості. Термін *знак* тут, як і в багатьох інших місцях нотаток, вжито у значенні лінгвальної форми.

мовленнєвої форми, лінійної за своєю структурою, хоча й називає її *словом*. Це не відповідає соссюрівському розумінню мовних одиниць, що становлять саме інваріантний психічний зв'язок таких форм з поняттями.

Досить цікавий фрагмент можна знайти в російській версії соссюрівських нотаток, опублікованих і прокоментованих Рудольфом Енглера у другому томі його критичного видання «Курсу» 1974 року:

[3327.2] < Сначала сема? > – Сема. Нужна именно такая нарочитая, серьезная, кричащая незелегантность термина, чтобы устранить наконец всякую возможность (возникновения извечной паронимии, которая ведет к путанице в речи между [*словом* (= акустический образ) и *словом* (= психическая ассоциация акустического образа с психическим образом)] [437, с. 162].

Виділеного нами фрагмента немає у виданні «Écrits de linguistique générale» 2002 року; припускаємо, що він був у чернетках Соссюра, проте був викреслений, або ж його дописав Р. Енлер на підставі аналізу рукописної спадщини швейцарського лінгвіста. У будь-якому випадку можна спостерігати протиріччя, що виникли через два цікаві факти: по-перше, слово *mot* «слово» вживали в часи Соссюра та Р. Енлера омонімічно – як звукове враження (фонетична фігура) і як власне одиниця мовної діяльності – зі своїми значеннями й формами, а також своїми системними відношеннями з іншими одиницями мови й мовлення, а по-друге, Р. Енлер, намагаючись максимально реконструювати думку Соссюра, виразно протиставляє одиниці власне лінгвальні (психічні) і одиниці суто акустичні (психофізіологічні). На нашу думку, це цілком правильна інтерпретація думки Соссюра, який багаторазово в різних текстах (як у чернетці монографії, так і в численних нотатках) повертається до думки: те, що є лише акустичним чи лише фізіологічним, фізичним (мускульним, артикуляційним) не становить лінгвальної функції. До того ж навіть тоді, коли така функція стане власне психічною і буде інтерпретована як фонетичний факт певної мови, сам такий факт ще не може бути визнаний знаком, а надто лінгвальною семіологічною одиницею. Лише ставши фактом граматичним (морфологічним чи дериваційним) така функційна одиниця перестане бути просто фонетичною фігурою і стане формою (елементарним чи конкретним знаком). Але для цього вона повинна

вступити в обов'язкові взаємні відношення різниці з іншими формами і відношення асоціації зі значеннями, які Соссюр трактує як вживання форми. Фактично *l'emploi des formes* («вживання форм») стає в нього синонімом наявності зв'язку між формою і поняттям, тобто набуттям нею значення. У розділі 5а «Звук і смисл» він зазначає:

*Ce qui est faux, c'est de penser qu'il y ait quelque part des formes (existant par elles-mêmes hors de leur emploi) (...) Admettre la forme hors de son emploi c'est tomber dans la figure vocale qui relève de la physiologie et de l'acoustique*²²² [554, с. 31].

Отже, суттєва відмінність між формою лінгвальної одиниці та фонетичною фігурою полягає саме в тому, що перша може вживатись у мовленні згідно зі своїм значенням, а друга таких функцій не виконує й може бути лише механічним продуктом акустико-артикуляційної дії, хоча й у межах фонетичних можливостей, заданих певною мовою. Адже не кожна акустико-артикуляційна функція заслуговує на статус фонетичної фігури (такими не можуть бути довільні звукоряди, які здатна довільно чи мимовільно продукувати людина без будь-якого зв'язку з фонетичними засадами якої-небудь мови).

Те саме стосується й декотрих системних функцій, які лише видаються фонетичними, фактично ж є суто мовними, системними, морфологічними (такими, що належать до форм, а не до фонетичних фігур). Таким явищем є чергування як вияв більш фундаментального явища заміни чогось одного іншим. Заміна може мати характер функційний (відмінювання чи чергування) або історичний (один елемент замінюється іншим). На думку Соссюра, заміна – це таке мовне системне явище, яке передбачає зміну, але зміною не є, бо зміна передбачає рух, а в мові як системі немає жодного руху:

*L'échange, comme seule expression véritable de tout mouvement dans la langue. Il y a deux sortes d'échange, qui sont complètement distincts, dans la vie de la langue, mais il n'y a point en revanche de changement. Pour qu'il y eût changement, il faudrait qu'il y eût une matière définie en elle-même à un moment donné, c'est ce qui n'arrive jamais ; on ne prononce un mot que pour sa valeur*²²³ [554, с. 60].

²²² Хибним є твердження, що можуть існувати якісь форми (самі собою, поза їхнім використанням) (...) Визнавати форму поза її вживанням – це стягнути рівня *фонетичної фігури*, котра є узалежненою від фізіології й акустики.

²²³ Заміна як єдиний можливий вияв якого-небудь руху в мові. У житті мови є два досить виразних різновиди *замін*, але там немає ніяких *змін*. Щоб настала зміна, потрібна матерія,

Аналізуючи концепцію чергування в Соссюра, С. Б. Бернштейн пише: «Корисно згадати Ф. де Соссюра, котрий ще на початку нашого століття навчав: «Багато лінгвістів досі дотримуються тієї помилкової думки, що чергування – це явище фонетичного порядку просто тому, що для свого матеріалу воно використовує звуки, а зміни цих звуків беруть участь у його генезисі. Однак насправді, розглядаємо ми чергування в його початковій чи кінцевій точці, воно завжди належить граматиці й синхронії». Тут не можна погодитися тільки з висновковою частиною твердження Соссюра. У своїй вихідній точці більшість чергувань походить від позиційних фонетичних змін» [44, с. 46]. На жаль, С. Б. Бернштейн також трактує соссюрівський термін *синхронія* як сучасність, хоч у Соссюра це системність одномоментних відношень. І як наслідок, С. Б. Бернштейн трактує подане висловлення як твердження, що чергування має сучасну природу (незалежно від того, чи «розглядаємо ми чергування на його початковому або завершальному етапі»), намагаючись реінтерпретувати соссюрівську думку про семіологічну, граматичну (формальну) природу чергування в площині історичного розвитку, внаслідок якого виникло чергування. Непорозуміння виникає саме тому, що С. Б. Бернштейн під впливом упорядників «Курсу» оцінює ідею Соссюра про принципово недіахронічний, тобто нефонетичний, а семіологічний, системний характер чергування через невластиве розуміння співвідношення термінів *синхронія* і *діахронія*. У питанні чергування Соссюра цікавило не походження цього явища, а лише його системно-мовний характер.

У 1897 році Ф. де Соссюр читає в Женевському університеті лекції з теорії складу. Збереглися його нотатки до цих лекцій. Вони увійшли як в англійське видання 1974 року (перекладене російською Б. П. Нарумовим і Н. О. Слюсарєвою й видане в 1990 р.), так й у видання «Нотаток» 2002 року. Наведемо доволі об'ємний фрагмент із російського перекладу, який, на нашу думку, досить переконливо демонструє розуміння Соссюром сутності межі між власне лінгвальним (морфологічна форма мовленнєвої одиниці), фонетичною фігурою (фонетична форма мовленнєвої одиниці) і суто психофізіологічним явищем (акустико-артикуляційним враженням):

визначена сама собою в якийсь певний момент, чого ніколи не буває; слово вживається лише з огляду на його значущість.

Было бы наивно строить фонологию на основе предположения о том, что факты физиологии являются причиной, а акустические фигуры являются их следствием. Хотя это и верно с физической точки зрения, не менее ясно и то, что в ином аспекте именно акустические фигуры, которые нужно произнести, всегда являются причиной любого движения органов речи. Теперь уже невозможно оспаривать истинность как первого, так и второго положения; они равноценны и делают тщетной всякую попытку избавиться от одного из них. Остается лишь признать их взаимосвязь и уяснить себе, что последнее лежит в основе или даже **является субстанцией факта ФОНАЦИИ**, и именно оно позволяет отличать этот факт как от физиологического, [так и] от акустического факта.

Таким образом, приходится признать, что **фонационные факты не относятся ни к ряду акустических явлений, ни к ряду физиологических явлений**. По самой своей природе они представляют собой равновесие между двумя рядами явлений и **образуют особый ряд фактов**, который имеет свои собственные законы и единицы.

Если бы кто-либо из лингвистов высказал мнение, что такая концепция производит несколько странное впечатление, это бы свидетельствовало только о том, что этот лингвист никогда не задумывался над другой проблемой, которая должна интересоваться его более непосредственно, а именно он никогда не задумывался **над природой языкового факта**²²⁴. Подобно тому как фонологический факт (который, впрочем, ни в коей мере не является языковым фактом) постоянно основывается на равновесии [между акустическим и артикуляционным фактом, так и языковой факт основывается на равновесии между звуками и понятиями²²⁵].

Единица фонации представляет собой **ИНТЕРВАЛ ВРЕМЕНИ**, в котором одновременно имеют место физиологический и акустический факты, соответствие которых признается настолько полным, что, как только вводится лишь один вид членения, основанный исключительно на слуховых впечатлениях или исключительно на работе мускулов, мы оказываемся за пределами области фонации [437, с. 134].

²²⁴ В оригіналі – *fait linguistique*; ми перекладаємо цей термін мовним кліше лінгвальний факт.

²²⁵ Фрагмента в квадратних дужках немає у виданні «Нотаток» 2002 року.

Ми дозволили собі зацитувати такий великий фрагмент для унаочнення вкрай важливих тез, без розуміння яких незрозумілою є вся семіологічна й загальнолінгвістична концепція Соссюра. Насамперед необхідно звернути увагу на те, що Соссюр оперує трьома поняттями – *fait physiologique* (фізіологічний факт, який називає ще *mouvement musculaire* – «мускульний рух»), *les figures acoustiques* (акустичні фігури, інакше – *l'ouïe pure* «чистий слух») і *fait phonatoire* (фонаційний факт). Не важко помітити подібність між першими двома явищами й бодуенівськими кінемами та акусмами. Важливою є функційна відмінність, яку Соссюр вбачає між чистими акустичними враженнями і чистими артикуляційними діями, з одного боку, та власне фонетичним явищем як таким, з іншого. На думку вченого, фонетичний ряд (який у монографії названо *figure vocale*) якісно відрізняється від власне психофізіологічних явищ – як суто артикуляційних, так і суто акустичних. Це істотно відрізняє концепцію фонетики Соссюра від того, що намагалися приписати вченому упорядники «Курсу», адже там ми постійно натрапляємо на термін *image acoustique* не лише як позначення фонетичної одиниці, але й у ролі формального складника знака як мовної одиниці. У самого Соссюра цей термін використано лише двічі – один раз у нотатці до курсу лекцій із теорії складу й вдруге – у нотатці до третього курсу лекцій із теорії мови.

Аналізуючи книжку Р. Годеля, присвячену соссюрівським нотаткам до лекцій із загального мовознавства й теоретичному вкладові А. Сеше в «Курс», Н. О. Слюсарєва наводить один цікавий фрагмент, який має безпосередній стосунок до щойно розглянутої нами проблеми фізіологічно-акустичного дуалізму фонетичної фігури: «У конспекті, за яким працювали Ш. Баллі й А. Сеше, записано: «...поєднання звуку (розрідження моє. – Н. С.) й акустичного образу» («l'union du son et d'image acoustique»). Ця фраза викликала здивування видавців, про що свідчить помітка на полях рукопису, зроблена А. Сеше: «de sens?» («смислу?»). Із цим виправленням фраза увійшла до «Курсу». У записках ще одного зі студентів Годель знайшов дещо інше формулювання цього визначення: «єдність звукового виконання й акустичного образу» («...de l'exécution phonatoire et de l'image acoustique»), котре не тільки переконує в неправомірності виправлення видавців, але й змушує по-іншому оцінити запропоноване Соссюром визначення мови, яке реконструює Р. Годель у

такий спосіб: «Мова – соціальний продукт, що перебуває в мозку кожного індивіда як своєрідний скарб, ...єдність звуку й акустичного образу» (с. 152)» [423, с. 129]. Почнемо з головного. Н. О. Слюсарева має рацію, наголошуючи, що заміна *son* на *sens* у поданому фрагменті, найімовірніше, неправомірна, але зовсім не через те, про що вона подумала. Вона помилилася в перекладі омонімічного терміна *sens*, який може означати власне «смысл» і «відчуття». У поданому фрагменті аж ніяк не може йтися про смысл і про поєднання акустичного образу із смыслом. У фрагменті обговорюється одна з ключових для Соссюра проблем – дуалізм «фізіологічного» («фізичного») і «чуттєвого» (психофізіологічного, сенсорного). У двох версіях нотаток студентів і висновку Р. Годеля (звісно, у перекладі й інтерпретації Н. О. Слюсарєвої) ми маємо справу з двома різними сутностями – звуком (як артикуляційним виконанням) і сприйняттям звуку органами слуху – жодна з яких аж ніяк не може бути ототожнена з мовою в розумінні Соссюра (проте вони цілком органічно можуть бути пов'язані з мовою через фонетичну фігуру як продукт асоціації акустико-артикуляційних актів мовлення з фонетичною системою). Передусім проблемним залишається саме ключове окреслення «поєднання» (*l'union*). З огляду на те, що Соссюр наполягав на негативному й формальному характері моторних дій артикуляційних органів людини. Звісно, ані одне, ані друге поєднання не є власне лінгвальною функцією. Тому висновок Р. Годеля, зроблений на основі аналізу вирваного фрагмента лекції у його рецепції студентами, абсолютно недоречний. Мова як «скарб» і «продукт», що зберігається в мозку, є системою сталою, тривалою, отже, не може містити в собі ані окремих акустичних образів, ані окремих актів артикуляції, а надто й самих звуків. Найімовірніше, в такий спосіб Соссюр намагався пояснити учням психофізіологічну єдність артикуляції й акустичного сприйняття, які є онтологічною основою фонетичного мовлення, що, своєю чергою, є єдиним досвідно даним нам виявом мовної діяльності. Проте Р. Годель цілком слушно звернув увагу на те, що заміна слова *звук* (*son*) на слово *відчуття* (*sens*), яку здійснив А. Сеше, спотворило думку Соссюра, адже фраза *l'union du sens et de l'image acoustique*, на яку читач натрапляє в «Курсі», є почасти алогічною, оскільки *l'image acoustique* як чуттєве враження є за своєю природою відчуттям. Отже, фраза стає тавтологічною. Єдина можлива тут логічна

інтерпретація – це розуміння слова *sens* як фізіологічної реакції на подразнення, а терміна *image acoustique* – як психічної реакції на таку фізіологічну реакцію. Але це вже надто віддалена інтерпретація.

Для Соссюра акустичні враження (так само, як і кінетично-артикуляційні рухи м'язів) – це в кращому разі лише субстанція фонетики, а не сама фонетика. Фонетичні одиниці мають функційну, реляційну природу. Це певні відношення між акустичними образами, артикуляційними діями і власне мовленнєвою формою. Нагадаємо два важливі положення, які вже були розглянуті нами раніше за аналізу тетричної структури семіологічних відношень:

а) фонетична фігура може бути сигнальною формою щодо самих семіологічних одиниць, взятих у їхній тетричній єдності і

б) сфера фонетичних фігур не є семіологічною сферою.

Отже, відповідно до цієї закономірності, акустичний образ не тільки не є складником знака чи форми лінгвальної одиниці (а отже, не є семіологічною функцією), він не може становити собою навіть фонетичного факту і має бути вилучений (разом з артикуляцією) із власне психічного й розглянутий у сфері психофізіології. Власне фонетичними є лише значущі для певної мови акустико-артикуляційні різниці.

Абсолютно ключовим для концепції Соссюра є поняття форми як семіологічної функції, що виникає внаслідок встановлення функційного відношення між значеннями і фонетичними фігурами. Ми аж ніяк не можемо погодитись із Н. О. Слюсарєвою, яка, реферуєчи погляди Р. Годеля, пише: «однак зрештою він вирішив, що думка і звук, відмежовані одне від одного, становлять собою аморфні маси. У зв'язку з цим видавці подали в «Курсі» фразу: «мова є форма, а не субстанція», випустивши з уваги, що Соссюр вважав слово «форма» одіозним й уникав його вживання» [там само]. Важко сказати, чи це висновок Р. Годеля, який у 1957 році ще не знав щоденникових матеріалів Соссюра, чи неправильна інтерпретація його поглядів самою Н. О. Слюсарєвою. Але матеріали монографії свідчать, по-перше, про те, що Соссюр не вважав позамовні сфери аморфними і вбачав у них існування таких функцій, як поняття (контрсоми) і фонетичні фігури (соми). А по-друге, щодо терміна *форма*, то це просто неправда. Усі матеріали

свідчать про щось протилежне. Цей термін був одним із базових у концепції Соссюра (тільки в чернетці монографії цей термін вжито 160 разів, не кажучи про інші автографи, де це слово в лінгвістичному значенні плану вираження або ж мовленнєвого знака вжито ще понад 300 разів!!!).

Нагадаємо положення, з якого ми розпочали розгляд проблеми взаємодії лінгвальної одиниці з фонетичною фігурою – слово *форма* не є синонімом до кліше *фонетична фігура*. Доцільно в цьому контексті з'ясувати, яка є структура форми, чи форма і фонетична фігура мають ідентичні структури, чи форма лінійна і, що найважливіше, чи загальна різниця форм є формою щодо загальної різниці значень?

Усі ці питання мають фундаментальне значення, оскільки з «легкої руки» А. Сеше й Ш. Баллі наукова спільнота вважає постулат лінійності форми мовної одиниці (знака в його сучасному розумінні) аксіомою. В. Адмоні, роздумуючи над деякими з цих проблем, зауважує: «Насправді у самого де Соссюра теза про лінійність мовленнєвого ланцюга подана не безумовно, а з деякими обмеженнями й досить суперечливо. Зокрема, вводячи це поняття, він говорив не про лінійність усього мовного знака в цілому, а лише про лінійність одного його складника, а саме – позначення (звукової форми), і ставив питання про відхилення від цієї лінійності навіть у плані позначення» [5, с. 42]. Автор цього фрагмента відчуває проблемність питання, проте неправомірно заявляє претензії до Соссюра, а не до упорядників й укладачів «Курсу», які цілком неправильно виклали теорію семіозиса. Лінійною є фонетична фігура, але вона не є складником знака, а лише його позначенням. Лінійною може бути фонетична чи морфемна форма конкретного мовленнєвого знака або мовної синтагми, але важко приписувати лінійність граматичній формі та тісно пов'язаному з нею граматичному значенню. Ще складніше вбачати лінійність у мотиваційній структурі похідної одиниці й уже абсолютно неможливо приписати таку властивість парадигмі форм (загальній різниці форм). Навіть якщо ми визнаємо, що формальна морфологічна структура форми мовленнєвої одиниці лінійна, то характер цієї лінійності (послідовність морфем, а в аналітичних одиниць – варіативна послідовність форм) якісно відрізняється від фонетичної лінійності.

Те, що форма лінгвальної одиниці є інформацією про фонетичну фігуру чи набір фонетичних фігур і фактично є їхнім інформаційним заміном (адже самі фонетичні фігури як миттєві сутності складно утримувати в пам'яті), забезпечує лінгвальній одиниці можливість виконувати семіологічну функцію. Будучи системною єдністю значення і форми у мові, така одиниця одночасно може бути заміном поняття при сигналізації і заміном звучання у психіці (зокрема, у внутрішньому мовленні). Цього явно не розумів В. З. Панфілов, який опротестовував психічний характер мови на підставі того, що інформація не може бути знаком, оскільки знак має обов'язково бути матеріальним предметом: «Неспроможність трактування мови як суто психічного явища приводить Ф. де Соссюра до явних протиріч. Так, очевидно, що мовний знак, будучи суто психічним явищем, **не може виконувати знакової функції**, бо для слухача таку роль може виконувати **тільки якийсь чуттєво сприйнятний матеріальний об'єкт**» [318, с. 30]. Це власне логічна помилка, оскільки матеріальний предмет самотійно нічого не означає, а отже, не може виконувати знакової функції. Він не тільки не експлікує те, що щось заміняє як знак, але й того, чим він сам є. Знання про предмети – це суто психічні функції. Позначати може щось не сам предмет, а якась інша інформація про нього (наприклад, чуттєва). Але розвиваючи цю думку, В. З. Панфілов намагається інкримінувати Соссюру міркування в «Курсі» про те, що лінійна форма знака повинна сприйматися на слух (у 1982 році В. З. Панфілов мав би знати, що Соссюр цієї книги не писав і не може відповідати за інтерпретацію його поглядів А. Сеше й Ш. Баллі): «Не доводиться дивуватись тому, що, характеризуючи властивості позначення як компонента знака, **Ф. де Соссюр пише:** «Слухове за своєю природою позначення розгортається лише в часі, запозичивши від нього характерні ознаки: а) *воно наділене тривалістю*; б) *його тривалість має тільки один вимір – це лінія*». Цілком очевидно, якби позначення знака було, як це раніше стверджував Соссюр, психічним явищем, його не могли б сприймати на слух – таке сприйняття притаманне тільки фізичному звуку, тобто матеріальному явищу; не може воно володіти й якимись властивостями часу, бо **час є формою існування матерії**. Такого зразка суперечливі висловлення в Соссюра щодо онтологічного статусу

мови не випадкові. Зокрема, у його роботі ми знаходимо спеціальний параграф під заголовком «Мовна значущість у матеріальному аспекті» [там само]. Фраза «слухове явище» є витвором упорядників «Курсу». Соссюр такого терміна не вживав. Натомість багаторазово в нотатках трапляється термін *matériel* «матеріальний», яким Соссюр послуговувався у значенні «фізіологічний» чи «психофізіологічний (акустичний)». Знак як форма в нього обов'язково асоціюється (перебуває у зв'язку) із фонетичною фігурою (що є похідною артикуляції та акустики у співвідношенні з мовою), але самостійно він не є «слуховим явищем». Чуємо ми не форму чи знак, і навіть не фонетичну фігуру (бо вона вже є результатом слухання й приводом до артикуляції), а звукоряди. Соссюр виразно прописує весь ланцюжок як низку значущих відношень. Тому претензії В. З. Панфілова щодо нездатності психічної сутності бути знаком не можна приписувати самому Соссюрові. Якщо відмовитись від субстанціалістичної віри в те, що психічні, фізіологічні і фізичні явища становлять сутності «самі в собі й для себе», і прийняти за основу реляціоністичне розуміння семіозиса як системи відношень, такі претензії відпадуть. Тезу про неспроможність знака (лінгвальної форми) як психічної сутності існувати поза часом, бо «час є формою існування матерії», вважаємо суто ідеологічним і методологічним пересмикуванням. Далеко не всі філософи вважають, що час є формою існування матерії. Ми вже згадували вище, що Соссюр у цьому аспекті був набагато ближчий до кантіанства, у якому час – це апріорна форма організації досвіду. О. В. Лещак, аналізуючи концепцію часу в І. Канта, зауважив, що його тріадичність аспектів темпоральності (одноразовість – зміна – тривалість) разюче нагадує соссюрівську тріаду, яку він вводить за розгляду модусів мовної діяльності (ідіосинхронія – діакронія – панхронія) [240]. Будучи психічною, форма, як і лінгвальна одиниця загалом, може існувати поза змінами в режимі тривання (панхронії). Складніше з фонетичною фігурою, яка, згідно з поглядами Соссюра, є сутністю діакронічною, послідовно-змінною. Він вживає на її окреслення терміна *identité transversale*. У розділі 2е монографії науковець фактично ототожнює три аспекти – фонетичний, лінійний (*transversale*) і діакронічний (про що ми вже писали в попередньому розділі).

Отже, докори В. З. Панфілова мають таку саму онтологічну підставу, що й більшість критичних зауважень на адресу Соссюра – субстанціалістське розуміння мови й семіозиса. Принагідно згадаємо про те, що базовим дуалізмом мовної діяльності для Соссюра була не стільки асоціація понять із фонетичними фігурами і не стільки внутрішня двоїстість самих лінгвальних одиниць (значення / форма), скільки психо-психофізіологічна (а відтак і психофізична) двоїстість знака як форми і як фонетичної фігури. На перший погляд ця теза видається більш ніж дивною, бо багаторазово Соссюр наголошував на нелінгвістичності фізично-матеріальної субстанції та несеміотичності фізіологічних відчуттів. Цю двоїстість також слід інтерпретувати у дусі реляціонізму. Ідея Соссюра полягає в тому, що знак як фонетична фігура є, з одного боку, відношенням між звучанням (фізичним) і психофізіологічним (акустично-артикуляційним) враженням, а як форма лінгвальної одиниці є відношенням між психофізіологічним, акустично-артикуляційним враженням (фонетичною фігурою) і психічною функцією інформації про поняття. У такий спосіб постає ланцюг відношень, що проводять від поняття через значення / форму до фонетичної фігури, а від неї – через акустичні враження й артикуляційні дії – аж до звукоряду. Ця формула цілковито убезпечує концепцію Соссюра від будь-яких закидів, пов'язаних із суб'єктивізмом та ідеалізмом.

Роздуми В. З. Панфілова про те, що психічний знак мови не може бути комунікативним знаряддям матеріально-фізичної інтеракції, підтримує й О. Т. Кривоносов: «Якщо, з одного боку, вважати, що в знака обидві сторони психічні (Ф. Соссюр) і пов'язані асоціативним зв'язком, то комунікація й обмін інформацією неможливі за допомогою мови, оскільки такі знаки не зможуть сприйматися іншими людьми: вони належать свідомості і як ідеальні сутності не спостерігаються» [210, с. 133]. І щодо цього він має рацію, оскільки в буквальному сенсі мова й не є інструментом спілкування, а лише інструментом творення та сприйняття мовлення. Утім, якщо чітко дотримуватися онтологічної логіки, мовлення теж не є інструментом міжособистісної інтеракції (лише інструментом семіотичної експресії та впливу). Таким безпосереднім інструментом є лише сигнальна інтеракція, тобто використання сигнальних предметів (звуків, чорнила,

фарби, крейди тощо), бо тільки на цьому рівні людське мовлення стикається із зовнішнім матеріальним простором. Цілком слушними вважаємо й інші міркування О. Т. Кривоносова: «якщо вважати, що знак матеріальний (В. З. Панфілов) і, отже, знаки мови є фізичними сутностями, то комунікація знову ж виявляється неможливою, тому що здатна до сприйняття свідомість просто не зможе їх упізнати, ототожнити їх із тими знаками, які вже траплялися раніше, чи навпаки, не зможе відрізнити їх від інших знаків» [там само, с. 133].

Розуміння характеристик і властивостей лінгвальних одиниць і знака як форми мовленнєвої одиниці в їхньому трактуванні Соссюром цілком узалежене від розуміння реліційної, функційної суті цих одиниць.

Якщо хоч на хвилину забудемо, що лінгвальна одиниця як така чи лише сама її форма як знак – це згустки функційних відношень, і почнемо їх ототожнювати з фізіологічними діями чи акустичними враженнями, з якими вони цими відношеннями безпосередньо пов'язані, можемо не зрозуміти, про що йдеться в ідеї лінійності знака вербального, тобто артикульованого типу (на противагу, наприклад, іконічному знакові оптичного типу). Таку помилку допускає, наприклад, І. Мелікішвілі: «Соссюр підкреслює односпрямованість слова – поділ, на його думку, завжди відбувається в одному напрямку і здійснюється однаково: «Протиставлення **двох сем ... здійснюється** за допомогою відрізків, які сліднують в одному напрямку і змінюють один одного по черзі» (3317.2). До того ж Соссюр вказує, що це характеристики **самого мовного знака**, оскільки легко уявити собі сотні різних систем, в яких ні та, ні та умова не буде дотримуватися. «Чим більше ми вивчаємо, – пише він, – тим більше впевнюємось, що саме подільність звукового ланцюга на часові відрізки (**проста, односпрямована подільність**) одночасно створює відмінні ознаки й породжує ілюзії, одна з котрих полягає в тому, що мовні одиниці є організованим цілим, тоді як вони просто становлять собою ціле, подільне в часі й паралельне до функцій, котрі можна приписати кожному часовому відрізку» (3317.3)» [280, с. 51]. Варто підкреслити, що праця І. Г. Мелікішвілі є однією з небагатьох, присвячених соссюрівській концепції, що базуються не на «Курсі», а на «Нотатках». І все ж автор допускає ті самі класичні помилки, трактуючи *les unités de langage* як мовні одиниці, а не як

одиниці мовної діяльності (що в поданому контексті є надто важливим) і пропускає, цитуючи Соссюра, найбільш ключовий момент, який у цьому випадку відіграє надто важливу роль. У Соссюра в нотатках зазначено: «Наслідком засади односпрямованості, **якщо мати на увазі сому**, є подільність семи на відрізки» [437, с. 153]. Саме виділений фрагмент про те, що йдеться не про лінгвальну одиницю як таку, а про її оцінку крізь призму соми, І. Г. Мелікішвілі бере до уваги. Сомат — це «тіло» знака, фонетичний план вираження семи, а не сама «сема», сема ж — не мовний знак (як пише І. Г. Мелікішвілі), а лінгвальна одиниця як стосунок поняття до соми. У Соссюра використано поняття *семи* на позначення словоформи, тобто семіологічної єдності конкретної форми з конкретним значенням, співвіднесеної з іншими формами цієї самої лінгвальної одиниці (одиниці мовної діяльності). Пояснюючи специфіку лінгвальної одиниці (на відміну від семіологічних одиниць іншого різновиду), він звертає увагу на те, що «тіла» інших, нелінгвальних семіологічних одиниць, наприклад, іконічні зображення, можуть поставати в довільному порядку й напрямку і так само сприйматися. У сучасній семіотичі таке явище називають ейдетичністю сприйняття. «Тіло» ж лінгвальної одиниці (сомат, фонетична фігура), будучи результатом акустично-артикуляційних дій, приречене на те, щоб бути лінійно протяжним і подільним у часі. І ця обставина онтологічно обтяжує кожен лінгвальну одиницю й мовну діяльність загалом. Саме тому наша мовна діяльність і мовлення можуть бути названі *langage articulé* чи *parole articulée*. Крім того, виявилось, що в російському перекладі нотаток 1990 року сплутані терміни *unilatéralité* (односторонність) і *unispatialité* (однонаправленість) й у фразі, яка в перекладі звучить «простая, однонаправленная членимость», в оригіналі йдеться про унілатеральну подільність, тобто подільність самого лише зовнішнього боку знака (соми, фонетичної фігури)²²⁶. Ще раз підкреслимо, що для Соссюра двоїстість знака як фонетичної форми мовленнєвої одиниці (наприклад, словоформи) полягала не в поєднанні психічного з психофізіологічним, а в поєднанні фізіологічного з акустичним, бо саме цей функційний зв'язок оберігав

²²⁶ Як бачимо, нерозуміння суті концепції перекладачем зумовлює наступні неправильні інтерпретації коментаторів і критиків, що будують свій концептуально-термінологічний аналіз поглядів Соссюра на неправильному перекладі.

ую концепцію від ідеалізму і соліпсизму. Для Соссюра важливим було не так відділити мовну діяльність і мову від фізичного (на чому наполягали А. Сеше й Ш. Баллі за допомогою ідеї акустичного образу), як чітко встановити межу між власне лінгвальним і нелінгвальним, одночасно вказавши на їхню суміжність і функційну пов'язаність. Лінгвальне починається там, де мовленнєва фонетична форма поєднується асоціативним відношенням із граматичним значенням, унаслідок чого з'являється функція форми (морфологічної) як сторони лінгвальної одиниці. Поки такої асоціації немає, фонетична одиниця є лише складником т. зв. *domaine physiologico-acoustique (non linguistique) de la figure vocale* (фізіологічно-акустичної (нелінгвальної) сфери фонетичної фігури).

Для Соссюра вкрай важливим було одночасне визнання двох тез:

1) семіотичне (лінгвальні одиниці, їхні форми й значення) і несеміотичне (фонетичні фігури, акустичні образи й артикуляційні мускульні дії) – це принципово різні сфери інформаційно-комунікативного досвіду;

2) обидві сфери безпосередньо пов'язані між собою, не можуть функціонувати одна без одної і характеризують одна одну.

Ця пов'язаність нередукована, адже людська мова, за визначенням, є акустично-артикуляційною знаковою системою. Навіть у мовній системі як сукупності відношень (загальних різниць значень асоційованих із загальними різницями форм) фонематика зберігає характерні риси фонетики – лінеарність стосунків (наприклад, позиційні і комбінаторні характеристики фонем) і діахронічний темпоральний характер (будь-яка фонема передбачає акустичне й артикуляційне розгортання в часі: особливо помітно це в дифтонгах, дифтонгоїдах, довгих і коротких фонемах, африкатах). Послідовність розгортання форми передається й вищим рівням граматики, оскільки морфемна структура форми не є довільною й цілком індиферентною до часового спрямування (префікси, за визначенням, передують кореням, а суфікси слідує за ними). Помилковим вважаємо судження, що вся мова є лише суцільною парадигмою. Значна її частина має синтагматичний характер, а елементи синтагм лише частково конкретизовані (наприклад, деякі елементи фразеологізмів і мовних кліше мають характер інваріантних парадигм, а деякі – є конкретизованими словформами: *бити*

байдики, бив байдики, б»ють байдики, при цьому часова послідовність у поданих синтагмах визначена, хоча фразеологізм і має статус суто мовної одиниці). Те саме стосується і прецедентних текстів, що стали узагальнювальними мовними одиницями й водночас зберегли свою лінійну форму.

Утім проблему лінійності сигнального вияву як семіотичну специфіку мовної діяльності не варто сплутувати з оцінкою структурної специфіки форми мовної одиниці. Цілковиту рацію має Ф. М. Березін, пишучи, що «соссюрівська засада лінійності стосується лише звуків у слові, а не фонем. Де Соссюр і сам говорить про те, що засада лінійності характеризує мовлення, а не мову, отже, не може бути засадою лінгвістичного знака як члена системи» [42, с. 169]. Приписування лінійності формі мовної (тобто системної та інваріантної) одиниці – це ідея А. Сеше, котрий не зрозумів реляціоністичної суті структури семіологічних відношень. Позначення (акустичний образ, артикуляційна дія, фонетична фігура) – це не складник знака (як мовленнєвої форми), і тим більше не складник мовної одиниці (як асоціації вартісних різниць), а лише їхня репрезентація в зовнішньому усному мовленні. Зрештою, так само, як позначуване (поняття) – не складник значення мовної чи мовленнєвої одиниці, а лише фрагмент системи уявлень про світ (картини світу), щодо якого лінгвальна одиниця є позначенням (репрезентацією, якщо вживати терміни самого Соссюра).

Варто згадати й те, що Т. де Мауро у своїх коментарях до «Курсу», покликаючись на матеріали Р. Енглера, звернув увагу на відмінність запропонованого А. Сеше терміна *акустичний образ* і соссюрівського розуміння позначення як фонетичної фігури, хоча не до кінця зрозумів відмінність між фонетичною фігурою і фонологічною формою знака: «Позначення мовного знака, будучи не «образом» (image) у прямому значенні, а «фігурою» (figure) (класом можливих конфігурацій) звукової субстанції (1138 Engler), організоване в такий спосіб, що його елементи вибудовуються в ланцюжки» [277, с. 351]. Сказане Т. де Мауро було б правильне, якби він не приписав фонетичній фігурі (як фонетичній одиниці, яка базується на часово-просторовій актуальності мускульної праці органів артикуляції й акустичних образів) властивості бути класом. Клас є функцією завжди узагальненою, абстрагованою від актуального буття та

нелінійною. Так можна було б оцінити узагальнення фонетичних фігур [јти] – [п»іду] – [јшли] у формі слова ЙТИ. Це не одна фонетична фігура як клас, а три. На нашу думку, соссюрівська ідея фігури полягала не в тому, що це, на відміну від акустичного образу, парадигма, клас, а в тому, що лінійно наступні акустичні образи [ј] – [ш] – [л] – [и] поєднуються в одну фонетичну фігуру [јшли], натомість акустичні образи [п»] – [і] – [д] – [у] – у фонетичну фігуру [п»іду]. Ці дві фігури між собою ніяк не пов'язані. Їх поєднує лише форма слова ЙТИ як цілісної лінгвальної одиниці.

Підсумовуючи аналіз соссюрівського розуміння семіологічного ланцюга, спрямованого від значення через форму до фонетичної фігури, а від неї – через акустичні образи й артикуляційні зусилля – до звуку, наведемо приклад аналітично-концептуальної ситуації, у якій дослідник, навіть розуміючи суть проаналізованого матеріалу, не може позбутися нав'язаного йому традиційного стереотипу. К. К. Бахвалова пише: «Як поняття, так і акустичні образи, **що структурують мову**, становлять собою вартості, – вони суто диференційні, тобто визначаються не позитивно – своїм змістом, а негативно – своїми відношеннями до інших членів системи. Вартості творяться тільки з відношень і відмінностей з іншими елементами мови» [35]. Абсолютно правильна ідея, яка водночас демонструє абсолютно хибне розуміння структури мови та мовної одиниці. Достатньо замінити термін *поняття* терміном *значення*, а термін *акустичний образ* терміном *форма*, і твердження К. К. Бахвалової відразу ж стає бездоганим. І якщо з її припущенням про те, що поняття теж є негативною сутністю, яка твориться вартісними відношеннями з іншими поняттями в картині світу, цілком можна погодитися, то з аналогічною тезою щодо акустичного образу погодитись аж ніяк не можна. Якщо акустичний образ існує в часі діяхронічно (тобто протягом вимови), то він не може становити собою вартісну опозицію відношень. Таку опозицію можуть становити лише цілісні інформаційні одиниці, що перебувають у сталих стосунках з аналогічними одиницями в пам'яті – форми (знаки). Те саме можна сказати й про фонетичні фігури. Отже, самі ряди акустичних образів чи фонетичні фігури без їхнього сталого входження як форми до складу лінгвального знака, мови не становлять.

Підсумовуючи наш аналіз соссюрівських автографів у плані семіологічної концепції, зазначимо, що основою її розуміння є власне реляціоністично-антропоцентрична методологічна позиція, тобто акцентування трьох ключових тез:

- семіологічні явища є принципово функційними (реляційними); це не субстанції чи комбінації субстанцій, а відношення,
- семіологічні відношення є принципово антропоцентричними (індивідуально-психологічними з онтологічного погляду та суспільно-психологічними з погляду походження й функціонального призначення), а також
- семіологічні відношення якісно відмінні як від власне когнітивних (понятійно-мисленнєвих), так і власне фонетичних (акустично-артикуляційних).

Про це писав і Тулліо де Мауро в одному з коментарів до «Курсу», звинувачуючи упорядників у тому, що вони не зрозуміли суті введення термінологічної пари «позначуване – позначення» для відмежування семіологічних функцій від власне когнітивних і власне фонетичних сутностей, а не для механічного поєднання понять і фонетичних фігур у знак: «Який сенс уведення цих термінів? У цьому вбачали кальку з термінологічної пари стоїків (...) Насправді, у плані термінології вона є ознакою повного розуміння автономності мови як формальної системи щодо слухової, акустичної, концептуальної, психологічної, предметної природи субстанції, яку вона організує. *Позначення і позначуване* – «організатори», «дискримінанти» субстанції, про яку повідомляється, і субстанції, за допомогою якої повідомляється. Тобто введення двох термінів є наслідком принципу абсолютної довільності мовного знака. Видавці поєднали (не бажаючи щось згубити) стару і нову термінологію. Дійсно, тут дещо втрачено: сенс можливого контрасту між двома термінологіями, зв'язок між новою термінологією і глибокий сенс засади довільності» [277, с. 339]. У старій термінології йшлося про внутрішні структурні відношення між значенням (*signification*) і формою (*forme, signe*) у межах семіологічної функції, а в новій – про те, що це семіологічне відношення як неподільна єдність значення і форми, тобто сема (*sème*) чи лінгвальний факт (*fait linguistique*) є автономною і якісно відмінною функцією як від того, **що воно позначає**, тобто від свого **позначуваного** (*signifié*) – поняття (*idée, concept*) чи думки (*pensée*), так і від того,

за допомогою чого це відбувається, тобто від позначення (*signifiant*) – фонетичної фігури (*figure vocale*), акустичного враження (*image acoustique*), мускульної дії (*mouvement musculaire*) чи звуку (*son*).

Висновки до розділу 5

Розділ присвячено аналізу базового методологічного положення соссюрівської концепції – онтологічному реляціонізму мовної діяльності, мови й мовлення, а відтак – усіх їхніх складників і проявів. Учений будує концепцію на понятті відношення (*relation, rapport*), надаючи всім лінгвальним об'єктам цієї онтологічної форми. Всі вони потрактовані як реляційні сутності (*quantités relatives*). Зокрема, кожна лінгвальна одиниця є, з одного боку, сукупністю відношень між значеннями й формами, а з іншого – відношенням між позамовними інформаційними одиницями (поняттями) й позасеміологічними за своєю суттю фонетичними фігурами (акустично-артикуляційними образами). Науковець не зупиняється на такому загальному ствердженні, розвиваючи на його основі низку часткових концептуальних положень. Зокрема, в основі виділення й кваліфікації будь-якої одиниці мови чи мовлення лежить відношення різниці (відмінності) – *différence*. Відмінністю є саме розрізнення значень, розрізнення форм, значень і форм, значень і понять, форм і фонетичних фігур тощо. Ці відмінності можуть мати характер опозицій (паралелізмів) або суміжних послідовностей (синтагм), що дає змогу структурувати мову й мовлення. Натомість цілісності мовної діяльності (а отже, мові й мовленню) надає специфічний тип функційно-прагматичного відношення – *valeur* (вартість, цінність, значущість).

Більшість непорозумінь та неправильних інтерпретацій концепції Ф. де Соссюра породжена саме через нерозуміння цієї основної риси його онтології – реляціонізму й антисубстанціалізму. У концепції Ф. де Соссюра нічого не може існувати саме собою й у собі самому. Усе є лише відношенням того чи того різновиду.

Те саме стосується й семіологічної теорії, основний об'єкт якої – знак і похідні від нього лінгвальні одиниці за визначенням повинні становити відношення між тим,

що в мовній діяльності позначається (поняття), та тим, за допомогою чого воно позначається (фонетична фігура). Ф. де Соссюр в автографах однозначно протиставляє свою реляціоністичну модель семіології звичаєвому розумінню субстанційного знака як суми значення й форми (у «Курсі» видавці представили це білатеральне розуміння знака як суму поняття й акустичного образу). Згідно з міркуваннями Ф. де Соссюра, семіологічні відношення мають не бінарний, а чотириєдиний характер, крім того, ані поняття, ані фонетичні фігури до цих відношень безпосередньо не входять. Важливим є те, що саме поняття знака Ф. де Соссюр трактує, справді, білатерально, але це не має нічого спільного зі звичною інтерпретацією, поданою в «Курсі». Знак у вченого – це конкретна форма як відношення граматичної інформації до фонетичної фігури. У такому разі форма не може бути формою, якщо вона не входить у семіологічні відношення з іншими формами на засадах різниці й ототожнення, а також у відношення з певним значенням. Міфологізованим виявилось теж розуміння акустичного образу як позначення. Ф. де Соссюр не оперує таким терміном у своїх текстах, віддаючи перевагу термінові *figure vocal* – фонетична (голосова) фігура, що розуміє як акустико-артикуляційну психофізіологічну конструкцію. Будучи послідовним реляціоністом, Ф. де Соссюр не намагався створити теорію знака. Його цікавила теорія семіологічних відношень, у які входить знак як форма, а також ціла низка інших мовних і мовленнєвих функцій (значень, відмінностей форм і відмінностей значень, мовних, мовленнєвих і лінгвальних одиниць).

Матеріали розділу висвітлено в працях автора [344; 352–354; 358; 359; 367].

ВИСНОВКИ

1. Лінгвістична концепція становить цілісну картину розуміння мови, мовної сфери дійсності чи мовного досвіду, базовану на певному науково-методологічному світогляді, лінгвістична ж теорія є суто науковою побудовою, спрямованою на опис і/чи пояснення певних сутностей, феноменів, процесів і відношень. Тому сприйняття наукової концепції – це насамперед розуміння її методологічних засад, тобто сукупності концептуальних понять, прецедентних суджень і концептуально релевантних моделей наукового мислення, поєднаних у функційне й прагматичне інформаційне ціле. Необхідним є розуміння самої методології автором лінгвістичної концепції, зокрема онтології досліджуваного об'єкта та епістемології дослідження, а також системи використовуваних ним дослідницьких методик. Для наук, об'єкт яких не є безпосередньо даним, методологія відіграє визначальну роль. Ф. де Соссюр – перший науковець, хто однозначно узалежнив лінгвістичне дослідження від методології, використовуючи термін *точка зору*. Фактично він не створив у галузі загального мовознавства жодної часткової та конкретної теорії, усі створені ним теорії мали загальний і фундаментальний характер.

2. Критичний характер методологічної оцінки певної наукової концепції чи теорії має ґрунтуватися на принципах узгодженості понять, суджень, постулатів і моделей наукового мислення з прийнятими вченим онтологією об'єкта та методологією дослідження, концептуальною цілісністю і когерентністю суджень науковця, логічної і термінологічної зв'язності наукового тексту та сукупності текстів даного автора, часової та дискурсивної релевантності окремих постулатів і суджень з цілісною концепцією вченого.

3. Проблема аналізу концепції Ф. де Соссюра ускладнюється непростою історією її оприлюднення. Праця «Курс загальної лінгвістики» написана його колегами А. Сеше й Ш. Баллі та містила значною мірою їхню інтерпретацію поглядів вченого, а автентичні автографи були опубліковані досить пізно й не отримали належного розголосу. Тому значною мірою така інтерпретація набуває характеру реінтерпретації та деміфологізації усталених стереотипів, набутих унаслідок популяризації «Курсу». Адекватному розумінню концепції Ф. де Соссюра

перешкоджали відсутність доступу до автентичних текстів самого автора, хибна інтерпретація його поглядів видавцями, неординарність і навіть революційність більшості методологічних положень, що суттєво випередили свій час, своєрідний ідіостиль метамови вченого, на який досить часто не зважали в перекладах іншими мовами, неймовірна популяризація «Курсу» та перетворення його на своєрідний канон сучасного мовознавства.

4. Реінтерпретаційний характер дослідження (аналіз рецепції соссюрівської концепції та самої концепції на основі нових автографічних матеріалів) передбачає відповідну методологію. Такою методологією є функційний прагматизм як антропоцентрична й реляціоністична концепція діяльності та досвіду, оскільки саме на таких засадах будував свою концепцію Ф. де Соссюр. Ідея антропоцентризму полягає у визнанні об'єкта мовознавства інформаційною сутністю, що існує у свідомості (психіці) людини. Ідея реляціонізму ґрунтується на розумінні кожного явища й кожної сутності як відношення або сукупності відношень. Категорія відношення є основною формальною категорією онтології у функційному прагматизмі. Засада реляційності (функційності) дає змогу вийти за межі індивідуальної одиницності людського суб'єкта й за межі вузького одиничного ситуаційного досвіду. Тому у функційно-прагматичному мовознавстві роль ключового об'єкта виконує не мова, мовлення чи окремий його акт, а саме цілісний мовний досвід / мовна діяльність усупільненої людської особистості. Логічним наслідком застосування онтологічних засад антропоцентризму й реляціонізму до процедур епістемології є прагматизм дослідження, тобто узалежнення дослідницьких процедур від потреб (намірів) та можливостей (здатностей) людини (як суб'єкта пізнавальної діяльності) і дослідника як представника певної школи, течії, напряму, носія певного науково-методологічного світогляду.

5. Женевські лінгвісти Р. Годель і Р. Енглер ставили під сумнів адекватність концепції Ф. де Соссюра у формі, викладеній у «Курсі загальної лінгвістики», звертаючи увагу наукового світу на суттєві концептуальні розбіжності між текстом «Курсу» та автографами-нотатками до лекцій і статей. Р. Енглер зіставив усі рукописні матеріали з канонічним текстом «Курсу загальної лінгвістики», що дало змогу встановити, як співвідноситься інтерпретація видавців з оригінальними

джерелами «Курсу». У 1974 році за редакцією Р. Енглера у світ виходять автографічні тексти, написані Ф. де Соссюром, – підготовчі нотатки для лекцій, афоризми, нариси й різні примітки. Нарешті в 1996 році були знайдені нові рукописи Ф. де Соссюра, опубліковані в 2002 р. у Парижі під назвою «*Écrits de linguistique générale*» («Записки із загальної лінгвістики»). Перша частина книги – монографія «*De l'essence double du langage*» («Про двоїсту сутність мовної діяльності») містить 29 розділів, у яких Соссюр подав основні теоретичні положення своєї концепції, котрі разюче відрізняються від традиційного розуміння концепції, яку в мовознавстві прийнято називати соссюрівською. Виникла потреба піддати ревізії основні положення традиційної концепції, для чого було розглянуто джерела й чинники її формування.

6. Зміна наукової парадигми на зламі XIX–XX століть спричинила розмаїття наукових розвідок у науках загалом і в суспільно-гуманітарних зокрема. У філософії того часу відбувався відхід від позитивізму й матеріалізму в бік системоцентризму, феноменології, прагматизму, функціоналізму та антропоцентризму. Лінгвістика кінця XIX століття поступово відходить від однозначного прив'язування мовознавства до історії культури й починає орієнтуватися на психосоціальні та біофізіологічні дослідження. У психології з'являються концепції, які остаточно й переконливо доводять психічну основу мислення. Зростає зацікавлення мовою як явищем, що самоорганізується, як знаряддя спілкування й вираження думки, як психосоціальною функцією. Рух «назад до Канта» на зламі століть породжує зацікавлення кантівським антропоцентризмом, реляціонізмом, номотетизмом і символізмом. Повернення до кантіанства дало змогу побачити власне антропоцентричну підставу мовознавства – психічну й соціальну одночасно. Наприкінці XIX століття з'являються нові ідеї – соціопсихологізм і психосоціологізм, що лягли в основу нового антропоцентризму Ф. де Соссюра й І. Бодуена де Куртене. Соссюрівська концепція мови як системи психологічних за своєю онтологічною суттю знаків і моделей мовленнєвої поведінки одночасно підкреслювала суто соціальний характер мови як продукту та знаряддя. Зароджуються ідеї про мову як цілісну функційну систему, що існує тут і зараз, і кожний складник цієї системи залежить від її цілісності.

Після першої світової війни «Курс загальної лінгвістики» (котрий, хоч і не був повною мірою працею Ф. де Соссюра, усе ж містив певні загальні положення його концепції) виявився на часі не лише в Європі, але й у всьому світі. Уперше в історії мовознавства було представлено цілісне й системне пояснення суті мови та мовлення, а також людської мовної діяльності як такої. У післявоєнний період розпочинається популяризація концепції Ф. де Соссюра та з'являється низка наукових шкіл, які тією чи тією мірою вбачали свої теоретичні джерела в концепції «Курсу». Виокремимо щонайменше п'ять принципово відмінних шкіл т. зв. «структуралізму» – соціологічну (Женева), функційну (Прага), абстрактно-логічну (Копенгаген), культурологічну (Лондон) і дескриптивно-позитивістичну (США).

7. Аналіз центральних українсько- і російськомовних періодичних видань («Мовознавство» і «Вопросы языкознания»), а також значної кількості монографій, підручників і енциклопедій із метою простежити тенденції й характер рецепції поглядів Ф. де Соссюра в радянському та пострадянському лінгвістичному просторі уможливив періодизацію цих процесів за видавничою логікою. Представлений огляд публікацій, присвячених Ф. де Соссюрові та його теорії, дає підстави для визначення трьох етапів періодизації повоєнної рецепції поглядів ученого: від початку 50-х років до 1977 (1978) року минулого століття, тобто до другого видання «Курсу»; період «формального зацікавлення» від 1977 до 1990 (1991) року; період «музейного сприйняття» поглядів вченого – від 90-х років до сьогодення.

8. Розглянуто ключовий соссюрівський термін *langage* та здійснено його концептуальний та прагматичний аналіз на основі як автографічних текстів, так і оригіналів і перекладів «Курсу». Визначено сутність цього поняття, деміфологізовано одне з ключових і фундаментальних непорозумінь, пов'язаних з інтерпретацією поглядів Ф. де Соссюра загалом і їхньою інтерпретацією в «Курсі загальної лінгвістики» зокрема, тобто переконання, що для Соссюра базовим об'єктом мовознавства є мова (*langue*). Концептуальний аналіз усіх вживань зазначеного терміна в автографах науковця показав, що поняття, номіноване Ф. де Соссюром як *langage*, поєднує в собі три взаємодоповнювальних семантичних аспекти, кожен із яких заактуалізований швейцарським лінгвістом у різних контекстах: це вид досвідної семіотичної діяльності, антропологічна функція

людини як особи й виду, а також функційно-прагматичне поєднання мови й мовлення.

Для Ф. де Соссюра базовим і повним об'єктом мовознавства є не *langue*, а саме *langage* як цілісна динамічна система знакових відношень, як лінгвосеміотична діяльність людини, одна з форм її семіотичної активності. За своєю онтологічною сутністю цей об'єкт – складна психосоціальна функція людського досвіду, він становить не субстанційну, а реляційну сутність, інакше кажучи, є упорядкованою сукупністю взаємозалежних відношень. Цілісне видове й культурно-історичне системне поняття мовної діяльності (*langage*) є двоїстим у кількох аспектах: (1) єднає думку (психічну інформацію, церебрацію) зі знаком (семіотичною формою), (2) встановлює зв'язок між знаком (семіотичною формою) і фонетичною фігурою (конкретною артикуляцією, фонацією), (3) поєднує конвенційно-суспільну потенцію особи (мову) з волітивними лінгвосеміотичними актами (мовленням), (4) встановлює залежність між власне лінгвосеміотичним (внутрішнім, мовним) і психосоціальним, історико-культурологічним (зовнішнім, позамовним) планами людського досвіду, нарешті (5) саме в мовній діяльності поєднуються системне сучасне й історичний розвиток мовної потенції людини.

9. У рукописній спадщині Ф. де Соссюра поряд із загальним об'єктом мовознавства – *langage* – вирізнено ще три його структурні функції – *langue*, *parole* і *discours* (*le discursif*), з яких перша стосується потенційного аспекту мовної діяльності, а дві інші – її актуально-процесуального аспекту. Концептуальний аналіз поняття мови на тлі конкретних контекстів вживання терміна *langue* в рукописах Ф. де Соссюра дав змогу вказати на те, що вчений усвідомлює цей термін як назву антропоцентричного семіологічного знаряддя на відміну (але не в протиставленні) від термінів *parole* (висловлення) та *discours* (мовлення) як назв дій та подій експресивно-комунікативного характеру, у яких вживається це знаряддя. Одним із найважливіших положень про поняття мови є те, що мова – сутність подвійно негативна: як інформація вона не може існувати поза психікою людини як суб'єкта лінгвосеміотичної діяльності, а як код вона не може функціонувати (виникати й використовуватися) у свідомості лише однієї, окремо взятої людини. Дуалізм мови полягає в тому, що онтологічно вона має характер психічний, а телеологічно й каузально – суспільний.

Функційно-прагматичним проявом використання мови в мовній діяльності, а одночасно й єдиним джерелом і чинником її еволюції є мовлення, яке Ф. де Соссюр розуміє двозначно: по-перше, як окремі акти мовлення – висловлення (які він називав *parole*), а по-друге, як події, тобто як поле експресивно-комунікативної інтеракції (назване термінами *discours* або *le discursif*). Це розрізнення залишилося поза увагою мовознавців із вини видавців «Курсу». *Discursif* – сфера соціалізації людини й інтеріоризації мови як системи. Дискурсивна сфера (*le discursif*) має, по-перше, процесуальний, по-друге, інтерактивний характер і, по-третє, співвіднесена з мовою одночасно в причинно-наслідковому (як джерело інновацій) і цільовому плані (як поле реалізації мови). Термін *parole* у Ф. де Соссюра позначає тільки акт усного мовлення (висловлення) як базову форму людської мовленнєвої сигналізації. Якщо *parole* – це одиничний мовленнєвий акт, то *discours* – мовленнєва подія, що пов'язує між собою такі акти в цілісну єдність актуальної мовної комунікації.

10. Основним непорозумінням, яке побутує в традиційній рецепції поглядів Ф. де Соссюра, є переконання, що він протиставляв мову й мовлення як дві незалежні сутності або ж як два складники *langage*. Автографічні матеріали доводять, що він розглядав їх як взаємно пов'язані функційні аспекти буття мовної діяльності – інваріантний, ідіосинхронічний, психосинергетичний і неусвідомлений, суто психологічний (мова) та актуально-волітивний, діяхронічний і психофізіологічний (мовлення). Ці два об'єкти дослідження суттєво відрізняються з онтологічного боку. Мова є станом, статичною системою інформаційних відношень, мовлення має характер актуального інформаційного процесу. Проблема розрізнення мови й мовлення виявляє в Ф. де Соссюра виразно темпоральний характер. Мові притаманний характер ідіосинхронічний (усі її функційні елементи співіснують водночас у єдиній системі), мовленню ж – діяхронічний (це завжди протяжний та змінний у часі процес). Ф. де Соссюр, розмежовуючи системне (семіологічне), діяхронічне (фонетичне), ретроспективне та історичне вивчення мовної діяльності, ніколи не закликав припиняти дослідження історії мови, а лише наполягав на тому, щоб не плутати сутнісних об'єктів: семіологічних відношень, які треба вивчати системно (синхронічно), та фонетичних рядів, дослідження яких він називав діяхронічним, а також власне епістемологічного конструкту (штучного витвору

науковців), яким є історичний стан мовної системи чи етап розвитку мовної діяльності, котрий можна досліджувати або ретроспективно (етимологічно чи анахронічно, оцінюючи минуле через сучасне), або власне історично (квазісистемно, зіставляючи різні системні зрізи). Синхронне і діяхронічне дослідження, на переконання Ф. де Соссюра, – абсолютно різні дослідження принципово відмінних об'єктів. Утім обидва ці підходи, за словами вченого, походять із природи самих фактів мовної діяльності. Основне непорозуміння в рецепції соссюрівської епістемології полягає в ототожненні діяхронії мовлення з історією мови та перенесенні назви дослідження фонетичних явищ та змін на історичне дослідження мовної системи. *Синхронічним*, чи радше *ідіосинхронічним*, Ф. де Соссюр називав одномоментний стан системних відношень у мові як інформаційній функції, протиставляючи його *діяхронічному* (бо постійно змінному й послідовному) фонетичному ряду. Вчений не зводив темпорального статусу лінгвальних фактів до дихотомії «ідіосинхронія – діяхронія», а вбачав у *langage* ще один темпоральний модус існування – панхронію, котру розумів як сукупність усіх моментів ідіосинхронії. Для розрізнення стану мови і її розвитку (еволюції) Ф. де Соссюр вживав зовсім інші терміни – *status, état* (стан мови, статика) – *motus, événement* (розвиток мови, динаміка). Натомість для розрізнення підходів до дослідження мови чи мовлення лінгвіст використовував терміни *sémiologique* (семіологічний); *diachronique* (діяхронічний); *rétrospectif* (ретроспективний) і *historique* (історичний).

11. Одна з ключових категорій у концепції Ф. де Соссюра – категорія відношення, котра імплікує те, що лінгвосеміотична інформація має несубстанціальний характер, тобто за своєю онтологічною формою є певного зразка залежністю, функцією. Така онтологічна настанова передбачає необхідність розгляду кожного лінгвального (і насамперед мовного) об'єкта в розрізненні та зіставленні, протиставленні й ототожненні з іншими (як відношення – *relation, quantités relatives, rapport*, різниці – *différence*, опозиції – *opposition*, різнорідності – *diversité*, вартості / значущості – *valeur* і негативності – *quantités négatives*). Ф. де Соссюр однозначно виводив поняття субстанції поза лінгвальну та семіологічну сфери, тобто позиціонував себе в методології як послідовний реляціоніст.

Базовим відношенням, що конститує як кожен одиницю мовної діяльності, так і їхні структурні елементи, у концепції Ф. де Соссюра є різниця / відмінність (*différence*). Саме використовуючи відмінність, можна говорити про наявність того чи того об'єкта як у системі мови, так і в мовленнєвих синтагмах. Різниця – це основа існування інформаційної одиниці, а тотожність – лише її зворотний бік. Ф. де Соссюр цілком свідомо висуває на передній план різницю й апофатику (заперечення) як прийом, підкреслює саме негативний характер мови й знака. Кожна одиниця мови й мовлення існує завдяки її відмінностям від подібних чи суміжних одиниць, але й кожен складник їхніх одиниць (форма чи значення) конститується відмінністю від інших.

Для актуального визначення об'єкта в полі функціонування треба встановити його відношення до інших об'єктів у часовому континуумі (у діяхронії), а для визначення місця в інваріантній системі необхідно встановити відразу два типи відношень: відношення його протиставлення (опозиції) щодо інших об'єктів за подібністю та відношення його суміжності (поєднання) з іншими об'єктами. У мовній системі Ф. де Соссюр убачав обидва різновиди відношень, а в мовленні – лише синтагматичні. Мовленнєве висловлення (*parole*) як актуальна синтагма організоване саме на суміжності елементів згідно із засадою їхньої лінійної послідовності, а мовна система становить собою сукупність інваріантів і передбачає передусім наявність відношень опозиційності елементів у класах та опозиційності самих класів між собою. При цьому можна говорити про лінійність у мові, тобто про синтагматичні відношення суміжності, сполучуваності, котрі містять у собі потенцію мовленнєвої лінійності. Суміжності, які ми виявляємо в мові у формі лінійних послідовностей чи у формі сполучуваності або ж моделей творення мовленнєвих висловлень, – це «спадок», який дістався мові від мовлення.

12. Центральним поняттям у низці реляційних концептів Ф. де Соссюра є поняття вартості / цінності / значущості (*valeur*). Термін вартість / цінність, окрім власне онтологічного, має також епістемічний чи гносеологічний відтінок, адже в ньому закладений антропоцентричний вимір. Це не просто відмінність / різниця, а така відмінність чи різниця, яка допомагає людині системно упорядковувати досвід, яка є корисною чи потрібною суб'єктові. Цінність – облігаторна умова входження

одиниці в систему мови чи синтагматичний ряд мовлення, окреслення її місця в системному чи лінійному оточенні, а також її самототожності. Ідентична відмінність (різниця) у різних мовних системах чи в різному синтагматичному оточенні може мати різну значущість (цінність / вартість) для носія мови чи мовця, а отже, можуть бути різними одиницями мови чи мовлення. Саме ця думка становить антропоцентричне ядро соссюрівської концепції.

13. Одним із ключових положень концепції Ф. де Соссюра є його реляціоністична за своєю сутністю теорія знака. На відміну від традиційного білатерального розуміння знака як семіотичних відношень поняття з акустичним образом (приписуваного Соссюрові), лінгвіст пропонує складну систему власне семіологічних відношень значень, форм і їхніх відмінностей, пов'язаних, з одного боку з поняттями, а з іншого – із фонетичними фігурами. Ані поняття (як функції позалінгвальні), ані фонетичні фігури за такої умови не входять до складу семіологічних відношень. Ці відношення мають подвійно-дуальний (тетричний) характер: у просторовому аспекті вони нагадують звичайний семіотичний дуалізм значення і форми (який окреслюють зазвичай як білатералізм знака), а в темпоральному плані визначають функційний характер семіологічних відношень: одиничне значення (*une signification*), що може функціонувати окремо від системи в поєднанні з конкретною формою (*une forme*), через функційні стосунки різниці (*différence*) пов'язане з низкою інших значень через систему сигніфікативних цінностей – семантичну парадигму (*différence générale des significations*) так само, як кожна одинична форма (*une forme*), що в дискурсивному вжитку може становити в поєднанні з одиничним значенням (*une signification*) конкретний мовленнєвий знак, обов'язково пов'язується системою протиставлень з іншими формами в єдину формальну парадигму (*différence générale des formes*). Нарешті система асоціацій між семантичною та формальною парадигмою творить єдність мовного знака.

Аналіз автографічних матеріалів Ф. де Соссюра показав, що термін *знак* (*signe*) означав у нього форму мовленнєвої одиниці. Натомість те, що прийнято називати в сучасному мовознавстві знаком (мовним чи мовленнєвим), у Ф. де Соссюра найчастіше названо лінгвальним фактом, лінгвальною одиницею або лінгвальним феноменом (*fait linguistique, unité linguistique чи phénomène linguistique*), а також

спеціально визначеним для цього терміном *sème*. Одинична лінгвальна одиниця у просторовому вимірі має два аспекти, дві площини – значення і форму (знак), кожна з яких є також двобічним відношенням. У такому разі терміни *signification* і *forme* на маркування цих площин Ф. де Соссюр використовував набагато частіше, ніж «класичні», «, знані з «Курсу» *позначуване* і *позначення*. Ці останні треба ототожнювати не з самим знаком (семіологічним відношенням), а з тими позасеміологічними сутностями, до яких звернений лінгвальний факт: роль *позначення* у стосунку до лінгвальної одиниці виконує фонетична фігура, а роль *позначуваного* – поняття.

14. Аналіз соссюрівської семіологічної теорії за автографами вченого показав, що основою її розуміння є власне реляціоністично-антропоцентрична методологічна позиція, тобто постулювання того, що: а) семіологічні явища принципово функційні (реляційні); це не субстанції чи комбінації субстанцій, а відношення; б) семіологічні відношення принципово антропоцентричні (індивідуально-психологічні з онтологічного боку та суспільно-психологічні з погляду походження й функційного призначення); в) семіологічні відношення якісно відмінні як від власне когнітивних (понятійно-мисленнєвих), так і власне фонетичних (акустично-артикуляційних).

Водночас для Ф. де Соссюра вкрай важливим було одночасне визнання двох тез: семіотичне (лінгвальні одиниці, їхні форми й значення) і несеміотичне (фонетичні фігури, акустичні образи й артикуляційні мускульні дії) – принципово різні сфери інформаційно-комунікативного досвіду, проте обидві ці сфери безпосередньо пов'язані між собою, не можуть функціонувати одна без одної і взаємно окреслюють одна одну. Для Ф. де Соссюра двоїстість знака як фонетичної форми мовленнєвої одиниці (наприклад, словоформи) полягала не в поєднанні психічного із психофізіологічним, а в поєднанні психофізіологічного з акустично-артикуляційним, бо саме цей функційний зв'язок оберігав усю концепцію від ідеалізму та соліпсизму.

15. Відмінності в тлумаченні соссюрівських ідей виявлені на різних рівнях. З одного боку, вони стосуються фундаментальних питань теорії лінгвістичної науки, а з іншого боку, величезна відмінність стосується логіки аргументації, розвинутої в трьох циклах лекцій і зміненої авторами «Курсу». Абсолютно зрозуміло, що

Ф. де Соссюр у лінгвістиці є засновником не тільки, і не стільки структуралізму. Його концептуальна думка й методологічна позиція щодо теоретичних підстав лінгвістики випереджувала не лише структуралізм, але й пізніші наукові течії в мовознавстві: функціоналізм, генеративну граматику, прагматику, дискурсологію.

На зміну лінгвістиці мови 30–40-х рр. XX ст. у 70–90 рр. прийшла лінгвістика мовлення. Спочатку на рівні речень, потім на рівні тексту, пізніше – дискурсу як тексту в мовленнєвій ситуації. Зараз виразно проступають спроби вивести лінгвістичне дослідження на рівень лінгвістики дискурсу, але суто як фрагмента *langage* (мовної діяльності). Стає зрозумілим, що, поза всяким сумнівом, настане час лінгвістики цілісної мовної діяльності, причому не об'єктивістської та описової, а антропоцентричної, і не субстанціальної, а реляціоністської. А це, власне, і є соссюрівська наукова концепція.

16. Можна визначити кілька перспектив дослідження «нового» Ф. де Соссюра. Як завдання мінімум слід поставити переклад українською мовою й публікацію усіх автографічних матеріалів та ознайомлення з ними мовознавців і студентів-філологів, а також комплексну дослідну працю над окремими проблемними місцями у концепції вченого на основі цих матеріалів. Завдання максимум – переглянути вітчизняні оцінки інших західних мовознавців, які могли бути суттєво спотворені або через успадковані з радянського періоду упередження ідеологічного характеру, або через невірні тлумачення, або ж через неналежну, однобічну методологічну інтерпретацію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абаев В. И. Лингвистический модернизм как дегуманизация науки о языке. *Вопросы языкознания*. 1965. № 3. С. 22–43.
2. Абаев В. И. Языкознание описательное и объяснительное о классификации наук. *Вопросы языкознания*. 1986. № 2. С. 27–39.
3. Абушенко В. Л. Концептуализация. Гуманитарная энциклопедия. *Центр гуманитарных технологий*, 2002–2018. URL: <http://gtmarket.ru/concepts/6891>
4. Аветян Э. Г. Природа лингвистического знака. Ереван : ЕГУ, 1968. 223 с.
5. Адмони В. Г. О многоаспектно-доминантном подходе к грамматическому строю. *Вопросы языкознания*. 1961. № 2. С. 42–52.
6. Адмони В. Г. Развитие синтаксической теории на Западе в XX в. и структурализм. *Вопросы языкознания*. 1956. № 6. С. 48–64.
7. Акуленко В. В. Проблемы двуязычия и многоязычия. *Вопросы языкознания*. 1974. № 3. С. 133–138.
8. Акуленко В. В. Українська мова в європейському контексті (проблеми розвитку мовленнєвої комунікації). *Мовознавство*. 1998. № 2-3. С. 91–97.
9. Алпатов В. М. История лингвистических учений: учебн. пособие. 4-е изд., испр. и доп. Москва: Языки русской культуры, 2005. 368 с.
10. Алпатов В. М. Книга «Марксизм и философия языка» и история языкознания». *Вопросы языкознания*. 1995. № 5. С. 108–126.
11. Алпатов В. М. Книга Мейе глазами некомпаративиста. *Вопросы языкознания*. 2010. № 6. С. 3–15.
12. Алпатов В. М. О сопоставительном изучении лингвистических традиций (к постановке проблемы). *Вопросы языкознания*. 1990. № 2. С. 13–25.
13. Алпатов В. М. Рец.: Lev Jakubinskij, Une Linguistique De La Parole by textes édités Et Présentés Par Irina Ivanova, Traductions D'Irina Ivanova Et Patrick Sériot. Limoges: Lambert-Lucas 2012. 334 p.; I.Tylkowski. Vološinov en contexte. Essai d'épistémologie historique. Limoges: Lambert-Lucas 2012. 380 p. *Вопросы языкознания*. 2013. № 5. С. 137–144.

14. Алпатов В. М. Розалия Осиповна Шор. *Вопросы языкознания*. 2009. № 5. С. 114–131.
15. Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. История языкознания: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 2-е изд., стер. Москва : Издательский центр «Академия», 2005. 672 с.
16. Андреев М. Д. Типологія ранньоіндоєвропейської прамови. *Мовознавство*. 1978. № 6. С. 30–39.
17. Андреев Н. Д., Зиндер Л. Р. О понятиях речевого акта, речи, речевой вероятности и языка. *Вопросы языкознания*. 1963. № 3. С. 15–21.
18. Андреев Н. Д., Зиндер Л. Р. Основные проблемы прикладной лингвистики. *Вопросы языкознания*. 1959. № 4. С. 3–19.
19. Андрющенко В. М., Москович В. А. Хроникальные заметки. *Вопросы языкознания*. 1963. № 2. С. 159–163.
20. Антонов А. В. Знак, значення, смисл. Психологічне дослідження. Київ : Наукова думка, 1984. 38 с.
21. Антошкіна Л., Красовська Г., Сигеда П., Сухомлинов О. Соціолінгвістика: навч. посібник. Донецьк : ТОВ «Юго-Восток Лтд», 2007. 360 с.
22. Апресян Ю. Д. Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики. *Проблемы структурной лингвистики*. 1963. С. 102–150.
23. Ахманова О. С. Виноградов В. В., Иванов В. В. О некоторых вопросах и задачах описательной, исторической и сравнительно-исторической лексикологии. *Вопросы языкознания*. 1956. № 3. С. 3–24.
24. Ахманова О. С. Глоссематика Луи Ельмслева как проявление упадка современного буржуазного языкознания. *Вопросы языкознания*. 1953. № 3. С. 25–47.
25. Ахманова О. С. О понятии «изоморфизма» лингвистических категорий (В связи с вопросом о методе лексикологического исследования). *Вопросы языкознания*. 1955. № 3. С. 82–95.
26. Ахманова О. С. Рец. на: А. А. Реформатский. Введение в языкознание. М., Учпедгиз, 1955. 400 стр. *Вопросы языкознания*. 1957. № 1. С. 114–119.

27. Ахманова О. С. Рец. на: *Diogen. Revue trimestrielle publiée sous les auspices du conseil international de la philosophie et des sciences humaines et avec l'aide d'UNESCO*, 51: Problèmes du langage. Paris, Gallimard, 1965. 216 стр. *Вопросы языкознания*. 1966. № 2. С. 142–152.

28. Ахманова О. С. Рец. на: *J. Lyons. Structural semantics. An analysis of part of the vocabulary of Plato.*— Oxford, 1963. 237 стр. («Publications of the Philological society», XX). *Вопросы языкознания*. 1968. №5. С.113–121.

29. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. Москва : Советская энциклопедия, 1966. 607 с.

30. Ахманова О. С. Экстралингвистические и внутрилингвистические факторы в функционировании и развитии языка. *Вопросы языкознания*. 1963. № 4. С. 45–49.

31. Базылев В. Н. В борьбе за советскую лингвистику: Очерк-Антология. Москва : Изд-во СГУ, 2014. 380 с.

32. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва : Изд-во иностр. лит., 1955. 416 с.

33. Барт Р. Основы семиологии. *Структурализм: «за» и «против»*: сб. статей / Пер. с англ., франц. нем., чешского, польского и болгарского языков; под ред. Е. Я. Басина и М. Я. Полякова. Москва : Прогресс, 1975. С. 114–163.

34. Бархударов Л. С. К вопросу о поверхностной и глубинной структуре предложения. *Вопросы языкознания*. 1973. № 3. С. 50–61.

35. Бахвалова К. К. Теория языка в концепции Фердинанда де Соссюра. *Материалы IV Международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых «Научный потенциал студенчества в XXI веке»*. Том 2. Общественные науки. Ставрополь: СевКавГТУ, 2010. С. 182–184.

36. Бацевич Ф. С. Лінгвістика на зламі: спроба обґрунтування епістемічних засад. *Бюлетень Західного наукового центру*. 2010 / Національна академія наук України та Міністерство освіти і науки України. Західний науковий центр. Львів : Паїс, 2010. С. 154–164.

37. Бацевич Ф. С. Лінгвістична прагматика: спроба обґрунтування проблемного поля і дослідницької одиниці. *Мовознавство*. 2009. № 1. С. 29–37.

38. Безпояско О. К. Зони перехідності в граматичній категорії числа іменника. *Мовознавство*. 1995. № 2–3. С. 12–16.
39. Белецкий А. А. О курсах общего языкознания в государственных университетах. *Вопросы языкознания*. 1953. № 5. С. 70–78.
40. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Под ред. Ю. С. Степанова. Москва : Прогресс, 1974. 448 с.
41. Бенвенист Э. Соссюр полвека спустя. *Бенвенист Э. Общая лингвистика*. 1974. С. 47–59.
42. Березин Ф. М. История лингвистических учений: учеб. для филол. спец. вузов, 2-е изд., испр. и доп. Москва: Высшая школа, 1984. 319 с.
43. Березин Ф. М. Русское языкознание конца XIX-начала XX в.: уч. пособие для филологических специальностей. Москва : Высшая школа, 1979. 223 с.
44. Бернштейн С. Б. Введение в славянскую морфонологию. *Вопросы языкознания*. 1968. № 4. С. 43–59.
45. Бернштейн С. И. Основные понятия фонологии. *Вопросы языкознания*. 1962. № 5. С. 62–80.
46. Блох М. Я. Диктема в уровневой структуре языка. *Вопросы языкознания*. 2000. № 4. С. 56–67.
47. Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. Київ : Рідна мова, 1998. 475 с.
48. Богин Г. И. Обретение способности понимать. Введение в герменевтику. Тверь : ТГУ, 2001. 731 с.
49. Бодуэн де Куртенэ И. А. Введение в языковедение. Москва : УРСС, 2004. 320 с.
50. Бодуэн де Куртенэ И. А. Значение языка как предмета изучения. *Избранные труды по общему языкознанию*: в 2 т. Москва: изд-во АН СССР, 1963, т. II. С. 129–138.
51. Бодуэн де Куртенэ И. А. К критике международных искусственных языков. *Избранные труды по общему языкознанию*: в 2 т. Москва: изд-во АН СССР, 1963, т. II. С. 139–140.

52. Бодуэн де Куртенэ И. А. Некоторые из общих положений, к которым довели Бодуэна его наблюдения и исследования явлений языка. *Избранные труды по общему языкознанию*: в 2 т. Москва : Изд-во Акад. наук СССР, 1963, т. I. С. 348–350.

53. Бодуэн де Куртенэ И. А. Некоторые общие замечания о языковедении и языке. *Избранные труды по общему языкознанию*: в 2 т. Москва : Изд-во Акад. наук СССР, 1963, т. I. С. 47–77.

54. Бодуэн де Куртенэ И. А. Об общих причинах языковых изменений. *Избранные труды по общему языкознанию*: в 2 т. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. Т. I. С. 222–254.

55. Бодуэн де Куртенэ И. А. О задачах языкознания. *Избранные труды по общему языкознанию*: в 2 т. Москва : Изд-во Акад. наук СССР, 1963. Т. I. С. 203–221.

56. Бодуэн де Куртенэ И. А. Проблемы языкового родства. *Избранные труды по общему языкознанию*: в 2 т. Москва : Изд-во Акад. наук СССР, 1963. Т. II. С. 342–352.

57. Бодуэн де Куртенэ И. А. Человечество языка. *Избранные труды по общему языкознанию*: в 2 т. Москва : Изд-во Акад. наук СССР, 1963. Т. I. С. 258–264.

58. Бодуэн де Куртенэ И. А. Язык и языки. *Избранные труды по общему языкознанию*: в 2 т. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. Т. II. С. 67–95.

59. Бодуэн де Куртенэ И. А. Языкознание, или лингвистика XIX века. *Избранные труды по общему языкознанию*: в 2 т. Москва : изд-во АН СССР, 1963, т. II. 391 с.

60. Бокадорова Н. А. Рец. на Ф. де Соссюр. Заметки по общей лингвистике. М., 1990. «Известия Российской Академии Наук. Сер. литературы и языка». 1992. Т. 51. № 1. С. 99–102.

61. Болотов В. И. Потебня и когнитивная лингвистика. *Вопросы языкознания*. 2008. № 2. С. 82–96.

62. Боронникова Н. В., Левицкий Ю. А. История лингвистических учений. Москва : Высшая школа, 2005. 301 с.

63. Брентано Ф. Избранные работы. Москва : Дом интеллектуальной книги, Русское феноменологическое общество, 1996. 176 с.

64. Бріцин В. М., Мозгунов В. В. Когнітивні аспекти теорії модальності (на матеріалі східнослов'янського художнього дискурсу). *Мовознавство*. 2013. № 2–3. С. 128–148.

65. Бугорская Н. В. Методологические проблемы описания лингвистической терминологии: автореф. дисс. ... доктора филол. наук: спец. Барнаул, 2009. 44 с.

66. Будагов Р. Шарль Балли и его работы по общему и французскому языкознанию. III. Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва: Изд-во иностр. лит., 1955. С. 3–19.

67. Будагов Р. А. Из истории языкознания (Соссюр и соссюрианство). *Материалы к Курсам языкознания* / Под общ. ред. В. Д. Звегинцева. Москва: МГУ, 1954. С. 4–32.

68. Будагов Р. А. К вопросу о месте советского языкознания в современной лингвистике (окончание). *Вопросы языкознания*. 1981. № 3. С. 15–26.

69. Будагов Р. А. Рец. на: «Ленинизм и теоретические проблемы языкознания» М., изд-во «Наука», 1970. 383 стр. *Вопросы языкознания*. 1971. № 4. С. 104–107.

70. Будагов Р. А. Рец. на: Ф. де Соссюр, Труды по языкознанию, переводы с французского языка под редакцией А. А. Холодовича. М.: Прогресс, 1977. 695 с. *Вопросы языкознания*. 1978. № 2. С. 25–128.

71. Будагов Р. А. Рец. на: Язык и идеология. Критика идеалистических концепций функционирования и развития языка / Под ред. Жлуктенко Ю. А. Киев: Вища школа, 1981. 242 с. *Вопросы языкознания*. 1982. № 5. С. 127–128.

72. Будагов Р. А. Система языка в связи с разграничением его истории и современного состояния. *Вопросы языкознания*. 1958. № 4. С. 37–50.

73. Будагов Р. А. Что такое общественная природа языка? *Вопросы языкознания*. 1975. № 3. С. 3–26.

74. Булаховський Л. А. Вибрані праці у 5 т. 1975–1983. Т. 1. Загальне мовознавство. Київ : Наукова думка, 1975. 495 с.

75. Бюлер К. Теория языка: Репрезентативная функция языка. Москва : Прогресс, 2001. 528 с.

76. Вакуленко С. В. Мовознавчі погляди Івана Орнатовського в оцінці Олександра Потебні (до питання про наступність ідей у харківській традиції). *Мовознавство*. 2008. № 6. С. 47 С. 41–51.

77. Васильєва Л. П. До питання про співвідношення мови-системи та мови-стандарту (на матеріалі мов штокавського ареалу). *Мовознавство*. 2002. №2–3. С. 46–55.

78. В Институте языкознания АН СССР. *Вопросы языкознания*. 1957. № 4. С. 124–129.

79. Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы / Под ред. и с предисл. А. А. Реформатского; пер. с фр., нем., англ. и чеш.: И. А. Мельчука, В. З. Санникова. Москва : Прогресс, 1964. 350 с.

80. Вельмезова Е. Хроникальные заметки. *Вопросы языкознания*. 2005. № 2. С. 155–157.

81. Ветров А. А. Семиотика и ее основные проблемы. Москва : Политиздат, 1968. 283 с.

82. Визгалов П. И. Некоторые вопросы диалектики соотношения языка и мышления. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1962. 50 с.

83. Виндельбанд В. Прелюдии. Москва : Гиперборея, Кучково поле, 2007. 399 с.

84. Виноградов В. В. Понятие внутренних законов развития языка в общей системе марксистского языкознания. *Вопросы языкознания*. 1952. № 2. С. 3–43.

85. Виноградов В. В. Слово и значение как предмет историко-лексикологического исследования. *Вопросы языкознания*. 1995. № 1. С. 5–36.

86. Виноградов В. А., Васильева Н. В., Шахнарович А. М. Краткий словарь лингвистических терминов. Москва : Русский язык, 1995. 175 с.

87. Виноградов В. А., Гинзбург Е. Л. К итогам конференции по фонологии. *Вопросы языкознания*. 1963. № 6. С. 158–164.

88. Волков А. Г. О теоретических основаниях дихотомической гипотезы языка и речи Ф. де Соссюра. *Вестник МГУ. Филология, журналистика*. 1964. № 2. С. 49–58.

89. Выготский Л. С. Собрание сочинений в шести томах. Москва : Педагогика, 1982–1984.
90. Гамкрелидзе Т. В. К проблеме «произвольности» языкового знака. *Вопросы языкознания*. 1972. № 6. С. 33–39.
91. Гамкрелидзе Т. В. Происхождение и типология алфавитной системы письма (письменные системы раннехристианской эпохи). *Вопросы языкознания*. 1988. № 5. С. 5–34.
92. Гаспаров Б. М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. Москва : Новое литературное обозрение, 1996. 352 с.
93. Гегель Г. Феноменология духа. Москва : Наука, 2000. 495 с.
94. Гипотеза в современной лингвистике / Под ред. Ю. С. Степанова. Москва : Наука, 1980. 284 с.
95. Гірняк С. До питання про розмежування та взаємозв'язок понять, «мова», «мовлення» і «мовленнєва діяльність». *Проблеми гуманітарних наук*. 2011. Вип. 26. С. 14–33.
96. Гладкий А. В. О формальных методах в лингвистике. *Вопросы языкознания*. 1966. № 3. С. 52–59
97. Глухоман І. В. Філософські інтенції у лінгвістичних вченнях Ф. де Соссюра та Р. Якобсона: автореф. дис... канд. філос. наук. К., 2007. 20 с.
98. Глущенко В. А. Ідея мовного розвитку в студіях О. О. Потебні. *Вісник Маріупольського держ. ун-ту: зб. наук. праць. Сер.: Філологія* / Гол. ред. К. В. Балабанов; відп. ред. сер. С. В. Безчотнікова. Маріуполь : МДУ, 2016. Вип. 14. С. 69–75.
99. Глущенко В. А. Структура лінгвістичного методу в українському мовознавстві кінця ХХ – початку ХХІ ст. *Науковий вісник Південноукраїнського нац. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського. Лінгвістичні науки: зб. наук. праць* / Гол. ред. Т. М. Корольова. 2016. № 22. С. 15–21.
100. Голубовська І. О. Етноспецифічні константи мовної свідомості: автореф. дис... докт. філол. наук: спец. К., 2004. 39 с.
101. Голубовська І. О. Проблема методології лінгвістичних досліджень у міждисциплінарному висвітленні. *Studia Linguistica*. 2012. Вип. 6. С. 67–75.

102. Голубовська І. О., Корольов І. Р. Актуальні проблеми сучасної лінгвістики: курс лекцій. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. 223 с.
103. Горнунг Б. В. О границах применения сравнительно-исторического метода в языкознании (в применении к индоевропейским языкам). *Вопросы языкознания*. 1952. № 4. С. 20–38.
104. Горнунг Б. В. О характере языковой структуры. *Вопросы языкознания*. 1959. № 1. С. 34–48.
105. Горский Д. П. Вопросы абстракции и образование понятий. Москва : Учпедгиз, 1961. 351 с.
106. Готт В. С., Землянский Ф. М. Диалектика развития понятийной формы мышления. Москва : Высшая школа, 1981. 319 с.
107. Граур А. Структурализм и марксистская лингвистика. *Вопросы языкознания*. 1958. № 1. С. 62–64.
108. Гречко В. А. Теория языкознания: учебное пособие. Москва : Высш. школа, 2003. 375 с.
109. Григорьев В. И. Несколько замечаний о структурализме и семантике. *Вопросы языкознания*. 1958. № 4. С. 24–36.
110. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. Москва : Прогресс, 2001. 397 с.
111. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. Москва : Прогресс, 1985. 452 с.
112. Гуссерль Э. Логические исследования. Т. 2. Исследования по феноменологии и теории познания. Москва : Гнозис, Дом интеллектуальной книги, 2001. 471 с.
113. Гуссерль Э. Философия как строгая наука. Новочеркасск : Агентство «Сагуна», 1994. С. 175–353;
114. Гуссерль Э. Картезианские размышления. СПб: Наука, 2001. 315 с.
115. Даниленко В. П. Общее языкознание и история языкознания / Курс лекций. Москва: Флинта: Наука, 2009. 272 с.

116. Даниленко В. П. Ономаσιологическая сущность концепции функциональной грамматики Вилема Матезиуса. *Филологические науки*. 1986. № 1. С. 62–66.
117. Даниленко В. П. Ономаσιологическое направление в истории грамматики. *Вопросы языкознания*. 1988. № 3. С. 108–131.
118. Даниленко В. П., Даниленко Л. В. Основы духовной культуры в картинах мира. Иркутск: ИГЛУ, 1999. 537 с.
119. Данилюк Н. О. Знакова природа народнописанного слова. *Мовознавство*. 2011. № 6. С. 55–67.
120. Дегутис А. Язык, мышление и действительность. Вильнюс : Минтис, 1984. 184 с.
121. Демьяненко А. Ф. О методологических направлениях семиотики и о связи мышления и языка. *Язык и мышление* [редкол.: чл.-кор. АН СССР Ф. П. Филин (отв. ред.) и др.]. Москва : Наука, 1967. С. 243–249.
122. Джеймс У. Воля к вере. Москва : Республика, 1997. 432 с.
123. Джемс У. Прагматизм. Новое название для некоторых старых методов мышления. *Прагматизм*. 1995. С. 3–154.
124. Дмитрієва Т. А. Загальне мовознавство. Курс лекцій. Маріуполь : ПДТУ. 2004. 52 с.
125. Дорошевский В. Диалектология и сравнительно-исторический метод в языкознании. *Вопросы языкознания*. 1956. № 5. С. 68–72.
126. Дорошенко С. І. Загальне мовознавство: навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 288 с.
127. Драгомирецький П. П. Мовознавство XIX–XX століття. Івано-Франківськ : ПНУ, 2016. 70 с.
128. Дресслер В. У. Против неоднозначности термина «функция» в «функциональных» грамматиках. *Вопросы языкознания*. 1990. № 2. С. 57–64.
129. Дубровский Д. И. Информация. Сознание. Мозг. Москва : Высшая школа, 1980. 286 с.
130. Дубровский Д. И. Проблема идеального. Москва : Мысль, 1983. 228 с.

131. Дубровский Д. И. Психические явления и мозг. Москва : Мысль, 1971. 386 с.
132. Дубровский Д. И. Субъективная реальность (ее онтологический статус и специфика как объекта научного исследования). *Принцип социальной памяти. Социальная детерминация познания: труды по философии*. 1984. С. 20–28.
133. Дюркгейм Э. Метод социологии. *Западно-европейская социология XIX-начала XX веков* / Под ред. В. И. Добренкова. Москва : Междунар. ун-т бизнеса и упр, 1996. С. 256–309.
134. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана. Москва : Канон, 1995. 352 с.
135. Ельмслев Л. Метод структурного анализа в лингвистике. *В.А. Звегинцев. История языкознания XIX–XX веков*. Москва : Гос. учебно-пед. изд-во Мин-ва просвещения РСФСР, 1956. С. 419–426.
136. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка. *Новое в лингвистике*. 1960. Вып. 1. С. 264–389.
137. Енукидзе Л., Лернер К. Хроникальные заметки. *Вопросы языкознания*. 1972. № 6. С. 153–155.
138. Еремеев Я. Н. К онтологичному и динамичному пониманию языка: «Философия имени» и диалогическая философия // *Теоретическая и прикладная лингвистика*. Вып. 1. Проблемы философии языка и сопоставительной лингвистики. 1999. С. 46–62.
139. Єрмоленко С. С. Мова і культура: деякі теоретичні та методологічні проблеми лінгвосеміотичної реконструкції традиційної народної моделі світу за даними паремій календарного циклу. Мова і мовознавство в духовному житті суспільства: монографія. Київ : Видавничий Дім Дмитра Бураго. 2007. С. 246–309.
140. Естественный язык, искусственные языки и информационные процессы в современном обществе / Под ред. Р. Г. Котова. Москва : Наука, 1988. 176 с.
141. Жайворонок В. В. Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць. *Мовознавство*. 1999. № 6. С. 32–46.

142. Жайворонок В. В. Символіка народного та авторського (крилатого) слова й виразу. *Мовознавство*. 2005. № 3-4. С. 138–147.
143. Жанакина Л. К. Язык и речь: оппозиции. *Филологические науки*. 1996. № 5. С. 55–64.
144. Женетт Ж. Повествовательный дискурс. *Фигуры*. В 2-х томах. Т. 2. Москва : Изд-во им. Сабашниковых, 1998. С. 60–281.
145. Жирмунский В. М. О синхронии и диахронии в языкознании. *Вопросы языкознания*. 1958. № 5. С. 43–52.
146. Журавлев В. К. Язык. Языкознание. Языковеды. Москва : Наука, 1991. 208 с.
147. Журавлев В. К. «Книга жизни» Н. С. Трубецкого (к столетию со дня рождения). *Вопросы языкознания*. 1990. № 5. С. 101–115.
148. Загнітко А. П. Взаємодія іменних і дієслівних категорій. *Мовознавство*. 1992. № 5. С. 19–29.
149. Загнітко А. П. Лексикографічні технології тлумачення граматичної семантики. *Мовознавство*. 2018. № 3. С. 3–14.
150. Задачи советского языкознания в свете трудов И. В. Сталина и журнал «Вопросы языкознания». *Вопросы языкознания*. 1952. № 1. С. 3–40.
151. Заика В. Эвокация и экземплификация (к типологии вербализации в художественной речи). *Respectus Philologicus*. 2006. № 9 (14). С. 38–51.
152. Заика В. И. К вопросу о функциях языка. *Вестник Новгород. гос. ун-та. Серия Гуманитарные науки*. 1996. № 4. С. 111–117.
153. Заика В. И. Методология функционального прагматизма для лингвобанализа художественной речи. *Język i metoda 3. Język rosyjski w badaniach lingwistycznych XXI wieku*. 2016. 388 s.
154. Заика В. И. Очерки по теории художественной речи. Великий Новгород : НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2006. 407 с.
155. Заика В. И. Риторическая и эстетическая реализация языка / В. И. Заика. *Лингвориторическая парадигма: теоретические и прикладные аспекты*. 2002. Вып. 1. С. 59–67.

156. Заика В. И. Эстетическая реализация языка (методологический аспект). *Rozważania metodologiczne. Język Literatura Teatr*. 2000. С. 167–180.
157. Закон України про внесення змін до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність». URL: <https://dknii.wordpress.com/2014/03/24/draft/>
158. Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. Москва : Учпедгиз, 1960. Ч. 1. 405 с.
159. Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию. Москва : изд-во МГУ им. М. В. Ломоносова, 1962. 384 с.
160. Зеленько А. С. Загальне мовознавство. Київ : Знання, 2010. 380 с.
161. Зиндер Р. Л. О новом в языковедении. *Вопросы языкознания*. 1966. № 3. С. 60–64.
162. Зиновьев А. А., Ревзин И. И. О книге «Мышление и язык». *Вопросы языкознания*. 1958. № 2. С. 141–145.
163. Зубкова Л. Г. Принцип знака в системе языка. Москва : Языки славянской культуры, 2010. 752 с.
164. Зубкова Л. Г. Язык в зеркале знаковых теорий: к определению детерминанты лингвистической концепции Ф. де Соссюра. *Вести. Рос. ун-та дружбы народов. Сер.: лингвистика*. 1995. № 2. С. 5–16.
165. Зыцарь Ю. В. О единстве сознания и различиях языков. *Вопросы языкознания*. 1984. № 4. С. 23–32.
166. Иванов В. В. Лингвистические взгляды Е. Д. Поливанова. *Вопросы языкознания*. 1957. № 3. С. 55–76.
167. Ивлев Ю. В., Новосёлов М. М., Бергман А. С. Аргументация. Гуманитарная энциклопедия. Центр гуманитарных технологий, 2002–2018. URL: <http://gtmarket.ru/concepts/7226>.
168. Иельмслев Л. Метод структурного анализа в лингвистике. *Acta Linguistica*. Copenhagen, 1950–1951. Vol. VI. Fas. 2–3. Pp. 57–67.
169. Ильиш Б. А. Новые работы по истории английского языка. *Вопросы языкознания*. 1957. № 2. С. 134–139.
170. Исаченко А. В. Бинарность, привативные оппозиции и грамматические значения. *Вопросы языкознания*. 1963. № 2. С. 39–56.

171. История языкознания: XIX 1-я половина XX в.: хрестоматия: в 2 ч. / Сост., авт. коммент. и заданий д-р филол. наук З. И. Резанова.. 2-е изд., стер. Москва : Флинта, 2012. Ч. 1. 264 с.
172. Йордан Й. Романское языкознание: Историческое развитие, течения, методы. Москва : Прогресс, 1971. 619 с.
173. Камчатнов А. М., Николина Н. А. Введение в языкознание. Москва : Флинта, Наука, 2011. 232 с.
174. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения. Метафизические начала естествознания. СПб.: Наука, 1999. 471 с.
175. Кант И. Критика чистого разума. Собрание сочинений в восьми томах. Москва : Чоро, 1994. Т. 3. 741 с.
176. Карась М. Заседание Комитета языкознания Польской Академии наук. *Вопросы языкознания*. 1958. № 4. С. 150–152.
177. Караулов Ю. Н. «4 кита» современной лингвистики, или о предпосылках включения «языковой личности» в объект науки о языке. *Соотношение частнонаучных методов и методологии в филологических науках*. 1986. С. 33–52.
178. Карцевский С. О. Об асимметричном дуализме лингвистического знака. *Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях*. 1965. 3-е изд. Ч. 2. С. 85–93.
179. Касевич В. Б. Элементы общей лингвистики. Москва : Наука, 1977. 177 с.
180. Кассирер Э. Познание и действительность: Понятие о субстанции и понятие о функции [репр. изд.]. СПб.: Фонд «Университетская книга», 1996. 453 с.
181. Кассирер Э. Философия символических форм. Том 1. Язык. М.; СПб.: Университетская книга, 2002. 272 с.
182. Кацнельсон С. Д. Ф. де Соссюр о членораздельности языка. *Проблемы общего и германского языкознания*. 1978. С. 38–47.
183. Кацнельсон С. Д. Речемыслительные процессы. *Вопросы языкознания*. 1984. № 4. С. 3–12.

184. Кацнельсон С. Д. Семантико-грамматическая концепция У. Л. Чейфа. *Чейф У. Л. Значение и структура языка / Послесловие*. Москва : Прогресс, 1975. С. 407–427.
185. Кашкин В. Б. Асимметричность знака и межъязыковые различия. *Теоретические проблемы современного языкознания*. Сборник в честь проф. З. Д. Поповой. Воронеж, 2009. С. 32–37.
186. Кашкин В. Б. Основы теории коммуникации: краткий курс / В. Б. Кашкин. Москва : АСТ: Восток Запад, 2007. 256 с.
187. Кедрова Г. Е., Омельянова Е. Б., Егоров А. М. Де Соссюр Фердинанд (1857–1913). Русская фонетика. URL: <http://www.philol.msu.ru/rus/galya/1/bibl/sos.htm> [23.03.2016].
188. Кибрик А., Паришин П. Дискурс. Энциклопедия Кругосвет. URL: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/DISKURS.html?p/age=0,7 [18.02.2018].
189. Кириченко Г. С., Кириченко С. В., Супрун А. П. Нариси загального мовознавства: навч. посіб. для студ. Ч. 2. Основні етапи розвитку науки про мову. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2008. 224 с.
190. Климов Г. А. Наследие классиков марксизма и принцип историзма в языкознании. *Вопросы языкознания*. 1983. № 3. С. 3–8.
191. Клубкова В. М., Клубков П. А. Рец. на кн.: Алпатов В. М. История лингвистических учений. Учебное пособие. М.: «Языки русской культуры», 1998. 368 с. Язык и речевая деятельность. Т. 2. 1990. С. 326–332.
192. Клычков Г. С. Вариативность дописменных индоевропейских языков. *Вопросы языкознания*. 1975. № 2. С. 100–110.
193. Кобалава И. Д. К истории понятия «системы» в лингвистике. *Иберийско-кавказское языкознание*. 1989. 28. С. 37–47.
194. Кобилянський Б. В. Короткий огляд історії мовознавства. Київ : Радянська школа, 1964. 153 с.
195. Ковалик І. І., Самійленко С. П. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки. Київ : Вища школа, 1985. 216 с.

196. Коген Г. Теория опыта Канта. М.Ж Академический проект, 2012. 618 с.
197. Кодухов В. И. Хроникальные заметки. *Вопросы языкознания*. 1966. № 2. С. 173–174.
198. Колтуцька І. А. Традиції європейського структуралізму в українському мовознавстві. *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. Т. 10. Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі: тематичний випуск / М-во освіти і науки України, Науково-дослідний інститут українознавства; ред. П.П. Кононенко. Київ : Міленіум, 2006. С. 336–347.
199. Колшанский Г. В. Проблемы коммуникативной лингвистики. *Вопросы языкознания*. 1979. № 6. С. 51–62.
200. Колшанский Г. В. Проблемы стратификации языка. *Вопросы языкознания*. 1968. № 2. С. 14–19.
201. Комте Р. О классификации славянского глагола в первой половине XX века: Поль Буайе, Сергей Карцевский и Антуан Мейе. *Вопросы языкознания*. 2006. № 1. С.104–118.
202. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. Москва : Наука, 1975. 721 с.
203. Кондрашов Н. А. История лингвистических учений. Москва : Просвещение, 1979. 224 с.
204. Коротенко Є. Д. Опозиція «синхронія-діахронія мови» як засадничий принцип французького структуралізму: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Дніпропетровськ: ДНУ, 2014. 16 с.
205. Космеда Т. А. Рец. на підр. Ф. С. Бацевича «Філософія мови: історія лінгвофілософських учень: Підручник. К. : ВЦ «Академія», 2008. – 240 с.» *Мовознавство*. 2008. № 6. С. 78–83.
206. Кохановский В. П., Лешкевич Т. Г., Матяш Т. П., Фатхи Т. Б. Основы философии науки. Ростов-на-Дону : Феникс, 2008. 603 с.
207. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підручник / Видання 2-ге, випр. і доп. Київ : Вид. центр «Академія», 2006. 464 с.

208. Кошелев А. Д. Об основных парадигмах изучения естественного языка в свете современных данных когнитивной психологии. *Вопросы языкознания*. 2008. № 4. С. 15–40.
209. Коэн М. Современная лингвистика и идеализм. *Вопросы языкознания*. 1958. № 2. С. 57–65.
210. Кривоносов А. Т. Рец. на: Васильев С. А. Синтез смысла при создании и понимании текста, Киев: Наукова думка, 1988. 240 с. *Вопросы языкознания*. 1992. № 6. С. 132–137.
211. Кроче Б. Антология сочинений по философии. СПб.: Пневма, 1999. 480 с.
212. Кроче Б. Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика, ч. 1. Москва : «Intrada», 1920. 171 с.
213. Крупаткин Я. Б. Вариант фонемы и несмыслоразличительные оппозиции. *Вопросы языкознания*. 1971. № 3. С. 49–59.
214. Крупаткин Я. Б. Две проблемы исторической фонологии // *Вопросы языкознания*. 1958. № 6. С. 34–40.
215. Крупаткин Я. Б. Формально-структурное описание языковых групп (фраз). *Вопросы языкознания*. 1984. № 3. С. 77–87.
216. Крушевский Н. Очерк науки о языке. Изв. и учен. зап. Имп. Казан. ун-та. Казань, 1883. Т. XIX. 148 с.
217. Кубрякова Е. С. Возвращаясь к определению знака. *Вопросы языкознания*. 1993. № 4. С. 18–28.
218. Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности. Москва : Наука, 1986. 160 с.
219. Кубрякова Е. С. О понятиях синхронии и диахронии. *Вопросы языкознания*. 1968. № 3. С. 112–123.
220. Кузнецов В. Г. Научное наследие Женевской лингвистической школы. Москва : Знак, 2010. 366 с.
221. Кузнецов В. Г. Женевская лингвистическая школа: от Соссюра к функционализму. Москва : УРСС, 2003. 184 с.

222. Кузнецов В. Г. К столетию публикации «Курса общей лингвистики» Фердинанда де Соссюра. *Вопросы языкознания*. 2016. № 2. С. 90–99.
223. Кузнецов В. Г. Лингвистическая концепция Эрика Бюиссенса. *Вопросы языкознания*. 2013. № 1. С. 115–127.
224. Кузнецов В. Г. Луи Ельмслев: раннее научное творчество. *Вопросы языкознания*. 2009. № 1. С. 118–125.
225. Кузнецов В. Г. Новые зарубежные публикации о Ф. де Соссюре. *Вестник МГЛУ*. 2010. Вып. 5 (584). С. 45–54.
226. Кузнецов В. Г. Учение Ф. де Соссюра в свете соссюрологии. *Вопросы языкознания*. 2006. № 5. С. 106–117.
227. Кузнецов В. Г. Ф. де Соссюр и Женевская школа: от «языка» к «речи». *Вопросы языкознания*. 2007. № 6. С. 97–115.
228. Кузнецов В. Г. Ф. де Соссюр и А. Сеше. Место работы А. Сеше «Программа и методы теоретической лингвистики» в истории языкознания. *Вопросы языкознания*. 2006. № 3. С. 117–129.
229. Кузнецов П. С. Еще о гуманизме и дегуманизации. *Вопросы языкознания*. 1966. № 4. С. 62–74.
230. Лабащук М. Динамика структуры вербального знака в онтогенезе (методологический взгляд). Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe Akademii Techniczno-Humanistycznej, 2012. 197 с.
231. Лабащук М. Релятивизм лингвистического факта в отношении к понятию и образу *Rozważania metodologiczne. Język Literatura Teatr*. Warszawa, 2000. S. 181–189.
232. Лабащук М. Слово в науке и искусстве: научное и художественное осмысление феноменов вербального мышления. Тернопіль : Підручники і посібники, 1999. 271 с.
233. Лабащук М., Лабащук О. Категории качества, количества и знака в отношениях к категориям факта и истории. *The Peculiarity of Man*. 2015. № 22. S. 23–36.
234. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. Москва : Прогресс, 1978. 542 с.

235. Лебедев М. В. Стабильность языкового значения. Москва : «УРСС», 1998. 167 с.
236. Лебедев С. А. Курс лекций по философии науки. Москва : МГТУ им. Н. Баумана, 2014. 318 с.
237. Лебон Г. Психология народов и масс. Москва : Академический проект, 2011. 238 с.
238. Левицький В. В. Етимологічні замітки. *Мовознавство*. 1994. № 4-5. С. 8–12.
239. Лекомцев Ю. К. Основные положения глоссематики. *Вопросы языкознания*. 1962. № 4. С. 90–97.
240. Леонтьев А. А. Рец. на: Т. Slama-Cazacu. Langage et contexte. Le problème du langage dans la conception de l'expression et de l'interprétation par des organisations contextuelles.-s-Gravenhage, 1961. 251 стр. *Вопросы языкознания*. 1962. № 3. С. 131–134.
241. Леонтьев А. А. Язык как социальное явление (к определению объекта языкознания), «Известия АН СССР. Отделение литературы и языка». Т. 35. Вып. 4. Москва, 1976. С. 299–307.
242. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность / А.А. Леонтьев. Москва : Просвещение, 1969. 214 с.
243. Лернер К. Б. О двух интерпретациях социальности языка в лингвистике. *Иберийско-кавказское языкознание*. Тбилиси : Мец-ниереба, 1989. С. 13–23.
244. Лешка О. К вопросу о структурализме (две концепции грамматики в Пражском лингвистическом кружке). *Вопросы языкознания*. 1953. № 5. С. 88–102.
245. Лещак О. Концептуально-методологический анализ ключевых онтологических терминов в переводе «Écrits de linguistique générale» Ф. де Соссюра на польский язык, «Alba Ecclesia», вип. 1, Біла Церква 2010. С. 4–32.
246. Лещак О. К проблеме понятия функции в функционально-прагматической методологии. *Rozważania metodologiczne. Język Literatura Teatr / pod. red. E.Kasperskiego*. Warszawa: Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego, 2000. S. 243–254.

247. Лещак О. Методологический характер перевода научного текста (заметки на полях перевода работы Ф. де Соссюра «De l'essence double du langage» на польский язык), «Respectus Philologicus», 18 (23), 2010. S. 252–264.

248. Лещак О. В. Методология функционального прагматизма и структурно-функциональная лингвистика. Попытка демифологизации взглядов И. Канта, В. Джемса и Ф. де Соссюра. *Studia Methodologica*. 2006. Вип. 17. С. 41–71.

249. Лещак О. Онтологические основания функционального прагматизма: связь – отношение – взаимность – акт – событие – деятельность – опыт. *Функционирование русского и украинского языков в эпоху глобализации*. Симферополь : Доля, 2003. С. 200–204.

250. Лещак О. Онтология времени как исследовательская проблема гуманитарного дискурса: И. Кант, В. Джемс и Ф. Соссюр (нелингвистические рассуждения языковеда) / науч. ред. тома С. А. Заветный. *Философия языка: в границах и вне границ*. 2013. Т. 8. С. 114–134.

251. Лещак О. В. Онтология текста с позиций функционально-прагматической методологии. *Aktualne problemy semantyki i stylistyki tekstu. Studia opisowe i komparatywne*. Łódź: Uniw. Łódzki, 2004. S. 15–21.

252. Лещак О. Основы функционально-прагматической теории языкового опыта: аналитика, критика, типология. Тернополь : ТЭИПО, 2008. 232 с.

253. Лещак О. Очерки по функциональному прагматизму: методология онтология эпистемология. Тернополь-Кельце : Підручники & посібники, 2002. 255 с.

254. Лещак О. Типологічний нарис лінгвістичних методологій з позицій функційного прагматизму (1). *Мандрівець*. № 5-6. 2001. С. 21–34.

255. Лещак О. Типологічний нарис лінгвістичних методологій з позицій функційного прагматизму (2). *Мандрівець*. № 1. 2002. С. 28–39.

256. Лещак О. Языковая деятельность. Основы функциональной методологии лингвистики. Тернополь : підручники і посібники, 1996. 446 с.

257. Литвинов В. П. Мышление по поводу языка в традиции Г. П. Щедровицкого. *Делать Язык*. URL: <http://www.shkp.ru/lib/archive/humanitarian/5/7> [16.12.2003].

258. Ломтев Т. П. Язык и речь / Общее и русское языкознание. Москва : Наука, 1976. С. 54–60.
259. Лоя Я. В. История лингвистических учений. Москва : Высшая школа, 1968. 308 с.
260. Лучик А. А. До питання про українську російську в сучасній парадигмі наукових досліджень. *Мовознавство*. 2016. № 5. С. 38–44.
261. Лучик А. А. Українське зіставне мовознавство: стан і перспективи. / *Мовознавство*. 2014. № 6. С. 31–39.
262. Лучканин С. М. Загальномовознавчі теорії в історії української та румунської лінгвістики (зіставно-діахронне дослідження): монографія. Київ : Науковий світ, 2012. 338 с.
263. Лыкова Н. Н. История языкознания в текстах и лицах. Москва : Флинта, Наука, 2010. 192 с.
264. Макаев Э. А. Проблемы и методы современного сравнительно-исторического индоевропейского языкознания. *Вопросы языкознания*. 1965. № 4. С. 3–19.
265. Макаев Э. А. Рец. на: А. М. Мухин. Функциональный анализ синтаксических элементов. М.–Л., 1964. 292 стр. *Вопросы языкознания*. 1966. № 4. С. 137–139.
266. Маковський М. М. Теория лексической аттракции. *Вопросы языкознания*. 1965. № 6. С. 80–92.
267. Мамардашвили М. К., Пятигорский А. М. Символ и сознание. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1997. 224 с.
268. Мамардашвили М. Кантианские вариации. Москва : Аграф, 2002. 320 с.
269. Мамудян М. Лингвистика. Москва : Прогресс, 1985. 200 с.
270. Манакін В. М. Деякі питання контрастивної лексикології слов'янських мов. *Мовознавство*. 2003. № 4. С. 26–37.
271. Манакін В. М. Мова і загальна симетрія універсуму. *Мовознавство*. 2011. № 3. С. 26–40.
272. Манерко Л. А. Наука о языке: парадигмы лингвистического знания. Учебное пособие. Рязань : РГУ им. С. А. Есенина, 2006. 216 с.

273. Мардиева Л. А. Психосоциальная модель знака. *Филология и культура*. 2012. № 2(28). С. 76–79.
274. Мартинович Г. А. К проблеме онтологии языка. *Вестник Ленинградского университета*. Сер.2. История, языкознание, литературоведение. 1989. Вып. 3. С. 54–60.
275. Мартынов В. В. Язык в пространстве и времени. Москва : Наука, 1983. 108 с.
276. Мауро Т. де. Биографические и критические заметки о Ф. де Соссюре. *Соссюр Ф. де Курс общей лингвистики*. Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 1999. С. 235–293.
277. Мауро Т. де. Примечания. *Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики*. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. С. 294–394.
278. Мачавариани Г. И. Рец. на: «Основные направления структурализма». М.: Изд-во «Наука», 1964. 360 стр. *Вопросы языкознания*. 1965. № 6. С. 133–137.
279. Медведєва Л. М. До типології мовленнєвих актів. *Мовознавство*. 1989. № 3. С. 8–19.
280. Меликишвили И. Г. Линейность языкового знака с точки зрения фонологических закономерностей (к целостной и телеологической интерпретации языкового знака). *Вопросы языкознания*. 2001. № 3. С. 50–57.
281. Мельничук А. С. К оценке лингвистического структурализма. *Вопросы языкознания*. 1957. № 6. С. 38–49.
282. Мельничук А. С. Понятия системы и структуры языка в свете диалектического материализма. *Вопросы языкознания*. 1970. № 1. С. 19–32.
283. Мельничук А. С. Философские корни глоссематики. *Вопросы языкознания*. 1976. № 6. С. 19–32.
284. Мельничук О. С. Методологічні пошуки в нових підходах до висвітлення мови. *Мовознавство*. 1991. № 3. С. 3–11.
285. Мельничук О. С. Методологічні проблеми аналізу співвідношень ідеального й матеріального в сфері мови. *Мовознавство*. 1987. № 1. С. 3–14.
286. Мельничук О. С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства. *Мовознавство*. 1997. № 2–3. С. 3–19.

287. Мельничук О. С. Розвиток мови як реальної системи. *Мовознавство*. 1981. № 2. С. 22–34.
288. Методологические основы новых направлений в мировом языкознании / Отв. ред. Мельничук А. С. Київ : Наукова думка, 1992. 380 с.
289. Микуш Ф. Обсуждение вопросов структурализма и синтагматическая теория. *Вопросы языкознания*. 1957. № 1. С. 27–34.
290. Микуш Ф. Структуральный синтаксис Л. Теньера и синтагматический структурализм. *Вопросы языкознания*. 1960. № 5. С. 125–140.
291. Михальчук О. Мовна поведінка як категорія української соціолінгвістики. *Мова і суспільство*. 2014. Вип. 5. С. 28–39.
292. Мищенко О. В. История и методология языкознания. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2015. 64 с.
293. Моисеев А. И. Письмо и язык (к типологическому изоморфизму лингвистических явлений). *Вопросы языкознания*. 1983. № 6. С. 68–72.
294. Мойсієнко А. К. Динамічний аспект номінації. *Українське мовознавство*. 2002. №24. С. 3–8.
295. Мотш В. К вопросу об отношении между устным и письменным языком. *Вопросы языкознания*. 1963. № 1. С. 90–95.
296. Муравицька М. П. Полісемія і синонімія (психолінгвістичний аспект співвідношення семасіологічних категорій). *Мовознавство*. 1983. № 1. С. 29–38.
297. Мурзин Л. Н. Проблемы и направления современной лингвистики. Пермь : Изд-во Пермского университета, 1992. 91 с.
298. Мусорин А. Ю. О философских основах традиционного языковедения. *Наука. Университет*. 2000. Материалы Первой научной конференции. Новосибирск, 2000. С. 106–109.
299. Мустайоки А., Копотев М. К вопросу о статусе эквивалентов слова типа потому что. в зависимости от, к сожалению. *Вопросы языкознания*. 2004. № 3. С. 88–107.
300. Мыркин В. Я. Некоторые вопросы понятия речи в корреляции: язык – речь. *Вопросы языкознания*. 1970. № 1. С. 102–108.

301. Наливайко Н. В. Гносеологические и методологические основы научной деятельности. Новосибирск : Наука, 1990. 118 с.
302. Нарумов Б. «Язык» лингвистики и «язык» философии. *Contra Биbihин. Logos*. 1999. № 1. С. 214–221.
303. Нарумов Б. Н. Социальная концепция языка Ф. де Соссюра (на материале перевода «Записок по общей лингвистике»). *Известия Российской Академии Наук. Серия литературы и языка*. 1992. Т. 51. № 2. С. 90–100.
304. Нелюбин Л. Л., Хухуни Г. Т. История науки о языке: учебник. Москва: Флинта, 2008. 376 с.
305. Немченко В. Н. Введение в языкознание: учебник для вузов. Москва: Дрофа, 2008. 703 с.
306. Нечаев Г. А. Краткий лингвистический словарь. Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1976. 184 с.
307. Никифоров А. Л. Философия науки: история и методология: уч. пособие. Москва : Дом интеллектуальной книги, 1998. 280 с.
308. Новая философская энциклопедия: В 4 томах / Ред. совет: Степин В. С., Гусейнов А. А., Семигин Г. Ю., Огурцов А. П. и др. Москва : Мысль, 2010. Т. 2. 634 с.
309. Ньюмейер Ф. Дж. Спор о формализме и функционализме в лингвистике и его разрешение. *Вопросы языкознания*. 1996. № 2. С.43–54.
310. Общее языкознание / Под общей ред. А. Е. Супруна. Минск : Вышэйшая школа, 1983. 456 с.
311. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка / под ред. Б. А. Серебренникова. Москва : Наука, 1970. 597 с.
312. Общее языкознание: Методы лингвистических исследований / Отв. ред. Б. А. Серебренников. Москва : Наука, 1973. 319 с.
313. Огуй О. Д. Проблеми постмодерністського моделювання значення та полісемії (плюралістичні системно-квантитативні аспекти пошуків у германістиці). *Мовознавство*. 2003. № 1. С. 42–54.
314. О некоторых актуальных задачах советского языкознания. *Вопросы языкознания*. 1956. № 4. С. 3–14.

315. Основные направления структурализма / Отв. редакторы М. М. Гухман и В. Н. Ярцева. Москва : Наука, 1964. 360 с.
316. Павлюк Л. С. Знак, символ, міф у масовій комунікації. Львів : ПАІС, 2006. 120 с.
317. Пазухин Р. В. Язык, функция, коммуникация. *Вопросы языкознания*. 1979. № 6. С. 42–50.
318. Панфилов В. З. О некоторых аспектах социальной природы языка. *Вопросы языкознания*. 1982. № 6. С. 28–44.
319. Панфилов В. З. Взаимоотношение языка и мышления. Москва : Наука, 1971. 230 с.
320. Панфилов В. З. Марксизм-ленинизм как философская основа языкознания. *Вопросы языкознания*. 1979. № 4. С. 3–18.
321. Панфилов В. З. Отражение действительности в языке и проблема языкового знака. *Вопросы языкознания*. 1975. № 3. С. 27–39.
322. Папуша І. В. Нарратив и жанр. *Папуша І. Modus ponens. Нариси з наратології*. Тернопіль : Крок, 2013. С. 87–98.
323. Паршин П. Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века. *Вопросы языкознания*. 1996. № 2. С. 19–42.
324. Парэн Ш. Структурализм и история. *Структурализм: «за» и «против»*: сб. статей / Пер. с англ., франц. нем., чешского, польского и болгарского языков / Под ред. Е. Я. Басина и М. Я. Полякова. Москва : Прогресс, 1975. С. 361–376.
325. Пауль Г. Принципы истории языка. Москва : Изд-во иностранной литературы, 1960. 500 с.
326. Перебийніс В. С. Проблеми структурної лінгвістики та її розвиток на Україні. *Мовознавство*. 1967. № 1. С. 28–36.
327. Пименова М. В. Лексико-семантический синкретизм как проявление формально-содержательной асимметрии. *Вопросы языкознания*. 2011. № 3. С. 19–48.
328. Піотровський Р. Г. Відтворюючі моделі в мовознавстві і лінгвістичний автомат. *Мовознавство*. 1991. № 2. С. 49–54.

329. Пиотровский Р. Г. О некоторых стилистических категориях. *Вопросы языкознания*. 1954. № 1. С. 55–68.
330. Пиотровский Р. Г. Структурализм и языковедческая практика (возможна ли структуральная диалектология?). *Вопросы языкознания*. 1957. № 4. С. 26–35.
331. Питання теорії мови в зарубіжному мовознавстві / Н. С. Родзевич, Н. П. Романова, О. Ф. Савранчук; відп. ред.: О. С. Мельничук. Київ : Наукова думка, 1976. 256 с.
332. Поливанов Е. Д. Круг очередных проблем современной лингвистики // Статьи по общему языкознанию. Москва : Наука, 1968. С. 178–186.
333. Поляков И. В. Лингвистика и структурная семантика. Новосибирск : Наука, СО, 1987. 190 с.
334. Попович М. М. Категорія означеності/неозначеності іменника в контексті теорії актуалізації Ш. Баллі. *Мовознавство*. 2001. № 1. С. 58–66.
335. Пospelов Н. С. О лингвистическом наследстве С. Карцевского. *Вопросы языкознания*. 1957. № 4. С. 46–56.
336. Постовалова В. И. Язык как деятельность. (Опыт интерпретации концепции В. Гумбольдта). Москва : Наука, 1982. 223 с.
337. Потебня А. А. Мысль и язык. Киев : Синто, 1993. 192 с.
338. Почепцов Г. Г. История русской семиотики до и после 1917 года. Москва : Лабиринт, 1998. 333 с.
339. Пражский лингвистический кружок: сборник статей. Москва : Прогресс, 1967. 560 с.
340. Прокопович Н. Н. К вопросу о простых и сложных словосочетаниях // Вопросы языкознания. 1959. № 5. С. 21–31.
341. Просяник О. П. Анализ перевода и перевод как методы концептуального исследования лингвистической теории. *Методи лінгвістичних досліджень: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. Слов'янськ: СДПУ, 2010. С. 168–170.
342. Просяник О. П. Антропоцентризм як філософсько-методологічна основа концепції Ф. де Соссюра. *Studia Methodologica*. Issue 44, Summer 2017. С. 47–58.

343. Просяник О. П. Екстралінгвістичні фактори, що вплинули на успіх «Курсу загальної лінгвістики» Фердинанда де Соссюра. *Zbior artykulow naukowych «Filologia, literatura, socjologia i kulturoznawstwo. Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka»*. Warszawa : Wydawca Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2016. S. 23–33.

344. Просяник О. П. Знак і лінгвальна одиниця в семіологічній концепції Ф. де Соссюра. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія: Філологічні науки (мовознавство). 2018. № 9. С. 169–173.

345. Просяник О. П. Интерпретация и перевод как средства мультипликации научной теории // *The Peculiarity of Man*. 2013. № 17. S. 154–170.

346. Просяник О. П. К проблеме истории издания соссюровских текстов // *Studia Methodologica*. Вип. 23. 2008. С. 119–121.

347. Просяник О. П. К проблеме онтологии социального в концепциях Ф. де Соссюра и Г. Тарда (текстуально-сопоставительный анализ). *The Peculiarity of Man*. 2013. № 18. S. 57–68.

348. Просяник О. П. «Курс общей лингвистики» Ф. де Соссюра: апокриф? *Культура народов Причерноморья*: научный журнал. 2007. 110 т. 2. С. 114–115.

349. Просяник О. П. Лингвокультурная относительность в научном дискурсе (к проблеме перевода Ф. де Соссюра на славянские языки). *Іноземні мови у вищій освіті: лінгвістичні, психолого-педагогічні та методичні перспективи*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Харків : НУ «ЮАУ імені Ярослава Мудрого», 2012. С. 40–41.

350. Просяник О. П. Методологія мовознавства як базовий чинник його розвитку. *Методологія та історіографія мовознавства*: матеріали V науково-практичної Інтернет-конференції. Слов'янськ : ДДПУ, 2018. С. 84–87.

351. Просяник О.П. Наукова концепція Ф. де Соссюра у світлі нових автографічних матеріалів. *Мовознавство*. 2018. № 5. С. 68–76.

352. Просяник О. П. Некоторые методологические замечания к оценке М. Н. Правдиным взглядов Ф. де Соссюра. *Текст и его единицы в функциональной*

парадигме: Сб., посвященный 85-летию со дня рождения М. Н. Правдина / Сост. И. И. Степанченко. Киев : Українське видавництво, 2013. С. 81–87.

353. Просяник О. П. О демифологизации понимания Ф. де Соссюром знака. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды*. 2009. № 4 (41). С. 18–22.

354. Просяник О. П. О структуре знака и о значимости в концепции Фердинанда де Соссюра. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды*. 2010. № 3–4 (43). С. 24–27.

355. Просяник О. П. Подходы к лингвистическому исследованию (согласно «новому» Фердинанду де Соссюру). *Studia Rusycystyczne Uniwersytetu Jana Kochanowskiego*. 2013. № 21. S. 53–57.

356. Просяник О. П. Понимание Фердинандом де Соссюром термина langage (по материалам черновика книги «О двойственной сущности языковой деятельности»). *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды*. 2011. № 1–2 (44). С. 3–7.

357. Просяник О. П. Понимание Ф. де Соссюром термина langue (по материалам черновика книги «О двойственной сущности языковой деятельности»). *Культура народов Причерноморья: научный журнал*. 2009. № 168, т. 2. С. 188–190.

358. Просяник О. П. Проблема единства языковой лексической единицы (в свете теории знака «нового» Ф. де Соссюра). *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды*. 2012. № 1–2 (46). С. 44–52.

359. Просяник О. П. Проблема значения и значимости в «De l'essence double du langage» Фердинанда де Соссюра. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки*. 2010. Вип. 23. С. 199–204.

360. Просяник О. П. Проблема концептуалізації потенціального лінгвального буття і термін langue у рукописній спадщині Ф. де Соссюра. *Лексико-граматичні*

інновації в сучасних слов'янських мовах: матеріали VIII Міжнародної наукової конференції. Дніпро : Акцент ПП, 2017. С. 134–136.

361. Просяник О. П. Проблемність поняття і терміну *langage*. *Zbiór artykułów naukowych «Filologia, socjologia i kulturoznawstwo. Współczesne tendencje w nauce i edukacji»*. Warszawa : Wydawca Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2016. S. 26–32.

362. Просяник О. П. Проблема т.н. «общенаучной картины мира»: открытие или конвенция. *Studia Methodologica*. 2012. Вип. 34. С. 285–289.

363. Просяник О. П. Реінтерпретація терміну *langage* як людської здатності (за «новим» Ф. де Соссюром). *Studia Methodologica*. Issue 43, Autumn 2016. С. 62–76.

364. Просяник О. П. Розуміння Ф. де Соссюром термінів «parole» та «discours» (за матеріалами чернетки книги «Про двоїсту сутність мовної діяльності»). *Система і структура східнослов'янських мов*: зб. наук. праць. 2012. Вип. 5. С. 244–250.

365. Просяник О. П. Семіологічний інструменталізм і функціоналізм мови в концепції Фердинанда де Соссюра. *Zbiór artykułow naukowych «Pedagogika. Naukowa I praktyczna nauka swiatowa: problemy i innowacje»*. Warszawa : Wydawca Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2017. S. 48–56.

366. Просяник О. П. Співвідношення мови й мовлення (концептуальні дискусії). *Вісник Черкаського університету. Серія Філологічні науки*. 2016. № 2. С. 30–36.

367. Просяник О. П. Структурні відношення: різниця, опозиція і лінійність [Електронний ресурс]: Сучасні мово- і літературознавчі методології та нові прочитання художнього тексту. Антологія / упорядники Л. К. Оляндер, О. В. Богданова, Ю. В. Громик, І. Ф. Штейнер. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. С. 698–704. 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). Об'єм даних 10,80 Мб.

368. Просяник О. П. Сучасна рецепція теорії Фердинанда де Соссюра у російському та українському мовознавстві (проблема періодизації). *Вісник Дніпропетровського університету: Наук. журнал. Серія: Мовознавство*. 2013. Вип. 19. Том 3. С. 147–157.

369. Просяник О. П. Сущность социальности в теориях Г. Тарда, Э. Дюркгейма и Ф. де Соссюра. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки.* № 1–2. Том 1. 2013. С. 253–260. URL: <http://jvestnik-b.donnu.edu.ua/article/viewFile/2346/2380>.

370. Просяник О. П. Фердинанд де Соссюр: деміфологізація концепції: монографія. Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2018. 276 с.

371. Просяник О. П. Часова перспектива мовної діяльності у розумінні «нового» Ф. де Соссюра. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки. Мовознавство.* 2013. № 1 (250). С. 104–108.

372. Просяник О. П. Langage как объект лингвистики. *Культура народов Причерноморья: научный журнал.* 2008. № 142 т. 2. С. 199–200.

373. Просяник О. П. Langue vs. langage: проблема об'єкта мовознавства. *Іноземні мови у вищій освіті: лінгвістичні, психолого-педагогічні та методичні перспективи:* матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції. Харків: НІОУ ім. Ярослава Мудрого, 2016. С. 226–231. URL: <http://nauka.nlu.edu.ua/?p=148>.

374. Просяник О. П. La socialisation et la réception de la conception scientifique. *The Peculiarity of Man.* 2018. № 1 (27). S. 45–52.

375. Просяник О. П. Methodology of functional pragmatism as the merge of antropocentrism and relationismus. *Лінгвістичні студії / Linguistic Studies:* зб. наук. праць. 2018. Вип. 35. С. 9–13.

376. Просяник О. П. Ontological essence of the scientific concept and scientific theory. *International politics and social science symposium. Ardahan (Turkey),* 2018. С. 109–110.

377. Пумпянский А. Л. О принципе языковой многозначности. *Вопросы языкознания.* 1983. № 1. С. 122–130.

378. Радзієвська Т. В. Мовні зміни, час і соціум у контексті глобалізаційних процесів. Мова і мовознавство в духовному житті суспільства: монографія. Київ : Видавничий Дім Дмитра Бураго. 2007. С. 310–343.

379. Радзієвська Т. В. Щоденникові записи і наративізація особистого досвіду. *Стил*. 2008. № 7. С. 139–150.
380. Радчук В. Д. Переклад і логіка. *Мовознавство*. 2006. № 1. С. 62–70.
381. Рамишвили Г. В. Сб. «Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике». *Вопросы языкознания*. 1962. № 6. С. 135–139.
382. Распопов И. П. Методология и методика лингвистических исследований. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1976. 111 с.
383. Ревзин И. И. Структура языка как моделирующей системы. Москва : Наука, 1978. 287 с.
384. Ревзин И. И. Структурная лингвистика и единство языкознания. *Вопросы языкознания*. 1965. № 3. С. 44–59.
385. Ревзина О. Г. Лингвистика XXI века: на путях к целостности теории языка. *Критика и семиотика*. 2004. Вып. 7. С. 11–20.
386. Резников Л. О. Гносеологические вопросы семиотики. Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1964. 304 с.
387. Реформатский А. А. Памяти профессора А. И. Смирницкого. *Вопросы языкознания*. 1954. № 6. С. 150–154.
388. Реформатский А. А. Принципы синхронного описания языка. *Лингвистика и поэтика*. 1987. С. 20–40.
389. Реформатский А. А. Что такое структурализм? *Вопросы языкознания*. 1957. № 6. С. 25–37.
390. Робинс Р. Х. Краткая история языкознания.: уч. пособие. Москва : Высшая школа, 2010. 352 с.
391. Рождественский Ю. В. Лекции по общему языкознанию. Москва : Высш. школа, 1990. 381 с.
392. Розвиток мовознавства в УРСР 1967-1977 під ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1980. 248 с.
393. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др.; отв. ред. Б. А. Серебренников. Москва : Наука, 1988. 215 с.

394. Рорти Р. *Философия и зеркало природы*. Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1997. 320 с.
395. Рубинштейн С. Л. К вопросу о языке, речи и мышлении. *Вопросы языкознания*. 1957. № 2. С. 42–48.
396. Рудяков А. Н. *Лингвистический функционализм и функциональная семантика*. Симферополь : Таврия-Плюс, 1998. 224 с.
397. Себеок Т. А. «Семиотика» и родственные термины. *Вопросы языкознания*. 1973. № 6. С. 44–53.
398. Седельников Е. А. Несколько слов о синтагматической теории. *Вопросы языкознания*. 1958. № 4. С. 51–55.
399. Семиколёнова О. І. До проблеми пошуку інваріантного значення виду російського дієслова. *Мовознавство*. 2002. № 1. С. 38–45.
400. Семиотика / Общ. ред. Ю. С. Степанова. Москва : Радуга, 1983. 636 с.
401. Семчинський С. В. Загальне мовознавство: 2-е вид., переробл. і доп. Київ : АТ «ОКО», 1996. 416 с.
402. Серебренников Б. А. Об основных докладах на IX Международном лингвистическом конгрессе. *Вопросы языкознания*. 1963. № 1. С. 154–159.
403. Серио П. В поисках четвертой парадигмы. *Философия языка в границах и вне границ*. 1993. Вып.1. С. 37–52.
404. Серио П. Структура и целостность. Об интеллектуальных истоках структурализма в Центральной и Восточной Европе. 1920-30-е гг. Москва : Языки славянской культуры, 2001. 360 с.
405. Серио П. Как читают тексты во Франции. *Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса*. 1999. С. 12–53.
406. Серкин В. П. Методы психосемантики: уч. пособие для вузов. Москва : Аспект Пресс, 2004. 207 с.
407. Сеше А. Программа и методы теоретической лингвистики. Психология языка. Москва : УРСС, 2003. 264 с.
408. Сеше А. Три соссюровских лингвистики. Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч. II. Москва : Просвещение, 1965 [1940]. С. 60–84.

409. Ситько Ю. Л. Бытование функционально-прагматической методологии в отечественном языкознании 60-х годов XIX века I-ой половины XX века (на примере понятия части речи). Севастополь : Рибэст, 2007. 140 с.

410. Ситько Ю. Л. Методологические взгляды А. А. Потебни. *Studia methodologica*. №17. С. 123–134.

411. Ситько Ю. О временных отношениях в языковедческом исследовании как методологической позиции. *The Peculiarity of Man*. 2014. № 19. S. 69–83.

412. Ситько Ю. Л. Прагматична концептуалізація частин мови в лінгвосеміотичній діяльності: постановка проблеми. *Studia methodologica*. № 36. С. 9–24.

413. Ситько Ю. Л. Про часові відносини в об'єкті мовознавчого дослідження як про методологічну позицію. *Studia methodologica*. № 37. С. 29–35.

414. Ситько Ю. Синхрония и диахрония как методологическая проблема функциональной грамматики. *Rozważania metodologiczne. Język Literatura Teatr*. 2000. S. 213–217.

415. Ситько Ю. Л. Этюд об отношении марксизма и кантианства к построениям Н. Я. Марра. *Studia methodologica*. № 10. С. 50–52.

416. Скаб М. С. Вокатив на тлі взаємодії рівнів мови. *Мовознавство*. 1990. № 5. С. 30–33.

417. Скляренко В. Г. Акутовані й циркумфлексовані дифтонги та дифтонгічні сполучення в праслов'янській мові. *Мовознавство*. 1987. № 6. С. 16–24.

418. Скляренко В. Г. Типологічне вивчення топонімічних композитів // *Мовознавство*. 1974. № 2. С. 46–52.

419. Словарь терминов французского структурализма. *Структурализм: «за» и «против»: сб. статей* / Пер. с англ., франц. нем., чешского, польского и болгарского языков; под ред. Е. Я. Басина и М. Я. Полякова. Москва : Прогресс, 1975. С. 450–461.

420. Слюсарева Н. А. К выходу в свет критического издания «Курса общей лингвистики» Ф. де Соссюра. *Филологические науки*. 1971. № 4. С. 56–64.

421. Слюсарева Н. А. О заметках Ф. де Соссюра по общему языкознанию. *Соссюр Ф. де Заметки по общему языкознанию*. 1990. С. 7–28.

422. Слюсарева Н. А. О знаковой ситуации / Язык и мышление [редкол.: чл.-кор. АН СССР Ф. П. Филин (отв. ред.) и др.]. Москва : Наука, 1967. С. 274–283.
423. Слюсарева Н. А. Рец.на: R. Godel. Les sources manuscrites du «Cours de linguistique générale» de F. de Saussure. Genève Paris, 1957. 283 стр. («Société de publications romanes et françaises sous la direction de M. Roques», LXI). *Вопросы языкознания*. 1960. № 2. С. 126–130.
424. Слюсарева Н. А. Рец.на: E. F. K. Koerner, Bibliographia Saussureana 1870 1970. An annotated, classified bibliography on the background, development and actual relevance of Ferdinand de Saussure's general theory of language. New York, The Scarecrow Press, 1972. 406 стр.; его же. Contribution au debat post-saussurien sur le signe linguistique. Introduction générale et bibliographie annotée. The Hague-Paris, Mouton, 1972. 103 стр. *Вопросы языкознания*. 1974. № 3. С. 145–149.
425. Слюсарева Н. А. Соссюр и соссюрианство / Философские основы зарубежных направлений в языкознании. Москва : Наука, 1977. С. 63–124.
426. Слюсарева Н. А. Соссюр Фердинанд Монжин де / Большая Советская Энциклопедия. URL: <http://allencyclopedia.ru/72172>
427. Слюсарева Н. А. Теория Ф. де Соссюра в свете современной лингвистики. Москва : Наука, 1975. 112 с.
428. Смирницкий А. И., Ахманова О. С. О курсе «Общее языкознание». *Вопросы языкознания*. 1953. №4. С. 65–78.
429. Смирницкий А. И. Значение слова. *Вопросы языкознания*. 1955. № 2. С. 79-89.
430. Смушинська І. В. Запозичення з класичних мов у французькій мові: основні тенденції. *Мовні і концептуальні картини світу*: зб. наукових праць. 2015. Вип. 2 (53). С. 185–194.
431. Смушинська І. В. Сучасна лінгвістична семантика, основні здобутки і перспективи. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2011. Вип. 39. С. 309–314.
432. Современный философский словарь / Общ. ред. В. Е. Кемеров. Москва : Академический проект, 2004. 864 с.
433. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. Москва : Наука, 1977. 341 с.

434. Соломоник А. Семиотика и лингвистика. Москва : Молодая гвардия, 1995. 352 с.
435. Соломоник А. Позитивная семиотика (о знаках, знаковых системах и семиотической деятельности). Москва : URSS, 2011. 192 с.
436. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр. Москва : ОГИЗ, 1933. 271 с.
437. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике / Вступит. статья и комментарии Н. А. Слюсаревой. Москва : Прогресс, 1990. 274 с.
438. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Редакция Ш. Балли и А. Сеше / Пер. с франц. А. Сухотина. Де Мауро Т. Биографические и критические заметки о Ф. де Соссюре; примечания; пер. с франц. С. В. Чистяковой. Под общ. ред. М. Э. Рут. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. 432 с.
439. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. Москва : Прогресс, 1977. 695 с.
440. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. Київ : Основи, 1998. 324 с.
441. Стеблин-Каменский М. И. К теории звуковых изменений. *Вопросы языкознания*. 1966. № 2. С. 66–79.
442. Степанов Г. В. J. Casares. Introduccion a la lexicografia moderna./ *Вопросы языкознания*. 1953. № 3. С. 148–155.
443. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики. Москва : Наука, 1975. 313 с.
444. Степанов Ю. С. Проблема классификации падежей. *Вопросы языкознания*. 1968. № 6. С. 36–48.
445. Степанов Ю. С. Язык и метод: К современной философии языка. Москва : Языки русской культуры, 1998. 784 с.
446. Степанченко И. И. Лингвистический антропоцентризм: традиции и новаторство / И слово Ваше отзовется (к юбилею Е. С. Отина). Гуманитарный центр «Азбука». Киев : Издательский дом Дмитрия Бураго, 2012. С. 537–542.
447. Степанченко И. И. О языковой и дискурсивной семантике в разных лингвистических парадигмах. *Русская филология: Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды*. 2015. № 2 (55). С. 11–17.

448. Степанченко И. И. Поэтический язык Сергея Есенина (анализ лексики). Харьков : ХГПИ, 1991. 189 с.
449. Степанченко И. И. Функционализм как альтернативная лингвистическая парадигма. Киев : Українське видавництво, 2014. 200 с.
450. Супрун А. Е. Лекции по языковедению. Минск : Изд-во БГУ, 1978. 143 с.
451. Сусов И. П. Введение в теоретическое языкознание: электронный учебник. Тверь: ТверГУ, 2005. URL: <https://studfiles.net/preview/401939/> [14.08.2013].
452. Сусов И. П. История языкознания. Тверь : ТверГУ, 1999. 276 с.
453. Сусов И. П. К оценке конвенционалистской концепции реальности языковых единиц. *Вопросы языкознания*. 1971. № 4. С. 56–72.
454. Сухотин А. М. Тезисы к докладу-реферату о «Курсе общей лингвистики» Фердинанда де Соссюра. *Вопросы языкознания*. 1994. № 6. С. 142–143.
455. Тард Г. Мнение и толпа. *Психология толп*. Москва: Институт психологии РАН; Издательство КСП, 1999. С. 255–408.
456. Тард Г. Социальная логика. СПб : Социально-психологический центр, 1996. 500 с.
457. Тард Г. Социальные законы. Цит. по: Зомбарт В. Социология. Библиотека Гумер. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/zombart/ [19.10.2013].
458. Тарланов З. К. Методы и принципы лингвистического анализа. Петрозаводск.: ПетрГУ, 1995. 212 с.
459. Тезисы Пражского лингвистического кружка / Пражский лингвистический кружок: сборник статей. Москва : Прогресс, 1967. С. 17–41.
460. Тищенко О. В. Структура і семантика дієслівних предикатів афекту. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки (Мовознавство)*. 2012. Т. 137. С. 114–118.
461. Торопцев И. С. Язык и речь. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. 199 с.
462. Торопцев И. С. Словопроизводственная модель. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1980. 184 с.

463. Торсуева И. Г. [Рецензия: Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике. М.: Прогресс, 1990]. *Науч. докл. высш. шк. Филол. науки*. 1991. № 4. С. 124–126.
464. Трубецкой Н. С. Избранные труды по филологии. Москва : Прогресс, 1987. 560 с.
465. Трубецкой Н. С. Основы фонологии. Москва : Изд-во иностранной литературы, 1960. 372 с.
466. Удовиченко Г. М. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних учень. Київ : Вища школа, 1980. 216 с.
467. Уланович О. И. Языковое сознание: особенности структуры в условиях двуязычия. *Вестник Томского государственного университета. Филология*. 2010. № 1(9). С. 44–51.
468. Уфимцева Н. В. Идеи Ф. де Соссюра в психолингвистическом прочтении, // Вопросы психолингвистики. 2013. № 1 (17). С. 44–51.
469. Ушакова Т. Н. Психология речи и языка. Психолингвистика. *Психология XXI века: учебник для ВУЗов* / Под ред. В. Н. Дружинина. Москва : ПЕР СЭ, 2003. С. 353–396.
470. Факторович А. Л. [Рецензия: Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике. М.: Прогресс, 1990] // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. 1992. Т. 51, № 1. С. 99–102.
471. Филин Ф. П. К проблеме социальной обусловленности языка. *Вопросы языкознания*. 1966. № 4. С. 31–44.
472. Филин Ф. П. Противоречия и развитие языка. *Вопросы языкознания*. 1980. № 2. С. 8–20.
473. Финкель А. М. О содержании и построении курса «История языкознания». *Вопросы языкознания*. 1954. № 6. С. 102–105.
474. Філософські питання мовознавства / Відповід. ред. В. М. Русанівський. Київ : Наукова думка, 1972. 200 с.
475. Фосслер К. Эстетический идеализм. Избранные работы по языкознанию. Москва : URSS. 2007. 144 с.
476. Фрей А. Соссюр против Соссюра? Москва : URSS, 2006. 208 с.

477. Фролова О. І. Психолінгвістичні особливості мовної діяльності в умовах екстремальної ситуації. Проблеми екстремальної та кризової психології. 2010. Вип. 8. С. 388–394.

478. Фурке Ж. «Синхроническая» точка зрения при изучении германских литературных языков и диалектов. *Вопросы языкознания*. 1958. № 4. С. 99–102.

479. Хаимович Б. С. О единицах грамматической сферы. *Вопросы языкознания*. 1968. № 6. С. 26–35.

480. Хансен К. Пути и цели структурализма. *Вопросы языкознания*. 1959. № 4. С. 91–105.

481. Холодович А. А. Фердинанд де Соссюр. Жизнь и труды. *Ф. де Соссюр. Труды по языкознанию*. 1977. С. 9–29.

482. Хомський Н. Роздуми про мову. Львів : Ініціатива, 2000. 352 с.

483. Хрусталёв Ю. М. Философия науки и медицины: учебник. Москва : ГЭОТАР; Медиа, 2009. 784 с.

484. Чередниченко О. І. Про мову і переклад. Київ : Либідь, 2007. 248 с.

485. Чертов Л. Ф. Знаковость. Опыт теоретического синтеза идей о знаковом способе информационной связи. СПб.: Изд-во СПбГУ, 1993. 378 с.

486. Чикобава А. О философских вопросах языкознания. Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. 1974. Т. 33. № 4. С. 312–319.

487. Чикобава А. Язык и «теория языка» в философии и лингвистике. Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. 1973. Т. XXXII. Вып. 6. С. 428–438.

488. Чикобава Арн. К вопросу о путях развития современной лингвистики. *Вопросы языкознания*. 1966. № 4. С. 45–61.

489. Чурилина Л. Н. Актуальные проблемы современной лингвистики: учеб. пособие. Москва : Флинта: Наука, 2011. 416 с.

490. Шарадзенидзе Т. С. Лингвистическая теория И. А. Бодуэна де Куртенэ и ее место в языкознании XIX–XX веков. *Вопросы языкознания*. 1979. № 2. С. 29–40.

491. Шаумян С. Абстракция в современной лингвистике. *Логос*. 1999. № 1. С. 186–213.

492. Шаумян С. К. Двухступенчатая теория фонемы и дифференциальных элементов. *Вопросы языкознания*. 1960. № 5. С. 18–34.
493. Шаумян С. К. О сущности структурной лингвистики. *Вопросы языкознания*. 1956. №5. С. 38–54.
494. Шевченко Л. І. Інтерпретативні методології в теоретичній лінгвістиці: вимір перспективи / Горизонтами модерної лінгвістики. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2014. С. 23–31.
495. Шевченко Л. І. Теоретичні проблеми сучасного українського мовознавства: пошук дослідницьких парадигм / Горизонтами модерної лінгвістики. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2014. С. 15–23.
496. Штейнталь Г. Грамматика, логика и психология, их принципы и взаимоотношения / В кн.: Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. 1. Москва : Учпедгиз, 1964. С. 127–135.
497. Штибер З. Слово в дискуссии о структурализме. *Вопросы языкознания*. 1957. № 3. С. 53–54.
498. Штибер З. Теория фонем И. А. Бодуэна де Куртенэ в современном языкознании. *Вопросы языкознания*. 1955. № 4. С. 89–93.
499. Шулежкова С. Г. История лингвистических учений. Москва : Флинта, Наука, 2004. 400 с.
500. Щерба Л. В. Бодуэн де Куртенэ и его значение в науке о языке (1845–1929). *Избранные работы по русскому языку*. 1957. С. 85–96.
501. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1974. 427 с.
502. Щербак А. М. Лингвистические заметки. *Вопросы языкознания*. 1965. №6. С. 16–23.
503. Энглер Э. Идеальная форма лингвистики Соссюра. Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. Москва : Логос, 1998. С. I–XXI.
504. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки. Москва : Наука, 1978. 391 с.
505. Юрченко В. С. Реальное время и структура языка (к философии языкознания). *Вопросы языкознания*. 1993. № 3. С. 36–47.

506. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс (методологічний, соціолінгвістичний, етнокультурний аспекти): автореф. дис. ... докт. філол. наук. Київ 2000. 36 с.

507. Язык и речь. Тезисы докладов межвузовской конференции. Москва : изд. МГПИИЯ, 1962. 124 с.

508. Якобсон Р. Значение лингвистических универсалий для языкознания. *Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков. Ч. 2.* Москва : Просвещение, 1965. С. 383–395.

509. Якобсон Р. Избранные работы. Москва : Прогресс, 1985. 455 с.

510. Якобсон Р. О. Знак и система языка / Выступление на 1-м международном симпозиуме. Эрфурт, ГДР, 1959. Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. Ч. 2. Москва : Просвещение, 1965. С. 395–402.

511. Якубинский Л. П. Ф. де Соссюр о невозможности языковой политики. *Избранные работы. Язык и его функционирование.* 1986. С. 71–82.

512. Arrivé M. À la recherche de Ferdinand de Saussure Paris : PUF. 2007. 240 p.

513. Arrivé M. Linguistique et psychanalyse. Freud, Saussure, Hjelmslev, Lacan et les autres. Paris : Méridiens-Klincksieck, 1986. 191 p.

514. Arrivé M. «Conscience de la langue « et inconscient chez Ferdinand de Saussure. *La Célibataire.* 2010. P. 107–124.

515. Arrivé M. L'immanence dans la réflexion de Saussure. *Cahiers Ferdinand de Saussure.* № 67. 2014. P. 5–20.

516. Bouissac P. Saussure: A Guide for the Perplexed. Continuum. 2010. 160 p.

517. Bouquet S. Après un siècle, les manuscrits de Saussure reviennent bouleverser la linguistique URL: http://www.revue-texto.net/Saussure/Sur_Saussure/Bouquet_Apres.html [juin 2005].

518. Bouquet S. Benveniste et la représentation du sens: de l'arbitraire du signe à l'objet extra-linguistique. URL: <http://www.revue-texto.net/Saussure/Saussure.html> [décembre 2004].

519. Bouquet S. Il faut relire Ferdinand de Saussure dans le texte / Entretien de Laurent Wolf avec Simon Bouquet (1997). *Texto*. URL: http://www.revue-texto.net/Dialogues/Bouquet_interview.html [décembre 2004].
520. Bouquet S. Introduction à la lecture de Saussure. Paris : Payot, 1997. 396 p.
521. Bouquet S. La linguistique générale de Ferdinand de Saussure: textes et retour aux textes. *Texto*. URL: http://www.revue-texto.net/Saussure/Sur_Saussure/Bouquet_Linguist-gen.html [décembre 1999].
522. Bouquet S. Le «Cours de linguistique generale» de Saussure et la philosophic. *Histoire. Epistemologie*. Lang. P., 1989. T. 11, fasc. 2. 103–119.
523. Bouquet S. Sur la sémantique saussurienne. URL: http://www.revue-texto.net/Saussure/Sur_Saussure/Bouquet_Reponse.html [mars 2001].
524. Bronckart J.-P., Bulea E. Le projet de Ferdinand de Saussure, Librairie Droz, 2010. 72 p.
525. Buyssens E. Les Langages et le discours, essai de linguistique fonctionnelle dans le cadre de la sémiologie. Bruxelles : Office de publicité, 1943. 99 p.
526. Coseriu E. Synchronie, diachronie et histoire. URL: <http://www.revue-texto.net/Saussure/Saussure.html> [mars 2006].
527. Coursil J. Valeurs pures: Le paradigme sémiotique de Ferdinand de Saussure, Lambert-Lucas, 2015. 248 p.
528. Dokulil M. Tvoření slov v češtině. Teorie odvozování slov. D. 1. Praha, 1962. 263 s.
529. Engler R. Théorie et critique d'un principe saussurien: L'arbitraire du signe. *Cahiers Ferdinand de Saussure*. № 19. 1962. P. 5–66.
530. Fife J. Funkcjonalizm jako szkoła językoznawcza. *Noam Chomsky: Inspiracje i perspektywy*. Warszawa: PTS, 1991, s. 183–188.
531. Godel R. Les sources manuscrites du Cours de linguistique générale de F. De Saussure. Geneve; Paris : Droz, 1957. 282 p.
532. Guillaume G. Observation et explication dans la science du langage (I) [1958]. In *Langage et science du langage*. Paris : Nizet; Québec: Presses de l'Université Laval, 1964. P. 25–45.

533. Koerner E. F. Ferdinand de Saussure. Origin and development of his linguistic thought in Western studies of language. Braunschweig: Friedrich Vieweg, 1973. 428 p.

534. Kossecki J. Metacybernetyka. Kielce Warszawa, 2005. 303 s.

535. Kowalski M. Idiosynchronia panchronia diachronia jako ontologiczne tryby istnienia języka w czasie (kilka uwag na temat myśli naukowej F. de Saussure»a). *The Peculiarity of Man*. 2014. № 19. S. 57–68.

536. Kowalski M. Język i czas. Studium myśli naukowej Jana Baudouina de Courtenay i Ferdinanda de Saussure»a. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe UKSW, 2016. 230 s.

537. Kowalski M. Metodologiczny problem temporalności w pismach lingwistycznych Jana Baudouina de Courtenay i Ferdinanda de Saussure»a». Warszawa : Wydawnictwo Naukowe UKSW, 2014. 231 s.

538. Kowalski M. Ontologia zmian językowych (zarys problematyki). *The Peculiarity of Man*. 2015. № 21. S. 41–53.

539. Król M. Typologia homonimii językowej w aspekcie onomazjologiczno-dyskursywnym. Kielce: UJK 2014. 439 s.

540. Łabaszczuk M. Struktura metafory w typologii myślenia. *The Peculiarity of Man*. 2013. № 17. S. 211–233.

541. Leszczak O. Lingwosemiotyka kultury. Funkcjonalno-pragmatyczna teoria dyskursu. Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2010. 415 c.

542. Leszczak O. Społeczny i empiryczny charakter transcendentalnego antropocentryzmu Immanuela Kanta: problem istoty człowieczeństwa // *Respectus Philologicus*. 2013. Nr. 24 (29). P. 21–35.

543. Mathesius V. Jazyk, kultura a slovesnost. Praha : Odeon, 1982. 527 s.

544. Mathesius V. Řeč a sloh. Praha : SPN, 1966. 103 s.

545. Matthews P. A Short History of Structural Linguistics. Cambridge University Press. 2001. 176 p.

546. Mazur M. Zagadnienie prawdy w nauce, «Zeszyty Naukowe Stowarzyszenia PAX», 1981, nr 1 (30), S. 79–92.

547. Mejia Quijano C. Le cours d'une vie, Portrait diachronique de Ferdinand de Saussure (2 vol.), Editions Cécile Defaut, 2008.
548. Minissi N. F. de Saussure, J. Baudouin de Courtenay and the linguistics of the time. *Jan Niecislav Baudouin de Courtenay a lingwistyka światowa*. Wrocław 1989. S. 149–156.
549. Nerlich B. Le même et l'autre: Le problème de l'identité en linguistique chez Saussure et Wittgenstein. *Cahiers Ferdinand de Saussure*. Genève, 1984. 37. S. 13–34.
550. Paveau M.-A., Sarfati G.-E. Les grandes théories de la linguistique: de la grammaire comparée à la pragmatique. Armand Colin, 2003. 256 p.
551. Saussure F. de. Cours de linguistique générale, édition critique par Rudolf Engler. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. Tome 1. 1968. 515 p.
552. Saussure F. de. Cours de linguistique générale, édition critique par Rudolf Engler. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. Tome 2. 1974. 51 p.
553. Saussure F. de. Cours de linguistique générale. Paris : Payot, 1997. 269 p.
554. Saussure F. de. Écrits de linguistique générale, établis et édités par Simon Bouquet et Rudolf Engler, avec la collaboration d'Antoinette Weil. Paris : Gallimard, «Bibliothèque des idées», 2002. 353 p.
555. Sgall P. Stalinovy články o jazykovědě a pražský lingvistický strukturalismus. Tvorba. 1951. 20. S. 674-676.
556. Suenaga A. Saussure, un système de paradoxes: langue, parole, arbitraire, inconscient. Limoges : Lambert-Lucas, 2002. 265 p.
557. Tarde G. La logique sociale: première partie «Principes». Paris : Félix Alcan, 1895. 159 p.
558. Techmer F. Prinzipien der Sprachentwicklung II Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft, 1884.
559. Thèses. *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*, 1, Prague, 1929. P. 3–14.
560. Ullmann S. Semantics. Introduction to the science of meaning. Oxford, 1962. 86 p.

561. Vakulenko S. Transfert d'«autorité en linguistique: Potebnia et Saussure dans l'Ukraine des années 1920 et 1930. Studien zu Sprache, Literatur und Kultur beiden Slaven. Gedenkschrift für George Y. Shevelov aus Anlass seines 100. Geburtstages und 10. Todestages. München-Berlin : Verlag Otto Sagner, 2012. C. 309–338.

562. Walczak B. Jak Ferdinand de Saussure rozumiał przeciwstawienie «langue» i «parole»? «Linguistica Copernicana» 2013, Nr 2 (10). S. 65–75.

563. Wunderli P. Ferdinand de Saussure: langage, langue, parole / dans Louis Hébert (dir.), Rimouski (Québec), 2016. URL: <http://www.signosemio.com/saussure/langue-parole.pdf> [25.07.2016].

ДОДАТОК 1

ІСТОРІЯ ВИДАННЯ «КУРСУ ЗАГАЛЬНОЇ ЛІНГВІСТИКИ»

Фердинанд де Соссюр, безперечно, є засновником сучасного мовознавства. «Курс загальної лінгвістики» витримав незліченну кількість перевидань і перекладів. Теоретичну концепцію Ф. де Соссюра розглядають саме крізь призму «Курсу загальної лінгвістики», праці, що, як відомо, не була написана ним. Парадокс, панівний в історії рецепції соссюрівської думки, полягає в тому, що «Курс загальної лінгвістики» є продуктом абсолютно своєрідної видавничої історії. Справді, Ф. де Соссюр за життя розвивав свої ідеї тільки на лекціях і в дуже лаконічних рукописних нарисах, якщо не зважати на автограф «Про двоїсту сутність мовної діяльності» («De l'essence double du langage»), знайдений лише в 1996 р., коли розуміння концепції науковця вже перетворилось у стійкий науковий стереотип.

«Курс загальної лінгвістики» складений двома його послідовниками, колегами з кафедри Шарлем Баллі й Альбером Сеше у співпраці з одним із його студентів Альбером Рідлінгером. Соссюр не викладав регулярного курсу загальної лінгвістики, а лише прочитав три цикли лекцій під цією назвою в Женевському університеті в 1907, 1908–1909 і 1910–1911 рр. перед дуже невеликою аудиторією студентів. Після смерті Соссюра в лютому 1913 р. Ш. Баллі і А. Сеше взяли на себе зобов'язання опублікувати ці курси. Вони не були присутніми на лекціях і звернулися по допомогу до одного зі слухачів трьох курсів, Альбера Рідлінгера. За чернетками, залишеними Соссюром, явно неповними, й особливо за нотатками лекцій студентів, три редактори за короткий проміжок часу опублікували в 1916 році цілісний текст [514]. Слід згадати певну заслугу в укладанні «Курсу» французького романіста Жюля Ронжа, який, за словами А. Сеше і Ш. Баллі, «люб'язно погодився переглянути рукопис перед поданням його до друку й дав нам свої цінні зауваження» [439, с. 36].

Саме на основі частини цих конспектів Ш. Баллі й А. Сеше письмово виклали те, що вони назвали «відновленням», змінивши й переписавши ці лекції

вже після смерті Ф. де Соссюра. Як уже йшлося вище, видавці самі не слухали курсу загальної лінгвістики, Ш. Баллі вивчав у Соссюра кілька дисциплін із 1885 по 1905 рік, а А. Сеше – з 1891 по 1893 рік. Тому незрозумілими видаються твердження радянських мовознавців: «У 1906-1911 він [Соссюр. – О. П.] тричі прочитав курс загального мовознавства, котрий слухали Ш. Баллі та А. Сеше. У 1916 році, вже після смерті вчителя, його женевські слухачі за своїми нотатками лекцій видали книжку під назвою «Cours de linguistique générale», котра викликала схвалення за свої новаторські й оригінальні ідеї» [203, с. 110]. Загальний курс Ф. де Соссюра слухала дружина А. Сеше й у підготовці «Курсу» до друку були використані її записи, так само як і записи А. Рідлінгера. У передмові укладачі «Курсу» говорять про це, але не без двозначності: вони постійно наголошують про Ф. де Соссюра саме як про автора роботи, нехтуючи той факт, що студенти могли, по-перше, не зрозуміти думки вчителя, по-друге, записати її неточно, а по-третє, що сам лектор міг викласти певні положення студентам у спрощеній, більш доступній формі.

Насправді Ф. де Соссюра масово вважають автором зазначеної книги, про що свідчать численні коментарі на зразок: «у Курсі Соссюр пише, що ...»; «Слід віддати належне Соссюрові: його книжка (не забуватимемо, що вона створена з лекцій) написана яскраво й по-своєму цікаво. Соссюр любить образні вирази, неочікувані порівняння, лаконічні й часом парадоксальні визначення. Соссюр наче намагається привабити читача, перетягти його на свій бік, переконати ілюзорною неспростовністю своїх доказів та аргументів» [33, с. 6]; «Він завершує свій «Курс» таким висновком [...]» [203, с. 112]; «Соссюр усіляко підкреслював...» [там само, с. 114]; «Обидва ці аспекти Ф. де Соссюр не тільки відриває...», «Ф. де Соссюр наступним картинним чином змальовує...» [158, с. 321]; «пише Ф. де Соссюр», «так вважає де Соссюр», «де Соссюр виділив і «лінгвістику мови» і «лінгвістику мовлення». Вони не тільки виділені, але й протиставлені» [488, с. 47–48], «Мовний знак, на думку Соссюра, поєднує не річ та ім'я, а поняття й акустичний образ» [499, с. 191]; «Нечіткість поняття слово змусила Соссюра сказати...», «Соссюр називає дві визначних ознаки...» [там само, с. 192], «закони

історичного розвитку мови, його динаміки (те, що де Соссюр пізніше назвав діахронією мови)» [42, с. 182]; «усі проблеми, які порушує де Соссюр у «Курсі загальної лінгвістики»...» [там само, с. 183], «де Соссюр постійно підкреслює...» [там само, с. 183]; «де Соссюр подає як схему...» [там само]. Такого зразка цитати з праць сучасних мовознавців (не лише статей і монографій, але й підручників і енциклопедій) могли б зайняти не один десяток сторінок. Практично всі дослідники історії мовознавства, зокрема й спеціалісти-соссюрологи, описують його концепцію тільки на підставі «Курсу загальної лінгвістики» [108; 159; 179; 234; 269; 311; 324; 338; 391; 401; 403; 450; 545; 549; 550]. Можна зрозуміти тих, хто не надав значення публікації перших автографів у критичному «Курсі» Р. Енглера. Дивним є те, що й після публікації повних матеріалів 2002 року майже всі продовжують ігнорувати автентичні погляди вченого, стверджуючи, що «Курс загальної лінгвістики» – це і є текст, що містить концепцію Ф. де Соссюра [15; 62; 126; 127; 160; 171; 186; 263; 304; 390; 391; 516; 527; 548]. Фактично лише дуже невелика група істориків та теоретиків мовознавства суттєво відрізняє Соссюра «Курсу» і Соссюра автографів [41; 230; 256; 370; 426; 476; 522; 536; 539].

Досить часто Ф. де Соссюру приписують погляди укладачів «Курсу»: «Не обґрунтовуючи й не ілюструючи реальними мовними фактами ту абстрактну нежиттєдайну схему, якою підмінено в соссюріанстві «систему» мови, Ф. де Соссюр відривав «синхронію» від «діахронії», але не наважувався ще повністю ліквідувати останню, хоч і втратив в останні роки свого життя будь-яке зацікавлення історичним вивченням мови» [103, с. 24]. Б. Горнунг помиляється, по-перше, приписуючи Ф. де Соссюрові погляди укладачів «Курсу» (протиставлення синхронії і діахронії не трапляється в жодному з рукописних матеріалів Ф. де Соссюра, він послідовно розмежовує, не протиставляючи, два способи дослідження мовної діяльності), а по-друге, вважаючи, що вчений втратив зацікавлення історичним дослідженням «в останні роки життя». Це зацікавлення він утратив ще в Парижі, наприкінці 80-х рр. XIX ст., тобто в 30-річному віці. Як зазначає відомий дослідник наукового доробку женецької школи В. Г. Кузнецов, «виступи А. Мейє та Ш. Баллі свідчать про те, що в 1908 р.

Ф. де Соссюр був відомий як видатний індоєвропеїст, а не як теоретик мови. І це не випадково. За рік до цього Соссюр розпочав читати курс загальної лінгвістики в Женевському університеті, і його ідеї в цій галузі були відомі лише вузькому колу близьких учнів головним чином завдяки особистому спілкуванню» [225, с. 47]. Серед мовознавців досить усталеним є стереотипне переконання, що Ф. де Соссюр лише в першому десятиріччі XX століття різко змінив свої погляди й перейшов із позицій історично-порівняльного молодограматизму на позиції системно-структуральні. Уважне прочитання трьох інавгураційних женевських лекцій 1891 року та автографів монографії, знайдених у 1996 р., дають змогу з повною відповідальністю стверджувати: якщо Ф. де Соссюр і змінив свої погляди, то зробив це ще в Парижі, до переїзду до Женеви, а, можливо, й раніше – під час написання свого «Мемуару», у якому суттєво відходить від описової методології молодограматизму до системної номотетики. Тому твердження про те, що Ф. де Соссюр не мав стійких переконань й увесь час змінював свої погляди, слід кваліфікувати як міф. У нашій роботі ми намагаємося розвінчати досить поширений міф про двох Соссюрів – історика і системіста-номотетика, так само, як міф про Соссюра – вченого з до кінця не сформованими поглядами. Як зазначає один з основних російських дослідників творчості Ф. де Соссюра Н. О. Слюсарєва, «Р. Годель не погоджується з думкою видавців «Курсу» про те, що Ф. де Соссюр належав «до групи людей, які постійно поновлювали своє мислення»» [423, с. 126].

В. Г. Кузнецов пише про книжку А. Сеше «Програма і методи теоретичної лінгвістики» (1908) таке: «У цій роботі, опублікованій за вісім років до видання «Курсу загальної лінгвістики» Соссюра, сформульовані такі фундаментальні поняття, як мова і мовлення, синхронія і діяхронія, довільність знака, поняття вартості і системи» [228, с. 117]; «Праця А. Сеше «Програма і методи теоретичної лінгвістики» (1908), зміст якої **дивним чином** перегукується з «Курсом», дає підстави вважати, що він краще був підготовлений до сприйняття ідей Соссюра і їхньої систематизації, ніж Баллі, наукові зацікавлення якого були зосереджені на стилістиці. До того ж із документальних джерел відомо, що в період підготовки

лекцій Соссюра до видання Баллі був дуже зайнятий науково-педагогічною діяльністю. Основну роботу, пов'язану з виданням «Курсу», виконав Сеше, і лише на завершальному етапі в ній взяли участь Баллі й Рідлінгер» [226, с. 107]; «Цікаве зауваження Г. Шухардта про те, що багато з того, що в Соссюра здається незрозумілим, знаходить пояснення в роботі Сеше «Програма і методи теоретичної лінгвістики»» [228, с. 118]. Цілком можна припустити, що вже тоді Сеше створив свою альтернативну версію теорії мови як замкненої системи знаків, протиставленої мовленню, яку потім і виклав у т. зв. соссюрівському «Курсі». Тому немає нічого дивного в тому, що інтерпретація соссюрівської думки А. Сеше «перегукується» з його власними переконаннями, викладеними ще до того, як Соссюр прочитав три свої курси лекцій, тобто в 1908 р. (а це означає, що подана до друку книжка мала бути ще в 1907 р.). Можна погодитися з В. Г. Кузнецовим, що «на відміну від Ш. Баллі, коло наукових зацікавлень А. Сеше значною мірою сформувалося під впливом Соссюра» [там само, с. 117]. Проте сама собою близькість зацікавлень ще не означає адекватності наукової концепції й ідентичності методології.

Дискусія про близькість поглядів Сеше й Соссюра (заного з «Курсу») стала передумовою того, що науковці почали сумніватися, хто був чийм послідовником. Як пише В. Г. Кузнецов, «(...) історик науки про мову з ФРН П. Вундерлі виступив на міжнародному колоквиумі в Трірі в 1975 р. з доповіддю, зміст якої виражений у її назві «Соссюр як учень Сеше?». Але канадський лінгвіст Е. Ф. К. Кернер, який зробив великий вклад у «соссюрологію», не погодився з думкою Вундерлі. (...) вплив Соссюра на Сеше значно переважав» [там само, с. 118]. Якби в 1975 р. можна було адекватно оцінити «творчий внесок» А. Сеше у т. зв. текст Соссюра (тобто в «Курс»), напевно, П. Вундерлі не висунув настільки дивної гіпотези. З іншого боку, дійти таких висновків могло змусити П. Вундерлі те, що текст «Курсу» істотним чином видається концептуально вторинним щодо тексту самого А. Сеше з 1908 р.

Слід, однак, дещо послабити критику А. Сеше. Адже, якби він не видав книжку «Соссюра», мало хто з нас сьогодні знав би про відомого науковця.

Судячи з усього, А. Сеше розумів невідповідність власних поглядів поглядам Ф. де Соссюра. Багато років після видання й поширення «Курсу» саме він стає ініціатором теоретично-концептуального коригування концепції свого старшого колеги: «Цікаво, що ще в 1939 р. А. Сеше поставив питання про невідповідність думок Соссюра формулюванням «Курсу» і про можливий їхній перегляд. У 1952 р. А. Фрей покликався на дати і зміст лекцій Соссюра; це свідчить про те, що він мав доступ до рукописних джерел «Курсу». Зовсім не випадково саме А. Фрей рекомендував Р. Годелю розпочати їхнє дослідження» [226, с. 108]. «Навряд чи вчення Соссюра отримало б широке визнання й завоювало б прихильність лінгвістів, якби не енергійна популяризація та пропаганда «Курсу», здійснена Ш. Баллі, А. Сеше й С. Карцевським» [222, с. 92–93].

Водночас усі спроби поставити під сумнів адекватність поглядів Ф. де Соссюра концепції, викладеній у «Курсі», залишалися дуже маргінальною справою женеців. Увесь мовознавчий світ, здавалося, просто не хотів звертати уваги на цей факт. Дивна «змова мовчання» оточувала видавничу історію «Курсу», яка дещо прояснилася лише за допомогою недавно опублікованих свідчень людей, що були тим чи тим чином втягнуті у видавничу інтригу навколо «Курсу». Сьогодні відомо, що Антуан Мейє, видатний паризький лінгвіст і давній друг Ф. де Соссюра, задумав незабаром після його смерті в лютому 1913 р. опублікувати конспекти женевських лекцій у співпраці зі слухачем цих лекцій Полем Регаром. Однак у травні 1913 р. Ш. Баллі енергійно заперечує цю ідею в листі до А. Мейє. Останній у відповідному листі пише: «Проект, який я погодив із молодим Регаром, залишений. Цей проект увесь час залежав від вашого схвалення, і з того моменту, як у вас з'явилось інше бачення, інша мета, він не повинен бути проблемою» [517]. Ніхто ніколи, здавалося, більше не заговорить про цей проект. І тільки громадський відгук незгоди, старанно ігнорований, пролився реакцією П. Регара на видання «Курсу» в передмові до його дисертації, опублікованій у 1919 р.: «Учень, який слухав більшу частину лекцій Фердинанда де Соссюра із загальної лінгвістики і який знає матеріали, що слугували підґрунтям публікації, неминуче відчуває розчарування, не знайшовши

привабливості лекцій вчителя. Чи зберегла публікація конспектів лекцій потужну й оригінальну думку Фердинанда де Соссюра? А самі зміни, які видавці, здається, бояться випустити у світ, чи не становлять саме вони їхнє єдине зацікавлення?» [там само]. Можна вважати ці рядки ввічливим вираженням дуже серйозної незгоди.

Не вдавався до коментування лінгвістичного доробку Фердинанда де Соссюра ще один слухач женевських лекцій – А. Рідлінгер, колега Ш. Баллі та А. Сеше. У 1957 р. він висловлює свою думку про «Курс» у листі (який залишався невиданим до 2000 р.) до шкільного товариша, де пояснює свою відмову написати статтю на його прохання для «Tribune de Genève»: «Для мене буде неможливим подати міркування про істинну величину Ф. де Соссюра без порівняння його з Баллі ... Баллі надто скоротив загальну лінгвістику, що в роботі Годеля буде безперечно доведено... Ще більш серйозним є повне знищення чудового вступу на 100 сторінок в інших лекціях ... Годель бачить у цьому вступі квінтесенцію соссюрівської думки. Але Баллі, дуже здібний до спостереження лінгвістичних фактів, не мав філософського чуття свого вчителя» [там само].

Цілком можливо, що єдиною причиною афішування редакторами «Курсу» «співпраці» з А. Рідлінгером було затушування їхньої відсутності на лекціях і надання більшої вірогідності своїй концепції на противагу концепції Регара – Мейє.

ДОДАТОК 2

ФІЛОСОФСЬКІ ВИТОКИ НОМОТЕТИЗМУ, МЕТОДОЛОГІЧНОГО АНТРОПОЦЕНТРИЗМУ І СОЦІОЛОГІЗМУ Ф. ДЕ СОССЮРА

Одним із доволі часто порушуваних у соссюрології питань є питання про філософські й методологічні засади та витоки поглядів Ф. де Соссюра, тобто проблема співвідношення інноваційності і традиційної континуальності його лінгвосеміологічної концепції. Серед дослідників немає єдності ні в першому, ні в другому питанні. Водночас можна помітити виразну тенденцію. З одного боку, акцентуючи на новаторстві Ф. де Соссюра, науковці дотримуються досить стійких стереотипів про згаданого лінгвіста як основоположника структуралізму та лінгвосеміотики, вченого, котрий уперше виразно теоретично й концептуально розмежував мову й мовлення, утвердив системний характер мови, опрацював білатеральну психологістичну теорію знака і розділив мовознавство на синхронне і діяхронічне (низку цих стереотипів було розглянуто вище). А з іншого боку, методологічні й історично-наукові гіпотези щодо підвалин і походження соссюрівських поглядів коливаються від крайнього об'єктивного ідеалізму (чистої метафізики абсолюту) і феноменології через суб'єктивний ідеалізм й антропоцентризм аж до крайнього позитивізму. Вирвані із загального контексту та взяті позасистемно окремі положення й тези «Курсу» (як відомо, створеного й концептуально упорядкованого А. Сеше й Ш. Баллі) давали і надалі дають можливість вченим вбачати в Соссюрі або свого прихильника (і тоді йому приписуються свої, єдино слушні погляди), або супротивника (тоді погляди «Соссюра» піддають нищівній критиці з найрізноманітніших методологічних позицій).

Передусім варто підсумувати наш концептуальний аналіз понять мовної діяльності, мови, мовлення, відношення, вартості, семіології та на його тлі спробувати синтезувати концепцію Соссюра як цілісну і внутрішньо несуперечливу систему поглядів. Системний концептуальний аналіз онтологічного розуміння Соссюром таких понять, як *langage*, *langue*, *discours*, *parole*, *fait linguistique* / *unité*

de langage, rapport, relation, différence, opposition, diversité, valeur, association, quantités négatives, quantités relatives, signe, forme, signification, figure vocale, переконливо свідчать, що лінгвіст за своїми поглядами був:

- по-перше, антропоцентристом (об'єктом мовознавства є мовна діяльність людини як індивіда і як виду): Соссюр заперечував будь-яку даність лінгвальних фактів – чи то матеріальну, чи то метафізичну,

- по-друге, реляціоністом-системістом (будь-який елемент чи явище мовної діяльності є функційним відношенням, а мовна діяльність – це сукупність взаємних відношень): вчений заперечував можливість субстанціальності й атомістичної автономності лінгвальних фактів,

- по-третє, соціопсихологістом (кожний вияв мовної діяльності має одночасно психологічний і соціальний вимір: у сутнісному плані це психічні або психофізіологічні функції, у телеологічному й каузальному плані – функції суспільні),

- по-четверте, семіологом (мовна діяльність за своїм призначенням є функцією насамперед семіологічною, а не культурною чи когнітивною).

В епістемології, натомість, він був:

- функціоналістом (будь-який об'єкт лінгвістичного дослідження варто розглядати у функційних зв'язках з іншими об'єктами) і

- прагматистом (передусім треба виявляти релевантні відмінності і характерні риси кожного об'єкта, його мовну або мовленнєву цінність).

Основою розуміння соссюрівської методології є, на нашу думку, те, що вся його концепція становила спробу перетворити мовознавство в повноцінну науку зі своєю ідеографією (описом окремих фактів) і своєю номотетикою (поясненням головних засад). Саме таким номотетичним проектом була його теорія мовної діяльності. Нерозуміння ролі концепту *langage* для лінгвосеміологічної концепції Соссюра й надмірне увипуклення поняття мови (*langue*) призвело до того, що більшість лінгвістів не зрозуміла суті теоретичної інтенції швейцарського вченого і не змогла правильно зінтерпретувати окремі його положення.

Цікаво, що, вживаючи термін *langage*, вчений ніколи не додавав прикметника з етнічним окресленням – французька, німецька чи російська. Тому

йшлося не про якусь національну мовну діяльність, а про лінгвосеміотичний досвід людини як такий. Тож закиди щодо неможливості порівняння стану мови зі станом на шахівниці, які робить Р. О. Будагов із національною аргументацією, є недоречними: «Порівняння із шахами, котре проходить через усю книжку Соссюра, не прояснює, а лише затемнює й спотворює всю проблему. Система шахової гри не має національних відмінностей: француз користується тими самими правилами гри, якими послуговується й росіянин, і німець, і англієць, і китаєць, і мешканець далеких Гавайських островів. Мова ж, навпаки, є явищем глибоко національним. Щоб зрозуміти, чому ті самі особливості і властивості мислення, загальні в найрізноманітніших народів, виражаються за допомогою найрізноманітніших мов, ми повинні знати не тільки те, як функціонує система тієї чи тієї мови, але й те, за яких обставин вона виникла, в яких умовах вона існує зараз» [67, с. 9–10]. Розглянемо цю аргументацію. По-перше, кожна метафора чи аналогія є приблизною й ніколи не може бути застосована на засаді абсолютності. Соссюрівська метафора з шахами не служить лише для окреслення функційної системності мови в межах мовної діяльності. Шахи як гра – це своєрідна діяльність, досвід. У ній є правила й одиниці (які, за неодноразовими вказівками Соссюра, якісно відрізняються від мовних одиниць). Гра полягає в здійснюванні ходів (відповідних змін), після кожного з яких є певний ідіосинхронний стан (ситуація). Звісно, ця аналогія не ідеальна, але на переломі віків вона була цілком очевидною для тих, хто мав зрозуміти ідею відмінності стану (статусу) і зміни (модусу). По-друге, Р. О. Будагов підтасовує факти, стверджуючи, що Соссюр використав цю метафору, щоб «зрозуміти, чому ті самі особливості та властивості мислення, загальні в найрізноманітніших народів, виражаються за допомогою найрізноманітніших мов», тоді як це найменш цікавило Соссюра. Його цікавили суто номотетичні питання: «що це таке», «яке воно є» і «як організоване». Питання «чому» опрацьовувало все мовознавство XIX ст. Радянське марксистське мовознавство в цьому плані було саме таким історичним мовознавством XIX ст. Втім значною мірою такий стан зберігається у багатьох галузях українського мовознавства й зараз, на що вказує А. А. Лучик: «На нинішньому етапі, на жаль,

зіставне мовознавство в Україні є емпіричним, воно характеризується відсутністю кінцевої мети, невизначеністю шляхів розвитку і напрямів досліджень. Для розв'язання цих проблем потрібна побудова стрункої, несуперечливої теорії, яка б працювала на розбудову вітчизняного мовознавства» [261, с. 38]. Це і є не що інше, як програма номотетизації зіставного мовознавства, яку будував і Ф. де Соссюр. По-третє, неправда, що, знаючи, «за яких обставин виникла» система тієї чи тієї мови, ми зрозуміємо, чим вона є, чому вона саме така, як вона функціонує і що з нею далі буде. Це типовий міф історизму. Як знання з історії життя слов'ян можуть пояснити, чим є вид, яка є система відмінювання, чому відбулися палаталізації і зникли детермінативи? Як знання обставин формування французької нації може пояснити фонетичні процеси, формування системи дієслівних часів чи категорії роду? На завершення, по-четверте, далеко не всі мови є однозначно «явищами глибоко національними». Англійська, іспанська, російська чи німецька мови обслуговують багато націй, натомість є нації багатомовні. Тому цей аргумент Р. О. Будагова явно неправильний. Судячи з усього, радянський мовознавець не зрозумів того, що ідея Соссюра полягала не в описі якоїсь мови, а у створенні загальномовознавчої номотетики. Соссюр не опрацьовував проблеми ідеографії. Це він довів ще своїм «Мемуаром», де намагався дедуктивно встановити системні тенденції, не зафіксовані у формі фактів. Говорячи про теорію мови, Соссюр мав на увазі мову як таку, говорячи про висловлення (мовлення) – про мовлення як таке, а говорячи про мовну діяльність – про мовну діяльність як таку, а не про російські, німецькі, англійські чи китайські мови, мовлення чи мовні діяльності. На цьому акцентує й Е. А. Макаєв: «<Соссюр> суто дедуктивним шляхом прийшов до низки відкриттів першочергової важливості, зокрема таких, як: вчення про структуру індоєвропейських коренів, особливо двоскладних, вчення про індоєвропейський вокалізм, вчення про сонантичні коефіцієнти, вчення про єдине походження давньоіндійських дієслів V, VII, IX класів. Можна думати, що роль дедукції в порівняльному мовознавстві надалі ще більш зросте у зв'язку з бурхливим і успішним розвитком методики точної лінгвістики» [264, с. 10]. Цікаво, що,

розв'язуючи питання ларингальної теорії Соссюра, автор називає її функційною, маючи на увазі можливість виведення положень не з матеріалу, а з функцій [там само].

Закид в антиісторизмі і позитивізмі номотетичного проекту Соссюра був чи не найчастішим у радянському мовознавстві: «Нерозуміння суспільної сутності мови та ролі мови в суспільстві, ідеалістичне трактування самого суспільства як суми індивідів викликали штучне й об'єктивно невиправдане розчленування історії мови на «зовнішню» і «внутрішню», а також протиставлення «синхронії» і «діахронії», яке привело зрештою до «панхронії» та «ахронії», тобто до заперечення законів історії мови як суспільного явища» [150, с. 8]. Це типова тенденційна марксистська критика з перекрученням фактів. По-перше, у «Курсі» ніде не вказано, що історію мови треба поділити на дві – зовнішню і внутрішню. Марксистична сталінської епохи всі суспільні явища розглядали тільки в історичній перспективі крізь призму історичного матеріалізму. Номотетична (кантівська) перспектива була для них чужою й незрозумілою. Тому пропозиція Соссюра відділити розвиток мови від існування мови як психосоціальної функції і, відповідно, вивчення історії мови від її системного дослідження залишилося поза розумінням авторів редакційної статті. Крім того, у «Курсі» протиставлено лінгвістику зовнішню і внутрішню. Це зовсім інший критерій, безпосередньо не пов'язаний із проблемою історичної ідеографії та системно-синхронної номотетики. Він стосується розмежування самої сутності мовної діяльності та зовнішніх обставин її функціонування. Автори редакційної статті у «Вопросах языкознания» сплутали ці два аспекти, об'єднуючи дві абсолютно різні проблеми в одну. Коли А. Сеше завершив «Курс» славнозвісним пасажом про дослідження мови «у собі і для себе», він, найімовірніше, мав на увазі саме внутрішнє системне мовознавство, як те нове, що виникало з соссюрівської концепції. Помилковим було твердження, що тільки це повинно бути завданням мовознавства (як засвідчують матеріали нотаток швейцарського вченого, сам Соссюр так не вважав), але саме ця фраза спровокувала численних критиків із грона радянських історичних діалектиків до методологічної критики концепції Соссюра. Крім того,

варто вказати на недоречність дорікати Соссюрові тим, що для нього суспільство – це сума індивідів. Соссюр як реляціоніст й антропоцентрист трактував суспільство як семіотично-інформаційну функцію, як сукупність відношень, зокрема й мовних.

Одне з найважливіших непорозумінь навколо теоретичної спадщини Соссюра полягає в тому, що номотетичний проект вченого був сприйнятий позитивістами й матеріалістами як звичайна описова теорія. Завдання номотетики й теорії відмінні. Теорія просто синтезує (узагальнює й систематизує) дані наукових досліджень, номотетика ж встановлює засади такого синтезу. Так само, як І. Кант не описував окремих антропологічних явищ і процесів, а лише намагався відповісти на питання, чим є людина, її досвід і свідомість як такі, так і Соссюр після років компаративістської і молодограматичної ідеографії намагався відповісти на питання, що таке людський лінгвосеміотичний досвід (мовна діяльність) як такий. Обоє мислителів цікавило питання, не «яким є наявний людський світ чи наявна людська діяльність?» (бо це є типово ідеографічне питання), а «яким повинен бути світ чи діяльність, щоб його можна було назвати людським». У нотатках Соссюра можна знайти неодноразово висловлювану ним думку, що:

toujours question de ce qui se passe entre les termes du langage, or pour suivre il faudrait d'abord savoir ce qu'ils sont, ce qu'on prend comme étant, avant de parler des phénomènes entre les termes existants [554, с. 257].

У монографії «Про двоїсту сутність мовної діяльності» вчений пише:

S'imaginer qu'on pourra se passer en linguistique de cette saine logique mathématique, sous prétexte que la langue est une chose concrète qui «devient» et non une chose abstraite qui «est», est à ce que je crois une erreur profonde, inspirée au début par les tendances innées de l'esprit germanique [там само, с. 34].

У цій фразі можна побачити явний натяк на німецьку метафізику, подану в працях Г. Гегеля, Ф. Шеллінга, Новаліса, для яких мова була реальною сутністю, живим духовним еволюційним організмом, який можна досліджувати шляхом спостережень та описів, не вдаючись до логічної дедукції. Навіть неокантіанці під впливом філологічної традиції за поділу наук на номотетичні та ідеографічні зараховували мовознавство до наук історичних, а отже, ідеографічних. Але на

відміну від представників Баденської школи Соссюр принципово вважав, що мовознавство може й повинно мати власну номотетику.

В одній зі своїх праць О. В. Лещак, розглядаючи можливість реінтерпретації відомого протиставлення наук на номотетичні («вивчення загальних законів і загального в явищах») та ідеографічні («максимальне відслідковування окремих подій і ретельний опис конкретних поодиноких фактів»), вказав на дуже цікаву особливість номотетики, а саме на її антропоцентричний характер, адже узагальнення та встановлення загальних принципів, на відміну від чистого опису окремих фактів (що опирається на сенсорику, тілесність), потребує методологічної настанови, а отже, наявності когнітивного людського чинника. При цьому як природничі чи точні науки, так і гуманітарні чи суспільні можуть мати свої номотетичні й ідеографічні аспекти. Свої роздуми вчений ілюструє саме науковою діяльністю Соссюра: «вихід із цього протиріччя свого часу запропонував ще Соссюр, котрий показав на прикладі мовознавства, що є сенс розмежувати лінгвістику мови (як номотетичну, гуманітарну і фундаментальну науку) і лінгвістику мовлення (як науку прикладну, ідеографічну, природничу). Так відбулося, наприклад, із науковою дисципліною, що вивчає сигнальний аспект людської мовної комунікації, котра розпалася на фонологію (науку про фонетичні закони та мовні потенції) й експериментальну фонетику (науку про звуки зовнішнього мовлення)» [253, с. 221]. Варто критично проаналізувати сказане. Можна цілком погодитися з автором, що, по-перше, Соссюр намагався створити мовознавчу номотетику (на зразок точних і природничих наук) як учення про засади організації мовної діяльності (а не тільки мови, як це пише О. В. Лещак), по-друге, що це завдання потребує домінування методологічної дедукції над спостереженням і описом, а, по-третє, з тим, що опозиція «фонологія – фонетика» може бути зразком такого розрізнення номотетики й ідеографії в мовознавстві. Проте аж ніяк не можна погодитися з тим, що опозиція між номотетикою та ідеографією збігається з розрізненням теоретичних і прикладних наук. Як фонологія, так і фонетика може мати свої теоретичні і свої прикладні аспекти. Зрештою, у пізніших працях автор сам доходить такого самого висновку.

Номотетичність соссюрівської концепції – не одна з рис його концепції, а її базова типологічна риса. Для Соссюра з'ясування загальних принципів організації людського мовного досвіду – мовної діяльності – було тотожне з лінгвістикою як такою. Водночас він цілковито усвідомлював складність і проблемність такого способу теоретизування:

Dans tous les domaines de la linguistique, il est très remarquable que, aussitôt qu'une proposition prend un caractère général, elle exprime ou bien, et comme on voudra, la chose la plus banale, qu'on éprouve une sorte de pudeur à énoncer – ou bien la chose la plus paradoxale, qui sera aveuglément combattue par les mêmes personnes qui riaient tout à l'heure de voir la même vérité dite sous une forme plus facile [554, с. 61].

Критики соссюрівського поділу об'єктів мовознавства за темпоральною ознакою й підпорядкування йому епістемічних розв'язків не брали до уваги методологічних, зокрема власне онтологічних світоглядних підстав такого поділу. Ключем до розуміння цього моменту є антропоцентризм Ф. де Соссюра і неприйняття ним метафізичного трактування мови чи семіосфери. Там, де інформаційний феномен починає виходити, по-перше, за межі людського (стає самотійною сутністю, річчю в собі і для себе), а по-друге, за межі конкретно-людського (починає локалізуватися не у свідомості людської особистості, а в гіпостазованих конструктах на зразок людства, народу, суспільства, культури тощо, які розуміють не як сукупності інформаційних відношень, локалізованих у мозку конкретної людини, а як об'єктивно наявні сутності), починається метафізика, якої Соссюр не визнавав (пор.: *il n'y a nulle part excepté dans notre esprit un certain être qui soit le français par opposition à un certain être qui soit le latin* [554, с. 165]). Тому дивними виглядають спроби приписати Соссюрові об'єктивний чи абстрактний соціологізм на зразок контівського чи почасти дюркгеймівського, а також метафізичний логіцизм картезіанців чи Г. Гегеля, як це робить у своєму підручнику, наприклад, С. Г. Шулежкова: «Витоки соссюрівських ідей варто шукати в соціології Огюста Конта, у філософії Еміля Дюркгейма, у «Граматичі Пор-Рояля», у вченні про статику й динаміку І. О. Бодуена де Куртене, в асоціаціях за подібністю і за суміжністю М. В. Крушевського, у вченні про дихотомії Ф. Гегеля» [499, с. 184–185].

З усього перерахованого вище можна погодитися лише з тим, що погляди Соссюра були дуже близькі до поглядів науковців Казанської школи, про що, зрештою, він сам говорив в одній з інавгураційних женевських лекцій. Інші перелічені «предтечі» не мають нічого спільного із Соссюром, адже всі вони більшою чи меншою мірою обстоювали онтологічне існування об'єктивних соціальних сутностей (суспільних інститутів, фактів, соціальних явищ тощо) поза свідомістю конкретної людини. Ніде в постулатах Соссюра не можна помітити, щоб він орієнтувався на об'єктивний раціоналізм Пор-Рояля і характерні для А. Арно й К. Лансло концепції вроджених ідей та мови як втілення єдиної об'єктивно наявної всесвітньої мови. Що ж до численних дуалізмів, якими оперує Соссюр, то це не гегелівські дихотомії, бо ніде за ними в Соссюра не йдуть діалектичні синтези. Убачати в поглядах Соссюра абстрактний логіцизм чи метафізику – це цілком не розуміти його концепцію семіозиса як людської суспільно-психічної діяльності.

В іншу крайність впадають ті, хто вбачає в концепції швейцарського лінгвіста позитивістське коріння: «Ф. де Соссюр не міг вийти ані з Гумбольдта, ані з Шухардта. Він міг народитися тільки в надрах молодограматичної школи (...) Відомо, що Соссюр фактично й був учнем А. Лескіна, Г. Остгофа й К. Бругмана» [1, с. 25]. Це досить дивне звинувачення, яке вказує на цілковите незнання історії становлення поглядів Соссюра та його реальні стосунки з його «вчителями», адже системізм і відвертий концептуалізм Соссюра були спрямовані власне проти атомізму та фізіологізму позитивістів і передусім – молодограматиків. Методологічна конфронтація з молодограматиками становила ключовий момент усього раннього періоду його наукової творчості і призвела до виїзду Соссюра з Німеччини. Відома дисертація Соссюра, у якій вже окреслився його системоцентризм і дедукціонізм, була негативно сприйнята молодограматиками.

Єдине, що умовно можна вважати спільним у концепціях молодограматиків і Соссюра, є їхній психологізм. Але це був якісно відмінний психологізм. Якщо молодограматика психологічне розуміли, по-перше, як індивідуально-психологічне та психофізіологічне (психіка як іманентна властивість організму), а

по-друге, як емпірично дане, то соссюрівський психологізм соціологізований (психіка як здатність людини функціонувати в суспільстві) і концептуальний (психіка як інформаційний вимір людського виду). Фактично це соціопсихологізм, для якого істотним є поняття «точка зору» або, у більш сучасних термінах – людський чинник. Як у чернетці монографії, так і в численних нотатках Соссюр постійно порушує ключове питання про залежність об'єкта лінгвістики від погляду дослідника, що прямо суперечить позитивістській ідеї безпосередньої даності об'єкта. Пор.:

Il faut dire: primordialement il existe des points de vue; sinon il est simplement impossible de saisir un fait de langage [554, с. 19];

Mais il y a D'ABORD la généralisation, et il n'y a rien en dehors d'elle: or, comme la généralisation suppose un point de vue qui sert de critère, les premières et les plus irréductibles entités dont peut s'occuper le linguiste sont déjà le produit d'une opération latente de l'esprit. Il en résulte immédiatement que toute la linguistique revient non pas [] mais matériellement à la discussion des points de vue légitimes : sans quoi il n'y a pas d'objet [там само, с. 23];

Rappelons-nous en effet que l'objet en linguistique n'existe pas pour commencer, n'est pas déterminé en lui-même. Dès lois parler d'un objet, nommer un objet, ce n'est pas autre chose que d'invoquer un point de vue A déterminé [там само, с. 23];

Immense cercle vicieux, qui ne peut être brisé qu'en substituant une fois pour toutes en linguistique la discussion des points de vue à celle des «faits», puisqu'il n'y a pas la moindre trace de fait linguistique, pas la moindre possibilité d'apercevoir ou de déterminer un fait linguistique hors de l'adoption préalable d'un point de vue [там само, с. 24–25];

(...) il est extrêmement frappant que d'emblée il devient impossible de raisonner sur des INDIVIDUS donnés, pour généraliser ensuite; qu'au contraire il faut commencer par généraliser en linguiste, si l'on veut obtenir quelque chose qui tienne lieu de ce qu'est ailleurs l'individu [там само, с. 33];

Mais à force de voir que chaque élément du langage et de la parole est autre chose selon les points de vue presque innombrables et également légitimes où on peut se

placer pour l'envisager, il arrive un moment où [...] et où il faut passer à la discussion de ces points de vue eux-mêmes, à la classification raisonnée qui fixera la valeur respective de chacun [там само, с. 76–77];

Mieux on connaît les phénomènes universels du langage qui doivent se reproduire partout, mieux on sait par quelle voie attaquer un idiome donné et ressaisir son passé en remontant le cours de ces phénomènes [там само, с. 269];

Quand j'ouvre deux fois, trois fois, cinq cents fois la bouche pour prononcer aka, la question de savoir si ce que je prononce peut être déclaré identique ou non identique dépend d'un examen [там само, с. 31];

nous ne connaissons jamais un objet que par l'idée que nous nous en faisons, et par les comparaisons justes ou fausses que nous établissons [там само, с. 75].

Вважаємо за потрібне звернути увагу на те, що в поданих висловленнях йдеться не лише про наукове пізнання «фактів» чи «даних», але й про звичайне розуміння світу, залежне від понятійної сітки і від точки зору (тобто від носія мови). Навіть терміни *matériel* / *matériellement* у стосунку до мови в Соссюра означають не «фізичне, наявне в зовнішньому щодо людини світі», а «фізіологічно-акустичне» (*physiologico-acoustiques*) [554, с. 197] або «фонетичне, яке існує в плані акустичних вражень» (*dans leur image acoustique*) [там само, с. 330]. Із філософського погляду це можна окреслити як класичний трансценденталізм. Онтологічна залежність мовної діяльності як функції від людини як її суб'єкта і залежність її як об'єкта дослідження від методологічної позиції лінгвіста як її дослідника – це своєрідний науковий «символ віри» Соссюра:

Наш символ веры в лингвистике заключается в следующем. В других науках можно говорить об объектах «с той или иной точки зрения», поскольку есть уверенность найти твердую почву в самом объекте. Что же касается лингвистики, то мы принципиально отрицаем, что в ней заранее даны объекты исследования, что есть некие предметы, которые продолжают существовать при переходе от одного рода понятий к другому; мы отрицаем, что можно позволить себе рассматривать «предметы» с помощью разного рода понятий, будто они существуют сами по себе [437, с. 110], [554, с. 201].

Такого зразка висловлень у рукописах Соссюра величезна кількість, що свідчить про продуману методологічну позицію, яку можна коротко описати відомою формулою Протагора – «Людина є мірою всіх речей: існуючих, що вони існують, та неіснуючих, що вони не існують». Є лише одна відмінність від протагорівської позиції – індивідуально-видове розуміння людини (у Протагора йшлося, імовірно, про кожну людину зокрема). Лише один філософ послідовно обстоював саме таке розуміння людини – одночасно як індивіда і як представника людства як виду – І. Кант. Близькість поглядів Соссюра з кантівськими може бути не випадковою, адже свою філософську підготовку він пройшов у часи, коли в університетах Німеччини панувала хвиля «назад до Канта», тобто в 70-ті роки XIX ст. Соссюр навчався й писав свою дисертацію в Лейпцигу протягом 1876–1880 років. Натомість у 1870–1876 роках там само викладав один із найвідоміших неокантіанців й автор ідеї про номотетику В. Віндельбанд. Важко повірити, щоб В. Віндельбанд не залишив після себе серед лейпцизьких філософів потужного кантіанського сліду. Найхарактернішими рисами поглядів кантіанців тих часів були: розгляд світу крізь призму людського досвіду, розуміння досвіду як діяльності, розуміння форм і норм людської діяльності як вартостей (цінностей), нарешті – поділ усіх наук на номотетичні (науки про принципи) та ідеографічні (науки про історичні факти). В. Віндельбанд зараховував сучасне йому мовознавство саме до сфери останніх, адже це було історичне мовознавство молодограматичної школи. Проти цього моменту в поглядах В. Віндельбанда виступив Соссюр, намагаючись довести, що мовознавство може й повинно стати наукою про загальні засади й цінності. Тому можна з усією певністю стверджувати, що погляди Соссюра були максимально антипозитивістські й максимально наближені до поглядів І. Канта.

Дещо складніше відповісти на закид редакції «Вопросов языкознания», котрі визначили концептуалізм Соссюра як абстрактний психологізм, оскільки важко однозначно оцінити тут термін абстрактний: «На переконання Соссюра, мовний знак становить «комбінацію поняття й акустичного образу», який вважається «психічним відбитком звуку». Отже, система знаків у Соссюра цілком

опиняється в царині психічного. Соціологізм де Соссюра не тільки не міг звільнити мовознавство від індивідуалістичного психологізму Пауля, Вундта та молодогограматиків, але став основою абстрактного психологізму у власній концепції Соссюра» [150, с. 9]. Можна припустити, що марксист, закидаючи Соссюрові «абстрактний психологізм», могли сплутати його позицію з позицією Е. Дюркгейма, чий психологізм справді можна було б окреслити таким терміном і чий погляд могли вплинути на А. Сеше й Ш. Баллі. Проте психологізм Соссюра був цілком конкретний – етнічний, суспільний та індивідуальний водночас та фактично наближувався до психологічного соціологізму Г. Тарда. Його носій мови – не абстрактний психологічний суб'єкт, не інтелігібельний психічний простір, а реальна історична істота, тому й керується вона в мовотворенні не абстрактними законами, а культурно-історичною традицією й суспільними обставинами. Зрештою, проблема зв'язку Соссюра з теоріями французьких соціологів кінця XIX століття Е. Дюркгейма і Г. Тарда заслуговує докладнішого розгляду.

На нашу думку, закид в «абстрактному психологізмі» пояснюється тим, що, по-перше, у філософії та соціології початку XX століття утвердилася стійка антипсихологічна тенденція, причому як у позитивізмі (Е. Дюркгейм), так і у феноменології (Е. Гуссерль), яку підтримала в лінгвістиці частина мовознавців (наприклад, Л. Єльмслев і Р. Якобсон), по-друге, на час поширення концепції Соссюра (20–30 ті роки XX ст.) позначилася виразна тенденція відходу від кантіанства або від кантівського розуміння людини як носія видових і популяційних ознак у бік абстрактного людства чи суспільства. Натомість у 50-і роки минулого століття, коли в радянському мовознавстві панував класовий соціологізм, уявлення про людину як індивіда і представника людства або суспільства як такого (без окреслення національної й класової належності) цілком суперечило марксистсько-ленінській ідеології. Саме тому номотетичний проект, який намагався створити для мовознавства Соссюр (на зразок Канта, котрий свого часу створив такий самий проект для філософії), був на цьому історичному етапі розцінений як «абстрактний психологізм».

Як показав наш концептуальний аналіз ключових положень соссюрівської концепції, найважливішою її рисою є саме те, що це була номотетична пропозиція, спрямована на створення засад вивчення людської мовної діяльності як такої, мови як такої і мовлення як такого, але не як абстрактних конструктів, а як реальних досвідних функцій (вартостей, цінностей) кожного носія мови й кожного суб'єкта мовного досвіду.

Це ж зауважив й І. В. Поляков: «Загалом концепція Соссюра може бути схарактеризована як високо абстрактний опис онтології природної мови (...), у методологічному плані соссюрівська концепція становить лінгвістично орієнтований синтез нелінгвістичного знання» [333, с. 18]. Зі сказаним загалом можна цілком погодитися з однією поправкою: важко назвати номотетичну дедукцію описом. Проте важливим є те, що абстрактним у Соссюра є не об'єкт вивчення (семіозис мовної діяльності), а саме його узагальнене й дедуктивне вивчення. Отже, закид в «абстрактному психологізмі» можна прийняти лише в тому випадку, коли під цим терміном розуміти «номотетичний антропоцентризм», але не «опис психологічної абстракції».

Варто вказати на ще одну істотну рису, яка зближує погляди Соссюра з кантівськими. Це поєднання номотетичної дедукції з емпірією. І. Кант багаторазово стверджував у своїх працях, що трансцендентальні категорії людського розуму самі собою не дають знання. Вони потрібні лише для практики людського досвіду, оскільки надають їй форм. Причому ці трансцендентальні засади є одночасно індивідуальними (наявні у свідомості конкретної людини) і видові (окрема людина не має впливу на них, не може їх довільно обирати й змінювати). Саме так Соссюр трактував мову, потрактовуючи її як суспільну систему правил (яку людина не може довільно змінити), але водночас онтологічно індивідуальну, оскільки ніде поза індивідуальним людським розумом вона не може існувати. Звідси – ключове розуміння сенсорного досвіду в І. Канта і психофізіології мовлення в Соссюра.

Часом реляціоністичне розуміння Соссюром мовної діяльності як відношення психічного до психофізіологічного, а через нього – до фізичного

намагаються зінтерпретувати навіть як вияв матеріалізму: «Соссюр наближався до розуміння матеріальної природи мови, але не міг її виявити і, тим паче, визнати. (...) Вагання де Соссюра яскраво увиразнюють його висловлення, в яких він спочатку стверджує, що «не звукова артикульована субстанція репрезентує основу того, що становить слово» (с. 277); а потім все ж додає: «на матеріальну субстанцією, котра входить у кожную одиницю, необхідно так само зважати [...], як на функцію, яку приписують цій субстанції»» [423, с. 128]. Мусимо з прикрістю констатувати факт, що Н. О. Слюсарева пропонує тут цілком хибну логіку роздумів. Одна справа – це встановлення того, що є основою (тобто, що становить онтологічну суть) одиниці як функції, як різниці, як відношення, зовсім інша – на що треба зважати при встановленні такого відношення. Основою системності в розумінні Соссюра є явище значущості, тобто релевантності, або цінності, а там, де ми маємо справу з цінностями, слід зважати також на ієрархію цінностей. Семантичний бік знака має більшу цінність, ніж фонетичний, а фонетичний – більшу цінність, ніж акустичний чи артикуляційний. Н. О. Слюсарева (можливо, під тиском марксистської ідеології) намагалась у 1960 році приписати Соссюрові матеріалізм. Важко погодитися з її думкою, що Соссюр мав якісь сумніви в цій справі. Соссюр досить послідовно відстоював антропоцентризм і був цілковитим противником позитивізму та феноменалізму, а відтак і матеріалізму. І навіть більше, сама ж Н. О. Слюсарева в цьому фрагменті цілком слушно пише: «У поєднанні «звук – ідея» Соссюр відводив головну роль значенню: «тільки значення дає змогу розмежовувати слова в артикульованому ланцюгу» (с. 214); «тільки думка розмежовує одиниці; звук сам по собі не здатен до відмежовування, завжди має бути співвіднесення з думкою»» [там само, с. 128]. Усі процитовані Н. О. Слюсаревою годелевські інтерпретації знаходять своє відображення в нотатках і монографії Соссюра.

Думку про матеріалізм Соссюра охоче підхоплюють вчені, які за інерцією з радянських часів вважають матеріалізм єдиною правильною філософією і цим самим намагаються «врятувати» Соссюра від закидів у «буржуазному ідеалізмі»: «Із творчістю Ф. де Соссюра прийнято пов'язувати концептуальне розмежування

мови (*langue*) та мовлення (*parole*), тобто вважати мову ідеальною сутністю, а мовлення – матеріальним явищем. Ця позиція протиставляється уявленням молодогограматиків, які вважали реальним лише мовлення індивідів, тоді як для Ф. де Соссюра мова такою ж мірою матеріальна, як і мовлення» [97, с. 6]. Це типове змішування проблеми реального і матеріального. Те, що мова базується на матеріальному субстраті дії людського мозку, ще не дає підстав вважати психічне матеріальним.

І все ж матеріалізм у Соссюра вбачали лише поодинокі його прихильники в радянській і пострадянській лінгвістиці, котрі в такий спосіб хотіли «захистити» вченого від докорів марксистсько-ленінського істеблішменту та звинувачень у буржуазності й ідеалізмі. Ці зусилля були марними й хибними, адже погляди Соссюра далекі від діалектичного матеріалізму – суміші гегелівської метафізики й матеріалістичного реалізму. Інтуїтивно марксисти досить чітко відчували ворожість антропоцентричних поглядів Соссюра об'єктивістичному матеріалізмові. Р. О. Будагов цю інтуїцію витлумачив так: «якщо матеріалістичне розуміння мови базується на факті об'єктивного існування самої мови, якщо для матеріаліста те чи те слово тієї чи тієї мови існує в цій мові незалежно від того, розглядає його чи ні Іванов або Петров, які говорять цією мовою, якщо для матеріаліста слова та граматичні категорії мають насамперед об'єктивне значення, то Соссюр все це бачить в іншому світлі» [67, с. 13]. Це в принципі правильніша й адекватніша оцінка поглядів Соссюра: для антропоцентризму єдиним «суддею» того, що є, а чого немає, що й у якій формі нам уявляється, є людина. Проте Соссюр аж так далеко не посувається у своїх роздумах. Соссюр говорить лише про те, що мова, будучи інформаційним об'єктом, не є данністю, фізичним предметом, який можна осягати органами чуття, ані метафізичною сутністю, яку можна сприймати емпатично чи за допомогою контемпляції. Крім того, і це найважливіше в думці Соссюра (і правильно передано в «Курсі»), багаторазово пишучи у своїх нотатках і монографії про те, що точка зору визначає об'єкт у лінгвістиці, він стверджує лише те, що йдеться про наукове дослідження мовної діяльності лінгвістом, а не про усвідомлення мовних одиниць «Івановим чи Петровим». «Іванов і Петров»

можуть бути необізнаними з тим, що в мовній системі є відмінки, стани, ступені порівняння, фонemi чи морфemi. Усе це одиниці, визначені мовознавцями різних епох для того, щоб з погляду тієї чи тієї методології пояснити факти мовлення, на які вони натрапляли (а фактично – одиниці, які лінгвісти вирізняли завдяки тому чи тому підходу, тому чи тому методу). Марксисти вважали, що правда одна і є лише одна істинна методологія – марксизм-ленінізм. Отже, жодні підходи не потрібні. Речі дані нашим органам чуття, отже, всі все бачать і відчують ідентично. Є єдині правильні способи мислення, а отже, і розуміємо ми все однаково. Тому немає потреби вбачати в мові чи слові те, чого там немає з точки зору здорового глузду. Таку теоріопізнавальну позицію називають наївним реалізмом. І Соссюр був незмірно далеким від неї.

Одним із популярних мотивів дискусії про філософські витoki соссюрівської концепції є діалектика Г. Гегеля. Одні дослідники вбачають в опозиціях Соссюра вияв діалектичного розуміння протиставлення мови й мовлення, значення й форми, синхронії і діахронії, інші ж, навпаки, дорікають йому нерозумінням їхньої діалектичної єдності. Цікаво, що іноді такі аналітики плутають діалектику з антиноміями. Зокрема, В. М. Алпатов пише: «Вихід між незмінністю і мінливістю Ф. де Соссюр знаходить у впровадженні діалектичної засади антиномії (вплив діалектики Г. Гегеля на «Курс» не раз відзначали)» [9, с. 136]. Дозволимо собі нагадати, що антиномії – це неусувальні протиріччя, що співіснують і шляхом синтезу породжують різні суміжні сутності. Цей прийом був характерним для концепції І. Канта (саме від нього запозичив його і В. фон Гумбольдт (див.: [110, с. 307–323]), але цілком чужим для діалектики Г. Гегеля, котра ґрунтувалася на усуненні протиріч завдяки абстрактному протиставленню понять і наступного їхнього поєднання (діалектичного синтезу) (див.: [93, с. 13–31]). Усі розглянуті в попередніх розділах опозиції Соссюра однозначно свідчать про те, що за суттю і логікою побудови його концепція була типово кантіанською і цілком суперечила діалектиці – як гегелівській, так і марксистській. Усі опозиції Соссюра були антиномічними, оскільки передбачали синтез на основі неусувального протиріччя. Тому, на нашу думку, ближчими до правди були

марксиста, які вказували на відсутність у Соссюра ознак діалектичного мислення: «[...] в теоретичному плані це, звичайно, помилкова постановка питання, пов'язана з порушенням законів діалектики, та така, що провадить до антиісторичного розгляду явищ мови» [203, с. 114]. Риторичу й оцінку М. А. Кондрашова залишимо без коментарів.

Суттєвим, на нашу думку, є інше: у чому полягає принципова відмінність діалектичного і антиномічного мислення і чому антиномічне мислення є незмірно ближчим для антропоцентричної методологічної перспективи. Згадаємо, чого стосувались основні соссюрівські опозиції. По-перше, часових ознак об'єктів (мова – мовлення, статус – мотус, ідіосинхронія – діахронія, стан – подія, система – історія), по-друге, досвідного (прагматичного) характеру об'єктів (психічне – фізичне, фізичне – психофізіологічне, семіотичне – фонетичне, знак як форма – фонетична фігура, поняття – фонетична фігура, значення – форма). Наш аналіз соссюрівських текстів однозначно дає змогу стверджувати, що у всіх цих випадках Соссюр застосовував однакову засаду – синтез антиномічно протиставлених суміжних функцій. Усі вказані елементи опозицій суміжні один з одним, а не подібні, вони суміжно розміщені, а не протилежні, тому вони взаємно не заперечують один одного, а функційно співіснують. Тому до них аж ніяк не можна застосувати діалектичну засаду тотожності протилежностей. Саме так неможливо «зняти» опозицію матеріального (тілесного) та інформаційного (психічного), індивідуального і суспільного, понятійного і чуттєвого в людському досвіді. Ці аспекти синтезуються в антропологічне ціле, але залишаються водночас розрізненими. Саме такий вигляд має кантівська антропоцентрична теорія. Натомість діалектика найкраще себе виправдовує саме в метафізичному мисленні, там, де всі сутності мають абстрактний, гіпостазований характер і де можливими є будь-які протиставлення і їхні ототожнення аж до рівня синтезу всього в понятті Абсолюту (як у Г. Гегеля). Тому проблеми гегелівських джерел концепції Соссюра, на нашу думку, не існують.

Ключем до розуміння стосунку соссюрівської концепції до філософії Г. Гегеля є стосунок самого Соссюра до метафізики. Неодноразово у своїх

рукописах лінгвіст виразно дистанціюється від метафізики, стверджуючи *Nous sommes très éloigné de vouloir faire ici de la métaphysique*. Можна проілюструвати антиметафізичну позицію Соссюра його ставленням до розуміння слова. У розділі 29b монографії він пише, що в мовознавстві існує, на жаль (*malheureusement*), три способи розуміння слова: по-перше, віра в те, що слова можуть існувати поза людьми, по-друге, що само слово (як звук) існує незалежно від людини, але його значення існує у свідомості людини, і, нарешті, по-третє, що слово як форма є чимось окремим і відділеним від поняття, яке воно означає. Підсумовує вчений свої роздуми так:

Un mot n'existe véritablement, et à quelque point de vue qu'on se place, que par la sanction qu'il reçoit de moment en moment de ceux qui l'emploient [554, с. 83].

В іншому фрагменті своєї монографії (розд. 20b) вчений, роздумуючи над сутністю лінгвальних фактів, розглядає метафізику як украй небажане спрямування об'єкта дослідження до меж людського пізнання. У такому разі весь його пасаж, присвячений цьому аспекту, за логікою і духом дуже нагадує типово кантівський спосіб розгляду об'єктів людського пізнання як речей-для-нас, на противагу речам-у-собі:

Dans d'autres domaines, si je ne me trompe, on peut parler des différents objets envisagés, sinon comme de choses existantes elles-mêmes, du moins comme de choses qui résument choses ou entités positives quelconques à formuler autrement (à moins peut-être de pousser les faits jusqu'aux limites de la métaphysique, ou de la question de connaissance, ce dont nous entendons faire complètement abstraction) [там само, с. 65].

Неважко помітити, що навіть у випадку природничих наук, що мають справу з матеріальними об'єктами, Соссюр остерігається говорити як про позитивні науки, а про їхні об'єкти – як про речі самі-в-собі, стверджуючи, що віднесення об'єктів до сфери метафізики робить їх неможливими для пізнання. Це типово кантіанська постановка питання. Отже, Соссюр однозначно демонструє свій антропоцентризм, протиставлений як матеріалізму, так і метафізиці. Тому

немає жодних підстав приписувати йому якісь метафізичні погляди, які у випадку Г. Гегеля є основою концепції.

Набагато цікавішою є проблема зв'язку між концепціями Соссюра та В. фон Гумбольдта, оскільки обидві так чи інакше походять із кантіанства. Існують різні погляди на цю проблему.

На близькість поглядів Соссюра і В. фон Гумбольдта вказує О. С. Мельничук, одночасно піддаючи сумніву тезу про дюркгеймівське коріння теорії швейцарського лінгвіста: «Справді, соссюрівське розуміння мови як соціального продукту, пасивно реєстрованого індивідом, і мовлення як індивідуального акту повністю збігається з розумінням «соціального факту» та «індивідуального акту» в Е. Дюркгейма. Але подібність між Соссюром і Дюркгеймом у цьому випадку стосується лише соціологічного осмислення протилежності мовної системи й мовленнєвого акту і зовсім не передбачає того, що саме розрізнення цих двох аспектів мови запозичене Соссюром в Е. Дюркгейма. Відомо, що ці два аспекти розрізняв вже В. фон Гумбольдт. Зв'язок цих понять у концепції де Соссюра з теорією Гумбольдта виявляється навіть у вживанні Соссюром відповідних гумбольдтівських виразів: заявляючи, що «кожної хвилини мова є і живою діяльністю, і продуктом минулого», Соссюр явно має на увазі твердження Гумбольдта про те, що «мова є не продукт діяльності (*ergon*), а діяльність (*energeia*)». Правда, формулювання наведеного положення В. фон Гумбольдта може бути зрозуміле в тому сенсі, ніби наявність стійкої системи мови як продукту мовного розвитку загалом відкидається. Але це не так. «За своєю справжньою сутністю, – каже Гумбольдт, – мова є чимось постійним і водночас у кожний певний момент змінним»» [283, с. 21–22]. Як бачимо, обидва вчених мали на увазі те саме поняття – *langage*. Тому лінгвісти, які намагаються протиставити розуміння базового об'єкта мовознавства Ф. де Соссюром і В. фон Гумбольдтом, вказуючи на статичне розуміння мови в першого та динамічне – у другого (напр., [336]), просто не беруть до уваги соссюрівський концепт *langage* і втрапляють у термінологічну пастку перекладного терміна «мова». Це виявилось навіть у наведеній О. С. Мельничуком цитаті з праці Соссюра: «кожної хвилини мова є і

живою діяльністю, і продуктом минулого». Це досить дивна цитата, оскільки у варіанті першого перекладу О. М. Сухотіна вона звучить «в любой момент речевая деятельность есть одновременно и действующее установление (institution actuelle) и продукт прошлого» [438, с. 16], натомість, видання О. О. Холодовича в 1976 році, коли писав свою статтю О. С. Мельничук, ще не було. В оригіналі «Курсу» знаходимо *à chaque moment, il est une institution actuelle et un produit du passé* [553, р. 24] і йдеться тут не про *langue*, а про *langage*.

Класичним прикладом такого термінологічного непорозуміння є роздуми В. М. Алпатова: ««Мова – це не діяльність мовця, це готовий продукт, пасивно засвоєний індивідом». Неважко побачити, що таке тлумачення прямо протилежне концепції В. фон Гумбольдта. Згідно з Ф. де Соссюром, мова – саме *ergon*, і аж ніяк не *energeia*» [9, с. 134]. В. М. Алпатов не зауважує, що це суто термінологічна і лише частково концептуальна відмінність. Гумбольдт називає терміном *energeia* те, що Соссюр позначає терміном *langage*, натомість *langue* для Соссюра, хоча й найголовніший, але лише один з аспектів (складників) *langage*. Термін «язык» у російських перекладах В. фон Гумбольдта і Соссюра просто означає зовсім різні сутності, поняття, що часто сплутують саме через цю омонімію. Структурно концепції В. фон Гумбольдта і Ф. де Соссюра цілком компатибельні, якщо не брати до уваги один суттєвий момент – метафізичний характер мови у В. фон Гумбольдта і антропоцентричний – у Ф. де Соссюра. Аналогічна помилка лягла й в основу твердження Г. С. Кличкова: «Плинність (змінність), недискретність мовного матеріалу («*ενεργεια*», а не «*εργον*» В. Гумбольдта) знімається в соссюріанській лінгвістиці завдяки абстрагуванню від варіативності мови, уведення поняття статичної врівноваженої системи. Ця думка, зовсім не поодинока в принципі, панувала в мовознавстві ХХ ст. і, як виявляється нині, багато в чому вичерпала себе» [192, с. 102]. Суттєва відмінність між антропологізмом В. фон Гумбольдта та антропоцентризмом Ф. де Соссюра полягає в онтології. Гумбольдтівська *ενεργεια* існує сама собою як об'єктивна духовна сутність («дух народу») і лише виявляє себе через індивідуальні людські мовні вчинки (див.: [111, с. 361–366]). У Соссюра ж вектор зворотній: онтологічно

індивідуальна людська мовна діяльність містить у собі соціальний чинник – телеологічний (служить спілкуванню) і каузальний (походить із досвіду спілкування). Саме тому парадоксально має рацію гумбольдтіанець В. І. Абаєв, що відчув глибшу й суттєвішу методологічну відмінність між обома лінгвістами, ніж відмінність у термінології. В. І. Абаєв цілком слушно вказує на розуміння обома мовознавцями свого об'єкта як динамічної системи, що виявляється абсолютно недостатнім для того, аби ототожнювати їхні концепції: «Погляд на мову як на систему настільки ясно виражений у Гумбольдта, що за умови, якби для Соссюра це було головним, він прямо й назвав би себе послідовником Гумбольдта. Проте Соссюр, судячи з його «Курсу», не відчуває жодного зв'язку з Гумбольдтом» [1, с. 28]. Попри те що це типово радянський закид: радянські лінгвісти мали обов'язок вважати себе чиймись «послідовниками» і не мали права на оригінальність, і Соссюрові невласливе було називання себе чиймось послідовником, у цьому випадку можна абстрагуватися від того, що В. І. Абаєв судить про погляди Соссюра з «Курсу». Ми теж вважаємо, що ключова відмінність між Ф. де Соссюром і В. фон Гумбольдтом полягала не в тому, що один (Соссюр) розумів мову як систему, а інший – ні (імовірно, відмінність у порушеному питанні полягала не в цьому, а в розумінні системи), і що більше, не в тому, що для одного (Гумбольдта) мова становила діяльність, а для іншого – ні (у цьому плані жодної відмінності не було – соссюрівська *langage* така ж динамічна, як *Sprache* Гумбольдта), а саме в тому, хто був онтологічним носієм мови та суб'єктом мовної діяльності й у тому, чим саме була ця мова та мовна діяльність у концепціях обох учених. Для В. фон Гумбольдта носієм мови був народ як духовний суб'єкт, для Соссюра ним є людська особистість як представник суспільства й людства. Мова для Гумбольдта – система субстанціальних форм (зовнішніх і внутрішніх), а для Соссюра – система відношень (негативних цінностей). Що ж до питання, чи був Соссюр хоча б якоюсь мірою гумбольдтіанцем, то немає жодної інформації, наскільки Соссюр знав погляди Гумбольдта (чи, точніше, їхню версію у виданні Г. Штейнталя й В. Вундта, оскільки В. Вундт був викладачем у Лейпцигу тоді, як там навчався Соссюр), але можна сказати, що в

поглядах цих вчених його могло не влаштовувати. Це, по-перше, вузький етноцентризм (зведення мови до національного чинника), по-друге, панвербалізм (ідея мови як форми мислення), а також, по-третє, метафізичний субстанціалізм (визнання мови як духовної субстанції). Організмизм гумбольдтіанців мав холістичний характер (мова становить ціле, у якому все однаковою мірою важливе), системізм Соссюра (як і структуралістів, а надто функціоналістів) – реляціоністичний і прагматичний характер, для нього мова є системою значущих відношень. Але найголовніше – гумбольдтіанство є концепцією метафізичною, а концепція Соссюра – антропоцентричною. Отже, мало розуміти мову як систему, набагато важливішим є онтологічний статус цієї системи. У розділі 29ї своєї монографії [554, с. 86–87] Соссюр пише, що проблема мовознавства полягає не в тому, що неможливо ті самі речі (мовні явища) розглядати одночасно системно й історично (*à travers le temps et dans son époque*), і навіть не в тому, що системний та історичний аналіз тієї самої речі треба здійснювати окремо, а в тому, що в мові загалом немає таких речей, які можна було б розглядати з різних боків, бо там загалом немає речей, а є самі тільки відношення як психологічні ціннісні функції. Тому за історичного погляду на мовну діяльність треба конструювати зовсім інші одиниці, ніж ті, з якими має справу реальний носій у власній свідомості. Це принципово відмінна методологічна перспектива як від гумбольдтівської концепції духу народу, так і від етнопсихології школи Г. Штейнтала.

Одним чи не найпоширенішим стереотипів в історії мовознавства є думка, що джерело поглядів Ф. де Соссюра слід вбачати в позитивістській соціології Е. Дюркгейма. Ідею про дюркгеймівське коріння соссюрівської концепції у 50–60-х роках в СРСР відстоювали Р. О. Будагов [67], В. А. Звегінцев [158], Г. І. Мачаваріані [278, с. 134] та ін. З їхньої «легкої руки» ця нічим не підтверджена гіпотеза стала облігаторним догматом. Зокрема, на переконання В. А. Звегінцева, «філософською основою лінгвістичної теорії Ф. де Соссюра є соціологічне вчення Дюркгейма, що провадить у кінцевому підсумку до О. Конта» [158, с. 321], але не наводить жодних доказів чи аргументів на користь свого постулату.

Ще раніше, у 1954 році Р. О. Будагов пише: «Соссюр надавав особливого значення розмежуванню синхронії і діахронії в мові. За такої умови він не тільки повторював положення свого вчителя Дюркгейма, але й по-своєму розвивав, доповнював та уточнював ці положення» [67, с. 15], хоча ні разу не навів жодної цитати з праць Дюркгейма, яка б узгоджувалася з висловленнями Соссюра (або хоча б із положеннями «Курсу») і підтверджувала його думку. Немає жодних доказів того, що Соссюр вважав своїм вчителем Е. Дюркгейма чи вчився на його працях. Додамо, що Е. Дюркгейм був ровесником Соссюра (навіть на півроку молодшим) і займався соціологією, а не лінгвістикою, натомість його філософські роботи були видані вже після смерті Соссюра. Аргументи Р. О. Будагова абсолютно безпідставні і тенденційні: «Намагаючись обґрунтувати природу, сутність і специфіку мови, Соссюр є послідовником французького буржуазного соціолога Еміля Дюркгейма (1858–1917). Дюркгейм вважав, що суспільство – це «своєрідна психічна істота, асоціація багатьох свідомостей». Якщо для класиків марксизму-ленінізму суспільство визначене виробничими стосунками, то Дюркгейм відкидав реальність будь-яких відношень, крім тих, котрі «формуються у психіці». Як і всі ідеалісти, Е. Дюркгейм наполягав на тому, ніби всесвіт існує не об'єктивно, а «лише тією мірою, якою він мислиться...» [134]. Тому Е. Дюркгейм наполягав, що такі «категорії розуму», як час, простір, число, субстанція – вічні та незмінні, як «вічний сам людський розум». Тому «вивести розум із досвіду означає заставити його зникнути» [там само]. Відкидаючи об'єктивність реального світу, Е. Дюркгейм стверджував, що лише так званий «соціальний факт» існує поза людиною. Характерні риси «соціального факту» виявляються, на думку Е. Дюркгейма, у тому, що всякий «соціальний факт» є примусовим, він змушує людину підкорятися і він же нав'язує індивідуумові певну поведінку. Суспільні класи, на переконання Е. Дюркгейма, визначені не тим, в які відношення вступають люди в процесі виробництва, а «соціальним фактом» і його вимушеним характером» [33, с. 7], і, як висновок, «Соссюр у своїй загальній лінгвістичній теорії опирається саме на ці ідеалістичні положення Дюркгейма» [там само, с. 8]. По-перше, Р. О. Будагов приписує Е. Дюркгеймові

соліпсистичні погляди, тоді як той був класичним реалістом-метафізиком, а частково навіть позитивістом. Визначення психічної реальності інформації як бази для колективної свідомості, встановлення метафізичної реальності суспільства як «психічної істоти» і соціального факту як об'єктивної сутності – явно суперечать тому, що пише Р. О. Будагов. По-друге, він плутає проблеми онтології й каузатії буття об'єкта: Е. Дюркгейм, йдучи за І. Кантом і позитивістами, просто стверджує психосоціальний характер буття інформації, натомість Р. О. Будагов висуває як контраргумент виробничі стосунки – причинний чинник змінності культурно-цивілізаційних форм. По-третє, вириваючи ствердження Е. Дюркгейма з контексту, Р. О. Будагов маніпулює поглядами соціолога, приписуючи йому заперечення існування світу, тоді як той (цілком у дусі позитивістів XIX ст.) говорить лише про спосіб розуміння (трактування) світу, залежний від людських форм досвіду, а не про те, що світ не існує. Нарешті основна проблема – Р. О. Будагов повторює міф про дюркгеймівські коріння теорії Соссюра. У Соссюра немає ані тверджень про те, що мова існує поза людиною як соціальний факт, ані того, що мова є об'єктивно наявною своєрідною «психологічною істотою» чи поєднанням багатьох свідомостей. Навпаки, у нього чітко видно, що соціальність мови як психологічного (а не соціального) факту є каузально-телеологічною характеристикою мови, оскільки вона виникає в конкретної людини у процесі мовленнєвої інтеракції в суспільстві й функціонує як знаряддя спілкування конкретних людей у суспільстві. Подані міркування, імовірно, Г. Тарда, а не Е. Дюркгейма. Саме про це сперечалися згадані два соціологи. Але на відміну від Е. Дюркгейма, Г. Тард, так само, як Соссюр, по-перше, цікавився мовою, по-друге, розумів мову як психосоціальну (а не об'єктивно-соціальну) функцію, і по-третє, пов'язував мовну здатність із соціальною інтеракцією реальних індивідів (волітивні інструменти впливу й наслідування).

Міф про дюркгеймівське коріння поглядів Соссюра підтримують і в сучасних наукових джерелах. У підручнику М. П. Кочергана «Загальне мовознавство» читаємо: «Філософською основою лінгвістичної теорії Соссюра є соціологічне вчення Огюста Канта й Еміля Дюркгейма... Близькими для Соссюра були деякі

ідеї праці Дюркгейма «Метод соціології», зокрема визначення суспільства як «своєрідної психічної сутності, асоціації багатьох свідомостей» і виведений ним «закон примусу», згідно з яким кожен соціальний факт є примусовим (людині нав'язують певну поведінку)» [207, с. 84–85].

Проте не всі вчені підтримують цей міф повною мірою. Дещо стриманішу позицію у цьому питанні зайняв Р. Барт: «На спорідненість соссюрівської мови з Дюркгеймовою концепцією колективної свідомості, що не залежить від своїх індивідуальних маніфестацій, було вказано вже давно. До того ж говорили навіть про прямий вплив Дюркгейма на Соссюра; можливо, Соссюр найуважніше стежив за суперечкою між Дюркгеймом і Тардом. Його концепція мови йде від Дюркгейма, а концепція мовлення стала компромісом ідеям Тарда про індивідуальне» [33, с. 120].

Факт впливу на Соссюра психосоціальної концепції Г. Тарда є відомим в історії мовознавства. У післямові до видання «Курсу загальної лінгвістики» 1977 року його видавець О. О. Холодович звертає увагу на тріаду Дюркгейм – Тард – Соссюр: «Годель показав, що поняття значущості, якому такого великого значення в мовознавстві надавав Соссюр, а також зіставлення мови і політекономії (значущість у мові, цінність у політекономії) слід приписати Тардові, зокрема його «Psychologie économique» (1902). Пристрасть Соссюра до дихотомій пов'язували (Алонзо, Якобсон) з впливом, який справив на нього Гегель – за посередництвом А. Пікте або через посередництво В. Анрі (Henry). Автором твердження про дихотомію мова – мовлення вважали Г. Тарда (1843–1904), апелюючи до його праці «Les lois de l'imitation» (1895). У 1957 р. В. Дорошевський на VIII конгресі лінгвістів, покликаючись на слухача Соссюра Л. Кайя, повідомив, що Соссюр із цікавістю стежив за полемікою Тард – Дюркгейм, в якій Тард підкреслював роль індивіда в соціальній психології» [481, с. 670].

Н. О. Слюсарева зазначає: «Г. Тард відстоював положення про соціальний характер мови, не відмовляючи їй в індивідуальних особливостях, як це робив і Соссюр» [427, с. 107–108], та «Безсумнівно, мав рацію В. Дорошевський, коли припустив, що ідея лінгвістики мовлення була нав'язана Соссюру думками Тарда.

Але думаємо, що це припущення можна було б розширити: праці Тарда могли підказати і деякі інші положення соссюрівської доктрини (або зіграти роль своєрідного каталізатора для деяких інших віянь): про мову як форму, про опозиції як одну з характерних рис мовної системи, міркування, до якого Соссюр дійшов ще в період читання лекцій із різних розділів порівняльної граматики індоєвропейських мов» [там само, с. 108].

У сучасній лінгвістиці на порушених питаннях зацентрував увагу О. В. Лещак: «Досить уважно вчитатися в аргументи Дюркгейма і Тарда, щоб виявити «лінію вододілу» між їхніми концепціями. Вона проходить між психічним та об'єктивним факторами, між антропоцентризмом і соціоцентризмом. (...) Нескладно помітити, на чиєму боці в суперечці Тарда з Дюркгеймом був Соссюр: «(...) мовна здатність локалізується винятково в мозку» (Соссюр 1990, 94) (...). Зараховуючи семіологію разом із мовознавством до соціальної психології, Соссюр однозначно дав зрозуміти, що поняття мови він пов'язує не просто із психікою, а саме з людською соціалізованою психікою» [248, с. 60–61].

Проблема розуміння онтології соціального буття передбачає розгляд понять «суспільство», «суспільне», «суспільне життя» і «соціальний факт». Аналіз основних положень теорій сутності та еволюції суспільства Г. Тарда й Е. Дюркгейма дає можливість довести те, що в питаннях онтології суспільного Фердинанд де Соссюр був скоріше послідовником Г. Тарда, ніж Е. Дюркгейма, як традиційно визнавали й визнають в історії мовознавства.

Питання, що є суспільне і що таке суспільство, однакові за змістом. Відповіді можуть бути різні. Позитивісти (феноменалісти) вважають, що суспільство – це безліч людських тіл, які взаємно перетинаються й взаємодіють у приблизно одному місці і приблизно в одному часі. Інша концепція – метафізична – полягає в тому, що суспільство – це певне ідеально-духовне ціле, що реалізується в конкретних множинах людських тіл, але не перебуває в самій цій множині, але ніби еманує в неї або, навпаки, трансцендує з неї (це ідеалістична метафізика, найяскравішим виявом якої були платонізм і гегельянство). Третя теорія: суспільство – це певна узагальнена сутність, яка міститься у вчинках, поведінці та

свідомості людей, що об'єднує, але є від них цілком незалежною. Це вона керує цими людьми, фактично перетворюючи цю множину в єдиний і цілісний соціальний організм (це позиція реалістичної метафізики, представлена, наприклад, в аристотеліанстві, марксизмі й різних відтінках сучасного філософського реалізму). Подані міркування належать Е. Дюркгейму, а також частково А. Сеше й Ш. Баллі, завдяки яким реалізувалися в «Курсі загальної лінгвістики».

Звернемо увагу на те, як Е. Дюркгейм визначає соціальні факти: «Насправді ми не стверджуємо, що соціальні факти – це матеріальні речі; це речі того ж рангу, що й матеріальні речі, хоча й на свій лад. Що таке насправді річ? Річ – протистоїть ідеї, як те, що пізнається ззовні, тому, що пізнається зсередини. Річ – це будь-який об'єкт пізнання, який сам по собі непроникний для розуму; це все, про що ми не можемо сформулювати собі адекватного поняття простим прийомом мисленнєвого аналізу; це все, що розум може збагнути тільки за умови виходу за межі самого себе, шляхом спостережень й експериментів, послідовно переходячи від найбільш поверхневих і безпосередньо доступних ознак до менш помітних і більш глибоких. Розглядати факти визначеного порядку як речі – не означає зараховувати їх до тієї чи тієї категорії реальності; це означає займати щодо них певну розумову позицію. Це означає приступати до їхнього вивчення, керуючись принципом, що ми нічого не знаємо про те, що вони собою являють, а їхні характерні властивості, як і невідомі причини, від яких вони залежать, не можуть бути виявлені навіть найуважливішою інтроспекцією» [134, с. 2].

Отже, Е. Дюркгейм не прирівнює ідеї до фізичних речей, але вважає їх «речами того ж рангу, хоча і на свій лад». Що може робити ідеї та фізичні речі «речами того ж рангу»? Якщо простежимо епістемологічний ланцюжок, який вибудовує Е. Дюркгейм: від споглядання («спостережень і експериментів») ознак речей, які він вважає «найбільш зовнішніми й безпосередньо доступними», до розумового виявлення ознак «менш очевидних і глибших», але також іманентно властивих самим речам, то в результаті прийдемо до факту. Досліджуючи в такий спосіб суспільні вияви, можна прийти до соціальних фактів, які, хоча й не те саме, що самі речі, але перебувають у цих речах як їхні ознаки і властивості, а тому є

«речами того самого рангу, хоч і на свій лад». Отже, інформаційні факти (виведені розумом у процесі аналізу спостережень і експериментів) розглядають тут як субстанційні явища, що апіорно існують незалежно від діяльності людини й до неї в самому суспільному організмі як об'єктивній сутності. Це типова реалістична метафізика, хоча й дещо завуальована позитивістською термінологією.

Слід зауважити, що цей метод викривання соціальних фактів прямо суперечив сосюрівському дедуктивізму, в основі якого лежала ключова ідея системного погляду дослідника, що не лише випереджає факти, але детермінує їх, а в мовознавстві навіть їх формує. Ця думка повторюється в рукописах Соссюра багато разів. Викладена вище схема пізнання соціальних фактів дуже нагадує ідею феноменологічної редукції, у процесі якої відкидають, як несуттєві, так само психологічні, як і фізичні властивості спостережуваних суспільних явищ, аби ейдетично «схопити» ту специфічну сутність «іншого роду», якою, згідно з Е. Дюркгеймом, є «соціальний факт».

Ми знаходимо тут елементи епістемологічного об'єктивізму та гностицизму. Соссюр вважав, що мову як систему слід пізнавати теж через аналіз фактів мовлення, але системно-дедуктивним шляхом. Сама мова як психосоціальне явище нам не дана. Дане нам тільки мовлення, але тільки тому, що ми володіємо мовою, і тільки тим, хто нею володіє. За такої умови мовлення дане нам тільки у формі фонетичних фігур і не безпосередньо, а тільки крізь призму наших мовних можливостей. У цьому сенсі Соссюр дотримувався принципів І. Канта: дійсність нам дана в апперцепції, тобто у відчуттях, керованих й оформлюваних розумом у межах апіорних категорій часу та простору, а також низки апіорних розумових категорій. Звідси й агностицизм Соссюра на відміну від Е. Дюркгейма, для якого аналітичне проникнення в сутність суспільства самого в собі було цілком досяжним. Те, що для Соссюра кожен мовний факт був негативним (розумівся як дистинктивне відношення), прямо суперечить субстанціональній і позитивній позиції Е. Дюркгейма, для якого соціальний факт (а це передусім соціальні інститути) – об'єктивна даність, об'єкт «у собі і для себе». Про негативність фактів Соссюр пише дослівно так:

La négativité des termes dans le langage peut être considérée avant de se faire une idée du lieu du langage; pour cette négativité, on peut admettre provisoirement que le langage existe hors de nous et de l'esprit, car on insiste seulement sur ce que les différents termes du langage, au lieu d'être différents termes comme les espèces chimiques, etc., ne sont que des différences déterminées entre des termes qui seraient vides et indéterminés sans ces différences [554, c. 64];

Négativité et différence, 2. Il me semble qu'on peut l'affirmer en le proposant à l'attention: on ne se pénétrera jamais assez de l'essence purement négative, purement différentielle, de chacun des éléments du langage auxquels nous accordons précipitamment une existence: il n'y en a aucun, dans aucun ordre, qui possède cette existence supposée – quoique peut-être, je l'admets, nous soyons appelés à reconnaître que, sans cette fiction, l'esprit se trouverait littéralement incapable de maîtriser une pareille somme de différences, où il n'y nulle part à aucun moment un point de repère positif et ferme [там само, с. 64–65];

La langue consiste donc en la corrélation de deux séries de faits

1° ne consistant chacun que dans des oppositions négatives ou dans des différences, et non en des termes offrant une négativité en eux-mêmes.

2° n'existant chacun, dans leur négativité même, qu'autant qu'à chaque instant une DIFFERENCE du premier ordre vient s'incorporer dans une différence du second et réciproquement [там само, с. 73].

Звернімо увагу на інший фрагмент із праці Е. Дюркгейма: «Але оскільки суспільство складається тільки з індивідів, то з позиції здорового глузду здається, що соціальне життя не може мати іншого субстрату, крім індивідуальної свідомості; інакше вона видається такою, що висить у повітрі і пливе в порожнечі» [134, с. 3]. У примітці до цього фрагмента Е. Дюркгейм пише: «Це твердження, втім, не зовсім точне. Крім індивідів, існують речі, що також творять елементи суспільства. Правильне лише те, що індивіди є його єдиними активними елементами» [там само]. Отже, суспільство – це не тільки люди (з їхньою свідомістю, звичками, переконаннями, мовою, відношеннями), але й предмети (речі), опредметнені дії, які також є носіями об'єктивних й іманентних їм «соціальних фактів». Згадаємо, що, на думку Соссюра, семіозис, тобто те, що

становить сутність мовної діяльності, – це суто інформаційні відношення; навіть фонетичні фігури, позбавлені безпосереднього стосунку до мови, він не зараховував до семіозису, не кажучи вже про фізичні речі (самі референти назв чи звукові потоки). Водночас мовна діяльність для Соссюра була функцією соціопсихологічною, а мова – однозначно соціальною. Отже, позиція Соссюра в питанні онтології соціальних фактів не лише не згоджується з дюркгеймівською, але прямо їй суперечить.

Тут з'являється ще один момент, украй важливий для концепції Е. Дюркгейма. «Соціальні факти» притаманні також і людині, причому не тільки як тілесній речі, але і як психічному феномену, однак він категорично заперечує визнання психіки конкретного індивіда субстратом «суспільності»: «Соціальні факти не тільки якісно відрізняються від фактів психічних; у них інший субстрат, вони розвиваються в іншому середовищі й залежать від інших умов. Це не означає, що вони також не є певним чином психічними фактами, оскільки всі вони формуються в якихось способах мислення і діях. Але стани колективної свідомості за своєю суттю відрізняються від станів свідомості індивідуальної; це інші уявлення. Мислення груп інше, ніж окремих людей; у нього свої власні закони» [там само]. І далі: «Але група сформована інакше, ніж індивід, й об'єкти, що впливають на неї, – інші за своєю суттю. Уявлення, які не виражають ні тих самих суб'єктів, ні тих самих об'єктів, не можуть залежати від тих самих причин. Щоб зрозуміти, яким чином суспільство уявляє себе й навколишній світ, необхідно розглядати сутність не окремих індивідів, а суспільства» [там само]. Отже, з цього випливає, що навіть за умови існування в свідомості людини «соціальних фактів» і «суспільства» як їхньої сукупності, вони все одно є самостійними об'єктивними сутностями, «іншими уявленнями» або, як уже йшлося вище, «на свій лад». Зауважимо, що Е. Дюркгейм не пояснює, у чому полягає цей «свій лад» та «інший», однак дуже ясно оперує терміном субстрат, тобто першооснова, онтологічний носій сутності. Суспільство, у такий спосіб, має власну сутність, власний субстрат, і вони не перебувають ні в психологічних функціях індивідуальної свідомості, ні в системі інформаційно-психічних стосунків між індивідами. Нескладно помітити, що перед нами типова феноменологія, хоча й заснована на реалізмі, а не на ідеалізмі, як у Е. Гуссерля.

Свого часу В. Дорошевський спробував навіть зінтерпретувати погляди Е. Дюркгейма як психологічні і в такий спосіб подати його як «предтечу» соссюріанства: «(...) у першоджерелі соссюріанства – вченні Дюркгейма – можна безсумнівно знайти деякі елементи психологізму (Дюркгейм, наприклад, виводив деякі базові поняття своєї соціології з аналізу пам'яті як психофізіологічного явища)» [125, с. 69]. На жаль, В. Дорошевський не вказує, які саме важливі положення соціології Е. Дюркгейма «виведені» з пам'яті і як саме це відбувається. Саме «виведення» з пам'яті ще ні про що не свідчить, набагато важливіше показати механізми співвіднесення індивідуальної пам'яті («як психофізіологічного явища») і незалежного від індивіда об'єктивного «соціального факту», який існує за власними іманентними законами поза свідомістю конкретної людини.

Якщо суспільство за своєю сутністю не є функцією людської інформаційної взаємодії (куди входять як понятійні, так і сенсорні, як волітивні, так і емоційні стосунки між людьми), то воно повинно мати якусь особливу онтологічну сутність. Якщо ця сутність не психічна і не фізична (а вище було чітко сказано, що т. зв. «соціальні факти» – це речі того самого рангу, що й матеріальні речі, хоч і «на свій лад»), то її обов'язково треба розглядати в межах категорій метафізики. Доказ цього вбачаємо в поданому далі фрагменті, цікавому ще й тим, що ми знаходимо в ньому зв'язок між «соціальним фактом» Е. Дюркгейма і мовою як соціальним феноменом у відомій фразі, якою А. Сеше завершив «Курс»: «Коллективне мислення загалом, як його форму, так і зміст, треба вивчати саме в собі, для самого себе, керуючись тим, що в ньому є специфічного, і потрібно залишити на майбутнє турботу про те, щоб виявити, якою мірою воно подібне до мислення окремих людей» [там само]. Науково встановленим фактом є те, що відому всім фразу, якою закінчується «Курс загальної лінгвістики» Ф. де Соссюра, ввів у текст книги А. Сеше. Тепер стає зрозумілим, звідки він її запозичив. Можна припустити, що саме цей факт переважив чашу ваг у громадській думці на користь дюркгеймівських коренів соссюрівської теорії.

Далі наведено кілька цитат із нотаток, які виражають ставлення самого Соссюра до ідеї вивчення лінгвістичних фактів «у собі і для себе» та до метафізики:

le langage n'est rien de plus qu'un cas particulier du signe, hors d'état d'être juré en lui-même [554, с. 215];

Par le fait qu'aucun élément n'existe (ou par mille autres raisons, car nous ne prétendons pas faire une sorte de système cartésien de choses qui tombent sous le sens de tous les côtés), on voit qu'aucun élément n'est (à plus forte raison) en état de se transformer; mais qu'il peut seulement arriver qu'ON lui substitue autre chose [там само, с. 266].

Заглиблення в текст Е. Дюркгейма лише підтверджує метафізичний характер соціальності в його концепції: «По суті, це найістотніше в понятті соціального примусу. Воно вказує на те, що колективні способи дії або мислення існують реально поза індивідами, які постійно до них пристосовуються. Це речі, що мають своє власне існування. Індивід знаходить їх абсолютно готовими і не може зробити так, щоб їх не було або щоб вони були іншими, ніж є» [134, с. 5]. І далі: «Втім, заперечення часто ґрунтувалися на тому, що відмовлялися приймати або ж брали із застереженнями наш основний принцип: об'єктивну реальність соціальних фактів» [там само, с. 6]. Це положення подібне до сосюрівського положення про соціальний й апіорний щодо індивіда характер мови як соціальної семіологічної системи. Не слід сплутувати двох наукових позицій: з одного боку – ствердження, що у каузально-генетичному аспекті щось є суспільною функцією індивідуальної психіки, а з другого, ствердження – якщо щось у каузально-генетичному аспекті є суспільною функцією індивідуальної психіки, то воно має понадіндивідуальну сутність. Ніколи і ніде Соссюр не приписував мові понадособистісного буття або понадособистісної сутності. Соціальність мови, на переконання лінгвіста, – це те саме, що традиційність, функція колективної інтеракції, похідна міжособистісних стосунків.

Соссюр наполягав на тому, що мова займає досить специфічне місце серед інших соціальних функцій, оскільки це єдина функція, яка має вроджений інструментарій в організмі (мовну здатність). Це подвійна функція: психо-психофізіологічна (по суті) і психосоціальна (у каузальному і телеологічному аспектах):

Il y a un premier domaine, intérieur, psychique, où existe le signe autant que la signification, l'un indissolublement lié à l'autre ; il y en a un second, extérieur, où n'existe plus que le «signe», mais à cet instant le signe réduit à une succession d'ondes sonores ne mérite pour nous que le nom de figure vocale [554, с. 21];

Il y a dans la langue un côté physique, et un côté psychique. Cette vérité de sens commun a un sens qui doit être tout à fait précis pour qui veut étudier la langue: il s'agit de savoir quelles sont les choses à ranger dans le domaine physique et quelles sont les choses à ranger dans le domaine psychique [там само, с. 64];

La réalité de l'existence des fils qui relient entre eux les éléments d'une langue, bien que fait psychologique immense, n'a pour ainsi dire pas besoin d'être démontrée. C'est cela même qui fait la langue [там само, с. 103];

Les parasèmes. Pour un mot quelconque faisant partie de la langue, un second mot, même n'ayant avec le premier aucune «parenté», est un parasème. La seule et simple qualité du parasème est de faire partie du même système psychologique de signes (...) [там само, с. 106–107].

Особливість соссюрівського розуміння мови полягає в тому, що її подвійність, двоякість, дуалізм має абсолютний характер. Це не сума, а дві сторони того самого, або, точніше, – це цілісне відношення, з одного боку, психофізіологічного (фонетичної фігури) з психологічним (поняттям), а з іншого – індивідуального (одиничного й відмінного від інших) із соціальним (загальним і подібним до інших). Пор. у Г. Тарда: «Пояснимо (розтлумачимо) нову аналогію, яку досі тільки мали на увазі. Без свідомості немає пам'яті, а без пам'яті немає свідомості. Ці два терміни солідарні один з одним. Те, що усвідомлюється найбільш ясно, що найбільш вражає або хвилює, те за всіх інших однакових умов, звичайно, і забувається найменше; свідомість не пробуджується без ясності спогадів» [456, с. 150]. Це не що інше, як ствердження подвійності інформаційних об'єктів, тобто інваріанта (пам'яті) і процесу (свідомості). Це пряма аналогія соссюрівського дуалізму мови й мовлення. Тут доцільно було б згадати ще одне важливе положення Соссюра – реальним (для людини) є те, що перебуває в її свідомості і її розумі.

Соціальне в розумінні Соссюра (як подано в нових матеріалах) – це функція співвідношення багатьох індивідуальних психологічних сутностей, що виникає винятково у свідомості конкретної особистості, а не над нею, поза нею або десь між особистостями – у якомусь метафізичному просторі. В Е. Дюркгейма чітко видно, що індивідуально-психологічне і соціальне – це дві принципово різні,

антагоністичні і несумісні сутності. Цікавими в цьому сенсі є міркування Е. Дюркгейма про мову як семіотичну систему: «Система знаків, якими я користуюся для вираження моїх думок, система монет, що використовую для сплати боргів, знаряддя кредиту, що служать мені в моїх комерційних стосунках, звичаї, дотримувані в моїй професії і т. д. – усе це функціонує незалежно від того, як я ним послуговуюся. Нехай візьмуть одного за одним всіх членів суспільства, і все сказане може бути повторене щодо кожного з них. Отже, ці думки, дії і почуття (*manieres d'agir, de penser et de sentir*) мають ту дивовижну властивість, що існують поза індивідуальними свідомостями» [133, с. 265]. Це прямо суперечить онтологічним положенням соссюровської концепції, згідно з якими мова існує тільки і винятково в індивідуальних свідомостях її носіїв.

Як бачимо, погляди, викладені в «Курсі», можна було б якось узгодити з дюркгеймівською реалістичною метафізикою. Набагато важче це зробити з поглядами Соссюра, поданими в «Нотатках» і, зокрема, у його книзі «Про двоїсту сутність мовної діяльності». На нашу думку, можлива ще одна інтерпретація сутності соціального, відмінна як від позитивістського феноменалізму, так і від різних метафізик. Ідеться про антропоцентризм.

Відповідно до цієї концепції, суспільство – це певна узагальнена інформація, що міститься у свідомості кожної людини, яка вважає себе членом суспільства (або поводить себе як член суспільства, навіть не усвідомлюючи цього), інформація, що об'єднує цих людей і є результатом їхньої комунікації та взаємного пристосування й дає їм можливість успішно взаємодіяти. За цим принципом погляди Соссюра і Е. Дюркгейма абсолютно не збігаються. Для першого мова – сутність винятково психічна (концептуальна) й антропоцентрична, для другого – метафізична, але реальна. Це онтичний аспект проблеми, тобто такий, що стосується самої буттєвої сутності об'єкта.

Але є й онтологічний її аспект, тобто питання форми цієї сутності. Тут можливі три розв'язання. Перший закладає субстанціалізм, згідно з яким суспільство – певна інформаційна, духовна чи метафізична субстанція, психічна чи логічна (інтелігібельна) сутність, атом смислу чи деяка множина таких субстанцій. Це позиція не тільки Г. Гегеля чи Е. Гуссерля, але й Е. Дюркгейма,

хоча в останнього таким атомом є феномен метафізичного соціального факту. Ці об'єктивні факти і структурують суспільство. Друга концепція – процесуалізм, в якому суспільство – це різні дії, процедури, акти, процесуальні стани. Нарешті, третій онтологічний погляд, якого дотримуються І. Кант та Соссюр, – реляціонізм: суспільство – це сукупність людських відношень, зв'язків, функцій діяльності людей. Читаємо в І. Канта: «Насправді закони існують не в явищах, а тільки у стосунку до суб'єкта, якому притаманні явища, оскільки суб'єкт має розсудок, абсолютно так само, як явища існують не самі собою, а тільки у стосунку до тієї ж істоти, оскільки вона має відчуття» [175, с. 148]; «Внутрішні ж визначення субстанції, яка з'являється [нам] у просторі (*substantia phaenomenon*), – ніщо інше, як відношення, і сама така субстанція цілком є сукупністю самих лише відношень» [там само, с. 251]; «...усе, що ми знаємо про матерію, обмежене тільки самими відношеннями» [там само, с. 264]; «Звичайно, дивно чути, що річ цілком повинна складатися з відношень, але ж така річ є лише явищем і її не можна мислити за допомогою чистих категорій: вона становить лише відношення певного Чогось загалом до відчуттів» [там само].

Саме так розумів суспільство і Г. Тард, котрий наприкінці ХІХ ст. був головним ідейним опонентом Е. Дюркгейма в соціології: «Ми побачимо, що суспільство, якщо його і не можна зіставляти з організмом, може бути порівняне з одним привілейованим органом – мозком» [456, с. 6–7]. Далі Г. Тард пише: «(...) тут виявляється одна з найповніших і виразних аналогій, яка може з більшою користю замінити собою постійно повторюване, але настільки штучне й натягнуте порівняння суспільств з організмами. Спочатку суспільство подібне до організму, але, в міру того, як цивілізується, воно прагне все більше і більше бути схожим не так на організм, як на той своєрідний орган, який називається мозком (...)» [там само, с. 155]; «(...) там, де рабство зникло, теорія суспільства-організму втратила останню тінь правдоподібності» [там само, с. 156]; «Тільки спільноти тварин, бджіл і мурах, наприклад, понад усе заслуговують на назву соціальних організмів» [там само, с. 158] і, нарешті, «якщо асоціацію людей могли порівнювати з організмом, то тільки через ту внутрішню доцільність, яка шляхом взаємної допомоги або збігу функцій робить останні настільки солідарними між собою, що вони по черзі бувають одні для одних метою чи засобом» [там само, с. 181].

Абсолютно зрозуміло, що Г. Тард не був прихильником розуміння суспільства як організму й припускав, що передусім у суспільстві слід вбачати спілкування й взаємодію людей (іноді свідоме – інноваційне, іноді неусвідомлюване – наслідувальне). За Соссюром, мова як система становить собою майже повністю результат саме цього другого типу діяльності – неусвідомлено-наслідувального (на відміну від мовлення та мислення як активних виявів індивідуальної волі).

Про те, як Соссюр ставився до метафоричної інтерпретації організму в стосунку до суспільних чи просто інформаційних явищ (таких, як мова чи мовна діяльність), читаємо в російськомовних «Нотатках»:

Разумеется, машина или механизм не в большей мере могут быть привлечены к сравнению, чем организм. В них тоже есть своя анатомия и своя физиология [437, с. 156].

Далі в першій женеvській лекції він виступив з різкою критикою перенесення на мову властивостей організму:

Чуть ли не на первой странице одной из работ г-на Овелака, посвященных лингвистике, можно прочесть следующее: «Язык рождается, растет, дряхлеет и умирает, как и всякий организм». Эта фраза совершенно типична для представителей столь распространенной даже среди лингвистов концепции, с которой приходится вести тяжкую борьбу и которая непосредственно привела к пониманию лингвистики как естественной науки. Нет, язык – это не организм, это не растение, существующее независимо от человека, он не имеет своей собственной жизни, своего рождения и смерти. Все неверно в той фразе, которую я только что привел. Язык не есть организм, он не умирает сам по себе, он не растет и не стареет, то есть у него нет ни детства, ни зрелого возраста, ни старости, и, наконец, язык не рождается [там само, с. 44].

Крім того, Соссюр цілком усвідомлював, що метафора організму має ще й інший сенс. Організм – це не тільки щось живе й цілісне, яке має дієву силу й волю, але й те, що припускає природну (у натуралістичних концепціях) чи божественну (у концепціях супранатуралістичних) зумовленість розвитку. У зв'язку з цим він писав:

Признавая абсурдность намерения Шлейхера представить язык как организм, независимый от человеческого разума, мы по-прежнему стремимся, не

испытывая никаких сомнений, сделать из него организм в другом смысле, поскольку считаем, что индоевропейский или семитский гений неустанно заботится о том, чтобы удержать языки в одном и том же predetermined свыше русле. Но любые наблюдения заставляют нас проникнуться противоположным убеждением и [понять, что язык есть произвольное установление]. Значение «гения языка» равно нулю по сравнению с таким, например, отдельным фактом, как отпадение конечного о, которое в любой момент может революционизировать отношение между знаком и понятием в какой угодно имеющейся форме языка, [обладающей ценностью]; при этом новый способ выражения [также имеет ценность] [там само, с. 99].

Цікаву думку про дюркгеймівський соціальний факт висловлює Г. Тард: «(...) через (...) помилку, що соціальний факт, оскільки він соціальний, існує поза всіма своїми індивідуальними виявами. Але, на жаль, керуючись цим принципом і розглядаючи як об'єктивну відмінність або, точніше кажучи, суто суб'єктивно відмежовуючи колективне явище від окремих актів, які його структурують, Е. Дюркгейм повертає нас до самих глибин схоластики. Соціологія не те саме, що онтологія. Зізнаюся, мені дуже важко зрозуміти, як може трапитися, що, «відкинувши індивідуумів, отримаємо в залишку суспільство». (...) Виникає питання, яку користь знаходять у тому, щоб під приводом очищення соціології позбавляють її від усього психологічного, живого змісту. Мабуть, для новостворюваної науки спеціально шукають соціальні підстави, в які зовсім не входила б психологія і які, здається мені, ще набагато химерніші, ніж старі життєві підстави» [456, с. 4–5]. Старі «життєві підстави» – це саме розуміння суспільства як організму або пошуки натуралістичних коренів його існування. Нові підстави (про які сперечалися Г. Тард й Е. Дюркгейм) – це або реалістична метафізика (онтологічний соціологізм), або антропоцентризм (соціопсихологізм). Г. Тард і Соссюр схилилися до останнього.

Наступна цитата фактично підтверджує визнання Г. Тардом соціології соціальною психологією: «Так само має діяти й соціологія, проста соціальна психологія, якщо вона хоче, щоб у неї була своя власна царина й достатні підстави для її існування» [там само, с. 112]. Пор. таку саму думку в Соссюра:

Un linguiste qui n'est que linguiste est dans l'impossibilité à ce que je crois de trouver la voie permettant seulement de classer les faits. Peu à peu la psychologie prendra pratiquement la charge de notre science, parce qu'elle s'apercevra que la langue est non pas une de ses branches, mais l'ABC de sa propre activité [554, с. 109].

Соссюр фактично визнає мовознавство розділом психології. І Г. Тард, і Соссюр, найімовірніше, розуміли під соціальною психологією певний різновид суспільної антропології – науки про усупільнену людину.

Г. Тард неодноразово у своїх працях говорить про те, що соціальність не є метафізичною об'єктивною даністю й апіорним фатумом для людини, які детермінують життя індивідів, але являє собою функцію інтеракції і сукупність зв'язків між особами. В одній із його студій знаходимо положення, що розкриває його погляд на локалізацію соціального: «висловленням колективна психологія або соціальна психологія часто надають фантастичного змісту, від якого насамперед необхідно звільнитися. Він полягає в тому, що ми уявляємо собі колективний розум, колективну свідомість як особливе ми, яке нібито існує поза індивідуальними розумами або понад ними. Немає потреби в такому тлумаченні, у такому містичному розумінні, для того, аби абсолютно чітко провести межу між звичайною психологією і психологією соціальною» [455, с. 257], а також достатньо однозначне визначення його темпорального характеру в праці «Соціальні закони»: «Я стверджую, що взаємні стосунки ... двох осіб становлять єдину і необхідну підставу соціального життя» [457].

Схожі міркування знаходимо й у Соссюра в чернетці монографії:

Le langage est un phénomène; il est l'exercice d'une faculté qui est dans l'homme. La langue est l'ensemble des formes concordantes que prend ce phénomène chez une collectivité d'individus et à une époque déterminée. Le malentendu où tomba au début l'école fondée par F[rantz] Bopp fut de prêter aux langues un corps et une existence imaginaires en dehors des individus parlants [554, с. 129].

Соссюр теж не раз у матеріалах, написаних власноруч, підкреслював, що єдиним повноцінним об'єктом мовознавства є саме суспільна за своїм призначенням мовна діяльність (langage), суб'єкт якої – конкретна людина. Лінгвістика, на переконання Соссюра, – це la science du langage, мова ж (langue) як

основний і центральний складник мовної діяльності має соціальний характер, як за походженням, так і за призначенням. Тому зіставлення поняття соціального (соціальності) як онтологічно психологічного в Г. Тарда і мовної діяльності (зокрема й мови) як соціально орієнтованого індивідуального досвіду в Соссюра цілком коректне.

Ставлячи собі питання про джерела еволюційних змін у соціальній сфері, Г. Тард розмірковував над тим, у чому полягає онтологічна сутність цих змін: чи відбуваються вони самі собою, незалежно від волі та психологічних зусиль із боку людських особистостей (тобто закони суспільної еволюції апріорні щодо людського досвіду), або ж це похідна зіткнень людських індивідуальних вчинків, спрямованих на реалізацію своїх цілей. Соціальні нововведення, згідно з концепцією Г. Тарда, виникають не відповідно до заздалегідь створеного об'єктивного сценарію, а внаслідок персональних інновацій та відкриттів і таких самих персональних майбутніх унаслідувань. Як ці інновації, так і їх наслідування можуть бути й несвідомими. Зокрема, він пише: «Спенсер зробив великий крок вперед до значно об'єктивнішого розуміння соціального пристосування: його формула соціального розвитку може бути застосована не до поодинокі драми, але до певної кількості різних соціальних драм. Еволюціоністи з його школи, формулюючи в такий спосіб закони лінгвістичного, релігійного, економічного, політичного, морального, естетичного розвитку, мають на увазі (...), що ці закони можна застосувати не тільки до народів, що мають привілей називатися історичними, але до всіх народів, які існували й будуть існувати. Однак і тут натрапляємо знову на ту саму помилку в загальнішій формі й у менших розмірах, а саме, що для виявлення закономірності, порядку й логічного напрямку розвитку в соціальних фактах необхідно піднятися над їх деталями, які є значною мірою нерегулярними, і підніматися, поки не буде досягнута висота, що дає змогу оглянути широку панораму; і що принципи і джерела будь-якої соціальної координації формуються на рівні кількох дуже загальних фактів, звідки вони спускаються поступово до окремих фактів, поступово суттєво слабнучи, і взагалі, хоча людина й рухається сама, проте нею керує закон еволюції. Я дотримуюся майже протилежної думки. Правда, я не заперечую, що серед різноманітних

історичних еволюцій народів, які, подібно до річок, течуть в одному руслі, є деякі загальні течії. Я прекрасно знаю, якщо велика кількість цих струмків і річок губиться по дорозі, то інші, кілька разів перетинаючись і стикаючись із тисячею зустрічних течій, врешті-решт усе ж зливаються в один загальний потік, якому, незважаючи на відгалуження різних рукавів, ніби не судилося розбитися на кілька гирл. Але я бачу, з іншого боку, що справжнім джерелом цієї річки, яка зрештою виникла з цих струмків, тобто причиною цього остаточного торжества соціальної еволюції так званих історичних народів є, головним чином, низка наукових відкриттів, промислових винаходів, які, безперервно накопичуючись, взаємно отримуючи користь один від одного, утворюють цілісну систему; а наявний між ними досить реальний діалектичний зв'язок, не позбавлений, щоправда, вигинів, опосередковано відображається у зв'язку між народами, що сприяли її створенню» [457].

Ми дозволили собі навести настільки об'ємну цитату, щоб продемонструвати, по-перше, суть тардівського розуміння історичної єдності людства, тобто людського суспільства як такого, а по-друге, джерел такої єдності. Г. Тард сперечається із сучасними йому позитивістами другої половини XIX ст., які, послуговуючись ідеями філософського реалізму, намагались опрацювати раціонально узагальнену картину універсальних законів суспільства, незалежну від суспільної практики взаємодії конкретних людей (саме таким шляхом йшов Е. Дюркгейм), протиставляючи їм власну, антропоцентричну концепцію комунікативної взаємодії та взаємного пристосування, внаслідок яких різні суспільні формації, взаємно пристосовуючись одна до одної, опрацьовують подібні (хоча й не ідентичні) засади суспільного життя. Спрощено цю позицію можна було б назвати емпіричною дедукцією: з одного боку, єдність, з іншого – практика досвіду. Нагадаємо, що саме так можна в сучасних термінах інтерпретувати кантівську концепцію трансцендентальності людського досвіду: з одного боку, ми становимо собою людство (й у своєму розвитку все більше просуваємося від національних і племінних партикуляризмів до усвідомлення себе людською єдністю, а з іншого – реальний шлях до цього лежить через реальний досвід співіснування конкретних людей у межах народів і держав. Як бачимо,

Г. Тард, як і І. Кант, був схильний до розуміння еволюції соціальності не як апіорно-детерміністського розвитку якихось метафізичних законів, а саме як апостеріорно-телеологічної інтеракції, тобто досвідного й цілеспрямованого розвитку міжособистісних відношень, унаслідок якого в індивідів виникають соціальні функції. У цьому питанні Г. Тард є дедуктивним апостеріористом, як і Соссюр.

У Соссюра така думка прихована у твердженні, що всі інновації походять не із самої системи мови (вони там апіорно не закладені, мова не розвивається сама собою і для себе, не є апіорно детермінованою об'єктивними законами саморозвитку), а залежать від спільної реалізації людьми мовної діяльності (langage), а ще конкретніше, – вони постають у людському мовленні, тобто мовній інтеракції (discours) й актах мовленнєвої волі індивідів – мовних вчинках, висловленнях (parole):

Toutes les modifications, soit phonétiques, soit grammaticales (analogiques) se font exclusivement dans le discursif. Il n'y a aucun moment où le sujet soumette à une révision le trésor mental de la langue qu'il a en lui, et crée à tête reposée des formes nouvelles (...) qu'il se propose, (promet) de «placer» dans son prochain discours. Toute innovation arrive par improvisation, en parlant, et pénètre de là soit dans le trésor intime de l'auditeur ou celui de l'orateur, mais se produit donc à propos du langage discursif [554, с. 95];

dans l'acte de langage la langue tire à la fois son application et sa source unique et continuelle et que le langage est à la fois l'application et le générateur continu de la langue, [...] la reproduction et la production [там само, с. 129].

Нагадаємо, що мовлення для Соссюра – діяльність індивідуальна за онтологією (акт індивідуальної волі), але спрямована на реалізацію суспільних цілей (інтеракція), а мова – суспільна функція, що онтологічно локалізується в індивідуальній свідомості (dans le trésor intime) і є фактично частиною пам'яті конкретного носія (le trésor mental de la langue). Водночас варто звернути увагу на положення Соссюра, у якому підкреслено суспільний характер мови:

Élément tacite, créant tout le reste; que la langue court entre les hommes, qu'elle est sociale. Si je fais abstraction de cette condition, si je m'amuse par exemple à écrire

une langue dans mon cabinet, rien de ce que je vais dire sur «la langue» ne sera vrai ou ne sera nécessairement vrai [там само, с. 94].

Мовлення (реальна мовленнєва практика, мовленнєвий досвід) як єдине зовнішнє щодо мови, індивідуальне в онтологічному плані, але соціалізоване за обставинами й метою джерело будь-яких мовних змін, має, згідно з концепцією Соссюра, творчий характер і полягає в цілеспрямованому використанні людиною мови в безпосередньому зв'язку з його живим мисленням й актуальними практичними потребами. Процитуюмо ще раз фрагмент, який ми вже наводили вище:

Un rite, une messe, ne sont pas comparables du tout à la phrase, puisque ce n'est que la répétition d'une suite d'actes. La phrase est comparable à l'activité du compositeur de musique (et pas à celle de l'exécutant) [там само, с. 94–95].

Але водночас Соссюр однозначно підкреслює, що в основі мовленнєвих інновацій лежить уже наявна соціалізована система мови. Вони не можуть виникати із самих себе, на порожньому місці, з якихось метафізичних закономірностей, незалежних від практики спілкування й вираження думки конкретними особами. Фактично Соссюр відстоював ту саму тардівську модель співвідношення відкриттів (мовленнєвих інвенцій) і наслідувань (соціальної зумовленості мови). Читаємо в «Нотатках» Соссюра:

(...) никогда нельзя создать что-либо ex nihilo, но каждое новообразование является всего лишь новым использованием элементов, имеющих в предшествующем состоянии языка. Поэтому новообразование по аналогии, которое в каком-то смысле обладает крайне разрушительной силой, тем не менее всегда только продолжает цепь элементов, передаваемых со времени возникновения языков, никогда не будучи в состоянии прервать ее [437, с. 50] [554, с. 50], чи

В языке формы никогда не конструируются вдруг, на пустом месте посредством действительно творческого акта. Всегда элементы новой формы заимствуются из наличных ресурсов. Но так как эти ресурсы состоят из слов, а не суффиксов, корней и т. д., созданию новых форм всегда предшествует скрытая работа по разложению старых [437, с. 78].

Подані тардівські засади інвенції наслідування в першій інавгураційній женеvській лекції Соссюра отримують назви сталість і змінність:

Эти два принципа непрерывности и изменчивости языка вовсе не противоречат друг другу, их взаимосвязь настолько тесна и очевидна, что при попытке игнорировать один принцип мы тут же неизбежно нарушим и другой, даже не осознавая этого [там само, с. 47].

Подамо ще один фрагмент «заочного діалогу» Соссюра з Г. Тардом. У ньому Соссюр демонструє соціальність як облігаторну характеристику мови:

Язык как социальный факт можно сравнить с нравами и обычаями (конституция, право, мораль и т.д.). Более далеки от него искусство и религия – проявления разума, в которых важную роль играет личная инициатива и которые не предполагают обмена мыслями между двумя индивидами. Однако и аналогия с 'нравами и обычаями очень относительна [там само, с. 66].

У Г. Тарда читаємо: «Лінгвістична група складається з частин народів, узятих у різних державах; так само складаються релігійна група і юридична група, а отже, і національна група, яка, будучи дуже складною для визначення й виділення, передбачає оригінальну комбінацію релігії, мови, права, сукупності традицій і звичаїв – усе це міститься, якщо це можливо, на певній ділянці землі зі справжніми природними кордонами» [456, с. 7]. В обох випадках науковці вбачають аналогію між мовою та іншими суспільними інститутами, зокрема традиціями і звичаями. Водночас Соссюр застерігає від однозначного ототожнення характеру цих «соціальних фактів», адже, на відміну від ритуальних за своєю природою релігії, моралі чи традицій, мова є живим засобом семіологічно-мисленнєвої інтеракції людей, а отже, значною мірою залежна від реальної емпірії мовлення.

Підсумовуючи, слід однозначно вказати на очевидну подібність теорій Ф. де Соссюра і Г. Тарда. Для Г. Тарда суспільство як об'єкт психосоціології полягає у взаємній діяльності людей та їхніх стосунках: суспільство – це функція життєдіяльності конкретної людини і похідна досвідів конкретних людей, для Соссюра ж об'єктом мовознавства є усупільнена мовна діяльність конкретних людей, їхнє інформаційне співіснування за допомогою мови як засобу та

мовлення як інструменту, тобто мова і мовлення – це функції мовної діяльності і похідні інтеракції конкретних людей. Таку методологічну позицію ми й називаємо антропоцентризмом.

Наш аналіз джерел соссюрівської антропоцентричної номотетики був би неповним, якби ми не згадали ще однієї методологічної суперечки, яка відбувалася наприкінці XIX століття в політекономії, а саме дискусії між представником історизму Г. фон Шмоллером і прихильником психологічного системоцентризму К. Менгером. На те, що Соссюр цікавився перебігом цього диспуту, вказує у своїх коментарях до «Курсу» Т. де Мауро [277, с. 356]. Неважко здогадатися, на чиєму боці були симпатії Соссюра, якщо візьмемо до уваги, що К. Менгер розвивав теорію економічних вартостей / цінностей, відстоював ідею про те, що економічні цінності не існують поза свідомістю людини і є функціями людських суджень, наполягав на їхньому прагматичному вимірі (економічні цінності залежать від суб'єктивної оцінки людей і їхніх потреб), і водночас рішуче заперечував історично-національний, фактографічний та описово-індукційний характер економічної науки, намагаючись створити узагальнювально-системну й універсальну («космополітичну») методологію економічних досліджень. Можна сказати, що Г. Тард, К. Менгер і Ф. де Соссюр йшли тим же кантіанським шляхом створення номотетичної, системної й антропоцентричної концепції науки кожен у своїй галузі.

ДОДАТОК 3

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографія

1. Просяник О. П. Фердинанд де Соссюр: деміфологізація концепції: монографія. Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2018. 276 с.

Статті в наукових фахових виданнях України

2. Просяник О. П. «Курс общей лингвистики» Ф. де Соссюра: апокриф? *Культура народів Причорномор'я*: научний журнал. 2007. 110 т. 2. С. 114–115.

3. Просяник О. П. Langage как объект лингвистики. *Культура народів Причорномор'я*: научний журнал. 2008. № 142 т. 2. С. 199–200.

4. Просяник О. П. Понимание Ф. де Соссюром термина langue (по материалам черновика книги «О двойственной сущности языковой деятельности») *Культура народів Причорномор'я*: научний журнал. 2009. № 168, т. 2. С. 188–190.

5. Просяник О. П. О демифологизации понимания Ф. де Соссюром знака. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды*. 2009. № 4 (41). С. 18–22.

6. Просяник О. П. О структуре знака и о значимости в концепции Фердинанда де Соссюра. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды*. 2010. № 3–4 (43). С. 24–27.

7. Просяник О. П. Проблема значения и значимости в «De l'essence double du langage» Фердинанда де Соссюра. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: філологічні науки*. 2010. Вип. 23. С. 199–204.

8. Просяник О. П. Понимание Фердинандом де Соссюром термина langage (по материалам черновика книги «О двойственной сущности языковой

деятельности»). *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды*. 2011. № 1–2 (44). С. 3–7.

9. Просяник О. П. Проблема единства языковой лексической единицы (в свете теории знака «нового» Ф. де Соссюра). *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды*. 2012. № 1–2 (46). С. 44–52.

10. Просяник О. П. Розуміння Ф. де Соссюром термінів «parole» та «discours» (за матеріалами чернетки книги «Про двоїсту сутність мовної діяльності»). *Система і структура східнослов'янських мов: зб. наук. праць*. 2012. Вип. 5. С. 244–250.

11. Просяник О. П. Проблема т.н. «общенаучной картины мира»: открытие или конвенция. *Studia Methodologica*. 2012. Вип. 34. С. 285–289.

12. Просяник О. П. Сучасна рецепція теорії Фердинанда де Соссюра у російському та українському мовознавстві (проблема періодизації). *Вісник Дніпропетровського університету: наук. журнал. Серія: Мовознавство*. 2013. Вип. 19. Том 3. С. 147–157.

13. Просяник О. П. Сущность социальности в теориях Г. Тарда, Э. Дюркгейма и Ф. де Соссюра. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки*. № 1–2. Том 1. 2013. С. 253–260. URL: <http://jvestnik-b.donnu.edu.ua/article/viewFile/2346/2380>

14. Просяник О. П. Часова перспектива мовної діяльності у розумінні «нового» Ф. де Соссюра. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки. Мовознавство*. 2013. № 1 (250). С. 104–108.

15. Просяник О. П. Реінтерпретація терміну language як людської здатності (за «новим» Ф. де Соссюром). *Studia Methodologica*. Issue 43, Autumn 2016. С. 62–76.

16. Просяник О. П. Співвідношення мови й мовлення (концептуальні дискусії). *Вісник Черкаського університету. Серія Філологічні науки*. 2016. № 2. С. 30–36.

17. Просяник О. П. Антропоцентризм як філософсько-методологічна основа концепції Ф. де Соссюра. *Studia Methodologica*. Issue 44, Summer 2017. С. 47–58.

18. Просяник О. П. Methodology of functional pragmatism as the merge of antropocentrism and relationismus. *Лінгвістичні студії / Linguistic Studies*: зб. наук. праць. 2018. Вип. 35. С. 9–13.

19. Просяник О.П. Знак і лінгвальна одиниця в семіологічній концепції Ф. де Соссюра. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. 2018. № 9. С. 169–173.

20. Просяник О.П. Наукова концепція Ф. де Соссюра у світлі нових автографічних матеріалів. *Мовознавство*. 2018. № 5. С. 68–76.

Статті в наукових періодичних виданнях іноземних держав

21. Просяник О. П. Интерпретация и перевод как средства мультипликации научной теории. *The Peculiarity of Man*. 2013. № 17. S. 154–170.

22. Просяник О. П. Подходы к лингвистическому исследованию (согласно «новому» Фердинанду де Соссюру). *Studia Rusycystyczne Uniwersytetu Jana Kochanowskiego*. 2013. № 21. S. 53–57.

23. Просяник О. П. К проблеме онтологии социального в концепциях Ф. де Соссюра и Г. Тарда (текстуально-сопоставительный анализ). *The Peculiarity of Man*. 2013. № 18. S. 57–68.

24. Просяник О. П. La socialisation et la réception de la conception scientifique. *The Peculiarity of Man*. 2018. № 1 (27). S. 45–52.

Публікації апробаційного характеру

25. Просяник О. П. Анализ перевода и перевод как методы концептуального исследования лингвистической теории. *Методи лінгвістичних досліджень: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. Слов'янськ: СДПУ, 2010. С. 168–170.

26. Просяник О. П. Лингвокультурная относительность в научном дискурсе (к проблеме перевода Ф. де Соссюра на славянские языки). *Іноземні мови у вищій*

освіті: лінгвістичні, психолого-педагогічні та методичні перспективи: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Харків: НУ «ЮАУ імені Ярослава Мудрого», 2012. С. 40–41.

27. Просяник О. П. *Langue vs. langage: проблема об'єкта мовознавства. Іноземні мови у вищій освіті: лінгвістичні, психолого-педагогічні та методичні перспективи: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції.* Харків: НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2016. С. 226–231. URL: <http://nauka.nlu.edu.ua/?p=148>

28. Просяник О. П. Екстралінгвістичні фактори, що вплинули на успіх «Курсу загальної лінгвістики» Фердинанда де Соссюра. *Zbior artykulow naukowych «Filologia, socjologia i kulturoznawstwo. Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka».* Warszawa : Wydawca Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2016. S. 23–33.

29. Просяник О. П. Проблемність поняття і терміну *langage*. *Zbiór artykułów naukowych «Filologia, socjologia i kulturoznawstwo. Współczesne tendencje w nauce i edukacji».* Warszawa : Wydawca Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2016. S. 26–32.

30. Просяник О. П. Проблема концептуалізації потенціального лінгвального буття і термін *langue* у рукописній спадщині Ф. де Соссюра. *Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: матеріали VIII Міжнародної наукової конференції.* Дніпро: Акцент ПП, 2017. С. 134–136.

31. Просяник О. П. Семіологічний інструменталізм і функціоналізм мови в концепції Фердинанда де Соссюра. *Zbior artykulow naukowych «Naukowa I praktyczna nauka swiatowa: problemy i innowacje».* Warszawa : Wydawca Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2017. S. 48–56.

32. Просяник О. П. Методологія мовознавства як базовий чинник його розвитку. *Методологія та історіографія мовознавства: матеріали V науково-практичної Інтернет-конференції.* Слов'янськ : ДДПУ, 2018. С. 84–87.

33. Просяник О. П. Ontological essence of the scientific concept and scientific theory. *International politics and social science symposium.* Ardahan (Turkey), 2018. С. 109–110.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації

34. Просяник О. П. К проблеме истории издания соссюрских текстов. *Studia Methodologica*. 2008. Вип. 23. С. 119–121.

35. Просяник О. П. Некоторые методологические замечания к оценке М. Н. Правдиным взглядов Ф. де Соссюра. *Текст и его единицы в функциональной парадигме: сб., посвященный 85-летию со дня рождения М. Н. Правдина* / Сост. И. И. Степанченко. Киев: Українське видавництво, 2013. С. 81–87.

36. Просяник О. П. Структурні відношення: різниця, опозиція і лінійність. Електронне видання. *Сучасні мово- і літературознавчі методології та нові прочитання художнього тексту. Антологія* / Упорядники Л. К. Оляндер, О. В. Богданова, Ю. В. Громик, І. Ф. Штейнер. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. С. 698–704. 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). Об'єм даних 10,80 Мб.

Відомості про апробацію дослідження

Брала участь у 39 конференціях:

1. V Міжнародна наукова конференція «Значимість, функція і структура в гуманітарному пізнанні (до 150-річчя Ф. де Соссюра)», 2007, Севастополь.

2. XIV Міжнародна лінгвістична конференція «Мова і світ», 2007, Ялта.

3. Міжнародна наукова конференція «Суспільний фактор у гуманітарному пізнанні: онтологія і гносеологія (до 165-річчя Ж. Г. Тарда)», 2008, Севастополь.

4. XV Міжнародна лінгвістична конференція «Мова і світ», 2008, Ялта.

5. VIII Міжнародна наукова конференція «Еволюція як методологічна та світоглядна проблема в гуманітарних науках» у рамках постійно діючого методологічного симпозиуму «Об'єкт і суб'єкт гуманітарного пізнання», 2009, Кам'янець-Подільський.

6. I Міжнародний кримський лінгвістичний конгрес «Мова і світ», 2009, Ялта.

7. X Міжнародна наукова конференція «Єдине та багатомірне: методологічні проблеми варіативності» у рамках постійно діючого методологічного симпозиуму «Об'єкт і суб'єкт гуманітарного пізнання», 2010, Біла Церква.

8. Міжнародна конференція «Język poza granicami języka. Semantyka a pragmatyka: spór o pierwszeństwo», 2010, Ольштин, Польща.

9. II Міжнародний кримський лінгвістичний конгрес «Мова і світ», 2010, Ялта.

10. Міжнародна науково-практична конференція «Методи лінгвістичних досліджень» (Слов'янськ, 2010).

11. XI Міжнародна наукова конференція «Минуле як об'єкт гуманітарного пізнання» у рамках постійно діючого методологічного симпозіуму «Об'єкт і суб'єкт гуманітарного пізнання» (Тернопіль, 2011).

12. III Міжнародний кримський лінгвістичний конгрес «Мова і світ» (Ялта, 2011).

13. XVI Міжнародна наукова конференція «Fundamentalne kategorie ludzkiego poznania. Opowycja I: świat I jego obraz/y» (Кельце, 2011).

14. XII Міжнародна наукова конференція «Інформаційний простір як об'єкт гуманітарного пізнання» у рамках постійно діючого методологічного симпозіуму «Об'єкт і суб'єкт гуманітарного пізнання» (Кам'янець-Подільський, 2012).

15. Всеукраїнська науково-практична конференція «Іноземні мови у вищій освіті: лінгвістичні, психолого-педагогічні та методичні перспективи» (Харків, 2012).

16. IV Міжнародний кримський лінгвістичний конгрес «Мова і світ» (Ялта, 2012).

17. II Міжнародна наукова конференція «Світ мови – світ у мові» (Київ, 2012).

18. Міжнародна наукова конференція «Інноваційні процеси в лексиці та граматиці української мови» (Луцьк, 2013).

19. XIII Міжнародна наукова конференція «Universum humanum: Антропоцентризм як методологічна засада наукового дослідження» у рамках постійно діючого методологічного симпозіуму «Об'єкт і суб'єкт гуманітарного пізнання» (Кам'янець-Подільський, 2013).

20. Міжнародна наукова конференція «Not only II: теорія і практика міждисциплінарних гуманітарних досліджень» (Москва, 2013).

21. VI Міжнародна наукова конференція «Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах» (Дніпропетровськ, 2013).

22. Міжнародна наукова конференція «Інноваційні процеси в лексиці та граматиці української мови» (Луцьк, 2013).

23. Міжнародна наукова конференція «Not only III: теорія і практика міждисциплінарних гуманітарних досліджень» (Москва, 2014).

24. XIV Міжнародна наукова конференція «Прагматика людського досвіду: цінність як методологічна засада гуманітарного пізнання» у рамках постійно діючого методологічного симпозіуму «Об'єкт і суб'єкт гуманітарного пізнання» (Тернопіль, 2014).

25. XIX Міжнародна наукова конференція «Fundamentalne kategorie ludzkiego poznania. Zagadnienie IV: jakość i ilość» (Kielce – Pińczów, 2014).

26. VIII Міжнародний колоквіум «Człowiek pomiędzy Bogiem, zwierzęciem a komputerem» (Кельце – Суков, 2015).

27. XX Міжнародна наукова конференція «Fundamentalne kategorie ludzkiego poznania. Zagadnienie V: przyczyna i cel» (Kielce – Pińczów, 2015).

28. XVI Міжнародна наукова конференція «Антропологія смаку: світогляд, естетика, пізнання» у рамках постійно діючого методологічного симпозіуму «Об'єкт і суб'єкт гуманітарного пізнання» (Острог, 2016).

29. Міжнародна конференція «Filologia, socjologia i kulturoznawstwo. Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka» (Гданьськ, 2016).

30. Міжнародна конференція «Filologia, socjologia i kulturoznawstwo. Współczesne tendencje w nauce i edukacji» (Краків, Польща, 2016).

31. II Всеукраїнська науково-практична конференція «Іноземні мови у вищій освіті: лінгвістичні, психолого-педагогічні та методичні перспективи» (Харків, 2016).

32. XV Міжнародна конференція «Знання і / чи віра: методологічний конфлікт» (Кам'янець-Подільський, 2016).

33. VIII Міжнародна наукова конференція «Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах» (Дніпро, 2017).

34. XVII Міжнародна наукова конференція «Людина у світі знаків» у рамках постійно діючого методологічного симпозіуму «Об'єкт і суб'єкт гуманітарного пізнання» (Тернопіль, 2017).

35. Міжнародна конференція «Literatura, socjologia i kulturoznawstwo. Naukowa i Praktyczna Nauka światowa: problemy i innowacje» (Сопот, Польща, 2017).

36. XXII Міжнародна наукова конференція «Granice ludzkiego świata. Problem II: istniejące – nieistniejące» (Кельце – Bodzentyn, 2017).

37. XVIII Міжнародна наукова конференція «Культурна і суспільна комунікація: форма – значення – цінність (до 125-річчя В. Шкловського)» у рамках методологічного симпозіуму «Об'єкт і суб'єкт гуманітарного пізнання» (Кам'янець-Подільський, 2018).

38. Міжнародний симпозіум з політичних і соціальних наук (Ардахан, Туреччина, 2018).

39. V науково-практична Інтернет-конференція «Методологія та історіографія мовознавства» (Слов'янськ, 2018).